A MAGYAR ROVÁSIRÁS HITELES EMLÉKEI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA
DR. SEBESTYÉN GYULA
LEVELEZŐ TAG

Juhász Andor
magyar véreinek
szeretettel
Dr Sebestyén Gy.

18 MŰMELLÉKLETTEL ÉS 54 ÁBRÁVAL

BUDAPEST, 1915
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája Budapesten.

TARTALOMJEGYZÉK.

ELSŐ KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS IRODALMA.

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS HITELES EMLÉKEI.

ELSŐ FEJEZET.

A középkori krónikások és a XVI. századi emlékirók följegyzései.

MÁSODIK FEJEZET.

A középkori bolognai emlék.

HARMADIK FEJEZET.

A csikszentmiklósi felirat 1501-ből.

NEGYEDIK FEJEZET.

A konstantinápolyi felirat 1515-ből.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Szamosközy István rovásírásos emlékei.

HATODIK FEJEZET.

Telegdi János Rudimentája 1598-ból.

HETEDIK FEJEZET.

Az enlakai felirat 1668-ból.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Kájoni János följegyzései 1673-ból.

HARMADIK KÖNYV.

IRÁSTÖRTÉNETI ELIGAZODÁS.

ELSŐ FEJEZET.

A magyar rovásírás rendszere.

MÁSODIK EEJEZET.

A magyar rovásírás és a középtengermelléki írásrendszer kapcsolata.

Név- és tárgymutató.

Sajtóhibák.

ELSŐ KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS IRODALMA.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS IRODALMA.

I.

XIII—XVI. századi krónikások és emlékirók.

Árpádkori latin krónikásaink említik először, hogy a keleti határhegyek közé szorult székelységnek valami sajátságos, a magyarságétól elütő irásrendszere van. A *Nemzeti krónika* kánonszövegének egyik névtelen szerkesztője 1221 táján ezt a különös jelenséget úgy magyarázta meg, hogy a végeken őrködő székelység a vlachokkal (oláhokkal) összekeveredett és ezeknek irástudományát elsajátította.[1] III. Béla király jegyzője az erdélyi viszonyokat már jobban ismerte s mégis, a másik végletbe esve, azt hirdette, hogy „azon föld lakosai az egész világon a leghitványabb emberek, mivel blachok és szlávok".[2] Minden egyéb adat híján nehéz megállapitani, hogy a *Nemzeti krónika* említett névtelene a székelyek külön irásrendszerét csakugyan a vlachok és szlávok külön Cyrill-féle irásrendszerével, vagy a szolgálatunkban pásztorkodó vlachok velünk csakugyan közösen használt számrovásával tévesztette-e össze. Mivel a cyrill-betű a művelődés fejlettebb fokán álló szlávoknál és a szláv egyházi nyelvet használó görög-keleti oláhoknál is inkább csak egyházi czélokat szolgált, a vlachokkal közös tulajdonnak említett s utóbb csakugyan rovásnak bizonyult holmit mi is inkább számrovásnak gondoljuk. Hiszen annak, a ki a székelyek külön betűit csak felületesen ismerte, az tűnhetett fel leginkább, hogy nem tollal és tintával irják, hanem fára róják. Így kerülhettek aztán szóba kölcsönadókul azok az alacsony művelődési fokon álló vlachok, a kik pásztorkodásukkal kapcsolatban a számrovást általánosan ismerték.[3]

A XV—XVI. századi krónikások és emlékirók a régi krónikák kézről-kézre adott fogyatékos állításait már tüzetes megfigyelésen alapuló tájékoztatással helyettesítik. Thuróczi János 1488-ban megjelent krónikája előszavában szóváteszi, hogy az erdélyi végeken bizonyos irásjeleket fára rónak és betűk gyanánt használnak. A krónikájába belemásolt Árpádkori szöveg említett állítása helyett pedig azt irja, hogy a hun-szkitha eredetűnek tartott erdélyi székelység az ősi szkitha irást még nem felejtette el s jegyeit nem tintával irja papirosra, hanem pálczákra metszve rovás módjára (értsd: számrovás módjára) használja.[4] Ezt a sajátságos nemzeti emléket Thuróczi utalása nyomán tanulmánya tárgyává tette Mátyás király olasz történetirója, Bonfini Antal is, a ki helyes megfigyelés alapján azzal toldja meg Thuróczi állítását, hogy kevés fára rovott jegygyel sok tartalmat lehet kifejezni.[5] Oláh Miklós esztergomi érsek († 1568) viszont azt figyelte meg, hogy a más nyelvek betűitől elütő fára rovott irásjegyeket azért használják, mert az így rótt pálczákat izenet és levél gyanánt küldözhetik.[6] Veit Goliel, I. Ferdinánd erdélyi hadseregének titkára,

[1] L. alább II. könyv, I. fejezet, I. rész.

[2] *Gesta Hungarorum*, XXV. fej.

[3] Erre vonatkozólag l. Réthy László: *Az úgynevezett hun-székely irás.* (Archaeologiai Értesitő, 1888. Új foly. VIII. köt. 54. l.); Herman Ottó: *Az összám és az ősbetű viszonya irodalmunkban.* (U. o. 1903. Uj foly. XXIII. köt. 250. l.) és Moldovan Gergely: *A latin, [illegible] és székely [illegible]* Budapesti Szemle LII. köt. 1887. 130. sz.). A kölcsönzés igazolását czélzó Burada-féle oláh hamisitványokat l. Sebestyén: *Rovás és rovásirás.* A Magyar Nemzeti Múzeum megbizásából végzett tanulmányok alapján irta [illegible] ábrával. Budapest 1909. 112—113. és 145—146. l. (Ethnographia, 1903. évi f. 282. és 339—340. l.)

[4] L. alább II. könyv, I. fej. III. rész.

[5] U. o. II. könyv. I. fej. IV. rész.

[6] U. o. II. könyv. I. fej. V. rész.

némi túlzással és a székely irásjegyek összerovásának és hangzóugratásának félreértésével hangsúlyozza, hogy e jegyek némelyike egész szót, sőt egész mondatot ki tud fejezni.[1] VERANCSICS ANTAL esztergomi érseknek († 1573) szintén feltünt, hogy a székelyek egy-két felrovott sorral igen sok tartalmat kifejeznek. Ezt a tömörséget azonban nem az említett betűkapcsolásnak, összerovásnak és hangzóugratásnak, hanem „némi pontok hozzátételének“ tulajdonítja. Ma már tudjuk, hogy a tudós főpap a szókat elválasztó egyes, páros és négyes pontozást értette félre. Viszont elismerjük, hogy a rovásirásos négyszögletes botok rosszul értelmezett jelenségeit a saját szemeivel kellett látnia. Sőt e tévedésével igazolja azt is, hogy a betűrovás készítését szintén megfigyelte, mert ő teszi szóvá először, hogy a rovók „a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik“.[2]

Az emlékirók sorát SZAMOSKÖZY ISTVÁN, a Báthoryak és Bocskay történetirója zárja be. *Analecta lapidum* czímű 1593-ban Páduában megjelent magyar tárgyú epigraphiai művében a flóreneczi nagyherczegi könyvtár egyik titokzatos és azóta eltünt, vagy lappangó rovásirásos nyomtatványával kapcsolatban megemliti, hogy az erdélyi székelyek keleti eredetű irásrendszere még mindig virágzik. Sajátságos módon azt állítja, hogy sorvezetése a flórenczi könyvével egybehangzóan felülről lefelé irányul; de minden egyéb megfigyelése azt igazolja, hogy a székelyek betűrovását minden elődjénél jobban ismerte. Tudja, hogy a betűk „ügyes összevonásokba szövődve, igen kevéssel sok tartalmat fejeznek ki“. Tudja továbbá, hogy az ő idejében még nem mindig tintával irták, hanem „hosszúkás fadarabkákra és négyszögletesre faragott pálczácskákra késhegygyel, stilus gyanánt rótták fel a szorosan sorakozó betűket.“ Ha tehát SZAMOSKÖZY a rovásirásos botokat ismerte, akkor a sorvezetés módját a felakasztott, vagy a rovásközben fölfelé tartott rovásbotokról olvasta le. Ugyane megfigyelése alapján értette félre a flórenczi könyv sorvezetését is. Mert hiszen rövid idő mulva ezt a könyvet a híres MAGINUS is látta s noha magyar tartalmát illetőleg SZAMOSKÖZY meghatározásait elfogadta, a székely irás sorvezetését mégis jobbról balra menőnek találta.[3]

Íme, a krónikások és emlékirók egybehangzóan azt igazolják, hogy az erdélyi székelyek fára rovott ősi irása a XIII. század elejétől fogva még négyszáz esztendőn át élt és megfigyelhető volt. A megfigyelés kezdetben tökéletlen volt s az évszázadokon át toldott-foldott eredmény elvégre is fogyatékos maradt, mert egyetlen vállalkozó sem akadt, a ki a késsel metszett irás mibenlétét irott mutatványokkal tüzetesen megmagyarázta volna. SZAMOSKÖZY jelentette 1593-ban először, hogy a rovott irást kezdték tintával irni. Mikor az erdélyi fejedelmi udvar történetirójává lett, maga is kisérletezett azzal, hogy titkos mondanivalóját tintával irott székely betűkbe rejtse el. Ezekben a rovásirásos följegyzésekben már nyoma sincs az ügyes összevonásoknak, hangzóugratásoknak és a kevés irásjegygyel kifejezett gazdag tartalomnak. Viszont megdöbbentő jele van a biztos elmulásnak: mert hiszen az erdélyi fejedelmek tudós történetirója már *titkos irásnak* alkalmazza azt az ősi irástörténeti örökséget, a melyet az előző emberöltőben még minden irástudó székely róni és olvasni tudott.

II.

Telegdi és Baranyai Decsi János.

A székely rovásirás használatát a reformáczió idején föllendülő nemzeti iskoláztatás zavarta meg. A latin nyelv betűsora a magyar nyelv ügyének szolgálatában a falusi iskolák és vásározó könyvárusok útján széltére elterjedt. Mikor aztán a sima papir és durván faragott négyszögletű pálcza közt, a könnyen sikló lúdtoll és rovókés közt, a könnyen áttekinthető apró latin betű és a szövevényesen összerovott és nehezen kibetűzhető nagy irásjegyek közt választani kellett, bizony a magyar nyelv szolgálatába szegődött latin irásrendszer győzedelmeskedett.

A győzelem oly megsemmisítő volt, hogy a XVI. század legvégén már mentéshez kellett hozzálátni. A lelkes vállalkozó TELEGDI JÁNOS volt, a ki 1598-ban megirta a székely rovásirás latin nyelvű ABCzés könyvét, *Rudimentáját.* Egy rendkívül nagyértékű, szomorú könyvet. Benne a diadalmas latin nyelv, latin betű és tintába mártott lúdtoll siet megmentésére az elgázolt magyar irástörténeti kincsek eltorzult és részben már felismerhetetlenné vált törmelékeinek. Latin szövegében csak a példák

[1] L. alább II. könyv, I. fej. VI. rész.

[2] U. o. II. könyv, I. fej. VIII. rész.

[3] U. o. II. könyv, V. fej. I. rész.

és mutatványok rovásirásosak és magyar tartalmúak. Nyilván azért, hogy ne csak a magyarság, hanem az egész művelt világ olvassa.

A kis könyvecskéhez Baranyai Decsi János irt ajánlólevelet. A marosvásárhelyi ref. főiskola izzó lelkű tudós tanára elmondja, hogy ezt a büszke irástörténeti emléket azért kivánja kinyomatni, hogy a világ tanulja meg belőle eredetünk dicső keleti szkitha kapcsolatát s tanulja meg a kapcsolatot igazoló ama régi irásrendszerünket is, melyhez fogható külön nemzeti tulajdonnal sem a klasszikus népek, sem a klasszikus művelődés mai örökösei nem rendelkeznek. Saját véreit pedig arra inti, hogy a magyar nyelv hangtani sajátságait tökéletesen kifejező, minden betűékezést nélkülöző, könnyen megtanulható, toll és tinta nélkül róható szép és ősi nemzeti irást ne áldozzák fel, hanem tanítsák minden iskolában és minden korú, minden rendű és rangú magyar embernek. Végül belesóhajt az egykorú viszontagságos időkbe: mielőtt a hazát részben vagy egészen elvesztenénk, minden rátermett emberünk munkáljon azon, hogy nyelvünk, történelmünk és ősi irástudományunk mentessék meg az örök feledéstől és elmulástól.

A kis könyvecske a felmerülő nyomdai nehézségek miatt nem jelent meg. Rovásirásos példáinak és szövegmutatványainak sokszorosításához a vállalkozónak fametszőket vagy rézmetszőket kellett volna igénybe venni. Mivel ennyi áldozatot hozatni még az ajánlólevél nagynevű irójának sem sikerült, a külföldre került kézirat másolatok segítségével kezdte teljesíteni feladatát. A siker így sem maradt el; sőt — hozzátehetjük — a siker így sem lett kevesebb és értéktelenebb annál, a mit nyomtatott példányok terjesztésével lehetett volna elérni.

Neki köszönhető mindenek felett az, hogy a székely rovásirás betűsora a hangérték pontos megjelölésével megmentetett. E nélkül a később napfényre került mérhetlen értékű emlékeket megfejteni, sőt még csak felismerni is alig lehetett volna. Lemásolás nélkül pusztult volna el a középkori bolognai emlék, az 1501-iki csikszentmiklósi felirat, nem ismerte volna fel senki az 1515-iki konstantinápolyi felirat másolatának magyar voltát, sőt a vele egykorú Szamosközy feljegyzéseit sem tudnok megszólaltatni. Vannak bizonyítékaink, hogy utóbb más betűsorok is kerültek forgalomba; csakhogy az is bizonyos, hogy ezekre már az a figyelem terült rá, a melyet Telegdi *Rudimentája* keltett fel és tartott ébren.

Alább, a tüzetes tárgyalás alkalmával bőséges alkalmunk nyilik annak igazolására, hogy a XVII—XVIII. század csaknem minden e nemű tudományos termelésének Telegdi *Rudimentája* volt forrása. A nagy irodalmi tarkaságot azzal idézte elő, *hogy irott példáival és szövegmutatványaival már nem a rovókés, hanem az irótoll használatára buzdított.* Ezzel aztán a kihalófélben levő rovásirás sorsát végleg meg is pecsételte. A ki furcsa betűit irni megtanulta, annak a rovás többé eszébe sem jutott, az a rovott régi emlékek iránt nem érdeklődött és az a toll használatával bizonyos mértékben mindig hozzájárult ahhoz, hogy a rovott irásjegyek évszázados és évezredes merev formái meglágyuljanak, folyton torzuljanak és hogy a romlás e folyamatán az értéktelen változatok egész sorozata létrejöjjön.

A folyton pusztuló emlékektől elterült figyelem a *Rudimentát* tekintette a magyar rovásirás kánonának. Azt a pár lapra terjedő sovány művecskét, melyben az eltorzult kincsek törmelékei már nagyon fogyatékos irástörténeti tájékozottsággal vannak hozzáférhetővé téve. Irója még a hangzók és mássalhangzók jelzésével és csoportosításával sincs egészen tisztában. Még fogyatékosabb az ismerete, midőn a hangugratások, összerovások és szótagjegyek rendszerét kellene megmagyarázni és példákkal igazolni. A szóelválasztó pontozásról már semmit sem tud. Arról, hogy ezt az írást eredetileg fára rótták, egy szóval sem emlékezik meg. Valamely rovott szöveg lemásolása helyett mutatványul a *Miatyánk* és *Hiszekegy* szövegét irja át, de ezt is olyan rosszul, hogy benne még a saját fogyatékos szabályainak sem tudott érvényt szerezni.

III.

A régi grammatikusok, literátorok és diplomatikusok.

Baranyai Decsi János levele hangsúlyozza, hogy Telegdi *Rudimentájának* elemi szabályai „rövidebbek és kezdetlegesebbek, mintsem talán némelyek óhajtanák; mégis bízom, hogy akadnak mások is, kik e példa nyomán nyelvünk szabályait gyarapítani és tüzetesebben tanítani kivánják“.[1] A gram-

[1] L. alább. II. könyv, V. fej. II. rész.

[illegible] szavak 1598-ban hangzottak el s mielőtt első hatásuk jelentkezett volna. Szenczi Molnár Albert Hanauban 1610-ben megjelent *Nova grammatica vngarica* czímű művének előszavában ezt irta: „Siculorum vel Szekeliorum Transalpinorum literas Hunnicas, quarum meminit Stephanus Székel in suo Chronico Ungarico, numquam vidi, neque hominem novi, qui eas viderit. Rogo itaque populares meos, in primis Szeculos Transsylvanos, ut si quid ejusmodi penes se habeant, in publicum [illegible] cum suis commentariis dignentur". [1] (*Magyarul*: A hegyentúli szikulok vagy székelyek hun betűit, melyekről magyar krónikájában Székel István megemlékezik, sohasem láttam, olyan embert sem ismertem, a ki látta volna. Azért kérem meg hazámfiait, különösen az erdélyi székelyeket, hogy ha valami efféléjök van, sziveskedjenek megjegyzéseikkel együtt nyilvánosságra hozni".

E buzdítások nyomán sarjadt aztán az a gazdag irodalom, a mely a pusztuló magyar rovásirásra irányitott tudományos érdeklődést az újabb időkig ébren tartotta.

A régi magyar nyelvtanok szerzői kénytelenek voltak műveik elején a latin ABCz alkalmazásának módját s különösen a latin nyelvben hiányzó magyar beszédhangok jelzésének nehézségeit megmagyarázni. A magyar helyesírás évszázados küzdelmeinek s folyton változó eredményeinek tudományos vizsgálóit ezért érdekelte az a meglepő jelenség, hogy a rovott ősi betűsornak minden magyar beszédhang megjelölésére külön irásjele van. Tudjuk, hogy Baranyai Decsi János ennek nemcsak gyakorlati, hanem irástörténeti, sőt egyetemes művelődéstörténeti értékét is fölismerte. Sajnos, e nagy kincs birtokában az utódok mégis tehetetlenek maradtak.

Geleji Katona István, a ki az erdélyi ref. egyháznak 1633-tól 1649-ig püspöke volt, 1645-ben Gyulafehérvárt kiadott *Magyar grammatikácskájának* előszavát így kezdi meg: „A magyar nyelv egy az orientális lingvák közzül, mely megtetszik mind eből, hogy az igen kiváltképpen való, és semmi egyéb nyelvekvel, az egy zsidón küvöl (hogy tudjam) rokonsága nincsen (szólok a tisztán magyar szókról), hanem mind azok közzül magának külön vált; mind továbbá eből, hogy *ő néki tulajdon saját régi bötüi vagynak*, melyeknek sem a zsidó, sem a görög, sem pedig a deák bötükvel semmi hasonlatosságok nincsen, s mind végezetre ebből, hogy az önnön bötüivel jobbtól, mint egyéb napkeleti nyelvek, balra irattatik". A munkát pedig e szavakkal rekeszti be: „A székelyek a régi scythiai magyaroknak igaz maradványi, ugy mint kiknél még az igaz tulajdon magyar bötük is megvagynak, kik noha sok csufos és mi tőlönk értetetlen szókval is élnek ugyan, de az enyett (a mellett) igen ékesekvel és jegyzösökvel is, melyeknek lejegyzetésekvel itt papirost nem foglalok". [2]

Tíz év mulva, 1655-ben Utrechtben jelent meg Komáromi Csipkés György *Hungaria illustrata* czímű latinnyelvű magyar nyelvtana. Müve elején ő is azt hangoztatja, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvek közé tartozik, mert „scribendi modus, unus et idem est, cum eo, quo gaudent linguae orientales pleraque, nimirum Hebraica, Chaldaica, Syriaca, Arabica, Persica, Turcica etc. a dextra nimirum ad sinistram: quam nulla occidentalium habet." [3] (*Magyarul*: Az irásnak módja azonos a legtöbb keleti nyelvével, például a héberrel, kháldddal, szírrel, arabbal, persával, törökkel, tudniillik jobbról balra megy, a mit egy nyugati nyelv sem követ.) Boxhornius *Historica universalisából* [4] vesz tudomást arról, hogy Szamosközy István a flórenczi könyvtárban egy ilyen irással és felülről lefelé irányuló sorvezetéssel nyomtatott régi magyar könyvet látott. De ő ezt tévedésnek tartja és a debreczeni főiskola könyvtárára hivatkozva ezt a megjegyzést teszi: „Extat etenim et apud nos liber, literis vetustis ungaricis exaratus, sed nihil tale in eo observamus, quamvis scripturam istam vetustam legere, intelligere, praeterea etiamnum hodie, scribere eadem possimus." [5] (*Magyarul*: Mert van nálunk is régi magyar betűkkel irott könyv, de semmi efféleét nem veszünk észre benne, jóllehet ezt a régi irást olvasni, érteni, sőt még mai nap is tudjuk irni. [6] Egy lappal alább a régi irás betűiről így

[1] Eredeti kiadás, Előbeszéd, 10 l.; Toldy: *Corpvs grammaticorvm lingvae hvngaricae vetervm. A régi magyar* [illegible] 114 l. (Hibás lapszámozás 130 l. helyett!) Megjegyzendő, Szenczi Molnár Albert a Móricz hesseni herczeghez irt ajánlólevélben Székel István krónikájának e helyét magyarul is idézi. U. o. 125. l.

[2] [illegible] *Magyar grammatikácska*, Gyulafehérvárt 1645 [illegible] Egyidejűleg megjelent a *Titkok titka* müve mellékletéül is. (Toldy: *Corpvs grammaticorvm*, 293. és 329. l.)

[3] [illegible] *Hungaria illustrata*, Ultrajecti 1655 [illegible] Toldy: *Corpvs grammaticorvm*, 341. l.)

[4] Marcus Zuerius Boxhornius: i. m. 181. l. — [5] I. m. 41. l. (Toldynál 342. l.)

[6] [illegible] Komáromi Csipkés György ilyen betükkel csakugyan szokott irni. L. Kismarjai Veszelin Pál debreczeni emlékkönyvében a 241. lapon olvasható négy nyelvű szöveget, melynek e magyar szövegét: „Elég énnekem az Isten kegyelme. Te esmérd meg magadat" Telegdi-féle betűkkel irta le Leidenben 1653. márcz. 12-én. [illegible] Ethnogr. 1904. [illegible] és alább a II. könyv Telegdiről szóló fejezetében

nyilatkozik: „Literae . . . proprie hungarice scriptae sunt 32: *k* enim aliter in medio, aliter in fine et principio scribitur, ut pateret in figuris literarum, quas libenter daremus, si ita typos ad imprimendum, ut pennam et digitos ad describendum habere possemus. Quia vero typis Scythicis destituimur, Romanis describimus . . ." [1] (*Magyarul*: A tulajdonképeni magyar irásnak 32 betüje van, mert a *k*-t másképen irják közepett, másképen végül s elől, mint kitetszenék a betűk alakjaiból, melyeket örömest adnánk, ha a nyomtatásra úgy volnának betűjegyeink, mint a hogy tollunk és újjaink vannak az irásra. Minthogy azonban scythiai typusaink nincsenek, rómaiakkal irjuk le.)

A nyomdai okok miatt elmaradt mutatvány nem jelent nagy tudományos veszteséget, mert a betűk számának megállapitása és a kétféle *k* betű megemlítése kétségtelenné teszi, hogy a szerző Telegdi *Rudimentájából* meritette minden ismeretét. Hihetőleg a debreczeni főiskola könyvtárának rovásirásos könyve is csak a kéziratban terjesztett Telegdi-féle művecske másolata lehetett.

Az ilyen esetekben fenforgó nyomdai akadályokat először egy angol grammatikus küzdötte le. Hickes György, Mabillon híres kritikusa, *Antiquae literaturae septemtrionalis libri duo* czímű nagyívrétű művének Oxfordban, 1703-ban megjelent első kötete az előbeszéd VIII. lapjához csatolt réznyomat VII. száma gyanánt a székely rovásirás betűsorát mutatta be. Az *Antiquae Hunnorum Elementa* (régi hun ábécze) czímen közölt régiség magyarázatául Hickes ezt irja Ottley Ádámnak: „In Gramm. nostris literas *Gothicas*, sive *veteres Runas*, quibus utebantur antiqui *Scano-Gothi*, in diversis alphabetis de scriptas exhibuimus. His ut adjicerem antiqua priscorum Hunnorum 34 elementa, quibus ad sinistram in scribendo more orientalium utebantur, docti nonnulli me rogarunt. Illa igitur ante XXV annos Joh. Harsányi, *Hungari*, manu delineata sub tab. nota num. (VII) exhibenda rogantibus morem gerentes curavimus Quod si, Ottleye, scalpta ea Tibi quoquo modo delectationi, seu etiam adjumento esse poterint, de beneficio illo non mihi, sed operis nostri fautori singulari, Johan. Millio, Aulae *S. Edmundi* apud *Oxonienses* Principali, literarum divinarum humanarumque scientia praeclaro, cui ea accepta gratus refero, a Te agendae gratiae sunt." [2] (*Magyarul*: „Nyelvtani munkámban különféle ABCzékbe osztva bemutattam a *gót* betűket, vagyis az *ősi runákat*, melyeket a régi *scano gótok* használtak. Néhány tudós megkért, hogy csatolnám hozzájuk a régi hunnok 34 ősi betűjét is, melyeket a keletiek szokása szerint balra irtak. Megfelelve a kérelmezők kívánságának, elkészítettem a melléklet VII. száma alatt közölt eme betűket a *magyar* Harsányi János 25 esztendővel ezelőtt készített vázlata szerint. Ha a metszet neked, Ottley, esetleg örömödre, vagy segítségedre válhat, akkor e szolgálatért ne nekem mondj köszönetet, hanem művem kiváló pártfogójának, Mill Jánosnak, az *oxfordi St. Edmund Hall* fejének, az egyházi és világi tudományok kitünő ismerőjének, kinek e betűk elnyeréseért hálás köszönettel tartozom.")

Telegdi *Rudimentájának* későbbi tüzetes tárgyalása alkalmával kiderül, hogy 1678 táján Harsányi csakúgy e forrásból meritett, mint Otrokocsi Fóris Ferencz, a ki *Origines hungaricae* czímű Franequerában 1693-ban megjelent műve I. kötetének hat betűre terjedő mutatványait egy barátja közvetítésével szintén külföldön, állitólag Velenczében szerezte be. [3]

Itt kell megemlítenünk, hogy Tsétsi János tudós sárospataki tanárnak *Observationes orthographico grammaticae* czímű s Pápai Páriz Ferencz híres *Dictionariuma* függelékeül Lőcsén 1708-ban megjelent értekezése szintén nagy művelődéstörténeti fontosságot tulajdonít annak, hogy a magyarok a latin betűk ismerete előtt tulajdon betüikkel éltek, megjegyezvén: „Traditio non incerta est, Hungaros in Scythia propriis literis fuisse usos, progrediendo inter scribendum a dextera versus sinistram, more Hebraeorum et alium orientalium. Harum literarum vestigia etiamnum, ut aliqui perhibent, apud Szekelios Transilvanienses superesse extra dubium est, licet iis uti paucis datum sit." (*Magyarul*: Nem hitel nélküli hagyomány, hogy a magyarok Scythiában tulajdon betüikkel éltek, irás közben jobbról balra menve, a zsidók és más keleti népek módjára. Hogy ezen betűknek némi nyomai, mint némelyek állítják, az erdélyi székelyeknél maig is megvannak, jóllehet azokat használni kevesen tudják, minden kétségen felül áll.)[4]

Az imént jelzett első facsimilék megjelenését az tette lehetővé, hogy a Telegdi-féle betűsor

[1] I. m. 24. l. (Toldynál 344. l.) A fentiekkel együtt Szabó Károly forditása. (Budapesti Szemle, új foly. V. köt. 1866. 126—127. l.)

[2] Hickesius i. m. I. köt. XVII. l. — Harsányi betűsorát l. alább, a Telegdiről szóló fejezetben.

[3] Otrokocsi betűit l. ugyanott.

[4] I. hely 1. l.

a *Rudimenta* [illegible] és rovásirásos példái nélkül is terjedni kezdett. Mivel így a szövegben [illegible] grammatikus szempont is mellőzve volt, kezdtek az archaeologiai, palaeographiai, művelődéstörténeti és irodalomtörténeti szempontok kibontakozni. Így Bél Mátyás a *Rudimenta* ismerete nélkül jut Kaposi Sámuel 1713-ban elhalt gyulafehérvári tanár betűsorához s midőn irástörténeti értékét felismerte, nyomban a még lappangó emlékek felkutatásához látott. Berlinből 1713-ban felhívást küldött szét, de földiei még csak válaszra sem méltatták. Vállalkozásának meddősége daczára megirta és 1718-ban Lipcsében ki is adta *De vetere literatvra hunno-scythica exercitatio* czímű kötetét. Czélja az volt, hogy a rendelkezésére álló betűsor hitelét, eredetét, leszármazását és rokonságát megállapitsa. A rendelkezésére álló irodalmi adalékok hiányosságán mult, hogy czélját meg nem közelíthette. De mivel az érdeklődők látókörét rendkívüli méretekben kiszélesítette, nyomdokain csakhamar gazdag irodalom keletkezett. Újra szorgalmazza a régi emlékek felkutatását, tanulmányozását és kiadását; sőt azt a messzemenő tervet is megvalósitandónak tartja, hogy a káptalanok, kolostorok, városok és várak felkutatására külön társulat alakuljon, a foglalkoztatott tudósok pedig országos közköltségen díjazásban és jutalmazásban részesüljenek.

A kutatás irányításából kitetszik, hogy Bél Mátyás már nem *rovott*, hanem csak *irott* emlékeket keresett. Tudósaink így jöttek nyomára a *Rudimenta* giesseni és marosvásárhelyi másolatának. Ezért adta ki Bod Péter a *Rudimentának* Baranyai Decsi Jánostól származó ajánló levelét.[1] Ezért állította össze a XVIII. század derekán egy névtelen gyüjtő az összes rendelkezésül álló betűsoroknak marosvásárhelyi táblázatát. Ezért készült el a később megsemmisült csikszentmiklósi feliratnak az a két értékes másolata is, a melyet a régészeti vonatkozások iránt fogékonytalan literatorok jóval gondosabb elbánásban részesitettek, mint magát az eredetit. Végül meg kell még említenünk, hogy az irott régi emlékek hiánya hozta létre a hirhedt *Turóczi fakönyvet*, a melyről bebizonyult, hogy az 1391-iki *Turóczi regestrum* neveiből Bél Mátyás könyve segítségével készült hamisítvány.[2]

Mielőtt irodalmi hatások jelentkeztek volna, Bél maga gondoskodott, hogy az ősirás ügye a grammatikusok körében felszinen maradjon. Meliboei álnéven 1729-ben kiadott és számos kiadást ért *Der ungarische Sprachmeister*-ének eredeti czímképét utóbb megváltoztatta s a változaton a nemzeti iskola hatalmas épülete előtt egy magyar nemes büszkén mutogatja német társainak a régi feliratos kőtörmeléken látható „Alt ungrisch abc"-t.[3] Ez a példa ösztönözte később a magyar nyelvtanok szerzőit arra, hogy a régi grammatikusok nyomdokain tovább haladva, a székely betűk szerepét szintén szóvá tegyék. Gyarmathy Sámuel 1794-ben megjelent *Okoskodva tanitó magyar nyelvmestere* már a csikszentmiklósi felirat fametszetével lepte meg olvasóit. Révai Miklós pedig az *Elaboratior grammatica hvngarica* 1803-ban megjelent I. kötete a Kájoni János hagyatékában talált két betűsorral együtt közli Bél Mátyás közismert betűsorát is. Ezzel egyidejűleg irta meg a középkori magyar irodalomtörténet ama vázlatát, a melyet *Magyar literatura, vagy is: A' magyar deáki törlénet* czímen Horvát István utóbb kiadott a *Tudományos Gyüjtemény* 1833. évi II. kötetében. Egyetemi előadásai e vezérfonalában külön fejezeteket szentel a hunok, székelyek és magyarok ősirásának. Szóval a magyar nyelvtörténet nagy úttörője igazolta Wallaszky Pálnak azt a korábbi tanítását, hogy a magyar rovásirás ügye elől irodalomtörténetünknek sem lehet kitérni.

Az irodalmi szempont érvényesüléseül ugyanis Wallaszky 1787-ben és 1808-ban megjelent *Conspectvs reipvblicae litterariae in Hvngaria* czímű irodalomtörténeti műve a hun-scytha néven ismert székely irás történetét ismerteti s irodalomtörténeti czélok szolgálatában Bod nyomán Baranyai Decsi János levelét is egész terjedelmében kiadja. Neki és Révainak köszönhető, hogy a későbbi irodalomtörténetirók könyveikben szintén helyet szorítottak a „hun-székely" irás ügyének és fogyatékos közleményeikkel is hozzájárultak ahhoz, hogy a felfedezésekre vezető érdeklődés állandóan ébren maradjon. Révai éles szeme felfedezi a székely rovásirás legfontosabb törvényét, de a nélkül, hogy jelentőségét maga, vagy kortársai és utódai közül valaki fölismerte volna. Említett irodalomtörténeti vázlatában van egy rövid fejezet e czímmel: „A székely betűk jobbról balra mennek". Annak igazolására, hogy a székely betűket jobbról balra szokták irni és olvasni, hiteles tanubizonyságul Komáromi Csipkés György és Tsétsi János erre vonatkozó sorait idézi e megjegyzés kiséretében: „De, ha feljebb nem megyünk is

[1] *Magyar Athenás*, 1766. Bevezetésében.

[2] [illegible] Ethnographia 1906 [illegible] és Jerney János *Közlemények a* [illegible] Tudománytár új foly. VIII. köt. 1840. 110. l. [illegible]

[3] [illegible] Ethnographia 1904 [illegible] és alább a II. könyv [illegible] szóló fejezetében.

a napkeleti szokásra, a székelyeknél ugyan a jobbról balra menő olvasást maga a *metszés* hozta magával. Mert, mikor a metsző *bal kezébe fogta a botocskát*, annak fején, *jobb kezével* alkalmatosban kezdette, azután könnyebben is folytatta a metszést, a botocskát mind inkább kifelé mozdítván magától. Így tehát a metszőnek hozzája menő jelölése szükségképen *jobbról balra esett*, következőképen az olvasást is úgy kivánta." [1]

Noha Szamosközy 1593-ban már az epigraphia körébe is bevonta az erdélyi székelység fára rovott irását, a következő két században e téren semmi sem történt. Az ilyen rendkívül értékes eredményekkel szemben tanusított sajátos fogékonytalanság oka abban rejlik, hogy a magyar tudomány grammatikusai és literátorai pusztán az *irott* emlékeket tartották szem előtt. Az ilyen emlékeket pedig csak palaeographiai szempontból lehetett tudományosan vizsgálni. A rendszeres előmunkálatot e téren Cornides Dániel kezdte meg. A magyar diplomatikának ez a kitünősége s utóbb a pesti egyetemen tanára, egész országra kiterjedő levéltári kutatásai fonalán figyelemmel volt a rovásirás esetleg lappangó ősi emlékeire is. Mivel irott régiségek nem akadtak, a rovásirásról szóló irodalmi emlékekre és a csikszentmiklósi felirat másolatának tanulmányozására kellett szorítkoznia. Korai halála megakadályozta abban, hogy a rendelkezésére álló anyagot feldolgozhassa. Szerencsére megmaradt egy 1780 táján irott terjedelmes levele, melyben Hájos Istvánnak ad a székely irás ügyében tüzetes felvilágosítást.[2] Ez a levél azonban csak másolatokban került forgalomba. Ismerte Horvát István is, a ki a *Tudományos Gyüjtemény* 1819-iki kötetében méltán korholta Cornides egyetemi katedrájának örökösét Schwartner Mártont, midőn *Diplomatikájának* hiányosságai közt a székely rovásirás mellőzését is kiemelte s egyben föl is tárta azt a sok irodalmi adalékot, a minek egy magyar oklevéltanból hiányozni nem szabad. Sajnos, a következő lustrum folyamán Horvát István már eljutott *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* czimű 1825-ben megjelent könyve beteges szertelenségének számtalan hóbortos eredményeig. Közülök természetesen a székely rovásirás eredetének kalandos megfejtése sem hiányzik. Így jutott aztán a rovásirás ügye lejtőre még a palaeographia terén is. Nagybányai Perger János 1821-ben megjelent *Bevezetés a diplomatikába* czimű műve Schwartneré után készült ugyan, de már figyelembe vette Horvát István komoly intelmeit. Mikor pedig ugyane szerző *A magyar és hazája régenten* czimű műve 1931-ben megjelent, már sajnálatos nyomai vannak benne a *Rajzolatok* minden tudományos alapot nélkülöző badarságainak is.

Jellemző, hogy a nagytekintélyű és nagytudományú Horvát István megtévelyedésének is voltak értékes következményei. Tudósaink belátták, hogy a keleti eredetű székely rovásirás rokoni kapcsolatait csakugyan a honfoglaláskor határán túl és a velünk rokon, vagy hajdan szomszédos keleti népek művelődésének őstörténeti emlékei közt kell keresni. Valóban megható dolog, hogy a derék Kiss Bálint az elborult elméjű mester tüzével, de tudományos tartalma és lelkiereje nélkül szintén eredménytelenül tapodja végig a magyar rovásirás keleti eredetének forrás-vidékeit.[3] Ugyanigy buzdítja a magyar őstörténelem rendszeresebb művelésére Kállay Ferenczet is, a ki epigraphiai és palaeographiai forrásművek alapján utal a phöniciai, zsidó, görög, gót és székely runa-szerű irások felismerhető kapcsolatára.[4]

IV.

Felfedezések, hamisítványok és tudományos tévedések.

A XVII—XVIII. századi kutatás annyira belemerült az irott emlékek keresésébe, hogy a krónikások és emlékirók följegyzéseit kellőleg figyelembe nem véve, a rovásirásos fadarabok és feliratok rendszeres gyüjtéséről csaknem teljesen megfeledkezett. A XVI. századi német Dernschwam klasszikus feliratok gyüjtése közben fedezi fel az 1515-iki konstantinápolyi magyar rovásirásos feliratot; a XVII.

[1] *Tudományos Gyüjtemény.* 1833. II. köt. 58. l. — Révaitól függetlenül Sebestyén: *Rovás és rovásirás.* 13—14. l. (Ethnographia. 1903. 13—14. l.)

[2] Másolata megvan a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában s Hajos István Gáspár *Monumentum literarium hunno-scythicum* czimű kéziratában idézve a M. Tud. Akadémia könyvtárában.

[3] *Magyar régiségek.* Pest, 1839. 75—89. l. IV. A régi Honos-Madjar betükről és azoknak a phoenieziai, zsidó, syrus, arab és görög betükkel való egyezésekről. Továbbá „Ásiai és azokból származott Európai régi betük formái" czimű „kömetszetü rajzolatja".

[4] *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben.* Nagy Enyeden, 1829. 18. és 29. l. — U. a.: *A pogány magyarok vallása* Pest, 1861. 169. l.

századi olasz M[illegible], szintén mestere volt az epigraphiának, midőn a jól értelmezett kútfők nyomán fára rovott középkori székely rovásirásos emléket keresett és talált. A magyar Szamosközy 1593-ban kiadott epigraphiai műve tárgyalja ugyan a székely rovásirás ügyét, de az itthoni megváltozott viszonyok közepett Telegdi *Rudimentája* pár év mulva annyira irodalmi térre tereli a székely rovásirás ügyét, hogy Bél Mátyás 1718-ban e mű ismerete nélkül is csak az irott emlékek gyüjtését szorgalmazta.

Csak így érthető, hogy az 1501-iki csikszentmiklósi felirat felfedeztetése idején kellő figyelemben nem részesült. Két másolata közül az egyiket Dezsericzky 1753-ban megfejtetlenül adta ki, az 1752-ben lemásolt és megfejtett másik szöveg pedig kiadatlan és ismeretlen maradt. Bod Péter, az erdélyi tudósok encyklopedistája, 1766-ban megjelent *Magyar Athenás*-ában már kiadta Baranyai Decsi János levelét és a *Rudimenta* betűivel elkészítette a fogarasi ref. templom feliratát is,[1] midőn Cornides Dániel kértére 1768-ban hozzáfogott Dezsericzky kiadványának megfejtéséhez. Ekkor aztán kiderült, hogy a kétsoros szöveg csak az évszámot és a templomépítő falusi iparosok nevét rejtegette. Utóbb pedig az is nyilvánvalóvá lett, hogy az első megfejtő olvasása sem egészen megbízható.

Szóval az érdeklődők várakozása nem volt kielégítve. Mivel később sem jelentkeztek régibb és tartalmasabb leletek, a tudományszomj csillapítására néhány hamisító is fölkínálta megtévesztésre szánt silány készítményét. A *Csiki krónika* hamisítói a felirat megsemmisülése után a Sándor-család dicsőítésére nyomban koholtak egy másik *elveszett* szöveget a szomszédos Csikszentmihály számára. Ugyancsak a csikszentmiklósi felirat szolgáltatott ötletet a *Turóczi fakönyv* és Somogyi Antal néhány rövid szövegének hamisításához.[2] Az első vállalkozó az 1391-iki *Turóczi regestrum* neveinek felsorolásához még Bél Mátyás erősen stilizált Kaposi-féle betűsorát vette igénybe, míg Somogyi az 1501-es keltezés hibás olvasatú járulékának botor utánzása alkalmával a csikszentmiklósi felirat merev betűit is alkalmazta. Egyébként ő már a *Fakönyv* hamisítójának tanítványa volt. E hamisítványt Toldy Ferencz és mások bátorítására ő is hitelesnek tartotta. Különben aligha bízott volna meg abban, hogy kötetekre menő ének-szövegeit ugyanazon betűsorral XVI. századi följegyzések gyanánt hozhassa forgalomba. Már pedig Somogyi azon fáradozott, hogy a rovásirás leple alatt olyan följegyzésekkel is gazdagíthassa irodalmunkat, a melyek ép úgy Árpádkori, sőt pogánykori eredetűek, mint a hogy pogánykori eredetű a rovásirás.[3]

Még mielőtt Somogyi Antal munkához látott volna (hiszen *Régi magyar énekeinek* előszava 1870-re teszi az első székelybetűs régi könyv felfedezését), Orbán Balázs 1864-ben szerencsésen megtalálta az enlakai unitárius templom 1668-iki *festékkel rajzolt* rovásirásos feliratát. Ezt a késői emléket Szabó Károly fejtette meg. A nagy örömmel fogadott felfedezést ismét csalódás követte. Pár szónyi tartalma még a csikszentmiklósinál is szegényesebb. Annál nagyobb tudományos nyereséget jelentett az a terjedelmes tanulmány, a melyet Szabó Károly ebből az alkalomból a *Budapesti Szemle* 1866. évi V—VI. kötetében *A régi hun-székely irásról* czímen közölt. Sorra ismertette a krónikások és emlékirók összes kútfői értékkel biró adalékait; továbbá megvizsgálta a székely irással foglalkozó összes tudományos termelésünket, még a kéziratban levőket is. Az emlékek közül csak Telegdi *Rudimentája*, a csikszentmiklósi felirat másolatai és az újonnan felfedezett enlakai felirat állott rendelkezésére. Fölismerte, hogy a Telegdi-féle betűsort az irótoll és a sok másolás kivetkőztette eredeti jellegéből. Ugyancsak ő ismeri fel és hangsúlyozza legelőször a csikszentmiklósi felirat rovásjellegét. „Ha — irja — az 1749-iki (Dezsericzky-féle) hasonmás merev szögletes betűalakjait figyelmesen megtekintjük, meg kell győződnünk, hogy itt olyan ősrégi alakú irással van dolgunk, mely eredeti egyszerű rovási jelleméből (milyen közbevetőleg megemlítve a phoeniczia, etrusk, rún, sőt a legrégibb görög és itáliai irás jelleme is) úgyszólván még alig vesztett valamit és így az eredetit oly korból valónak kell tartanunk, midőn krónikáink és régi iróink szerint a betűket csak fába vagy kőbe rótták, de mai mód szerint tintával papirosra még nem irták“.[4]

[1] Elrontott és helyreállított szövegének hasonmását l. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*. 265. l. (Ethnographia, [illegible] l.) L. alább a csikszentmiklósi feliratról szóló fejezet III. szakaszát.

[2] L. bővebben Sebestyén: *Rovás és rovásirás*. 293. l. (Ethnographia, 1906. 343. l.)

[3] Somogyi hamisitványairól a M. Tud. Akadémiának 1903 márcz. 23-án tüzetes jelentést terjesztettek elő id. Szinnyei József, Fejérpataky László és Sebestyén Gyula (*Akadémiai Értesítő*, 1903. évi XIV. köt. 193–210. l.) V. ö. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 303. l. (Ethnographia. 1906. 351. l.)

[4] I. h. VI. köt. 113. l.

Íme, a kéziratokat kutató régi grammatikusok és literátorok harmadfélszázados meddő fáradozása után ez az első meglátása annak, hogy a magyar rovásirás nem a palaeographia, hanem az epigraphia terére utalja a kutatót. Ezért nem véletlen az, hogy az eredménynyel nyomozó Dernschwam, Marsigli és Szamosközy egyaránt epigraphusok voltak.

A *Rudimenta* nyomán eltévelyedett magyar irástudománynak végzete volt, hogy megnyugtató eligazodás hiányában több kiváló tudósunk még a magyar rovásirás hitelét is kétségbe vonta. A kétkedők sorát két erdélyi szász hazánkfia nyitja meg. Tröstler János nagyszebeni tudós Nürnbergben 1666-ban kiadott *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* czímű művében Szamosközy állításaival szemben azt bizonyítgatja, hogy a magyarok őseinek semmiesetre sem voltak külön betűi, mert ha emlékek maradtak volna, akkor azok a kimber-gótok germán runáival volnának irva.[1] A medgyesi Toppeltinus (Töppelt) Lőrincz Leydenben 1667-ben megjelent kis művecskéja (*Origines et occasvs Transsylvanorvm*) szintén Szamosközyt czáfolva hirdeti, hogy a pogány magyarok még nem tudtak irni.[2]

Magyar részről Otrokocsi Fóris Ferencz támaszt először kétségeket. Mint felsőmagyarországi, gömörvármegyei születésű ember, a székelyek régi irástudományáról csak közvetített úton, hihetőleg Szamosközy elveszett, vagy még lappangó *De origines hungaricis* czímű kéziratából vett tudomást. Néhány betűre terjedő mutatványa és hozzá irott magyarázata elárulja, hogy utóbb megismerkedett Telegdi *Rudimentájával* is. Mivel emlékek nem állottak rendelkezésére, *Origines hungaricae* czímű Franequerában 1693-ban kiadott kétkötetes művének I. kötetében ekképpen nyilatkozik: „Verum cum mihi ipsi etiam illi characteres valde adhuc suspecti sint; praesertim ex eo, quod vocales (quas septem habemus), mixtim ibi inter consonantes recenseantur, ad instar Europaeorum; idcirco eorum publicationem, aut cercius de his iudicium, eo usque differo, donec Deo dante, melius de iisdem aliunde edoctus fuero. Sum enim homo, qui super arena, (quantum perspicere rem possum) nihil fundare volo". (*Magyarul*: Minthogy azonban ezek a betűk magam előtt is még gyanusak, különösen azért, hogy a magánhangzók (melyek száma nyelvünkben hét) a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára elősorolva, azért azok közzétételét, vagy rólok való bizonyosabb itéletemet addig elhalasztom, míg — ha isten megsegít — rólok máshonnan jobban értesülendek. Mert az az ember vagyok, a ki — a mennyire a dolgok állását ismerem — nem szeretek semmit homokra építeni.[3]

Mivel kétségtelen, hogy Otrokocsi Fóris Ferencz a magánhangzók számát a Telegdi-féle *Rudimenta* téves adalékainak ugyancsak téves kiigazításával állapította meg, az is bizonyos, hogy a magánhangzók és mássalhangzók csoportosítását is e művecskéből ismerte meg. Ha tehát Baranyai Decsi János ajánló leveléből azt is megtudta, hogy a *Rudimenta* megszerkesztése Telegdi János érdeme: akkor valóban ki kellett volna találnia, hogy a betűket (igazításra szoruló elemi tévedéssel!) Telegdi csoportosította.

A hamisítás vádját elvégre egész nyiltan Timon Sámuel tudós jezsuita mondotta ki egy Apor Péterhez intézett 1734 szept. 21-iki s *Imago novae Hungariae* czímű művének *Additamentumában* utóbb ki is adott levelében.[4] Gyanura természetesen neki is az adott okot, hogy a folyton szereplő betűsort semmi irott emlék sem támogatja. Az utóbb felfedezett csikszentmiklósi felirat daczára Schwartner Márton szintén tagadta a székely irás hitelét.[5] A debreczeni *Magyar grammatika* szerkesztői (Domokos Lajos, Szikszai György és Benedek Mihály) előtt a székely betűket még mindig az tette gyanusakká, a mire Otrokocsi tévesen hivatkozott.[6] Sándor István széltére olvasott *Sokféléje* az összes főljegyzéseket szófiabeszédnek tartja, mert a régieknek árult irásjegyek „szemlátomást elárulják magukat az ő czifra és keresztes voltukkal, hogy csak költött betűk".[7] Pápay Sámuel irodalomtörténete, *A magyar literatura esmérete*, a régiek betűforma jegyeinek kimetszését nem vonja ugyan kétségbe, de abban már nem hisz, hogy „eleinknek formás alphabetjek volt."[8]

[1] I. h. 250—266. l.
[2] I. h. 70. l.
[3] I. h. I. köt. 320—321. l.
[4] Az 1754. évi második és az 1762. évi harmadik kiadás függelékében.
[5] *Introductio in rem diplomaticam*. 2. kiad. Buda, 1802. 56—57. l.
[6] Debreczen, 1898. 1—2. l.
[7] VII. darab. Győr, 1801. 38—40. l.
[8] I. m. Veszprém, 1808. 347. l.

Történetiróink közül e kérdésben a hun-székely kapcsolatot tagadó Pray Györgynek kellett volna hallatni súlyos szavat. De a kérdést csak egyik értekezésének jegyzetében érinti, midőn a főszövegben megemlíti, hogy Menander följegyzése szerint a turk Disabul khan scytha betűkkel irott levelet küldött Justinus császárhoz Konstantinápolyba: „Habuisse igitur Majores nostros litterarum usum ex hoc loco utcunque apparet. An autem illae sint, quas in Transilvania repertas aliqui prodiderunt, ambigo, quod Gothicis, quas Joannes Magnus in sua *Historia* et Schedius in *Dis Germanis* referunt, simillimae sunt. Ex quo suspicor Gothorum potius esse, qui has plagas ante Hunnos et Hungaros coluere." (*Magyarul*: Hogy e szerint őseink irással éltek, ezen idézetből meglehetősen kitünik. De hogy betűik azok voltak-e, a melyekről némelyek mint Erdélyben találtakról emlékeztek, azon kételkedem; minthogy e betűk a Joannes Magnus *Historia* és Schedius *De Diis Germanis* czimű művében kiadott gót betűkhöz igen hasonlók. Miből azt gyanítom, hogy ezek a betűk inkább a gótok betűi, kik a hunok és magyarok előtt azon tájakat lakták.)[1]

Azok, a kik a székely irásnak forgalomban lévő betűsorait koholmánynak tartották, nem gondolták meg, hogy a gyorsan kimondott könnyelmű itélettel a régi kútfők és emlékiratok adalékainak tudományos ügye még egyáltalán nincs elintézve. A kétkedők sorában Révai Miklós vette ezt először észre. *Grammatikájában* még csak annyit mond, hogy azok az erdélyi hun-scytha betűk, a melyeknek hiteléért annyi tudósunk s különösen Bél Mátyás oly erősen harczol, a későbbi idők koholmányai.[2] De *Magyar literaturája* minden vázlatossága daczára tüzetesen ismerteti a régi kútfői adalékok szerepét is. „Igen — irja — úgy tartjuk tehát: hogy csak a székelyeknek találmányok ezek a betűk, már itt laktokban. Elgondolhatjuk pedig az okát, hogy ez a régi és magát a többi magyaroktól igen megkülönböztető nemzet, különös betűk nélkül sem akart lenni. A messze felmenő eredetet, a régi származással való dicsekedés mellett, igen könnyen súgallotta a másik gyarlóbb testvér, a kérkedés. Korán tehették pedig ezt a székelyek: mivel korán vagyon már e különös betűkről is a szó, nevezetesen Kézai Simonnál, noha hibásan. De nagyobb világosságra, az ő tulajdon képekben, igen is későn jöttek, Telegdi János által. A hunniai betűket is tehát, a melyeket csakugyan el nem lehet teljességgel tagadnunk, ezekből a székely betűkből meg nem mutathatjuk: hogy micsodásak voltak az ő valóságos eredeti képekben."[3]

A történelmi nyelvészet magyar mestere híve volt a hun-magyar kapcsolatnak. Ezért a magyar irástörténetet nem is a székely, hanem a hun irás emlékeinek felsorolásával vezette be. Fenti megállapitása tehát azt jelenti, hogy a hun-magyar ősirásnak csak a bizánczi görög kútfőkben van nyoma; a székely irás pedig csak az elveszett helyettesítésére irányuló középkori csinálmány lehetett.

A tagadók közt ennél többet eddig senki sem mondott és ezután sem tudott mondani. Azzal a sajátságos föltevéssel, hogy a régi krónikások és emlékirók állításai hitelesek, a forgalomban lévő betűsor pedig későbbi hamisítvány, a magyar rovásirás titokzatos ügyének tanulmányozása olyan holt pontra jutott, a melyen utóbb a legértékesebbnek igérkező vállalkozások is megfeneklettek. Révai támadásának nagy ereje abban rejlett, hogy az összehasonlító kutatás éltető erét elvágta. Miután felfedezte, hogy a jobbról balra irányuló sorvezetés a rovásbot és rovókés kezelésének természetes velejárója, elég volt a sorvezetés keleti eredete ellen tiltakoznia, mert a kit meggyőzött, az már maga is hozzágondolta, hogy a keleti sorvezetéshez csakugyan könnyű volt a phöniciai, zsidó és ó-görög betűformákat hozzáhamisitani.

Pedig Révai alapjában véve semmit sem bizonyított. Tudományos föllépése csak állásfoglalás volt a hamisítás lehetősége mellett. Mivel a más véleményen levők a krónikák és emlékiratok folyton idézett adalékait ezután már hiába koptatták volna, újra kialakult az a vélemény, hogy a magyar rovásirás hitelét csakis irott, vagy rovott régi emlékekkel lehetne igazolni. A kutatók heve a csikszentmiklósi felirat tanulmányozásában, az enlakai felirat felfedezésében és — tegyük hozzá — a hamisitványok forgalombahozatalában és leleplezésében merült ki. Ezért nem lehetett megütközni azon, hogy Faulmann Károly német kézikönyve a bemutatott székely betűsor hitelét — miként ezt

[1] *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Bécs, 1774. 61. l. ([illegible] — Joannis Magni *Gothorum Sveonumque historia.* Roma, 1554. 2-rét, 25. l. Alphabetum Gothicum. — [illegible] *De Diis Germanis sive veteri Germanorum, Gallorum, Britannorum, Vandalorum religione syn*[illegible] Halle, 1728. 44. l. (J. Magnus got runáit közli.)

[2] *Elaboratior grammatica hungarica.* I. köt. Pest, 1806. 126—128. l.

[3] *Tudományos Gyüjtemény,* 1833. II. köt. 60. l.

Timon Sámuel is tette — azért tagadja, mert — „irott könyvekkel nem igazolható“.[1] Valamint azon sem lehet csodálkoznunk, hogy a székelyek eredetével és a székelykedés mibenlétével foglalkozó Hunfalvy Pál szintén Révai álláspontjára helyezkedett, midőn az eredet kérdésével csakugyan összefüggő irástörténeti kérdésben is véleményt nyilvánított.

Hunfalvy előzőleg már nagy tudományos munkásságot fejtett ki annak bizonyítására, hogy a középkori latin krónikákban olvasható hun-székely kapcsolat légből kapott mese. Szerinte a székelység nem volt külön nemzet soha; csak határőrzésre, vagy székelykedésre utalt magyarságból alakult ki. Mivel a székelyek külön irásáról szintén a mesélő krónikások beszélnek, Hunfalvy ennek hitelét is tagadta. E tárgyban *Die Ungern oder Magyaren* czímű 1881-ben megjelent műve e helyén bizonyította legrészletesebben állításait: „Ob die Ungarn oder Magyaren vor ihrer Christianisirung die eigentliche Schreibkunst geübt haben, ist uns unbekannt Sie haben wohl das Wort für Schreiben (*ír* er schreibt, *író* der Schreiber, *irás* die Schrift und das Schreiben, *irat* das Schriftstück usw.), aber weil es auch malen, buntmachen bedeutet: so kann man aus dem Worte nur auf eine Zeichenschrift schliessen, die noch nicht Buchstabenschrift war. Die christlichen Priester verwendeten natürlich das lateinische Alphabet zum Schreiben des Ungrischen, und wir finden nirgends auch nicht die geringste Spur eines Conflictes der neuen und alten Schrift. Eine solche hat vielleicht gar nicht existirt. — Der Chronist Magister Simon v. Kéza im 1280 will etwas von einer besonderen Schrift der „hunnischen“ Székler wissen, für die er die kyrillische Schrift der walachischen Popen hält. Spätere Chroniken, wie die des Thuróczi aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, sprechen schon ausführlicher von der Hunnenschrift der Székler. Sogar Stephan Székely, selbst ein geborener Székler und einer der ersten protestantischen Schriftsteller, erwähnt sie in seiner *Világ-krónika* (Chronik der Welt, Krakau 1559), doch ohne sie zu beschreiben. Er scheint nur das alte Gerücht zu wiederholen, dem gewiss die kyrillische Schrift der Walachen zu Grunde lag. Als die Hunnenschaft der Székler zum Dogma geworden war, componirten einige Gelehrte des XVII. Jahrhunderts ein Alphabet, das das Hunnisch-Székelyi'sche sein wollte.“ (*Magyarul*: Arról, hogy a magyarok keresztyén hitre térésük előtt a tulajdonképpeni irásművészettel már éltek volna, nincs tudomásunk. Van ugyan szavuk az irás kifejezésére (*ir, irás, irat* stb.), de mivel ez festést és tarkázást is jelent: e szóból csak olyan festett irásra lehet következtetnünk, a mely még nem volt betűirás. A keresztyén papok a magyar nyelven való iráshoz természetesen latin betűket használtak, és a legparányibb nyomát sem találjuk sehol az új és a régi irás közt való összeütközésnek. Nem is volt talán olyan soha. — Kézai Simon mester, a krónikás, 1280 körül említi ugyan, hogy a „hun“ székelységnek volt egy olyan külön irása, a melyet azonosnak tartott az oláh pópák cyrill-irásával. A későbbi krónikák, például Thuróczi a XV. század derekán, már tüzetesebben szólanak a székelyek hun-irásáról. Még Székely István is, a ki született székely és egyike az első protestáns iróknak, megemlékezik róla *Világ-krónikájában* (Krakó, 1559), de a nélkül, hogy le is irná. Úgy látszik, ő is csak azt a régi hírt eleveníti fel, a melyhez alapot bizonyára az oláhok cyrill-irása szolgáltatott. Mikor aztán a székelyek hun-volta dogmává lett, néhány XVII. századi tudós megszerkesztette a hun-székelynek tartott ÁBCz-ét.“[2]

Abban igaza van Hunfalvynak, hogy a magyar irástörténet pogánykori adalékait irott vagy rovott emlék hián, a magyar szókincsben kell keresni. De abban már nagyot tévedett, hogy az *ir* szó jelentéséből olyan festett irásra, képirásra vagy hieroglyphre következtetett, a melyben betűk még nem szerepeltek. Hiszen csak a *betű* szó jelentését kellett volna nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti úton megállapitania s nyomban birtokába jutott volna annak az értékes irástörténeti adatnak, a mely azt igazolja, hogy a *betű* török kölcsönszó és *rovott irásjegyet* jelent. Szóval a magyar rovásirás titokzatos történetében éppen Hunfalvy lett volna hivatva arra, hogy a székelyek betűrovásáról beszélő Thuróczi és Bonfini történetirókat, továbbá Oláh Miklós és Verancsics Antal érsekeket a magyar nyelvtudomány újabb eszközeivel és az ethnographus tájékozottságával, minden más tudományos beavatkozást megelőzve, először igazolja. Ezt elmulasztotta s így nem is kínálkozott több alkalom arra, hogy nagy elméjét e téren necsak a tagadás szellemének szolgálatában foglalkoztassa.

[1] *Geschichte der Schrift.* Bécs, 1880. 505. l.
[2] I. m. (Die Völker Oesterreich-Ungarns V. Bd.) Teschen. 1881. 183. l.

V.

A tulajdonjegyek téves szerepe.

Az 1221 táján kiegészített *Nemzeti krónikának* és compilatorának, Kézainak, az a megjegyzése, hogy az erdélyi székelyek betűiket a velük együtt lakó erdélyi vlachoktól vették át, úgy az oláh, mint a magyar tudományos irodalomban zavart idézett elő. Burada Tódor 1880-ban Jassiban kiadott egy *Dèspre crestăturile plutaşilor* (A tutajosok rovásairól) czímű füzetkét 163 olyan tutajos-jegy másolatával, a melyeket a Beszterce folyó mentén gyüjtött össze. Az úsztatott tönkökre rovott tulajdonjegyek gazdag sorozatának végén körülbelül húsz székely rovásirás-jegy is szerepel.[1] Ennek igazolására jelzi a gyüjtő, hogy nemcsak Moldovában, hanem Gyergyóban, Tarkőn, Békáson, Buhalniczán, Hanguban stb. is kutatott. Utána pedig nyomban idézi az oláh-székely közös tulajdont igazoló Kézait és a betűrovás székelyföldi használatát először említő Thuróczit. Megemlítjük még azt is, hogy amazt XV., ezt XVIII. századi kútfőnek nevezi.

E közlemény megjelenése előtt az ősirás kérdése már erősen foglalkoztatta az oláhok képzelgésre hajló fiatal történetirását. Cantemir Demeter 1715 óta egész iskolát teremtett azzal a tanításával, hogy az oláhok az 1439-iki flórenczi zsinat előtt még latin betűkkel éltek.[2] Egy másik áramlat a keleti egyház glagol és cyrill betűit kívánja lefoglalni. Miután Popea Miklós a gót Ulfilast már megtette oláh püspöknek,[3] Sbiera János egyetemi tanárnak és akadémikusnak könnyű dolga volt, midőn a szláv Cyrill betűsorát kellett valamely ismeretlen oláh feltaláló számára elhódítani.[4] A harmadik áramlat pedig — élén Boliac Czézárral, Haşdeu Bogdánnal és Urechea Sándorral — azt hirdette, hogy az oláhok dák őseinek a Krisztus előtti században már külön irásrendszerük volt. Betűsorukat egy Dekeneus nevű varázsló hozta Egyiptomból s aztán összekeverte zend, görög és phöniciai irásjegyekkel. A vakmerő állítások e sorozata nyilván azért burjánzott fel, mert senkinek eszébe nem juthatott az egyszerű, sőt kezdetleges művelődési viszonyok közt élő oláhság őseinek ilyen irányú igazolására a latin, cyrill és dák betűs középkori oláh nyelemlékeket számonkérni.

Mivel furfang is van a dologban, elismerjük, hogy Burada együgyűnek tetsző eszközökkel olyan ügyes szemfényvesztést vitt véghez, melylyel még mestereit is alaposan megtévesztette. Már a dákelmélet rajongói közé tartozott, midőn az elolábosodott gyergyói székelyek Moldva felé usztatott tönkjein az erdőirtók és tutajosok tulajdonjegyeit felismerte s köztük olyan vonal-összetételeket is talált, a melyeket akár irásjegyeknek is lehet tekinteni. Mivel a székelyek oláh eredetűnek hirdetett rovásirását ismerte, az a vágya támadt, hogy a tönkjegyekhez nagyon hasonlító oláh eredetű székely betűket az oláh tönkjegyek közt szintén megtalálja. Hogy-hogynem: a keresett betűk csakugyan előkerültek és megbódították a dák-elméletet valló egész iskolát. Az irástudatlan oláhok birtokában megkerültek azok a fejszével rovott (!) irásjegyek, a melyeket a székelyek csakugyan kölcsönvehettek; és egyben megvoltak azok a jegyek is, a melyek nem lehettek sem Cyrill, sem Ulfilas, sem a latinok találmányai, de igenis lehettek a Magyarország területén élt régi dákok primitiv kezekben évszázadokon át megmaradó örökségei.

Mivel az oláh tudománynak is vannak komoly munkásai, e sajnálatra méltó bajok gyors orvoslása végett utalunk Lakatos István 1702-ben irott s máig is kéziratban levő, de másolatban nagyon elterjedt *Siculia accuratius quam hactenus delineata* czímű kis művecskéjére, mely Telegdi *Rudimentája* nyomán tárgyalja a székely rovásirást, és *a mely* Burada *oláh-székely betűinek is forrása volt.*[5] Nekünk alkalmunk volt helyszini tapasztalatok alapján megállapitani, hogy Burada az említett művecske ama barassói másolatát használta, a mely az ág. ev. főgimnázium könyvtárának Trausch-féle *Diplomatarium Transilvanico-Siculicum ab anno 1251—1807* czímű gyüjteményében található. Ebben a székely betűk vonalvezetése tökéletesen egyezik Burada állítólagos oláh jegyeinek vonal-

[1] Facsimiléjöket l. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 113. l. (Ethnographia, 1903. 282. l.)

[2] *Descriptio Moldaviae.* Bukarest, 1875. III. rész, V. fejezet. — V. ö. Sinkai György és Klein (Micul) Sámuel: *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae.* Bécs, 1780 Előszó. Molnár János: *Deutsch-Walachische Sprachlehre.* Bécs, [illegible]. Továbbá Major Péter, Bob, Radulescu Eliade J., Lamerion és Densusian Áron erre vonatkozó irásait Sebestyén Gyula további tárgyalandó értekezése nyomán.

[3] *Vechia Metropolia romana a Transilvaniei.* Nagy-Szeben, 1870. 41. l.

[4] *Codicele Voronetan.* Csernovicz, 1885. 293. l.

[5] A M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi könyvtárában 3, a M. Tud. Akadémia könyvtárában 2, a brassói ág. ev. főgimnázium könyvtárában és a nagyszebeni Bruckenthal-könyvtárban 1—1 másolat található.

vezetésével. Egyébként pedig Lakatos művének minden másolata igazolja, hogy belőle vannak merítve a minden más betűsor e nemű jegyeitől eltérő *r*, *st* és *sz* betűk.

Ehhez hozzá kell adnunk még azt, hogy az apáról fiúra szálló tulajdonjegyek az örökösök birtokában mindig változnak. Bizonyos vonalrészekkel bővülnek vagy csonkulnak, hogy a velük megjelölt tárgyak összetéveszthetők ne legyenek. Ha tehát Burada és tudós társai a tutajosok tönkjegyeinek szerepét tüzetesen megismerték volna, akkor aligha keresték és találták volna meg köztük a másfélezer évesnél régibb dák eredetű oláh-székely irásjegyeket.

Mielőtt Burada körmönfont hamisítása kiderült volna, két derék romanistánkat sikerült szintén megtévesztenie. Az egyik félrevezetett magyar tudós Moldován Gergely volt. A *Budapesti Szemle* új folyamának 1888. évi 52-ik kötetében közölt dolgozatának már a czíme (*A latin, cyrill, dák és székely irásjegyek kérdése a románoknál*) elárulja, hogy Burada közleménye indította az érdekes magyar vonatkozású tárgy szövevényeinek megismertetésére és megbírálására. Miután kimutatta a latin és dák iráselméletek tarthatatlanságát, csatlakozott azokhoz a komoly kutatókhoz, a kik szerint az oláhság csakis az egyházi szláv nyelv cyrill, vagy a még régibb glagol irásjegyeit ismerhette. A legrégibb így irott nyelvemlék 1523-ból való ugyan, de azért Tomaschek és Safarik korábbi tanításait követve, nem tartja lehetetlennek, hogy Kézai az oláhoktól kölcsönzött betűk alatt a cyrilliczát érthette. Szerinte Thuróczi találta ki, hogy a székelyeknek hun betűik vannak. Ez az oka, hogy Telegdi János vagy más valamely XVI. századi halandó az oláh eredetű egyházi szláv betűsort utóbb átalakította azzá, a mi az 1598-iki *Rudimentában* és az 1668-iki enlakai feliraton merült fel először.

Ha Moldován szerint a Cantemir-féle latin elmélet és Hașdeu és társainak dák elmélete önmagától is összeomlik azért, mert ilyen irott emlékekkel az oláh irodalom nem rendelkezik, akkor valóban kár volt emlék hiányában a székelyek Árpádkori cyrill-betűkölcsönzésének elméletét is szóba hozni. Ezt az elméletet ugyanis a glagol és székely betűk hasonlatosságával támogatni nem lehet, mert a módszeres hasonlítás azt bizonyítja, hogy a rokoni kapcsolatot nem a VIII században létrejött glagol betűsor közt, hanem a sokkal korábban kialakult középtengermelléki irásrendszer betűsorai közt kell keresnünk.

Moldován következtetését irástörténeti tekintetben még az a nagy tévedés is tarthatatlanná teszi, hogy az 1501-iki csikszentmiklósi feliratról teljesen megfeledkezett. Mert ha ezt számításba veszi, akkor Thuróczit és Telegdit aligha vádolta volna meg.

Végül utalnunk kell még arra is, hogy Moldovánnál a Burada-féle tutajosjegyek közt szereplő székely betűk ügye elintézetlen marad.

Midőn másik romanistánk, Dr. Réthy László ezt észrevette, nyomban megirta *Az úgynevezett hún-székely irás* czímű tanulmányát.[1] Neki mindenekelőtt feltünik, hogy Bonfini szerint a székelyek rövid fácskákra róva kevés jegygyel sok értelmet tudtak összefoglalni, Verancsics szerint „két ilyen sor, némi pontok hozzátételével a jegyek számához képest igen sok értelmet ad", Veit Goliel szerint pedig a székelyek némelyik irásjegye egész szót vagy mondatot jelent. Ezért ad kifejezést annak a gyanujának, hogy ez a néhány feljegyzés tulajdonképpen nem is irásról, hanem „az erdélyi pásztorok, favágók, tutajosok és napszámosoknál ma is divó *rovás*-féle irásról szól, mely két egymásba illesztett pálczára alkalmazott conventionalis jegyekkel egész számadásokat pontosan képes eszközölni".

A csikszentmiklósi, enlakai feliratok és a Telegdi-féle *Rudimenta* irásjegyeinek vizsgálata alkalmával a jobbról balra menő sorvezetést, a hangzóugratást és a *k* két jegyét a sémi irásrendszerből eredő sajátságoknak ismeri fel. Ezért kimondja, hogy „a híres hun-székely irás nem egyéb héber irás mintájára készült *gyártmánynál*, olyan elemekkel vegyítve, melyek elárulják, hogy az alfabet készítője egy fakultást végzett székely theologus volt, ki a XVI—XVII. század nyelvtudományának eszmeköréből indulva ki, mely a héberségben látta az emberi fajok és nyelvek ősforrását: tudákosságból s a kort jellemző archaizáló törekvésből új jegyeket komponálva, szerkesztette össze ábéczéjét s azt a magyar nyelv hangviszonyaihoz alkalmazta".

A mindent megsemmisítő föltevés útjában álló csikszentmiklósi felirat hitelét azzal ingatja meg, hogy csak 1749-ben fedezték fel s így a régi évszámhoz kétség fér. „Nem tudom elképzelni — mondja —, hogy 1501 táján már akadt volna olyan székely, ki a héber irásba be lett volna avatva. Én ennélfogva a felirat keletkezését későbbinek tartom." A székely irás régisége ellen felhozza, hogy

[1] *Archaeologiai Értesítő*, új foly. VIII. köt. 1888. 54. l.

ez a történelmi mult nélkül álló „mesterséges tákolás olyan korban készült, mikor a magyar nyelv hangviszonyai s a magyar betűirás már a legújabb stadiumot érte el, mikor pld. a lágyított hangzókat már összetett jegyekkel irták". Nem talál benne „Árpádkori és még régibb archaizmusokat"; viszont nem érti, hogy „miért van a székely alfabetben más jegye a *g* és *gy*, *l* és *ly*, *sz* és *s*, *cz* és *cs*, *z* és *zs*-nek stb., hiszen a világ összes betűirásában azt találjuk, hogy azok a hangok rokonságán épültek s azok változásai szerint bővültek ki. A természetes növés ezen öntudatlan logikáját egyáltalán nem találjuk meg itt, de találunk egy már *meglevő állapotot*, értem a magyar nyelv XVI. századbeli hangviszonyait hátterül, melyre az egész írás épitve van".

A tákolás másik ismérvét szerinte már Hodoly László felismerte, midőn a sémi csoportba tartozó aramäi, himjarathi, moabita betűkkel való hasonlóságok megállapítása közben azt is bizonyította, hogy a székely magánhangzók glagolit forrásból származnak.[1]

Végül sorra kerülnek Burada oláh tutajos jegyei is. Ezek nélkül „azt mondhatnók, hogy kigondolta e betűket..."; most pedig — a székely irás kérdésének végére jutva — „azt látjuk (Burada közléseiből), hogy a székely irás csinálója egy csomó ilyen Erdélyben ismeretes rovásjegyet gyüjtött össze, azokat glagolokkal bővítette, egy-egy jegynek *betűjelentést* adott s az egésznek orientális színezetet kölcsönzött, korának tudományát csillogtatva az alkotásban, melylyel nemzetét ajándékozta meg."

Öszintén megvallva, Réthy könyörtelenül támadó dolgozatának kezdetben nem tulajdoníthattam nagyobb jelentőséget, sőt utólag sem ereszkedtem volna bővebb tárgyalásába, ha a magyar rovásirás régiségében kételkedők — élükön Herman Ottóval — nem ebből merítettek volna bátorítást és kétes értékű bizonyítékokat. A nagy értelmi erővel, de a felölelt anyag rendszeres ismerete és a tudományos eligazodás biztossága nélkül intézett megsemmisítő támadás kezdete igen ötletes, mert elvégre mindenkit megejt azzal, hogy a számrovást és betűrovást az avatatlan ember könnyen összetévesztheti. Ma már mi sem tudjuk meggyőzőbb magyarázatát annak, hogy Kézai 1221 táján irott forrása a székely rovásirást a pusztán számrováshoz értő erdélyi oláhságtól kölcsönözteti. Minden egyéb állítása tévedés; csupa hyperkritikai fictio azzal a látszattal, hogy a mindent támadó szerző tudományos értékeink megsemmisítésére törekszik. Minden alapos ok nélkül mellőzi az 1501-iki csikszentmiklósi feliratot, mert nyelvtörténeti és irástörténeti alapon a székely betűsort egy XVI. századi theologus „tákolmány"-ának akarja bizonyítani. Gyanuba veszi a XVII. századi irás kettős betűkkel jelzett hangjainak külön irásjegyeit, holott éppen e jegyek igazolják, hogy a sokkal régibb székely betűsornak a magyar helyesirás XVI—XVII. századi vergődéséhez már nincsen köze. A glagol betűk és tutajosjegyek együttes szerepét is bajos elképzelni. Különösen bajos akkor, ha Réthy maga is gyanusaknak tartotta Burada másfélezer évesnek hirdetett tutajosjegyeit és oláh-székely betűit.

Miközben a nagytekintélyű folyóiratok a székely rovásirás hitelét támadták, Fischer Károly Antal megirta és 1889-ben kiadta *A hun magyar irás és annak fennmaradt emlékei* czímű monographiáját. A szorgalmas szerző magát e téren laikusnak jelenti ki s valóban több hazafias tűzzel, mint kritikával tárja fel a magyar rovásirás gazdag történetét és fenmaradt hiteles emlékeit. Mivel a székelyeket sajátságosan furcsa szűr-elmélete alapján a hunok utódainak tekinti, sorra idézi a hunokról szóló V—VI. századi kútfőket és a ruszokról (szerinte magyarokról) beszélő X. századi *Ibn-abi-Jakub-el-Nedin* irót. A magyar kútfők közül (Szabó Károly tévedését föl nem ismerve) a *Képes krónikából* idézi azt, a mi csak Thuróczi krónikájában van megirva; komolyan idézi továbbá a hamis *Csiki krónika* badar adalékait is. Egyébként pedig igen hasznos munkát végzett, midőn a régiek előmunkálatait folyton összegező és bővítő Cornides, Jerney és Szabó Károly nyomán sorra veszi és századok szerint csoportosítva pontosan idézi azokat a hazai és külföldi emlékirókat, grammatikusokat és történetirókat, a kik valaha a székely rovásirásról valamit irtak.

Az emlékeket bemutató fejezet a nagyszentmiklósi aranylelet, az úgynevezett Attila-kincs feliratainak ismertetésével és megfejtési kisérleteivel kezdődik. Az V—VI. századinak tartott emlékeken háromféle bekarczolt és betrébelt irás különböztethető meg: egy tiszta görög betűs, két romlott görög betűs és több ismeretlen betűs. Fischer a második csoportot magyarnak látta és kibetűzte belőle e szavakat: *ezes* (vagy *ezt*), *rendel ró ö ránk* (vagy ugyanazt máskep betűzve: *szépen szól őrünk*).

[1] *A székely vagy régi magyar irás eredete.* Pozsony, é. n. (Különlenyomat a pozsonyi főreáliskola 1883—1884. évi értesítőjéből.) 13 l. — Jellemző, hogy Réthy a sémi sajátságokat maga is kereste, Hodoly sémi hasonlításainak eredményeit mégis elfogadhatatlanoknak tartja. „Ha — mondja — hasonlítgatásai helyesek volnának is, okoskodásának a nagy korkülönbség ellentmondásába kellene ütköznie."

A harmadik csoportot DIETRICH tévesen gót runáknak tekintette.[1] FISCHER felismeri ezekben is a székely irás jegyeit és kiolvassa belőlük az *Endes* székely családnevet, *Eger* város és vasmegyei *Unyom* falu nevét, továbbá a *nekem* és *enyém* szavakat.[2]

E minden alapot nélkülöző vakmerő kísérlet után a csikszentmiklósi felirat két másolatának és különféle megfejtéseinek, továbbá az enlakai felirat megfejtésének bemutatása következik. Külön fejezetet szentel KIRÁLYI PÁL rovásirásos kódexének, mely utóbb SOMOGYI ANTAL silány hamisítványának bizonyult.[3] Végül ugyanígy közli STRAHLENBERG FÜLÖP JÁNOS könyvének egyik szibériai feliratmásolatát[4] és a marosvásárhelyi kézirat szibériai ó-török feliratmutatványait is, azzal a kísérleti utasítással, hogy ezekből szintén magyar szöveg betűzhető ki.

FISCHER könyvének tekintélyes része a hamisítványokat és a székely rovásirással tévesen kapcsolatba hozott egyéb irott vagy rovott emlékeket facsimilék kiséretében ismerteti. Ezek: Attila hun feliratú pénze,[5] a *Turóczi fakönyv*, Attila betűsora,[6] HICKESIUS „scytha“ és „maszaget“ betűsora,[7] a M. Tud. Akadémia könyvtárának más betűkkel irott *Rohonczi-kódexe*, a *Gellei imádságos könyvnek* ismét más betűkkel irott másolatai,[8] a réty ev. ref. egyház kelyhének felirata és LITERATI NEMES SÁMUEL hamisítványai, a melyek közé hihetőleg a M. Nemzeti Múzeum régiségtárának feliratos rézlapjai is tartoznak.

A terjedelmes zárszó után függelékül egész terjedelmében közli TELEGDI *Rudimentájának* s BARANYAI DÉCSI JÁNOS ezt megelőző ajánlólevelének marosvásárhelyi másolatát és (a minek a könyv tulajdonképpeni tárgyához semmi köze) polemiáját PAULER GYULÁval a szerző nem rég megjelent *A hunok és magyarok fekete illetve fehér elnevezésének megfejtése* czimű műve szigorú bírálata tárgyában. A fehér és fekete szűrviseleten alapuló hun-magyar kapcsolat elméletét fenntartva, záradékul bejelenti, hogy nyomban hozzáfog a Svájczban rekedt hunok utódainak felkutatásához. Eredményeinek testes kötetté nőtt német nyelvű feldolgozásából[9] bennünket ezúttal csak az érdekel, hogy az eifischthali állítólagos hunutódoknál tanulmányozta a tulajdonjegyeket is és köztük megtalálta a hun-magyar betűsor *b, gy, k, ö, ty, n, zs, gy, ko* jegyeit és jegyösszetételeit.

Ime, FISCHER szorgalmasan áttanulmányozta és értékesíthető kútfő-gyüjteménynyé össze is szerkesztette a székely rovásirás összes emlékeit és elvégre mégis oda tévedt, a hová MOLDOVÁN és RÉTHY tájékozatlanságuk következtében jutottak!

VI.

A M. Tud. Akadémia és a M. Nemzeti Múzeum beavatkozása.

A székelyek rovásirásáról szóló krónikások és emlékirók oly általánosságban beszélnek, mintha a betűrovás titkaiba annak idején minden székely be lett volna avatva. Mivel mi még meggyőződhettünk arról, hogy a kiveszőben lévő számrovást egyszerű, irástudatlan pásztorok tökéletesen tudták

[1] *Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefässen des Banater Fundes.* Germania, 1866. XI. köt. 177—209. l.

[2] BÁLINT GÁBOR: *A honfoglalás rejtélye.* Kolozsvár, 1901. 162. l. a legterjedelmesebb szöveget így olvasta el: „Gilas Pesgan Pesenyüji Kenesz.“ Ujabban DEBRECZENYI MIKLÓS: *Az ősmagyar írás második leletei és Ószorország emléke.* Budapest, 1914. 19. l. BÁLINT vállalkozását folytatva, e szöveget igy fejtette meg: „Gelse kiskán pesenyüji kenéz“. A feliratok ó-török betűsorának megállapitását lásd MESZÁROS GYULA: *A nagy-szent-miklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése.* (Ethnographia, 1915. évi f. 1. és 4. füz.)

[3] Enyhitő körülményül megemlitem, hogy KIRÁLY PÁL e kéziratot 1888. márcz. 27-én előzőleg bemutatta az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülésén. Ugyanakkor mutatott be egy lánczos fabuzogányt is ezzel a szintén hamisított rovásirásos felirattal: „Ez az Aladáré“.

[4] *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia.* Stockholm, 1730. XVII. tábla.

[5] V. ö. TILLMANN FRIESEN: *Müntz-Spiegel.* Francofurt, 1529. III. 5. fejezet és BÉL: *De vetere lit.* IV. tábla, II. ábra, 68. l.

[6] OERTELIUS: *Harmonia linguarum.* Vittenberg, 1746. Előbeszéd.

[7] *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo.* Oxford, 1703—1705. III. rész. 4. l. I. tábla.

[8] V. ö. SZABÓ KÁROLY: *A régi hun-székely irásról.* Budapesti Szemle, 1866. V. köt. 136. l. — Betűsora RÉVAI: *Elaboratior Grammatica Hungarica.* 1808. I. rész, 127—128. l. II. tábla.

[9] *Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale und ihre Nachkommen bis auf die heutige Zeit.* Zürich, 1896. A 190—191. lapon közölt tulajdonjegyek első felét l. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás*, 110. l. (Ethnographia, 1903. 279. l.)

[illegible] a székelység pedig a tulajdonjegyeket még ma is általánosan használja: kellő tájékozottság nélkül bizony könnyen rátérülhettünk arra a gondolatra, hogy hátha még irásjegyek nyomai is lappanganak a nép ősi rovásbotjain. Sőt a tájékozottabb ethnographust is bátoríthatta volna az a tudat, hogy az északi germánok, különösen a skandináv népek, runa-naptáraikon még akkor is szerepeltették a betűsor első hét jegyét, mikor a runa-rovást és runa-irást már régen elfeledték. Csak a gyakorlott epigraphust tarthatta volna vissza az a tapasztalat, hogy az irásismeret növekvő mértéke szerint mindig szaporodnak a nyilvánosságnak szánt feliratok is. Mivel tehát a Székelyföldön a betelepedést követő évszázadokban ilyen nyilvános feliratok létre nem jöttek s a középkor végén is csak elvétve bukkantak fel, már eleve meddőnek kellett lenni annak a kisérletnek, mely a székelység kezén forgó számrovásokon, tulajdonjegyes szerszámokon és gazdasági eszközökön stb. magukat túlélt ősi irásjegyek maradványait akarta felkutatni.

Mennyivel nagyobb megtévelyedés kellett ahhoz, hogy valaki a mai számrovás és tulajdonjegy szomszédságában a rovásirás mostani rendszeres használatának legfrissebb népi termékeit keresse és csodálatos módon meg is találja! Rendes körülmények közt az ilyen avatatlan kutató csak a vele egy területen dolgozó szakembereknek okoz kellemetlenséget. A mi kutatónknak sikerült egész országra szóló felfordulást előidézni. Ez a kutató Dadai Király Pál, a budai állami tanítóképző intézet igazgatótanára volt. A *Karacsay-kódexnek* és Somogyi Antal egyéb hamisítványainak bemutatásával az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat föntebb jelzett ülésén már alaposan kompromittálta magát, midőn egyik tanítványa révén tudomást szerzett arról, hogy Omoron (Temesmegyében) egy Tar Mihály nevű egyszerű földmíves ember még ma is irja és rója az ősi rovásirást. A kritikai ellenőrzéstől iszonyodó s így a tudományos eligazodásra is képtelen rajongók meggondolatlanságával Dadai Király Pál nyomban elhitette magával és elhitette lobbanékony képzelmű barátjával, Fadrusz János kitűnő szobrászunkkal is, hogy — íme — a hun-scytha ősök rovásirása még él a nép között. Fadrusz éppen millenniumi Tuhutum-emléket készített Zilah város számára, tehát gyorsan arra határozta magát, hogy a honfoglalás-kor szellemében hat táltos-éneket a nép közt felfedezett rovásirás betűsorával fog az emléken megörökíteni.

Mikor a pompás emlék elkészült, Tar Mihály betűivel csakugyan rajta ékeskedett Somogyi Antal hat hamisítványa.[1] A leleplezés előtt Fadrusz János a *Szilágy* czímű zilahi ujság 1902. szept. 18-iki számában terjedelmes czikket közölt a küszöbön álló nagy meglepetésről. A rovásirás ismertetése után bejelentette, hogy a Király Pál birtokában levő *Karacsay-kódex* vitás tartalmának és ősirásának ügye perdöntő fordulóhoz ért. Mert íme: „kitudódott, hogy a rovásirás nemcsak emlék, de való eleven kincse a nemzetnek, hogy még maig is él a magyar nép között és hibátlanul fentartja eleink ősi kulturáját. Klasszikus tanuim Tar Mihály és fia, Tar István, földmívelők Omoron, a kik ma is irják és róják is . . . A kik tehát eddig kételkedtek a rovásirás ősi származásában, azok ugyan nem nagyon mélyen kutatták nyomait, mert rá kellett volna akadniok, a mint ráakadt Király Pál, hogy az irás még ma is él a magyar népben . . . Hogy pedig a mai nemzedék is megtegye kötelességét ez ősi kulturának fönntartásával szemben, kőbe vésettem a rovásirást a Tuhutum-emléken pogány eleink dicsőségére . . . S most (miután Király Pál még kellő időben leiratta Tarékkal a felvésendő hat éneket) abban a helyzetben vagyok, hogy szivem, lelkem teljes megelégedésére kiálthatom a magyar hazafiak millióihoz: Itt az irás, olvassátok“.[2]

Midőn a lepel pár nap mulva lehullott, minden szem a zilahi szobor felé fordult, minden érdeklődő a *Karacsay-kódex*-szel és az ismeretlenség homályából előbukkant két omori földmíves ámulatba ejtő irástudományával foglalkozott. A fővárosi és vidéki ujságok valóságos hadjáratot indítottak a betűrovás emlékei után.[3] Az érdeklődők felforgattak minden zeget-zugot s koronként egy-egy téves adattal ugyancsak megtréfálták a gyorsan felszaporodott irásszakértőket. A kutatók nagy buzgóságát az sem hűtötte le, hogy a nép fiai közt egy lélek sem akadt, a ki Tarék tudományának osztályosa lett volna.

[1] A hat pogány éneket [Erdélyről, Istenről, Tűzről, Földről, Vízről, Lebegő égről] Somogyi Antal *Régi magyar énekek* (Arad, 1873) cz. kiadványa közölte először. Utóbb előkerültek Somogyi rovásirásos kéziratai között is. V. ö. [illegible] 299. s köv. l. (Ethnographia, 1906. 348. s köv. l.)

[2] [illegible] 344. l. (Ethnographia, 1907. 18. l.) Egész terjedelmében másodszor is megjelent a *Magyar* [illegible] napilap szept. 24-iki számában.

[3] A [illegible] napilapok közül a *Budapesti Hirlap*, *Pesti Hirlap* és *Magyar Szó* tették magukévá a magyar rovásirás szőnyegre került ügyét.

A nagy kavarodásban csak Tóth Bélának, az akkori napisajtó kitünő tollú munkásának volt elég lélekjelenléte arra, hogy a hat táltos-ének ügyében Arany János és Szarvas Gábor ítéleteire figyelmeztesse a félrevezetett közönséget. Szellemes czikkei azonban a hírlapok részéről mesterségesen is szított lelkesedés pillanataiban inkább csak ellenséges hangulatok keltésére voltak alkalmasak. Ezért kérte fel aztán Szőts Géza nagyszebeni tanár társaságában a M. Tud. Akadémiát, hogy ebben a szégyenletessé fajuló országos ügyben illetékes szakemberekkel hozasson ítéletet.

A kiküldött bizottság szakértői Fejérpataky László palaeographus, Ifj. Szinnyei József nyelvész és e sorok irója lettek. Feladatuk az volt, hogy a Somogyi Antal *Régi magyar énekek* czímű kiadványával csaknem teljesen azonos tartalmú *Karacsay-kódex* hitelét megvizsgálják. Az irásban benyujtott három egybehangzó vélemény alapján a bizottság a kérdéses kéziratot és a szegedi Somogyi-könyvtár kéziratai közt őrzött nyolcz társát Somogyi Antal hamisítványainak ítélte s a M. Tud. Akadémia 1903. márcz. 23-iki ülése elé terjesztett összes irományokat az *Akadémiai Értesítő* ez évi XIV. kötetében (193—210. l.) az olvasóközönségnek is hozzáférhetővé tette.

Az a másik, égetőbb kérdés, hogy az ősi rovásirás emléke él-e még a magyar nép fiai közt, már nemcsak a M. Tud. Akadémiát, hanem a M. Nemzeti Múzeumot is élénken foglalkoztatta. Az Akadémia részéről Szily Kálmán akkori főtitkár indított széleskörü kutatást a népi emlékek forrásainak feltárása és hitelük megállapítása ügyében; az utóbbi pedig engem bízott meg, hogy a betűrovást történeti és néprajzi szempontból tanulmányozzam. Szily Tarék tudományának megvizsgálására a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulatot kérte fel. E tudományos testület Temesvárról Dr. Szentkláray Jenő apátkanonokot, Kabdebo Gergely alispánt, Gabányi János főszolgabírót, Berkeszi István és Perényi Adolf tanárokat szept. 30-án küldte Omorra.[1] A nélkül, hogy a temesvári bizottság szerepéről előzetesen értesültem volna, a következő napon ugyanott megjelentem én is. Tar Mihály szivesen fogadott. Midőn a nekem ajándékozott néhány rovásról véleményt nyilvánítottam s betűsorában két csikszentmiklósi jegynek feltünő, részben pedig hibás használatára figyelmeztettem, nagy meglepődésemre azt a választ nyertem, hogy Király Pál „kitanácsolta“. Majd szóba hozta a *Történelmi Könyvtárnak* azt a füzetét (30. füz. Dr. Toldy László: *A régi magyarok míveltségének története*), a melyből — a hogy későbben pontosan megállapíthattam — minden tudományát merítette. Ebből ismerte meg a csikszentmiklósi betűsort, melynek *b* és *h* betűit Toldy tévedése nyomán szintén felcserélve, az *f*, *j*, *m*, *v* betűket Toldy felesleges vonalkáival megtoldva, szintén hibásan hozta forgalomba. Szóba hozta továbbá Fischer művét is, melyet Király Pál ajándékozott neki. Régi, népi eredetű emlékekkel szolgálni nem tudott. Beszélt atyja régi ábéczéjéről, a mely még *rovás szerinti* volt, de ezt — „szétrágta az egér“. Csak egy betűjére emlékezett, a melyet előttem le is irt. Ez a régi betű pedig nem betű, hanem a számrovás egyik ötös (V) jegye volt.

Mivel Tar a békés-vármegyei Csorvásról származott, Omorról egyenesen szülőföldjére mentem. Itt nagybátyja, Id. Tar István, nyomára vezetett annak, hogy irástudó öcscsének atyja csak a *számrováshoz* értett, mert a régi csorvási pusztákon az 1857-iki földmérés és községesítés előtt Gyula városának egyik *számadó gulyása* volt. Megtudtam, hogy Tar Mihály itt 1851-ben született. Mivel a puszták fölmérésekor atyja pásztorkodása is megszünt, a számrovásokat otthon csak 6—7 éves koráig látta szerepelni. Ez az oka, hogy Tar a számrovás mibenlételével sem tudott tisztába jönni. Homályosan csak a fenti számjegyre meg arra emlékezett, hogy a rovásról a pásztorokkal való érintkezés alkalmával sok mindent le is „olvastak“. Leolvasták a gulyások kezére adott csordák bikáinak, teheneinek, tinainak, üszőinek, szopós és rugott borjainak számát; leolvasták a marhaállomány tulajdonosainak nevét és a gulyatartó gazdák marháinak számát; leolvasták a hullott állatok „dögrovás“-át és a gulyások, bujtárok bérét nyilvántartó rovásokat is.

Így jutottam nyitjára annak a lélektani tévedésnek, a melyet Tar esetében a halvány kisgyermekkori emlékek és Toldy László füzete együttesen előidéztek. Sőt megállapítottam, hogy e tévedést Király Pálnak módjában lett volna már eleve ártalmatlanná tenni, mert hiszen Tar a hozzá irott első levelekben nemcsak az apjától és a bojtárjuktól tanult „szittya irásra“, hanem a szittyairást ismertető Toldy-féle füzetre is nyiltan hivatkozott.[2] Ezt azonban a rajongó budapesti tanár lelkiisme-

[1] Tar Mihály és fia, Tar István vallomásáról a községi biró jelenlétében jegyzőkönyvet vettek fel, melyet a M. Tud. Akadémiának felterjesztettek, utóbb pedig kiadták a Múzeumtársulat *Értesítőjének* 1902. évi IV. füz. 88—95. l.

[2] Egész terjedelmében idézve *A rovásirás él-e a magyar nép közt?* 28—29. l.; fontosabb részét l. Sebestyén *Rovás és rovásirás*, 310. l. (Ethnographia, 1907. 76. l.)

[illegible]. E mulasztás árán sikerült aztán a magyar szobrászat legnagyobb mestereinek egyikét megtéveszteni és a hamisítók ügyének megnyerni.

TAR MIHÁLY kétes eredetű tudományának és furfangos viselkedésének titkait, KIRÁLY PÁLlal folytatott viszonyának keletkezését és alakulatait, valamint FADRUSZ JÁNOS megtévelyedésének szövevényeit is a M. Nemzeti Múzeum 1902. decz. 13-iki ismeretterjesztő előadásán[1] és a M. Néprajzi Társaság 1914 január 21-iki felolvasó ülésén[2] ismertettem meg a népi emlékek kutatásában eredménytelenül buzgólkodó nagyközönséggel. Ezzel egyidejűleg SZILY KÁLMÁN szintén folytatta az omori bizottsággal sikeresen megkezdett nyomozásokat s midőn eredményei már felhalmozódtak, a M. Tud. Akadémia I. osztályából egy bizottságot kért adalékainak és következtetéseinek végérvényesen való megvizsgálására. Az 1903 február 3-án kiküldött bizottság tagjai SZILÁDY ÁRON, IFJ. SZINNYEI JÓZSEF, KATONA LAJOS, SZILASI MÓRICZ akadémikusok és HERMAN OTTÓ, FADRUSZ JÁNOS meghívott szakértők lettek. A márczius 5-én tartott ülésen aztán — a távolmaradt FADRUSZ kivételével — ők vették tudomásul SZILY KÁLMÁNnak azt a terjedelmes *Jelentését*, a mely egy hét mulva már nyomtatva is megjelent e czímen: *A rovásirás él-e a magyar nép között? A M. Tud. Akadémia I. osztályától véleményadásra kiküldött bizottság elé terjesztett jelentés. Húsz ábrával* (1—51. l.).

SZILY KÁLMÁN arra fektette a fősúlyt, hogy az omori földmíves irástudományának létrejöttét, kialakulását, mibenlételét és országos érvényesülését a saját és fia, TAR ISTVÁN vallomásának jegyzőkönyvéből, rokonságuk felvilágosításaiból, TOLDY LÁSZLÓ könyvének szövegéből, TAR MIHÁLY első rovásirásos kísérleteiből és felfedezőivel folytatott levelezéséből tegye érthetővé, kézzel foghatóvá. És ez teljes mértékben sikerült is neki. A rovásirásos szövegek hasonmásai kiáltóan igazolták, hogy TAR MIHÁLY csakugyan TOLDY könyvéből merítette minden ismeretét. Kiderült, hogy rendkívül éles észszel, de nagyon fogyatékos erkölcsi érzékkel tudta tőkésíteni KIRÁLY PÁL könnyelmű beavatkozását. HERMAN OTTÓhoz irott soraiban viszont bárgyú őszinteséggel kijelenti, hogy „számjegyük is volt azoknak, a kiktől a rovást tanultam, *de én elfelejtettem.* Csak három jegyre emlékszem: egyre (V) világosan emlékszem és kettőre (= +) homályosan. Ezt mondtam én KIRÁLY tanár úrnak is; az elsőre azt mondta, hogy számjegy, a másik kettőre nem mondott semmit".[3] Szóval TAR irást adott arról, hogy a 6—7 éves korában látott pásztorrovások mibenlételét is tökéletesen elfeledte. Ezzel aztán minden kétséget kizárólag igazolta, hogy megtévelyedése alapjában véve jóhiszemű volt. Ezért tudta SZILY KÁLMÁN minden olyan föltevés és kérdés bolygatása nélkül, a mi TAR MIHÁLY „jellemébe vágna", végérvényesen megállapítani: „Élénk fantáziája hitette el vele, hogy azok a számrovások, a melyeket gyermekkorában látott, betűrovások s hogy azokon a számjegyek és billogok szittya betűk voltak". A baj csak akkor kezdődött, midőn KIRÁLY PÁL útján a világgal is el akarta hitetni, hogy ez a betűrovás a Toldy-féle könyv betűrovásával azonos. Mikor pedig a baj már megvolt s TAR kénytelen volt kieszelni a régiek *rovás-szerinti* merev ABCzé-változatát, megindult a tudományos kritika ama lavinája, a mely nemcsak az omori földmíves tudományát, hanem KIRÁLY PÁL Karacsay-kódexét és FADRUSZ JÁNOS Tuhutum-szobrát is elseperte.

A számrovás és betűrovás összetévesztésének ötlete — tudjuk — RÉTHY LÁSZLÓtól származik. Azt, hogy TAR esetében is ez a tévedés foroghat fenn, most HERMAN OTTÓ vette először számításba. Pár nappal a fenti bizottság megalakulása után már benyujtotta a kétféle rovás összetévesztéséről szóló dolgozatát.[4] SZILY KÁLMÁN *Jelentése* ebből közölte a pásztorrovásról szóló 4. fejezetet. HERMAN OTTÓ az ősfoglalkozások élő emlékei között már tárgyalta a számrovást. Most attól a régebbi felfogásától, hogy a magyar pásztorság rovásán a római számsor szerepel, eltér s a kézfej formájából azt következteti, hogy a magyar számsor a szemlélődésre hajló magyar léleknek eredeti, ingenuin termelése. Az egyenes ujjak jelentik a számsor négy első egyenes vonalát (I—IIII), a négyest; a ferdén álló hüvelykujj pedig jelenti a számsor ötödik jegyét (\ vagy /), az ötöst. Továbbá „a két kéz együt-

[1] [illegible] korlatozott kivonatát a *Magyar S[illegible]* e napi száma s a *Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1902.* [illegible] 1904 közölte. E korlatozást a SZILY KÁLMÁN útján a M. Tud. Akadémia bizottsága kért meg, mivel [illegible] kutatása ebben az irányban még nem volt befejezve. V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás.* 308—325. l., (Ethnographia, 1907. 74—87. l.) a hol TAR arczképét, rovott és irott iráskísérleteinek facsimiléit, továbbá a zilahi szobor képét is bemutatom.

[2] [illegible] a *Pesti Hirlap*, *Budapesti Napló* s több napilap következő napi számaiban.

[3] [illegible] 1 én a V jegyet még úgy mutatta be, mint az egérrágta apai ABCzé egyetlen el nem felejtett irásjegyét.

[4] HERMAN OTTÓ: *Rovás.* Pesti Hirlap 1903 febr. 10-iki számában.

tesen két ötös egységet ad és a hüvelyk, egymásfelé dülve és közelítve *keresztezödik* (és) . . . kiadja az X-alakot, vagyis a tizest".[1] Ugyanezt tárgyalta az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat febr. 24-iki ülésén felolvasott *A szám- és betűrovás viszonya hazánkban* czimű dolgozatában,[2] valamint abban a terjedelmes értekezésben is, mely *A kéz és a szám az ősfoglalkozások körében* czimen a Természettudományi Közlöny 1903. évi február havi füzetében látott napvilágot.[3] A sokszorosan bizonyitott eredetiséggel kapcsolatban mindig szerepelt az a másik fontos állítása is, hogy a számrovást leolvasó pásztor a felrovott tételek értelmezése közben használt sok szóval tényleg azt a látszatot kelti, mintha a felsorolt ákombákomokból valami rovásirásos szöveget olvasna le.

A rendelkezésére álló adatokból idézte Révay Pál sepsiszentgyörgyi ref. lelkésznek Fadruszhoz irott 1902. nov. 2-án kelt levelét, a melyben arról tanuskodik egy nagybaczoni Puskás Bokor nevű öreg juhász neki egy botról, mely „tele volt elferdített római számokhoz hasonló rovátkos irással", ezt olvasta le: „Nagy Ferencz uramnak volt 36 fejő juha, 12 báránya, 3 berbécse; a fejő juhokból megszekált 3 — tőgye meggyuladt, tehát nem tejelt — a többire megadtam a sajtot, 16 fontot és az ordát; bocskorpénzül kaptam fejők, bárányok és berbécsek után a három sajn krajczárt". A magyar néprajz mestere nyomban tisztában volt azzal, hogy a szentgyörgyi lelkész úrnak nem rovásirásos botról, hanem a számadó juhász összegező számrovásáról olvasták le ezeket az adatokat. Könnyebbség kedvéért be is mutatott több ilyen rováslapot, köztük pl. egyet olyant, a melyen egy tulajdonjegygyel, két szúrással (vagy ponttal) és két rovátkolt vonallal (tehát a pásztorok számrovásának *öt* jegyével) ez a tíz terjedelmes szó van felróva: „Dobos Mihálynak nincs bikája, nincs anyabarma, van hat harmadfű üszője".[4]

Midőn Herman Ottó fenti felolvasása az Archaeologiai Értesítő 1903. évi júniusi füzetében e czimen: *Az összám és az ősbetű viszonya irodalmunkban* elvégre megjelent, már egész tömege rendelkezésére állott az olyan számrovásoknak, a melyek csakugyan azt igazolták, hogy a középkori krónikások és XVI. századi emlékirók följegyzésének túlnyomó része ráillik a nép számrovására is. Ezért utalt aztán arra, hogy Thuróczi (és nem a *Képes krónika*) „pálczákra metszés mesterségével" nemcsak betűket, hanem számokat is felrovathatott. Bonfin szerint betűkről van szó, de Herman Ottót a zempléni rövid számrovásokra is emlékezteti, midőn a székelyek „igen rövid fácskákra rónak s kevés jegygyel sok értelmet egybefoglalnak". Még ennél is beszédesebb bizonyítékoknak tartja Verancsics szögletesre faragott botjait és azokat a rájuk jobbról balra metszett bizonyos jegyeket, a melyekből „egy, legföljebb két ilyen sor némi pontok hozzátételével a jegyek számához képest igen sok értelmet ad". Mivel e kútfők világosan betűk rovásáról beszélnek, Herman Ottó egy példát állít szemeink elé annak bizonyítására, hogy a hangsúlyozott tömörség mégsem betűrovásra, hanem számrovásra vonatkozott. Lerajzolja Lestár Péter gulya-tőkerovását, a melyen a tételek közbeszúrt pontokkal vannak elválasztva; és lerajzolja a számrovás egész tartalmát a rovásirás betűivel is. Ekkor aztán kiderül, hogy azt, a mit a számrovás 18 jegygyel ki tudott fejezni, a betűrovás 65 irásjegygyel fejezte ki. Ezért mondja ki végül, hogy a fenti források idézett állítása „nem a hun-székely betűirásra, hanem csupán a számrovásra vonatkozhatott, tehát az idézett szövegek nem a hun-székely irásnak, hanem a számrovásnak ősi voltát bizonyítják".[5]

Végül megemlítjük, hogy Herman Ottó a felolvasás alkalmával még elismerte az 1501-iki csikszentmiklósi felirat hitelét; most pedig értekezése végén „modern kifejezéssel szólva" azt hirdeti, hogy „e rovott irás — aktái még nincsenek lezárva". Az öreg mester kutatásainak eredményeivel a magyar rovásirás ügye csakugyan nem volt elintézve. Eredetileg csak arra vállalkozott, hogy a nép egyik megtévelyedett fiának titokzatos szerepléséhez néprajzi téren felvilágositó adalékokat gyüjtsön és tudományos tájékoztatást is nyujtson. Herman Ottó ezt megtette. Sőt még többet is tett, mikor Tar Mihály ügyéhez a krónikásokét és emlékirókét is odakeverte. Így jutott el aztán annak az örvénynek szélére, a melybe mindenki belezuhant, a ki kellő tudományos tájékozottság nélkül kívánta a székely rovásirás hitelét megdönteni, vagy bebizonyítani.

A Magyar Nemzeti Múzeum beavatkozása nem volt olyan sürgős, mint a M. Tud. Akadémiáé. De

[1] (Szily Kálmán) A rovás-irás éle a magyar nép között 9—14. l.
[2] H. O. bő kivonatát a Pesti Hirlap 1903 febr. 25-iki és a Vasárnapi Ujság 1903 márcz. 1-iki számában tette közzé
[3] I. h. 402. füz. 97—115. l.
[4] (Szily Kálmán) i. h. 11—12. l.
[5] I. h. Új folyam, XXIII. köt. 265. l.

mivel az ókori földmíves tudománya elől intézetem képviseletében nekem sem lehetett kitérni, vele gyorsan végeztem s csak aztán merültem bele nyugodtan a rováson szereplő számok, tulajdonjegyek és betűk tanulmányozásába.

Két dologgal már a kezdet kezdetén tisztában voltam: azzal, hogy a tollal és tintával kiszorított középkori rovásirásnak emlékeit az élő néphagyományban, vagyis az ősfoglalkozások élő emlékei közt már meg nem találhatom; továbbá azzal is, hogy az ősfoglalkozások élő emlékei közt szereplő számrovás és tulajdonjegyrovás tüzetes tanulmányozása olyan belső okok felismerésére fog vezetni, a melyek birtokában aztán a magyar rovásirás hitelét is megállapíthatom. Ezért láttam hozzá a rovások és tulajdonjegyek rendszeres gyüjtéséhez, továbbá a tudományos úton hozzáférhető nemzetközi anyagnak, különösen a rokonnépek e nemű néprajzi anyagának és irodalmának tanulmányozásához.

A vállalkozásnak nem várt, szinte magától áradó fejedelmi gazdagságú eredménye lett. A számrovás tanulmányozása közben először azt a törvényszerűséget állapíthattam meg, hogy a jobb kézzel rovott számjegyek sora technikai okok miatt mindig *jobbról balra* irányodik.[1] Ezt követőleg a székelyföldi kétsoros, illetőleg párhuzamos sorú, végtelen számrovások készítésének megfigyelése alkalmával pedig nyomára jöttem annak a másik törvényszerűségnek, hogy *a rovásbot megfordítása* után a második sorpár az előzőhez viszonyítva nemcsak *visszafelé* fordul és visszafelé halad, hanem számjegyeivel együtt *fejtetőn* is áll. Midőn ezt nekem egy értelmes sepsiszentkirályi erdőirtó székely a rováson megmutatta és meg is magyarázta, hogy a látszólagos zavart előidéző fordítást *a bal markunkban tartott rész felhasználása miatt* kell végrehajtanunk, végtelen boldoggá tett az a tudat, hogy a természet ölén a magyar hagyomány jól megértett élő emlékei közt az ókori epigraphia eddig meg nem fejtett nagy rejtélyének jöttem a nyitjára. Mert a székely kétsoros rovás sorvezetése tökéletesen azonos volt az ókori görög és itál feliratok *bustrophedonjainak* jobbról balra kiinduló, minden második sorban visszaforduló és jegyeivel együtt fejtetőn álló irásrendszerének titokzatos sorvezetésével.

Midőn a bustrophedonos magyar számrovások után K. D. Leginovszky adataiból a keletszibériai burjátok és jakutok naptárainak fogalomjegyekkel rovott bustrophedonjait is megismertem, már csakugyan nem térhettem ki az elől az önként kínálkozó következtetés elől, hogy *a természetellenesnek tetsző ókori bustrophedon a rováslapok szolgai másolatából természetes úton keletkezett*, és — a mi ezzel szorosan összetartozik — hogy *a másolt szöveg rovásirás volt.* Mivel a betűrovás bustrophedonos fadarabjai rég elkorhadtak, ilyen irásjegyes ókori bizonyítékokra még csak gondolnunk sem lehet. Nekem tehát a bustrophedonos feliratok világában kellett folytatnom kutatásaimat. Itt derült ki aztán, hogy a phöniciai eredetű s még kezdetleges fokon levő sémi (pl. himyári), pelazg és görög feliratos emlékek közt, továbbá a közvetített úton szintén onnan eredő itál, etruszk, germán (runa) és ó-török irás legrégibb feliratos emlékei közt is mindig megtalálható a bustrophedon. Ez pedig azt teszi, hogy ez az összefoglalólag középtengermellékinek nevezhető irásrendszer eredetileg csakugyan rovásirás volt és a bustrophedonok jelenlétének bizonysága szerint minden kölcsönzőnél, még a legkésőbbi kölcsönt közvetítő népnél is mindig rovásirás maradt.

Ha az ilyen bustrophedonos epigraphiai emlékek az irodalmi műveltség sarjadásának kezdetét jelentik, akkor semmit sem csodálkozhatunk azon, hogy az ilyen korai emlékekkel közvetített rovásirásnak a századok mulva virágzásnak indult s a rovásirástól egészen elszakadt, sőt a feliratok légköréből is kibontakozott irodalmakban már alig van felismerhető nyoma. Rendszerint csak a szókincs őrzött meg olyan ősi emlékeket, a melyeket nyelvtörténeti úton tudunk a rovásirás egyetemes története számára értékesíteni. Ez az irástörténeti szegénység természetesen mégis feltünő marad, mert hiszen más oldalról bizonyítanunk lehet, hogy a rovásirás még akkor is mindig élt, mikor az epigraphiai irás már ecsettel, stílussal vagy tollal gyakorolt irásmódszerré fejlődött. Különben el sem lehet képzelni azt, hogy az ókori görög bustrophedonokat a középkori ó-török bustrophenoktól ezer esztendőnél nagyobb időköz választja el.

Ekként tájékozódva, teljes értékét felfogtam annak, hogy a mi középkori krónikásaink és XVI. századi emlékiróink egyértelműleg a székelyek fára rovott irásáról beszélnek. Tudtam, hogy az egyetemes művelődéstörténet szempontjából itt a legtovább fennmaradt rovásirásról lehet szó. Tudtam, hogy ezt a lehetőséget a bustrophedon nyomán összefoglalható középtengermelléki irásrendszer rokoni

[1] [illegible] megállapíthatjuk, hogy ezt a természetes jelenséget (a nélkül, hogy irástörténeti jelentőségét is felismerte volna) nálunk először Révai Miklós figyelte meg. L. fentebb e fejezet IV. részében.

kapcsolatainak értékes irástörténeti ismérveivel fogom bizonyíthatni. Vagyis arra a rendkívül szövevényes összehasonlító kritikai müveletre kellett fölkészülnöm, a melylyel a magyar rovásirásnak nemcsak hitelét, hanem eredetét és rokoni kapcsolatait is meg tudom esetleg állapitani.

E pontnál meg kell említenem, hogy a vállalkozás sikeréhez a magyar rovásirás irodalma már biztosítékokat is tudott szolgáltatni. Visszaemlékezhettem arra, hogy a mi betűsorunkat az előző kutatás már a germán runával és a zsidó irással is azonosította. Az utóbbival való összehasonlítás eredményezte azt a többször megismételt föltevést, hogy a mi betűsorunkat a zsidó irás nyomán protestáns theologusok hamisíthatták. Az én esetemben legtöbb bátorítással Nagy Géza feledhetlen kollégám rendkívül értékes előmunkálatai és állandó érintkezésünk folyamán váltott eszmecseréi hatottak. Mielőtt Thomsen Vilmos az ó-török feliratokat megfejtette volna, Nagy Géza már rámutatott a szibériai feliratokkal való meglepő hasonlatosságra.[1] Mikor pedig e feliratok betűinek török hangtani értéke 1894-ben kiderült, nyomban megirta *A székely irás eredete* czímű kitünő tanulmányát, a melyben rámutatott arra, hogy az egymással azonos, vagy egymáshoz hasonló ó-török és székely irásjegyek hangtani értéke is ugyanaz, vagy legalább is ugyanabba a hangcsoportba tartozó.

Itt említem meg, hogy Nagy Géza izzó magyar lelkének geniális csapongása hatott rám eszméltetőleg akkor is, midőn az 1501-iki csikszentmiklósi felirat szövegében az értelemzavaró rész romlottságát felismertem és kijavitottam. Csak egy szó volt elrontva; de ez a szó magában véve is eldöntötte a felirat s vele a magyar rovásirás hitelének kérdését. Kiderült, hogy a feliratot az 1750 táján készült két másolat előtt már megbolygatták. Mivel ugyanakkor egy szavát a felismerhetetlenségig el is torzitották, teljesen tárgytalanná lett az a gyanu, hogy a később megsemmisült felirat rovásirásos szövegét a másolás idején hamisitották.

Mivel a székely rovásirás hitelének kérdése sem Nagy Géza sikeres összehasonlító müveletével, sem az én felirat-reconstruálásommal nem volt végérvényesen elintézve, rovástanulmányaim összes eredményeit elkezdtem egy rendszeres monographiának fölépiteni. Igy jött létre egy teljes lustrum munkássága árán az „Ethnographia“ 1903–4. és 1906–7. évi négy évfolyamában 167 ábrával folytatólagosan megjelent *Rovás és rovásirás* czimű terjedelmes mű, a melyet utóbb a „Magyar Néprajzi Könyvtár“ II. száma gyanánt (1909-ben) külön kötetben is kiadtam.

Midőn a bustrophedon eredetének megállapitását és a vele kapcsolatos irástörténeti eredményeket müvem bevezetése gyanánt magyarul már közöltem, németre is leforditva elküldöttem Charlottenburgba, az agg Mommsen Tivadarnak. Dolgozatom a nagy német epigraphustól a berlini Gesellschaft für Antropologie, Ethnographie und Urgeschichte-hez került, hol az 1903 okt. 17-iki ülésen felolvasták és egész terjedelmében ki is adták a „Zeitschrift für Ethnologie“ 1903. évi folyamának 755—771 lapjain.

A monographia tulajdonképpeni tárgya három részből és egy függelékből áll: *I. Számrovás — II. Tulajdonjegy — III. Betűrovás. — Függelék* (A hamisitványokról). Az első részben külön tárgyalom a magyarság, hazai nemzetiségek, rokonnépek és külföldi idegen népek számrovásait. Kideritem, hogy a magyar adó-rovás multja oklevéltári alapon a XIII. századig, nyelvtörténeti alapon pedig a honfoglalás koráig nyomozható. A keleteurópai és középeurópai népek magyar kölcsönszavaiból (*rovás, párja, kokas* stb.) az derül ki, hogy az elszámolás nyilvántartására fölöttébb alkalmas számrovást a németséggel, az összes szláv népekkel, továbbá a balkáni oláh és új-görög népekkel a fél Európát sarczoló honfoglaló magyarság ismertette meg. A hazai rovásfajták tüzetes tanulmányozása pedig összehasonlító néprajzi úton rávezetett arra, hogy a legszövevényesebb kétsoros székely és csángó rovás tökéletesen egyezik a vogul és osztják rokonnépek nyugatszibériai rovásaival.

A második részben ugyanilyen módszerrel tárgyalom a tulajdonjegyeket. A történelmi nyomozás itt is napfényre hozza az Árpádkori *jegy*-et és az Árpádkori eredetű földközösség tulajdonjegyes *nyil*-át. Az összehasonlító néprajzi művelet viszont csak azt igazolhatta, hogy a rovott tulajdonjegy használatában csak a gyakorlat azonos, de a folyton változó formák egymással nemzetközi vonatkozásban már nem állanak. A hazai szűkebb keretben nagy figyelemmel kutattam a tulajdonjegy és a rovott irásjegyek irodalmi úton többször hangoztatott viszonya után. A székelységnél néhány homályos nyom azt sejtette velem, hogy egyes családnevek kezdőbetűje a rovásirás betűsorából kerülhetett

[1] Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1890 ápr. 29-iki ülésén. Röviditve megjelent a Budapesti Hirlap 1890 jún. 6-iki 154. számában.

forgalomba. De ez semmi esetre sem jelenthet régi átvetelt, mert hiszen az apáról fiúra és több testvérre szálló tulajdonjegyeken minden örökös változtat (hozzáad, vagy elvesz) valamit.

A betűrovás tárgyalásánál a germán runáról és az ó-török epigraphiai emlékekről már gazdag és értékes tudományos irodalom állott rendelkezésemre. Ezért volt módomban az itt talált bustrophedonokkal nemcsak a rovásmásolást igazolni, hanem a két irásrendszer eredetére és rokoni kapcsolataira is élesen rávilágítani. Viszont a magyar emlékek kevésbbé tisztázott ügyének még a földerítő tudományos előmunkálatok terén is köteles szolgálatot kellett teljesítenem. Az állítólagos, még soha nem látott Telegdi-féle 1598-iki leydeni Rudimenta-kiadásért az összes nagyobb európai könyvtárakat megkerestem. Az eredmény meddő lett, de a fáradozást más irányban gazdagon megjutalmazta az ugyanekkor előkerült giesseni és hamburgi másolat. A másolatban fenmaradt 1501-iki csikszentmiklósi felirat hitelének bizonyítására alkalmas szöveghibát már megemlítettem. A rendelkezésül álló másik két emlék közül az 1589-iki *Rudimenta* már tollal irott késői tudományos termék volt, az 1668-iki enlakai templomfeliratot pedig ecsettel festették. Ezért a magyar rovásirás hitelességét és a középtengermelléki irásrendszerhez fűződő rokoni kapcsolatát bizonyítanom már nem lehetett. De bizonyíthattam a jobbról balra irányodó sorvezetéssel, melyet először Verancsics tett szóvá s a mely pontosan megvan a magyar rovásirás említett három emlékében is. A rovásirás bustrophedonos másoló rendszeréből ugyanis az első és legsikerültebb kibontakozás az volt, hogy a *forgatott* rovást másolás alkalmával egyszerűen *visszaforgatták*. Így jött létre aztán a zsidó és ó-török irás sorvezetésének jobbról balra irányodó rendszere. És így jött létre a magyar rovásirás jobbról balra irányodó sorvezetése is. Jellemző, hogy erre a pompás ötletre az indogermán népek egyike sem jött rá. Ezért a bustrophedonnal való vesződség náluk megsiettette a rovó- és másolóeszközök finomodását. Mikor aztán a kettőből létrejött a karczolótű és a toll, a sorvezetés is megváltozott: természetes úton balról jobbra igazodó lett.

A mint a magyar rovásirás a birtokában levő ősiség jogán megkezdte a középtengermelléki irásrendszer nagy és fényes családjában való elhelyezkedést, a további összehasonlitás már sokkal könnyebb szerrel tudta hozzáférhetővé tenni az igénytelen magyar emlékekben rejlő értékes irástörténeti adalékokat. Kiderült, hogy a rovás technikájának nemcsak a sorvezetés iránya volt velejárója, hanem a betűk merevsége és egykorasága is. Megértettük, hogy a rovókés a rovásfára keresztben és ferdén metszett legkönnyebben, a farostok kihullását előidéző szögleteket pedig kerülni volt kénytelen. Az irásjegyek szerkezetében azért találtunk kevés változatosságot; a különféle népek rovott betűsorai közt pedig ugyanezért találtunk még akkor is igen nagy hasonlóságot, mikor rokoni kapcsolatra, például az etruszk és székely irás közvetlen kapcsolatára még csak gondolni sem lehet. Ez a körülmény figyeltette meg velünk, hogy a kölcsönzők az átvett irásjegyek egyikén-másikán már megkülönböztető járulékokat is kénytelenek voltak alkalmazni. Megfigyeltük továbbá, hogy a kölcsönzők a formák megváltoztatása alkalmával a betűk részeit gondosan megtartották. Ha például azt találták, hogy az *a* jegy egy hosszú keresztmetszésből és két ferde rövid vonalkából áll, akkor az ó-török irástudó már feljogosítva érezte magát arra, hogy a két rövid ferde vonalat a hosszú keresztmetszés két végén helyezze el. A germán runa rovója viszont csak annyit engedett meg magának, hogy a két ferde vonal ne alkosson szöget, hanem párhuzamosan maradjon meg egymás mellett. Mikor aztán az ilyen megfigyelésekkel elkészültünk, már birtokában is voltunk azoknak az ismérveknek, a melyekkel meg lehet állapitani az egy családba tartozó különféle betűsorok közeli vagy távoli rokoni kapcsolatát.

Eredményeinkről végül táblázatos kimutatást készítettünk, a mely kimutatásban a magyar betűsort már az ó-török betűsor legközelebbi rokona gyanánt szerepeltettük. Erre első sorban azok a formai és vele együtt járó hangtani találkozások inditottak, a melyeket először Nagy Géza állapitott meg, mi pedig a fönti megfigyelések érvényesitésével szaporitottunk. Inditottak továbbá azok a történeti tanulmányok is, a melyekkel előzőleg már bizonyitani tudtuk, hogy a székelyek azonosak azokkal az elmagyarosodott kabarokkal, a kik a művelt kozár törökségtől keleten elváltak s a honfoglalás előtt hozzánk csatlakoztak, a honfoglalás után pedig székelykedő határőreink lettek.

Az elmagyarosodott csatlakozók e közvetitése érteti meg velünk, hogy a rovott irásjegyet jelentő *betű* nyelvünkben miért török kölcsönszó; továbbá azt is, hogy a török nyelvből hiányzó magyar hangok (pl. a *gy*, *ny*, *ty*) jegyei miért viselik magukon az utólagos megszerkesztés nyomát. Végül egy ilyen keleti török közvetités nélkül nehezebben tudnánk, vagy tán meg se tudnánk érteni azt a

jelenséget, hogy a székely rovásírás betűsorában nemcsak középázsiai ó-török elemek vannak, hanem vannak még régibb olyan elemek is, a melyeket a rovásírás valamely igen régi betűsorával egy ősibb keleti törökség az ókori középtengermelléki kulturából vett kölcsön és adott tovább.

VII.

A konstantinápolyi és bolognai emlékek felfedezése.

Mire a M. Nemzeti Múzeum részéről szállított tudományos eredmények leszűrődtek, Magyarországon talán senki sem érdeklődött már a rovásírás iránt. Időközben mindenkit elriasztott az a valóban kellemetlen tapasztalat, hogy a jóhiszemű érdeklődők hazafias lelkesedésére számító irodalmi és művészi termelés a tudományos kritika itélőszéke előtt rendszerint értéktelen silányságnak bizonyult. Mindenki sajnálta Fadrusz Jánost, hogy a zilahi kudarcz után újra visszatért jól-rosszul megkezdett írástörténeti tanulmányaihoz. Bizonyítani kezdte a székely és etruszk irásjegyek megdöbbentő hasonlatosságát, sőt rámutatott az egyiptomi hieroglyphek formai rokonságára is.[1] És a ki a kitünő művészen csak a képtelenségnek tetsző történeti távlat miatt és nem a vakmerő összehasonlító művelet módszertelensége miatt sajnálkozott, annak csakugyan aggodalmai támadhattak, midőn a múzeumi képviselet csaknem ugyanolyan távolságban kereste a magyar rovásírás eredetének titokzatos forrásait.

Akadtak komoly, de tájékozatlan tudósok, a kiknek szemében fölötte veszedelmesnek tetszett az a körülmény is, hogy az ilyen nagyfontosságú egyetemes vonatkozások elvégre már a külföldi kritika beavatkozását is kihívják s így a hazai tudomány komolyságát a művelt nemzetek szemében esetleg igen nagy mértékben veszélyeztethetik. Hűledezve látták, hogy a múzeumi képviselet ebbe a nemzetközi veszedelembe egyenesen belerohant. A mint a bustrophedon eredetét műve befejezésében megállapította, eredményét nyomban külföldre vitte; mikor pedig a mű elkészült, az egészet Thomsen Vilmosnak, az ó-török feliratok megfejtőjének ajánlotta. Pedig tudhatta, hogy a kopenhágai dán egyetemnek ez a magyarul is tudó dísze a mi rovásírásunk ügyében már állást foglalt. Midőn ugyanis világhírű franczia művében az ó-török írás eredetével foglalkozott, mondanivalóinak függelékeül az utolsó jegyzetben így nyilatkozott: „J'ajoute que les ressemblances spécieuses de l'alphabet turc et l'alphabet dit *hunno-scythique* (voir P. Király de Dada, Babyl. and Oriental Record VI, No. 10, 1893, p. 227 et suiv., 233) sont trop peu nombreuses et trop imperceptibles pour justifier une parenté des deux alphabets". (*Magyarul*: Hozzáteszem, hogy a török betűsornak és az úgynevezett hunszkitha betűsornak (l. Dadai Király P. stb.) látszólagos hasonlatosságai nagyon csekély számúak és alig számbavehetők ahhoz, hogy a két betűsor rokonságát igazolhassák.)[2] Ám az aggodalmaskodóknak azt is tudni kellett volna, hogy Dadai Király Pál angol nyelvű czikke gyarló irásmutatványaival nem a csikszentmiklósi klasszikus betűsort, hanem Somogyi Antal hamisítványainak kurzív jellegű betűsorát vitte világpiaczra. Midőn személyes érintkezésünk alkalmával e hevenyészett czikkecske miatt a szerzőt korholni kezdtem, nagy meglepetésemre azzal védekezett, hogy egy londoni kongresszus ünnepi lakomáján néhány érdeklődővel hosszasan elbeszélgetett a magyarok runa-tudományáról s egyben irásmutatványokat is készített egy kezeügyében levő étlap üres hátára. Az egyik érdeklődő aztán megirta a czikket, a melyet kefelevonatban küldtek el utána korrigálás és — adoptálás végett.

Az óvatos dán mester tehát igen helyesen járt el, midőn a silány kongresszusi terméket érdeménél több figyelemre nem méltatta. Viszont a múzeumi képviseletben is kellett lenni annyi erkölcsi bátorságnak, hogy a magyar rovásírás eredetének és rokoni kapcsolatainak bizonyítékait hódolattal először ugyancsak Thomsennek, a turáni tudományok halhatatlanának mutassa be. Műve egy példánya tehát Kopenhágába került, a többi pedig az említett részvétlenség következtében a múzeumi raktárakba vándorolt.

Ez 1909 június havában történt. Pár év mulva, 1913 márczius havában Thomsen egy fényképet kapott Babinger Ferencz fiatal würzburgi tudóstól. A fényképen három sor runa-szerű irás volt látható Dernschwam János tájékoztató jegyzeteivel. Az 1555-iki latin följegyzésből csak az tudható meg, hogy ez a gót runának tetsző titokzatos feliratot Dernschwam Konstantinápolyban, a követségi szállás istálló-

[1] Budapesti Hirlap, 1903. évf.

[2] *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par* Vilh. Thomsen (Mémoires de la Societé Finno-Ougrienne. V.) Helsingfors, 1896. 54. l.

runák tábláról másolta le. Babinger tehát a nagy dán orientalistától arra kért felvilágosítást, hogy ez a germán runáknak tetsző felirat miként kerülhetett a török fővárosba.[1] Thomsen nyomban felismerte, hogy nem germán runákkal, hanem a magyar rovásirás egyik csodálatos emlékével van dolga. Előkereste a neki ajánlott magyar könyvet és ennek segítségével olvasni kezdte: *„Ezer öczáz tizenöt esztendöben irták eszt . . .“* Noha Thomsen tud magyarul, néhány nevet és elavult szavat megfelelő köztörténelmi és nyelvtörténeti segédforrások igénybevétele nélkül már nem tudott kibetűzni. Megfejtési kisérletét azzal az utasítással küldte meg tehát Babingernek, hogy a félbeli eredményt velem fejeztesse be.

Midőn hozzám a fénykép és Thomsen megfejtési kisérlete megérkezett, nyomban tisztában voltam azzal, hogy az eseményszámba menő felfedezés tudományos irodalmunk megmérhetlen értékű gyarapodását jelenti. Tudtam, hogy ez a föltétlen hitelű rovásirásos magyar nyelvemlék minden időkre eldönti a csikszentmiklósi felirat hitelének s általában a magyar rovásirás hitelének kérdését. Tudtam, hogy a magyar tudományosságnak milyen mértékű díszére szolgált Thomsen beavatkozása és pompás magyar nyelvű megfejtési kisérlete. Örömtől áradozva üdvözöltem Babingert s nyomban hozzáláttam a szöveg homályos, vagy rosszul másolt helyeinek megfejtéséhez, valamint a tartalom megvilágítására szolgáló köztörténeti adalékok fölkutatásához is. Midőn eredményeimet rendelkezésére bocsátottam, azzal az ajánlattal kívántam megörvendeztetni, hogy ha a küldött történeti és epigraphiai adatokat összerója, dolgozatát magyarra fordítom és bemutatom a M. Tud. Akadémia egyik nyilvános ülésén. Egyben megállapodtam vele, hogy a magyar szöveg előbb megjelenik az *Ethnographiában*, utána pedig a német lát majd napvilágot az *Ungarische Rundschauban*. Ez így is történt.[2] Babinger Ferencz dolgozatával gyorsan elkészült s én a szükséges glosszákkal ellátva csakugyan bemutattam az ápr. 21-iki összes ülésen. Midőn a dolgozat az *Ethnographia* III. füzetében megjelent, glosszáim nyomtatásban is követték Babinger czikkét. Ezek nélkül ugyanis a felfedezett emlék viszonylagos értékét, nyelvtörténeti és irástörténeti sajátosságait kellőképpen megérteni nem lehetett. Sőt csorba esett volna a felfedezés körülményeinek megállapitásában is. Babinger világosan megirta ugyan, hogy „Thomsen nagyszerű nyelvtudása több szó jelentését s ezzel a felirat tartalmát is körülményesen megállapithatta“; de ezzel — különösen magyar szempontból ítélve meg a dolgot — a megfejtés ügye már csak azért sem lehetett méltóképpen elintézve, mert Babinger a hibás másolás szövegének rekonstruálását is méltányolva, alább megjegyezte, hogy a felirat szövegét úgy közli, a hogy én megfejtettem.

Ezért szenteltem az első glosszát Thomsenhez fűződő viszonyom ismertetésének, a másodikat pedig folytattam így: „A váratlanul fölbukkant konstantinápolyi magyar nyelvemlék színdús történetének kétségtelenül az a legragyogóbb része, mely a geniális dán tudósra vonatkozik. Kedeji Székely Tamás (a konstantinápolyi követségi istálóba zárt magyar fogoly) azért alkalmazta az erdélyi székely rovásirás titokzatos jegyeit, hogy hozzáértő földijein kívül más kibetűzni ne tudja. Dernschwam János pedig német létére azért másolta le, mert azt hitte, hogy runa-szerű jegyeit némi utánjárással majd megszólaltathatja. Dernschwam másolata újabban Babinger Ferencz kezébe került s ez a derék bajor tudós hosszas kisérletezés után a középázsiai ó-török feliratok megfejtőjére nyilván azért gondolt, mert e törökföldi leletben is török szöveget kezdett gyanitani. Végül aztán a világhírű dán tudós sikerrel megállapitja, hogy a titokzatos felirat rovásirásos magyar nyelvemlék 1515-ből. Szóval a magyar művelődéstörténet és irástörténet e mérhetetlen értékű kincse talán soha sem bontakozott volna ki az ismeretlenség homályából, ha Thomsen csodás méretű turáni ismeretei kapcsán germán tudóshoz illő alapossággal meg nem tanult volna magyarul“. Annak mértékéül pedig, hogy még így fölfegyverkezve is minő terhes munkát végzett Thomsen, közlöm azt a megfejtési kisérletet, melyet Babingernek, ez pedig nekem elküldött. Utalok az eddigiektől elütő, fordított irányú sorvezetés szerencsés fölismerésére és több magyar szó értelmének meglepően ötletes megállapitására. Végül hódolatteljesen megjegyzem, hogy az én befejező szerény munkásságom már csak akkor következhetett el, „midőn a nagy dán tudós előzőleg Dernschwam följegyzésében az 1515-iki rovásirásos magyar nyelvemléket fölfedezte. Igen, a sors különös kegyelme bennünket úgy tett gazdagabbá, hogy a közép-

[1] Babinger polemikus levelét az Ethnographia 1914. évf. 71. l.

[2] Dolgozatát e czímen: *Konstantinápolyi rovásirásos magyar nyelvemlék 1515-ből* bemutattam a M. Tud. Akadémia 1915. ápr. 21-iki [illegible] ülésén [illegible] terjedelmében kiadtam az Ethnographia 1915. évi f. ápr. III. füzetében s [illegible] a Vasárnapi Ujság 1915. ápr. 25-iki 17. számában. Németül az Ungarische Rundschau 1914. évi I. füzetében jelent meg.

ázsiai ó-török feliratok megfejtője lett a nyelvemléknek tekinthető egyetlen hiteles ó-magyar felirat megfejtője is!"[1]

Utóbb kiderült, hogy Babinger reám nagyon megneheztelt, a miért Thomsent ennyire belekevertem a dologba és hogy magam is előtérbe kerültem. Egyelőre csak jelezte, hogy van készülőben egy másik meglepő tárgyú czikke is a rovásirásnak és a székelyeknek egymással kapcsolatos eredetéről. Nyomban tudattam, hogy e kérdésekben én mondtam ki nálunk az utolsó szót s egyben készségesen felajánlottam további támogatásomat De Babinger nem kért a tudományomból. Noha nyelvünket és tudományos eredményeinket nem ismeri, vakmerően nekivágott *Ein schriftliches Rätsel* (Irástörténeti rejtély) czímű czikke megirásához. A mikor elkészült, dolgozatát megküldte a *Keleti Szemlének* és Müller Konrádnak, a magyar viszonyokat ismerő germanistának. A magyar folyóirat figyelmetlen szerkesztői ügyet sem vetettek a dolgozat hajmeresztő botlásaira s arra a szintén kinyomatott magánlevélre, a melyben Müller Konrád Babingerrel egy elméletet közöl a székelyek és irásuk eredetéről. De mikor megjelent, egyik élelmes estilapban a két szerkesztő nagy zajt csapott s fennen hirdette, hogy folyóiratuk „legújabb kötete szenzácziós tudományos fölfedezésről ad számot. Két német tudós, Müller Konrád dr., a hírneves germanista és Babinger Ferencz würzburgi egyetemi tanár[2] kiderítette, hogy a székelyek, kiknek eredete egy évezredig vitás volt, *azonosak a kazárokkal*". Ez az ural-altáji eredetű „kazár gyülevész-nép a középkor elején a régi török nép szomszédságában lakott s a régi török irásjegyeket használta. A mikor a magyarok Lebediában éltek, a magyaroknak a kazárok voltak szomszédai. Mikor a varég-oroszok a kazár birodalmat megsemmisítették, a pecsenegek pedig a magyarokat nyugat felé szorították, a kazár nép egy töredékét (a kabarokat) a magyarok leigázták és a IX. század elején magukkal vitték nyugat felé". Ezek lettek aztán elmagyarosodásuk után azok az erdélyi székelyek, a kik „a rovásirást még Ázsiából hozták magukkal". Ezért aztán „nagyon is valószínű, sőt alapos az a föltevés, hogy rovásirásuk (a középázsiai ó-törökével) *közös eredetű*".[3]

Midőn az ujság egyik munkatársa megkérdezett, hogy mi a véleményem erről a fölfedezésről, azt a felvilágosítást adtam, hogy engem nagyon meglepett, mert a mit ilyen nagy zajjal nyilvánosságra hoztak, utolsó ízig megtalálható a székelyek kabar eredetéről és a török eredetű székely irás kabar közvetítéséről szóló régebbi könyveimben, füzeteimben és czikkeimben. Kúnos Ignácz és Munkácsi Bernát szerkesztők ezt megszégyenítésnek vették s Babingerrel karöltve disztelen hirlapi hajszát intéztek ellenem. Az ügy érdemén a sok meddő irka-firka semmit sem változtatott. A „fölfedezés" nyolcz évvel korábban, tehát akkor, midőn még Munkácsi Bernát is szerkesztője volt, megjelent az Ethnographiában e czímen: *A székely rovásirás eredete.* Ennek szövege jelent meg 1909-ben a *Rovás és rovásirás* czímű könyvemben is.[4]

Közben Babinger folytatta Dernschwam-tanulmányait s néhány értékes adalékot sikerült hozzáférhetővé tennie. Ráirányította figyelmünket Dernschwam kiadott exlibriseire és egyetlen példányban fennmaradt arczképes emlékérmére.[5] Mi pedig megirtuk *Újabb glosszáinkat a konstantinápolyi nyelvemlékhez.* Közönségünk számára örömmel közvetítettünk mindent, a mit Babinger felkutatott és közöltük Kiepert Henrik egyik értékes régebbi tanulmánya nyomán Dernschwam említett augsburgi naplóinak prágai és wolfenbütteli másolatait.[6] Bemutattuk a rovásirásos lapok facsimileit s beiktattuk tudományunk történetébe azt az értékes adatot, hogy Dernschwam naplóit Ranke *Die serbische Revolution* czímen 1829-ben megjelent kötete előtt a mi Engelünk *Geschichte des ungrischen Reichs* czímű müve III. részének 1813-ban megjelent 2-ik kötete idézte legelőször. Sort kerítenünk végül Babinger említett magyar czikkének feltünő tévedéseire, valamint a disztelen hirlapi polemia okmányainak bemutatására is.

[1] Sebestyén *Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez.* Ethnographia, 1913. évi f. 141–143. l. Az „egyetlen hiteles" feliratot inkább az „első feltétlenül hiteles" feliratnak kellett volna mondanom, mert hiszen a csikszentmiklósi felirat hitelét e nélkül is tudtuk bizonyitani.

[2] Csak végzett egyetemi hallgató.

[3] L. Ethnographia, 1914. évi f 66–67. l.

[4] E parázs irodalmi vita összes iratait lenyomatban az Ethnographia 1914. évi f. II. füzete közli.

[5] Deutsche Rundschau für Geographie, XXXVI. köt. 133. l. (V. ö. Graf Karl Emich zu Leiningen-Westerburg: *Deutsche und österreichische Bibliothekszeichen.* Stuttgart, 1901; Ethnographia, 1914. évi f. I. füz.) — Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, 1913. 46. l. (L. F. Ebner czikkét u. o. 1882. I. köt. 129. l.)

[6] *Hans Dernschwams orientalische Reise 1553–1555 aus Handschriften im Auszuge mitgeteilt.* (Globus, 1887. LII. kötet.)

E kellemetlenségek közepett valóban könnyen el lehetett volna ejteni a kutatás ama fonalát, a mely a legértékesebb középkori rovásirásos magyar nyelvemlék felfedezésére vezetett. Még rovástanulmányaim elején nyomára bukkantam annak, hogy Beliczay Jónás akadémiai felolvasása szerint Gróf Marsigli Ferdinánd olasz hadimérnök Budavár bevétele után, 1690 táján Erdélyben, a Moldva- és Oláhországba vezető szorosok kipuhatolására küldetett ki s „ugyanezen alkalommal a szittya néptörzstől lakott Székelyföldön tanulmányozta és megfigyelte e nép nyelvét s kutatásai közben *oly fát vagy fatáblát* talált, a mely ezen föld első keresztyéneinek a változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazta“.[1] Mivel Beliczay meg is jelöli, hogy ezt az adatot a bolognai kéziratok közt lehet megtalálni („Mss. Codex 54. Cart. 669.“), érintkezésbe léptem Thaly Kálmánnal, a ki a M. Tud. Akadémiában a Marsigli-iratoknak magyar szempontból való tüzetes áttanulmányozását és lajstromozását szorgalmazta. Mikor aztán előtte azt a sejtelmet kifejeztem, hogy ez a fán vagy fatáblán talált naptár esetleg rovásirásos szöveg lehetett, maga is utána járt a dolognak s jegyzetei, vagy Fantuzzi könyve nyomán azzal örvendeztetett meg, hogy a titokzatos naptárszöveg csakugyan róva volt. A rovásirásos példák bemutatása alkalmával Thaly még arra is határozottan emlékezett, hogy a Marsigli-iratok közt csakugyan vannak ilyen merev betűs székelyföldi másolatok. Mikor aztán a M. Tud. Akadémia Veress Endrét Bolognába kiküldötte, csakhamar megtudtam, hogy Marsigli csakugyan fára rovott székely betűs szövegeket másolt le. Megtudtam végül, hogy a rovásirásos fát Marsigli abból az időből valónak tartotta, midőn a székelyek keresztyén hitre tértek.

A mit a XVII. század legkiválóbb epigraphusainak egyike állított, a Fadrusz-láz idején hihetetlenül hangzott. Később pedig olyan visszahatás következett, a mely még a készen álló tudományos eredmények megjelenését és érvényesülését is megnehezítette. Ilyen körülmények közt aztán még a beavatott szakembert is könnyen elriaszthatta a keresztyén hitre tért XI. századi székelyek „mozgó ünnepeinek“ emlegetése. Mert hiszen ilyen ünnepekkel csakis *egy évre* szóló lehetett a rovott szöveg; vagyis módjában volna a kutatásnak még Marsigli igazából azt is megállapitani, hogy a XI. század melyik évében volt a fára rovott szöveg használható . . .

Őszintén megvallom, hogy az 1515-iki rovásirásos konstantinápolyi felirat meglepően romantikus története nélkül csakugyan nem tudtam volna a bolognai másolat ügyét komolyan venni. Így azonban elvégre is napfényre került az a mérhetlen értékű kincs, mely az állandó (és nem a változó) ünnepek középkori örök-naptárának bizonyult, a mely a magyar irástörténet számára legtökéletesebben őrizte meg a székely rovásirás hangzó-ugrató rendszerét, az egyetemes irástörténet számára pedig példával igazolta azt a törvényszerűséget, hogy a rovásboton és a rovásbot oldalainak másolatán mindig balra néző betűsor, jobbról balra irányodó sorvezetés és a visszaforduló páros sorokat fejtetőre állító kígyózó irás, bustrophedon keletkezik.

A váratlanul felhalmozódott tudományos eredmények világánál a bizonytalanságnak az a köde nyomban szétfoszlott, a melyben annyi tudós elme megtévelyedett és a melyben a magyar rovásirás tudományos hitele is állandóan veszélyeztetve volt. A napfényre került középkori emlékek végérvényesen igazolták azokat a középkori krónikásokat és emlékírókat, a kik azt állították, hogy a székelység ősi irása rováson élt. Igazolták, hogy ez az írás még egészen az epigraphia körébe tartozott. Igazolták a felfedezőket, a kik hazai és külföldi epigraphusok voltak. És tegyük hozzá: igazolják majd a M. Tud. Akadémiát is, a melynek régészeti bizottsága az epigraphiai tartalomban rejlő nemzeti és nemzetközi tudományos értéket gyorsan felismerte és ezt a kiadványt tetemes anyagi áldozatok árán létrehozta.

[1] Beliczay Jónás: *Marsigli élete és munkái* Budapest, 1881. (Értekezések a tört. tud. köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia. IX. köt. 9. sz. 43. l.)

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS HITELES EMLÉKEI.

ELSŐ FEJEZET.

A KÖZÉPKORI KRÓNIKÁSOK ÉS A XV. SZÁZADI EMLÉKIRÓK FÖLJEGYZÉSEI.

I.

A Nemzeti krónika szövege 1221 tájáról.

Kútfőkritikai alapon megállapítható, hogy a XI. század második felében irott *Nemzeti krónikának* névtelen kánon-szövegét a későbbi idők krónikásai többször folytatták, újra szerkesztették, régi szövegét megigazgatták, bővítették és kurtították. A XII. század derekán lezáruló gyönyörű szövegnek több emberöltőn át nem akadt méltó folytatója. A következő század első negyedében azonban újra akadt egy névtelen mester, a ki a magyarok eredetének, kivándorlásának és honfoglalásának mondáit a még élő hagyományból tetemesen kibővítette. Ez a bővület a magyarok első bejöveteléről, vagyis a hun ősökről szóló rész lett. A hunok és magyarok rokonságát egyrészt az eredet-monda, másrészt a magyarokkal teljesen azonos erdélyi székelyek hun származása és honfoglaláskori csatlakozása volt hivatva igazolni. Ezért beszéli el részletesen, hogy Attila fiainak és népeinek romlása után a menekülők egy része, mintegy tizenötezer ember, Csaba királyfival keletre vándorolt s ott még megérte, hogy egyik fia, Edumen, az Attila örökének visszafoglalására induló magyarokhoz csatlakozhatott.

E mondai részben történik említés egy másik hun néptöredékről is, melyet a krónikás az erdélyi székelyek őseivel azonosít. Mivel korrendben itt kerül először szóba, hogy a székelyeknek külön irásuk van, a rávonatkozó eredeti latin szöveget és forditását egész terjedelmében idézzük:

„Remanserant autem ex hunis virorum tria milia, qui per fugae interfugium erepti de *proelio Crumheldino* in campum *Chigla mezei*[1] se colligere procurarunt. Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto, ad *Erdeelew* intraverunt, non se hungaros, sed *Zekul* alio nomine vocaverunt. In vita quidem Atylae infesti fuerant ipsi huni occidentali nationi. Isti etenim *Zekuli* hunorum sunt residui, usque ad aliorum hungarorum reditum in campo praefato conmorantes. Dum ergo hungaros iterato in Pannoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestrantes simul Pannonie regionem. Qua quidem conquestrata, in eadem sorte remanserunt, ut tamen hungari voluerunt, non in plano Pannoniae, *sed cum Vlachis in montibus confinii sortem habuerunt;* unde Vlachis conmixti, litteris ipsorum uti perhibentur". (*Magyarul*: „Maradt volna pedig a hunokból háromezer ember, a kik a Krumheld-csatából futással menekülvén, a Csiglamezőre igyekeztek gyülekezni, kik is félvén a nyugati nemzetektől, hogy hirtelen reájok ne rohanjanak, Erdélybe vonultak, s magokat nem magyaroknak, hanem változtatott néven székelyeknek nevezték. Atyla életében ugyanis ellenségei voltak a hunok a nyugati nemzeteknek. Ezek a székelyek tehát a hunok maradványai, kik a többi magyarok visszajöveteléig az említett mezőn maradtak. A mint tehát megtudták, hogy a magyarok Pannóniába visszajöttek, Ruthéniába eléjök menének, s Pannónia birodalmát velök együtt hódíták meg. S miután azt meghódították, abban osztályosok maradtak, a mint azonban a magyarok

[1] KÉZAI: „in *campo Chigle*". *Budai krónika*: „in campum *Chigladmezey*". THURÓCZI: „in campo *Czygla mezew*".

akarták. nem a pannóniai síkon. hanem az oláhokkal együtt a határhegyek közt nyertek osztályrészt; a honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.“)

Idézetünk az 1358-ban készült *Bécsi képes krónikából* való. F. Toldy: *Marci chronica de gestis hungarorum*. Pest. 1867. 2-rét. XVII. l. — Szabó Károly fordítása u. o. XVI. l. — *Chronicon pictum Vindobonense*. M. Florianus: *Fontes domestici*. SS. Voll. II. p. 120. A vele egyező *Dubniczi krónika* s az 1473-ban kinyomatott *Budai krónika* a székelyek betűire vonatkozó mondatrészt mellőzte.

II.

Kézai Simon szövege 1282 tájáról.

Kun László krónikása a *Nemzeti krónika* kánon-szövegét tulajdonképpen kivonatolta. de egyben némely részét — pl. az indigenákról és a szolgálattévő osztályokról szóló részeket — megtoldotta. az urára vonatkozó részt pedig egész terjedelmében hozzáadta. A székelyekről szóló fejezet nála szintén megkurtult. Ennek daczára pontosan megállapítható, hogy neki csakugyan az a szöveg állott rendelkezésére. a melyből fentebb a székelyek rovásirására vonatkozó helyet idéztük. Ez a szövegrész nála rövidített formában így hangzik:

„Remanserant quoque de Hunis virorum tria millia ex prelio *Crimildino* erepti per fuge interfugium. qui timentes occidentis nationes in campo *Chigle* vsque *Arpad* permanserunt. qui se ibi non Hunos, sed *Zaculos* vocauerunt. Isti enim Zaculi Hunorum sunt residui. qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse. redeuntibus in *Ruthenie* finibus occurrerunt. insimulque Pannonia conquestata partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonie, *sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt*. Vnde Blackis conmixti litteris ipsorum uti perhibentur“. (*Magyarul*: „Maradt volt még a hunokból háromezer ember, kik a Krumhelt-csatából futással menekültek, kik is félvén a nyugati nemzetektől, Árpád idejéig a Csigle-mezőn maradtak s ott magukat nem hunoknak. hanem zakuloknak nevezték. Ezek a zakulok ugyanis a hunok maradványai, kik midőn megtudták. hogy a magyarok Pannóniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthénia határszélein eléjök menének. s Pannóniát együtt meghódítván, abban részt nyertek, de nem a pannóniai síkon, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt. A honnan az oláhokkal összeelegyedve. mint mondják, azok betűit használják.“)

Kézai: *Chronicon hvngaricvm*, lib. I. cap. IV. (Incidentia). M. Florianus: *Fontes domestici*. SS. Vol. II. p. 70. — Horváth: 62–63. l. — Podhradczky: 33. l.

III.

Thuróczi János 1488 előtti följegyzései.

Mátyás király krónikása az Árpádkori részben a *Nemzeti krónika* szövegét eléggé tiszteletben tartotta, de a föntebb idézett szöveg azon állítását. hogy az erdélyi székelyek a velük együtt lakó oláhsággal közös irás birtokában volnának, már nem másolta bele krónikájába. Ellenkezőleg. műve előszavában utal e tapasztalatára:

„Nam et hoc nostro aevo, pars nationis ejusdem quaedam. Transilvanis regni posita in oris. characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit“. (*Magyarul*: „a mi időnkben is a nemzet egy része, mely az ország erdélyi határain lakik. bizonyos jegyeket ró fára s az efféle irásmóddal betűk gyanánt él.“)

Chronica Hungarorum, Praefatio. I. G. Schwandtner: *Sriptores rerum hungaricarum*. I. köt. Bécs. 1746. 2-rét, 40. l., 4-rét, I. köt. 48. l.

Az 1. sz. alatt föntebb idézett szöveg helyére pedig ezt iktatta krónikájába:

„Hi (i. e. Siculi). nondum Scythicis literis obliti, eisdem, non encausti et papyri ministerio sed in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar, utuntur“. (*Magyarul*: „Ezek a székelyek. kik a scythiai betűket még el nem felejtették, azokat nem tinta és papiros segítségével, hanem pálczákra metszés mesterségével rovás módjára használják“.)

Chronica Hungarorum. I. rész. 24. fej. I. G. Schwandtner: u. o. 2-rét. I. köt. 78. l., 4-rét. I. köt. 96. l.

IV.

Bonfini Antal XV. századi följegyzése.

Mátyás király udvari történetirója, Bonfini olasz humanista, szintén megfigyelte az erdélyi székelyek rovásirását s Thuróczi szövegét szem előtt tartva, így nyilatkozott:

„Literas Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno excidunt; paucis notis multa sensa comprehendunt“. (*Magyarul*: „Scythiai betüik vannak, melyeket nem papirosra irnak, hanem rövid fácskákra rónak, kevés jegygyel sok értelmet egybefoglalnak.“)

Rerum ungaricarum decades, I. dec. 7. lib.

V.

Oláh Miklós följegyzése 1536 táján.

Az erdélyi származású tudós esztergomi érsek, a ki az erdélyi székelyek történetét és szokásait külön tanulmányozta, az 1536-ban Brüsszelben irott *Hungaria et Atila* czímű művében (Lib. I. Cap. XVIII. §. II.) a székelyekről így nyilatkozott:

„. . . moribus, ritibus, ac legibus aliorum Hungarorum sunt longe dissimiles. Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes: quibus ita incicis, apud amicos ac vicinos vice nuntii, epistolaeve utuntur.“ (*Magyarul*: „Erkölcseikre, szokásaikra és törvényeikre nézve a többi magyaroktól nagyon különböznek. Lelkök gondolatjának, és mindennapi akaratjoknak kifejezésére, papiros és tinta, vagy más nyelvek betűjegyeinek használata nélkül, fapálczácskákra némi jegyeket rónak, melyek közöttök valamit jelentenek, s az így rótt pálczácskákat barátjaikhoz izenet és levél gyanánt használják“.)

Az 1568-ban elhalt érsek *Atiláját* először Sambucus adta ki Frankfurtban 1581-ben Bonfini *Decasainak* függelékeül (862—890. l.). A *Hungaria* Bél *Adparatusában* (1—41. l.) jelent meg. Mi a mű 1763-ki teljes bécsi kiadásának 195. l. idézzük.

VI.

Benczédi Székely István 1559-iki világkrónikája.

A Krakkóban 1559-ben kinyomatott *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol* székely eredetű szerzője a 142 *b.* levelén az erdélyi székelyekről ezt irja: „*meg mostis különböznek a töb Magiaroktol, töruniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel bötuuel eelnec mind é napiglan*“.

VII.

Veit Goliel följegyzése I. Ferdinánd korából.

I. Ferdinánd király erdélyi hadseregének titkára, Veit Goliel, a XVI. század derekán (1550—1560) arról tudósít, hogy: „. . . Sprache und Kleidung (der Szekler) ist ungrisch; in ihrer Schrift haben sie eigene Charaktere, von denen einige ein ganzes Wort, oder einen Satz bedeuten“. (*Magyarul*: „a székelyek nyelve és viselete magyar, irásukban olyan tulajdon betűkkel élnek, a melyeknek némelyike egész szót, vagy egész mondatot jelent“.)

Jahrbücher der Literatur. Wien, 1825. Bd. XXIX. Anzeige-Blatt, 9.

VIII.

Verancsics Antal († 1573) följegyzése.

A másik tudós esztergomi érsek, a ki az erdélyi viszonyokat szintén tüzetesen ismerte, a székelyekről irott s csak újabban kiadott följegyzéseiben ekként nyilatkozik:

„Mores penitus incultos non habent, verum qui Scythicam adhuc praeseferunt cruditatem, omnique pene consuetudine, legibus, et vitae institutis ab Hungaris, religione excepta, discrepant, ne lingua

quidem omni ex parte, quum veterum more loquuntur, similes. Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis excidunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judaei, Aegyptii ac Turcae, ducunt, quarum una seu ad summum duae, punctis quibusdam additis, plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae. Hunnos his usos fuisse, apud indigenas tritum est". *Magyarul*: „Erkölcseik nem éppen bárdolatlanok, hanem még kiri belőlök a scythiai nyerseség; csaknem minden szokásukban, törvényükben és életmódjukban, kivéve a vallást, különböznek a magyaroktól; még nyelvükre nézve sem minden részben egyeznek velük, minthogy a régiek módja szerint beszélnek. Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek koczka módjára négyszögletűvé faragott botokra s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik; egy, legfölebb két ilyen sor, némi pontok hozzátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Földieik széltére azt beszélik, hogy a hunok is ezeket az irásjegyeket használták".

Szalay László: *Verancsics A. összes munkái*. I. köt. (*Monumenta Hungariae historica. Scriptores*, II.) 145—6. l. — M. G. Kovachich: *Scriptores rerum hungaricarum minores*. II. köt. Buda, 1798, 109. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A KÖZÉPKORI BOLOGNAI EMLÉK.

I.

Marsigli másolata.

Marsigli Alajos Ferdinand olasz gróf, az osztrák szolgálatban álló kitűnő hadimérnök, Buda és Nándor-Fehérvár visszafoglalása után élénk részt vett a török hadak kiűzésében. E hadműveletek végén Lajos badeni herczeg oldalán Erdélyben működött. Ő rombolta le 1690-ben Brassót és hidalta át az Oltot, a mivel aztán lehetővé tette, hogy a török oldalán harczoló Thökölyt Erdélyből egészen kiszorítsák.

Midőn emlékiratában e győzelmekről megemlékezik, elmondja, hogy a herczeg kétszáz draganyossal a Moldva- és Oláhországba vezető szorosok kipuhatolására küldötte ki. Megemlíti egyben, hogy így alkalma nyílott a Székelyföld szkitha-eredetű régi lakóinak nyelvét tanulmányozni s egy olyan fadarabra is bukkanni, a mely az itt lakó első keresztyének változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazta. Fantuzzi az emlékirat olasz átdolgozásában e pontnál Marsigli 54. számú kéziratának 669. levelére utal.[1]

Ez a nevezetes adat és utalás megtalálható abban a magyar átdolgozásban is, a melyet Beliczay Jónás a M. Tud. Akadémiának Fantuzzi után készített.[2] Midőn 1902/3-ban végzett rováskutatásaim fonalán Beliczay eme közvetített adalékára rábukkantam, az a sejtelmem támadt, hogy alighanem rovásírásos régi naptárral van dolgunk. Feltevésemet arra a néprajzi tapasztalatra alapítottam, hogy a mi népcsaládunkba tartozó keleti népek a fára rovott naptárakat még ma is használják, valamint használták az előző évszázadok összes skandináv népei is. E naptárakon az állandó ünnepeket ügyesen rovott fogalomjegyekkel, ideogrammokkal szokták megjelölni. A kezdetlegesebb fejlettségű népek a hétköznapokat egyszerű, a vasárnapokat pedig keresztezett bevágásokkal róják fel. A dánok, norvégok és svédek rovásnaptárain viszont a hét napjait még az előző századokban is a runa fiatalabb betűsorának hét első (FUThARKH) jegyével jelölték meg. Ha tehát székelyeink írásjegyeiket a középkori krónikások és a XVI. századi emlékírók feljegyzése szerint szintén fapálczákra róták, csakugyan feltehető volt, hogy a történeti és régészeti emlékek gyüjtésében fáradozó Marsigli érdeklődését szintén ilyen rovásírásos régi naptár kötötte le.

Thaly Kálmán és Veress Endre bolognai kutatásaikban engem támogatva, megállapították, hogy a naptár csakugyan rovásírásos szövegű volt; igazolták továbbá azt is, hogy Marsigli másolata a

[1] A franczia nyelvű emlékirat olasz átdolgozásában ez olvasható: „Per sua particolar instruzione fece al tempo stesso varie ricerche, ed osservacioni sopra la lingua, che si praticava dagli Sciti abitanti nella Siculia a tempi antichi, e scoperse, ed acquisto un legno, che esprimeva il Calendario delle feste mobili per uso dei primi Cristiani di quei praesi". (*Jegyzetben*: „Mss. Codex 54. Cart. 669.") *Magyarul*: Ugyanezen időben a saját maga okulására különféle kutatásokat és megfigyeléseket tett a Székelyföld régi lakóinak, a scitháknak nyelvén s fölfedezett és megszerzett egy fadarabot, mely azon vidék első keresztyéneinek használatára feltüntette a mozgó ünnepek naptárát. *Jegyzetben:* Kézirat, 54. kódex 669. l.) (Giovani Fantuzzi): *Memorie della vita del generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli.* Bologna, 1770. 109 l.

[2] *Marsigli élete és munkái.* (Értekezések a tört. tud. köréből, IX. köt. 9. sz.) Budapest, 1881. 43. l.

[illegible] terjedelmében megmentette. Észleleteiről [illegible] a Magyar Könyvszemle 1906. évi folyamában számolt be. A bolognai egyetemi könyvtárban őrzött Marsigli-iratok 120 gyüjtelékes kötetének itt felsorolt magyar vonatkozású adalékai közt találjuk az 54. számú IV-ik vegyes tartalmú kötet (*Manuscritti diversi.* Vol. IV.) 99-ik darabjának Marsiglitől eredő czimzését és ezt a hozzáirott szükszavú magyarázatot:

„Nyolcz lapon közli az ú. n. hun-scytha rovásirás betűit s utána a naptári szenteket, neveket jellel (?) és alatta magyarul, latinul.“ [1]

Mivel e kéziratot Bolognából kikölcsönözni nem lehetett, egyelőre le kellett mondanom a sokat igérő másolat tartalmának tanulmányozásáról és hozzáférhetővé tételéről. Csak az 1515-iki konstantinápolyi rovásirásos magyar felirat napfényre kerülte után — midőn a magyar rovásirás középkori eredetére irányult legutolsó kételynek is végleg el kellett oszolnia — hozathattam meg a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi - Könyvtárával azt az áldozatot, hogy a kézirat összes lapjainak fényképi másolatait elkészíttesse. Ekkor aztán kiderült, hogy Marsigli másolata a legrégibb és legterjedelmesebb rovásirásos emléket mentette meg a magyar irodalom számára.

1. [illegible]

II.

A másolat két bustrophedonja.

Marsigli másolata az 54. sz. [illegible] kötet 669–686. oldalait foglalja le. Ezen oldalak közül csak a levelek, foliok első, *a* oldala van a 669., 671., 673. stb. páratlan számokkal sorszámozva. A bennünket érdeklö szöveg a sorszámozott első oldalakon található meg. Második oldalukat Marsigli mindig üresen hagyta s reájuk alulról megfordítva irta az oda tervezett rajzokat jelző olasz czímeket.

E látszólagos rendetlenségnek nyoma van a naptár szövegének lemásolásában is. Nevezetesen a czímlap után következő második levélen a rovásirás ABCz-je, ez után a harmadik, negyedik,

[1] [illegible] „Jelentése bolognai utjáról“ [illegible] — [illegible] *Marsiliana* [illegible] [illegible] Sarajevo, 1901 [illegible]

ötödik és nyolczadik levélen a naptár *összezavarodott* szövege következik; a hatodik, hetedik és kilenczedik levélen pedig egyéb bibliai és általános ismerethez tartozó nevek olvashatók néhány sornyi hibás és meg sem fejtett rovásirásos szöveg kiséretében.

Mivel a zűrzavarból a rovásirásos naptárnak igen fontos epigraphiai sajátsága fog kibontakozni, a kibontás szövevényes műveletének ellenőrzése czéljából közölnünk kell a másolat oldalainak pontos tartalomjegyzékét:

669. Czímlap. „Raccolta della lingua . . . Transilvania".
(670.)[1] Teljesen üres.
671. Az ÁBCz (jobbról balra olvasva) „a, eb, ec . . , elj, ak, onj".
(672.) Teljesen üres.
673. *A naptár I. része* (az 1—2. számozott sor): Jan. 1. „Koskaráeson" . . Márcz. 25. „Boldogasszony".
(674.) Üres lap alján, fordítva: „Nella prima faccia del Boscone".
675. *A naptár III. része* (az 5—6. számozott sora): Jul. 13. „Margita" . . Szept. 2. (Csak rovásirással): „Gyárfás".
(676.) Üres lap alján, fordítva: „Nella seconda facie".
677. *A naptár IV. része* (a 7—8. és 9. számozott sor): Szept. 14. „Szentkereszt" . . Decz. 31. „Szölveszter pápa".
(678.) Üres lap alján fordítva: „Nella seconda fatia".
679. Bibliai nevek (1—2. számozott sor): „Bütlehen" . . . „Pilátos".
(680.) Üres lap felzete (nem fordítva): „Fanno la tertia faccia".
681. Kitörölt rovásirásos szöveg, három kitörletlen névvel: (törölve) „Eden" . . . „Szaniszló".
(682.) Üres lap alján, fordítva: „Quarta faccia".
683. *A naptár II. része* (a 3—4. számozott sor): Ápr. 4. „Anbruzs" . . . Jul. 11. „Benedek".
(684.) Öt rövid sor alatt a lap alján, fordítva: „Nella prima faccia del Boscone".
685. és 386. jelzéssel. A bibliai nevek folytatása (3. számozott sor) két névvel: „Anas püspök — Kalifás".
(686.) Üres lap felzete (nem fordítva): Fanno la tertia faccia".

Avatott szemnek — noha a tájékozódás nagyon meg van nehezítve — elvégre is észre kell venni, hogy Marsigli a középkori eredetünek jelzett rovásirásos székely naptár fájának négy oldalán *bustrophedont talált*. A nélkül hogy az ókori és középkori epigraphia e titokzatos sorvezetését ismerte volna, a másolásban éppen olyan szolgai hűséggel járt el, mint azok az ókori kőfaragók, a kik a rováslapokon talált irásjegyek elhelyezkedésének egy kőlapra vagy falterületre való átvitelével létrehozták a bustrophedonnak nevezett barázdoló irást. Annak titkát, hogy a rovásmásolás bustrophedonja Marsigli másolatában azonnal felismerhető barázdolást nem eredményezett és nem eredményezte a visszatérő páros sorok betüinek fejtetőre való állítását sem, abban kell keresnünk és megtalálnunk, hogy Marsigli a rovásmásolat visszatérő sorainak fejtetőre való állítását ugyanazzal a fogással kerülte el, a mely fogást Radloff alkalmazott egy alább (az irástörténeti tájékoztatásban) bemutatandó ó-török bustrophedon leolvasásánál. Először a rovás lapjainak pontos, tehát bustrophedont eredményező első másolatáról *újra leirta* vagy letisztázta[2] a jobbról balra menő *páratlan* sorokat, aztán a rovás lapjainak pontos másolatát *megfordította* és újra leirta vagy letisztázta a balról jobbra menő *páros* sorok fejtetőn álló (de a fordítással lábra állított) irásjeleit.

Könnyebb megértés és ellenőrzés végett Marsigli kézirata alapján 2. ábránkon szemléltetőleg bemutatjuk, hogy a pontosan lemásolt rovásnaptár szövege csakugyan bustrophedont eredményezett. Ugyane vázlatunk igazolja, hogy Marsigli a másolatot csakugyan megfordította s a fejtetőn álló sorok ilyetén való elkülönitésével a naptár szövegének II. részét a IV. rész után helyezte el.

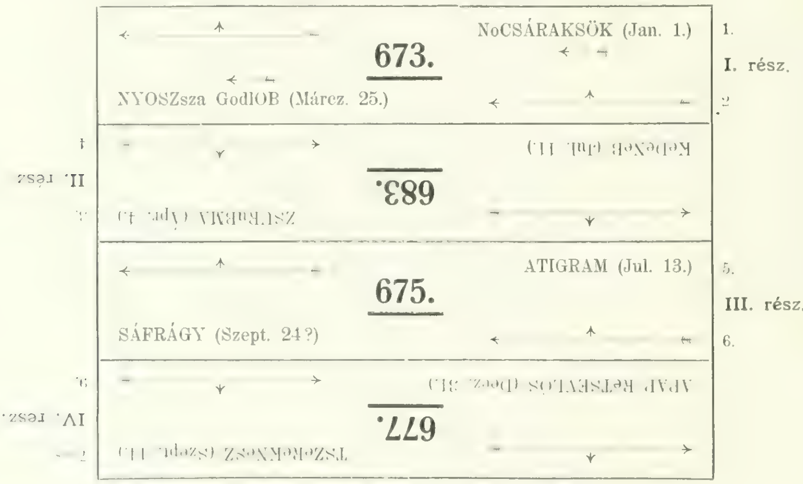
[1] A zárjelbe tett lapszám nincs jelezve.

[2] E másodszori leirást alább kézzelfoghatólag igazolják majd azok a hibák, a melyekben a rovásirásos szavat másodszor már hibásan másolta, a megfejtést pedig másodszor is helyesen közölte. Pl. a 679. lapon szereplő „Magrelom" előbb „Magedalom" volt. L. továbbá a naptár jan. 18-, febr. 24-, máj. 31-ki stb. neveit. Köztük legfeltünőbb, hogy a nov. 21-iki „Bódog Asszony" első részét rovásirással másodszor már nem másolta le, de a megfejtését másodszor is közölte.

Az üres lapokra irott utalásokból azt is megtudtuk, hogy Marsigli csak *négyoldalú* rovásbotról másolt. Ebben az esetben a négy részletben lemásolt naptárszöveg 2—2 sora 1—1 rováslapon volt [illegible]. Ha mi e négy rovássort utólag visszaállítjuk *megkapjuk a ováson talált tökéletes bustrophedont.* Schemája szemléltető módon feltüntetve ez lesz:

I. rész. (Jan. 1.) *Köskarácson* . . . (Márcz. 25.) *Bódog Asszony*
II. rész. (Ápr. 4.) *Amburuzs* . . . (Júl. 11.) *Benedek*
III. rész. (Júl. 13.) *Margita* . . . (Szept. ?) *Gyárfás*
IV. rész. (Szept. 14.) *Szenkereszt* . . . (Decz. 31.) *Sölvester Pápa*

Ekként eligazodva, nagy hálával kell megemlítenünk, hogy Marsigli a naptár részeinek másolatában tapasztalható rendellenességet a másolatok tisztán maradt hátlapjain kivánta szemléletileg megmagyarázni. E magyarázó rajzoknak azonban csak a czímei készültek el. Belőlük tudtuk meg,

2. A naptár másolatának bustrophedonja

hogy a négyszögletű rovásnak egy-egy oldalát két-két egymásután következő tiszta lapon kivánta megrajzolni. Ebből aztán arra vonhatunk következtetést, hogy a rováson talált ABCz és egyéb szövegek szintén e négy oldalon, a naptár egyik végén voltak elhelyezve.

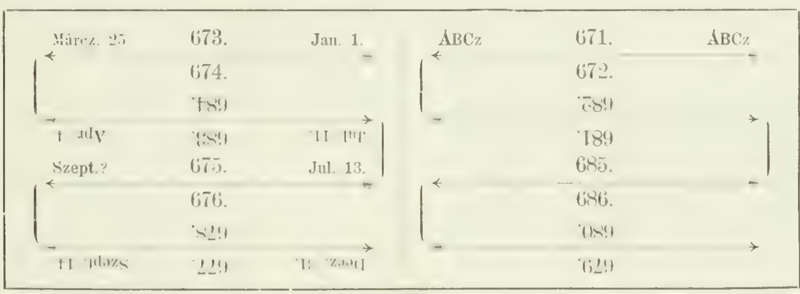
Mivel Marsigli a 677—678. lap befejezése után tért át a rovásbot másik szövegére, joggal föltehető, hogy az, a mit a következő 679—680. lapra lemásolt, a naptárszöveg végének közvetlen szomszédságában, vagyis a rovás ugyanazon oldalán volt elhelyezve. Akkor Marsigli másolási rendszere értelmében e lap folytatása a következő 681—682. sz. lapon ugyanolyan állásban egy rovásoldal átugrásával helyezendő el. Igy aztán szomszédságába kerül a naptárszöveg ama kifelejtett második részének, a melyet pótlólag kellett lemásolnia a következő 683—684. lapra. Ha a második bustrophedon [illegible] megkaptuk akkor már ki lehet találnunk, hogy az ABCz csakugyan a naptár kezdő sora elé volt róva. Nyilvánvalóvá lesz előttünk az is, hogy a kifelejtett naptárrész megtalálása után Marsigli a vele szomszédos szöveget a 681—682 lapra már hevenyészve és kedvetlenül másolta le, a legutolsó szövegrészből pedig a 685—686. lapra — noha két rovássor számára van ez a lap is megvonalozva — csak a két első szót másolta le.

Rovásirásos középkori emlékünk szövevényes szerkezetének pontosan rekonstruálható csodálatos rendszerét a mellékelt 3. sz. ábrán tesszük szemlélhetővé. Feltüntetjük rajta Marsigli másolatának lapszámozását is, hogy vele a két bustrophedon összekeveredett szálainak bogozását az olvasónak már megkönnyítsük.

Az ábra elsősorban azt teszi kézzelfoghatóvá, hogy az ABCz lemásolása után MARSIGLI tulajdonképpen tévedésből tért át a rovás alsó részén levő naptár szövegének másolására. E tévedésre (a bustrophedon titkának és a rovás-kezelés titkának ismerete nélkül) az a kettős körülmény kényszerítette, hogy az ABCz-vel *szomszédos rováslapok szövege* (a másolat 681. és 679. lapja) *fejtetőn állott*, az ABCz irányában rovott jan. 1.—márcz. 25-ig terjedő naptár-kezdet pedig *természetes folytatásnak* ajánlkozott. Szakasztott mása lett ennek az a másik tévedés, hogy a 677. számú lapon végződő szept. 14.—decz. 31-ki naptár-szöveg lemásolása után visszatért a rovás felső részének ugyan olyan irányban rovott 679. számú lapjára.

MARSIGLI tehát egészen belezavarodott a rovás-lapok rendszerébe. Noha ennek a másolás pontos befejezése és a rovás lapjainak tervezett rajza is áldozata lett: mi mégis nagy szerencsének tartjuk azt, hogy éppen ez a zavaros lejegyzés szolgáltat kitünő bizonyítékokat a felrovott szöveg két tökéletes bustrophedonjára.

A nagyon megnehezített eligazodás árán így valóban páratlan epigraphikai kincsnek jutottunk birtokába. Abból a korból, midőn a héber, pelazg, ó-görög, ó-ital, ó-török stb. bustrophedonokat kőre vésték, nem maradt fenn egyetlen rovásirásos fadarab sem. A XVI—XVII. századi skandináv rovásnaptárakon a hét napjainak jelzésére már csak a hét első runát, az ünnepek és egyéb naptári pontokat jelző hagyományos fogalomjegyeket találunk. Az ünnepek és a nap, hold és csillagok járásának

3. Marsigli másolatának két tökéletes bustrophedonja.

jelzése e naptárakat már 2—3 sorossá változtatta. Mivel a sorok így rövidebbekké is lettek, a naptárt rendszerint a laposra faragott rovás két széles lapjára róták fel. A 2—3 párhuzamos és elszélesedett sor a bustrophedont természetesen megszüntette. A 2—3 soros rováslapok megkezdett szélesítése a bustrophedont eredményező forgatást még inkább feleslegessé tette azzal, hogy utóbb egymás mellett már két párhuzamos naptár-sornak is helyet adott.[1] Ennek a rovás-szélesbítésnek köszönhető, hogy végül könyv-alakra készített német rovás-naptárak is létrejöttek.[2] A ma is élő bustrophedon nyomát mi csak a két párhuzamos lapra rótt számrováson, továbbá a rovás élére és egy-egy lapjára rótt fogalomjegyes jakut és burját naptáron találtuk meg.[3] A MARSIGLI másolatában megőrzött középkori rovásirásos magyar naptárnak tehát az egyetemes epigraphiában is megmérhetlen jelentőséget biztosít az a körülmény, hogy egyetlen eddig ismert fára rovott irásjeles szöveg, a mely ebben az egyedülvalóságában is fényesen igazolja, hogy a rovásirás sorai a rovás lapjain csakugyan bustrophedonokul helyezkednek el és — a mi még fontosabb — MARSIGLI esetében szintén fényesen igazolta azt, hogy a rovásirásos lapok szolgai másolása a másolatban is tökéletes bustrophedont eredményez.

[1] SCHNIPPEL, E.: *Über einen merkwürdigen Runenkalender des Grossherzoglichen Museums zu Oldenburg.*

[2] BRUNNER, KARL. *Ein Holzkalender aus Pfranten* (Mitteilungen aus dem Verein der königlichen Sammlung für deutsche Volkskunde zu Berlin. Bd III. Hft 2 Berlin. 1909. 75. l. — Egyidejüleg megjelent még a Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Bd. XIX. 249.)

[3] *Živajastarina.* Szentpétervár, 1902. évi foly. II. füz. I—V. tábla. (Velem DR. HERRMANN ANTAL közölte.) V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás*, 15—17. és 92. l. (Ethnographia, 1903. 15—16. és 178. l.)

III.

A fára rovott naptár.

A nevezetes rovásírásos másolat előtt a Marsigli kezeirásával ez a tájékoztató czím olvasható:

669. lap.

(I. sz. melléklet.)

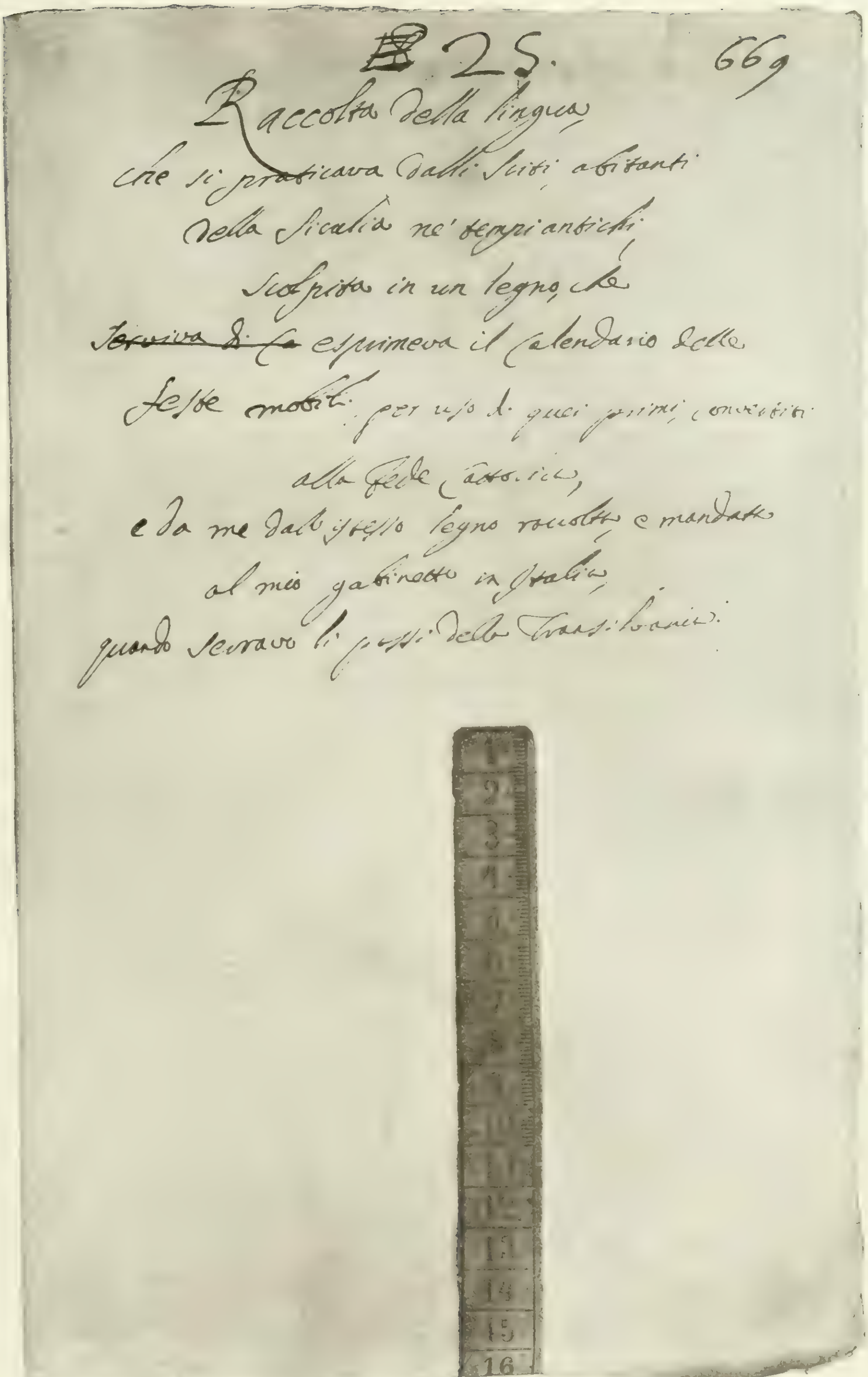
Raccolta della lingua
che si praticava dalli Sciti, abitanti
della Siculia ne' tempi antichi,
scolpita in un legno, che
(törölve: Serviva di Ca) esprimeva il Calendario delle
Feste mobili, per uso di quei primi, convertiti
alla fede Cattolica,
e da me dall istesso legno raccolta, e mandata
al mio gabinetto in Italia,
quando serravo li passi della Transilvania.

(*Magyarul:* „A Székelyföld régi scita lakói nyelvének fára faragott gyüjteménye, mely a katholikus hitre először áttértek használatára a mozgó ünnepek naptárát tüntette fel s a melyet ugyanazon fadarabról magam gyüjtöttem s küldtem el olaszországi gyüjteményembe akkor, midőn Erdély szorosait elzártam".)

Az a magasrangú olasz hadi mérnök, a ki az ódon székely rovás szövegét bolognai gyüjteménye számára pontosan lemásolta, szenvedélyes régiség-gyüjtő és gyakorlott szemű felirat-másoló volt. Mivel a székelyföldön szkitha eredetű emlékek után érdeklődött, a székelyek szkitha eredetéről szóló ismereteket előzetesen Thuróczi, vagy Bonfini latin könyveiből kellett merítenie. Ugyane könyvek szerint a székelyek fára rovott irása szintén a szkithák hagyatékához tartozott. Ezért tartotta aztán elfogadhatónak azt az értesülést, hogy a pogány eredetű irásjelekkel fára rovott keresztyén naptár a székelyek keresztyén hitre térése idejéből, vagyis a XI. század első feléből származott. Ilyen értelemben aztán nem a fára rovott szöveg epigraphiai jelentőségét, hanem azt kivánta hangsúlyozni, hogy ez a keresztyén időkig fennmaradt ódon irás a szkitha eredetű székelyek XI. századi nyelvemlékét mentette meg.

Megfelelő magyar nyelvtudás és nyelvtörténeti ismeret nélkül Marsigli annyira megbízott ebben az állításban, hogy teljesen megfeledkezett a lelet korhatározó ismérveinek puhatolásáról. Minden meggondolás nélkül leirta, hogy a szövegben a katholikus naptár *változó* ünnepei fordulnak elő; holott éppen megfordítva van, mert benne csakis *állandó* ünnepnapok szerepelnek. Ez pedig úgy nyelvtörténeti, mint naptártörténeti szempontból lényeges különbség. Ha ugyanis változó ünnepeket jelző XI. századi naptárral volna dolgunk, akkor még a használati évet is pontosan meg tudnánk állapitani. De mivel csak állandó ünnepeket és minden évben ugyanazon időpontra eső névnapokat jelez, évről évre használható, állandóan érvényben lévő, úgynevezett *öröknaptárnak* kell tekintenünk.

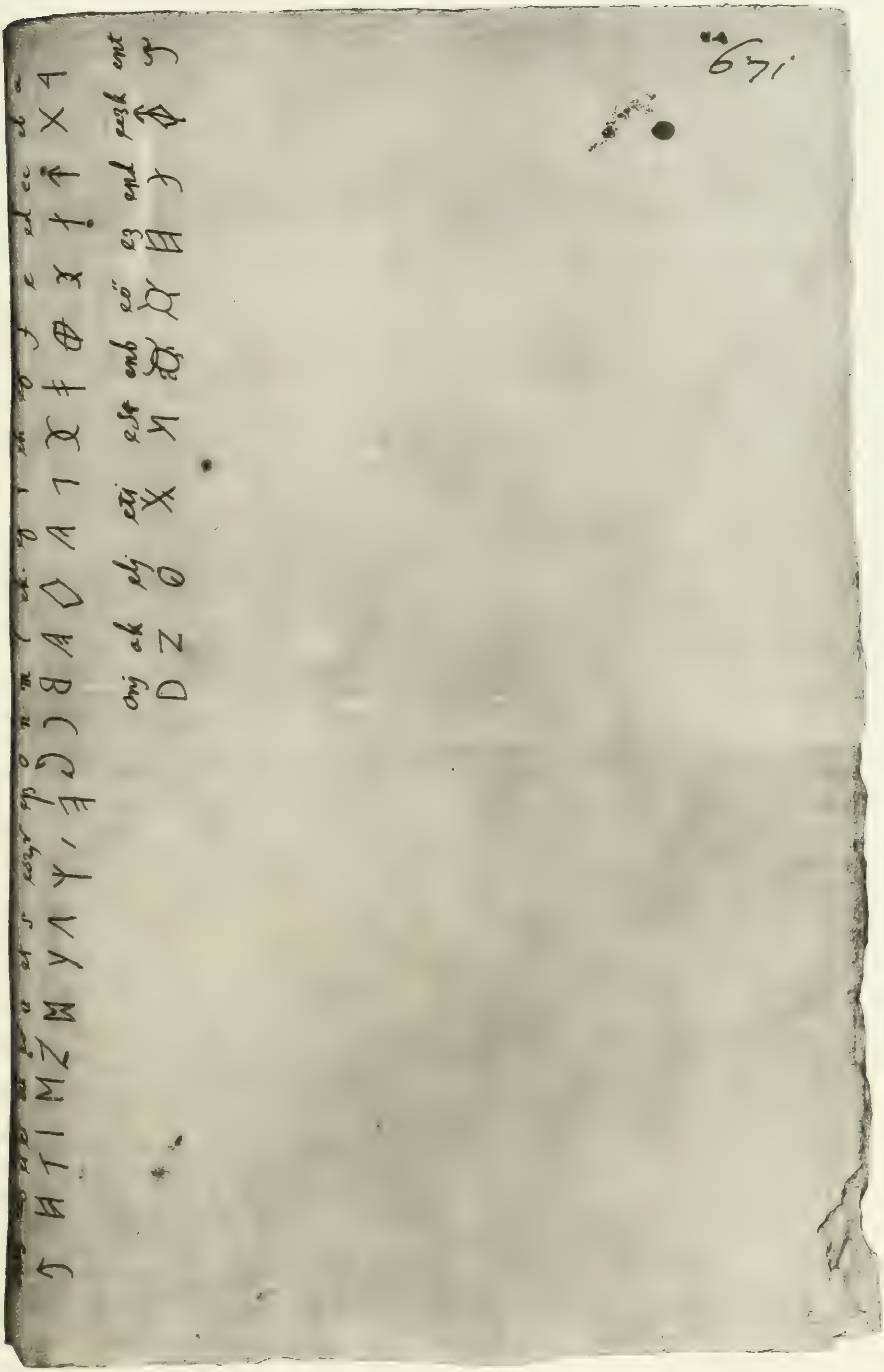
Az a művelt székely, a ki a tudós olasz katonát ezzel a XI. századi emléknek tartott régi rovás-naptárral megörvendeztette, minden kétséget kizárólag ilyen öröknaptárról beszélt. Különben a pogány eredetűnek tartott, de az egész középkoron át használt, sőt még a XVI. században is széltére ismert rovásirásra támaszkodva, az avatag külsejű régi rovást aligha merte volna a hittérítés korából származtatni. De egy ősréginek tetsző öröknaptárnak e határig csakis olyan belső okok állhattak volna útjában, a melynek felismeréséhez már sem neki, sem Marsiglinak nem volt megfelelő nyelvtörténeti és naptártörténeti ismerete. E nélkül a naptárhoz fűződő hagyományra ráczáfolni senkinek eszébe nem juthatott. Hiszen a felrovott szöveg törődelmes kibetűzése és latinra fordítása után kiderült, hogy a naptár fájára még az ABCz, a legáltalánosabb bibliai nevek és apróbb kánoni tételek is fel voltak róva. Szóval rajta volt minden olyan elemi ismeret, a mit egyházi szempontból a rovásirásban járatos katholikusoktól megkövetelni lehetett.

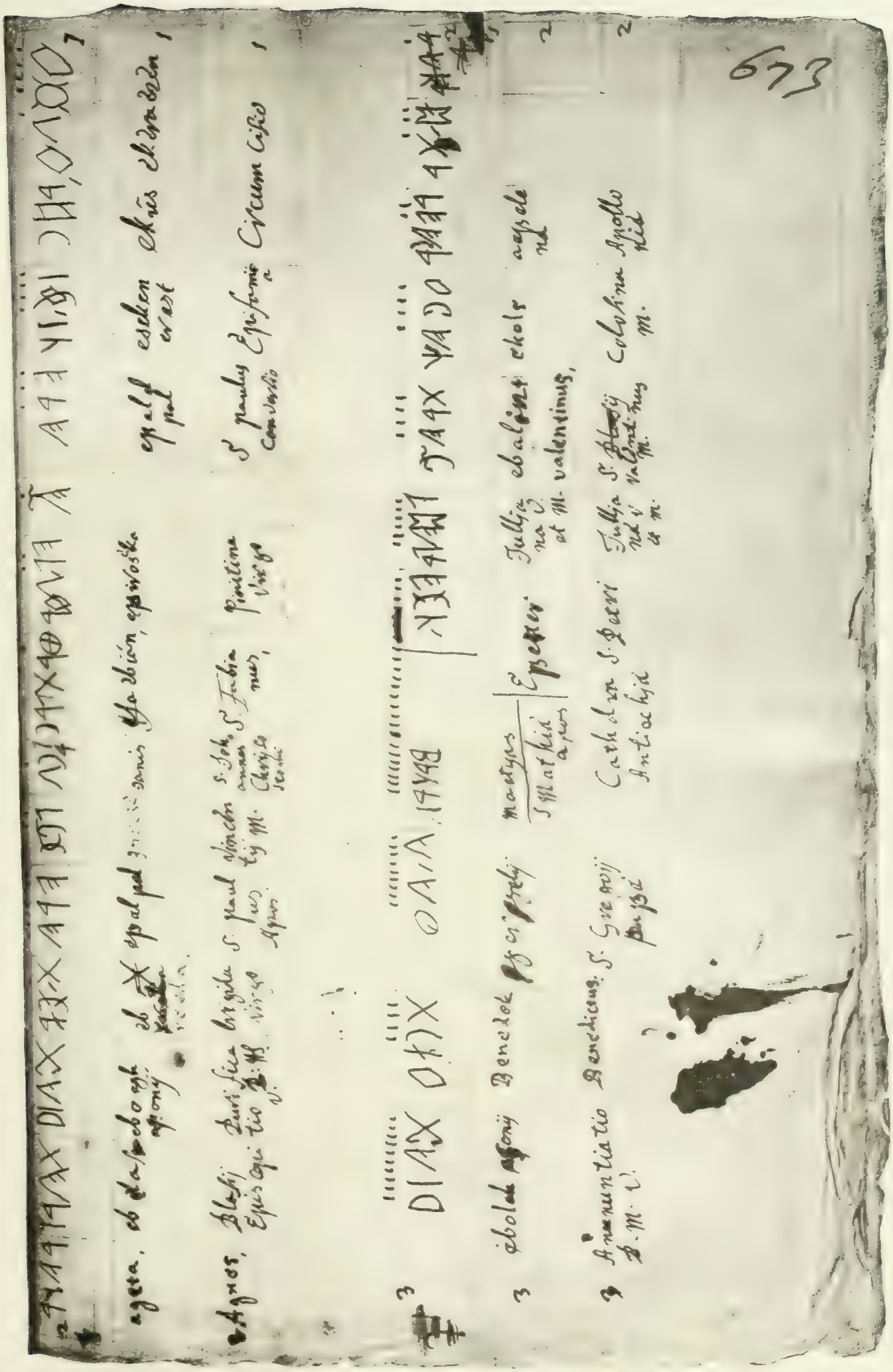
B 25. 669

Raccolta della lingua
che si praticava dalli Sciti abitanti
della Sicalia ne' tempi antichi
scolpita in un legno, che
~~serviva di Ca~~ esprimeva il Calendario delle
feste ~~mobili~~ per uso di quei primi convertiti
alla Fede Cattolica,
e da me dallo stesso legno raccolta, e mandata
al mio gabinetto in Italia,
quando servavo li passi della Transilvania.

A bolognai másolat czímlapja.

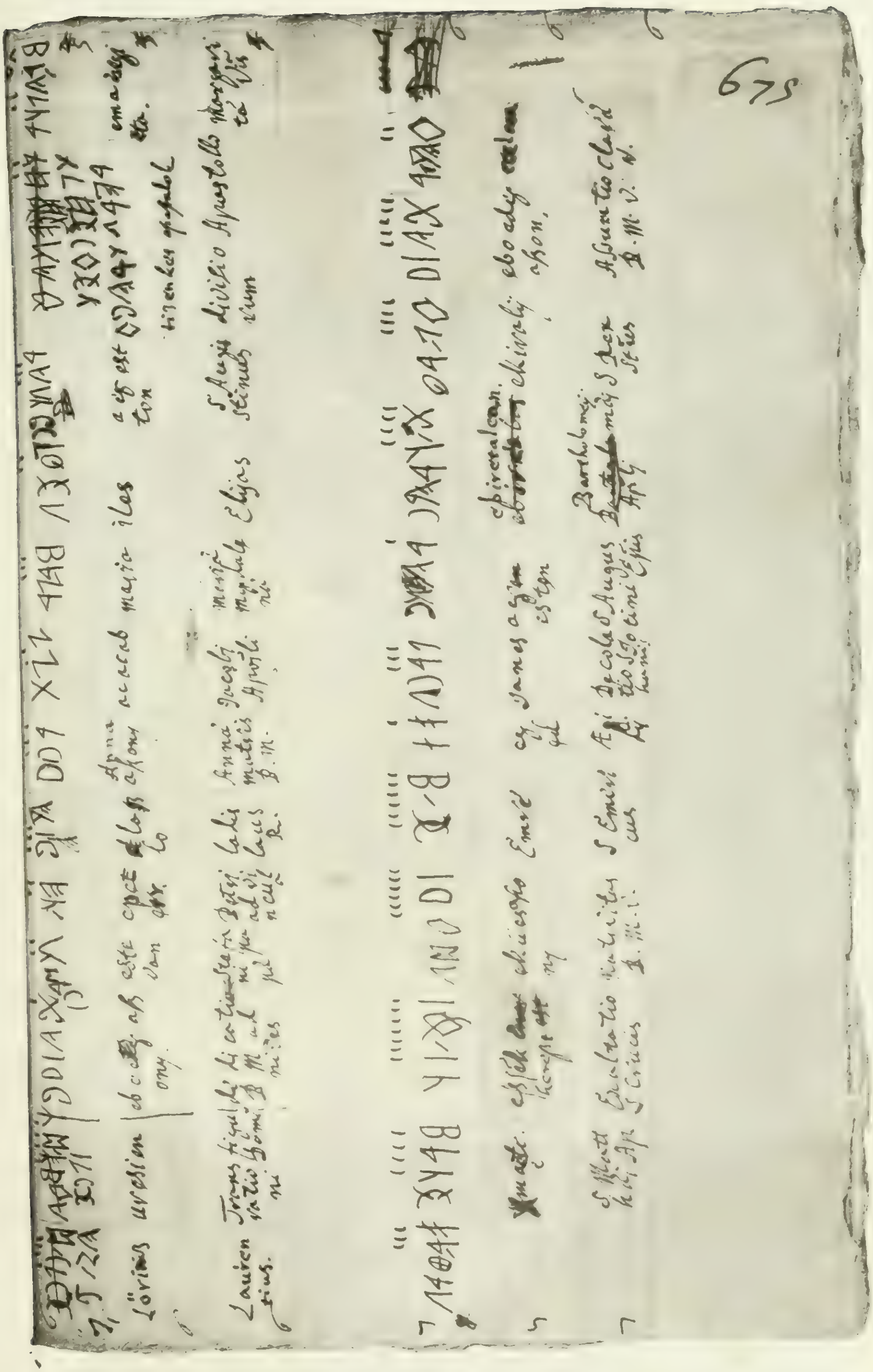

A bolognai másolat betűsora.

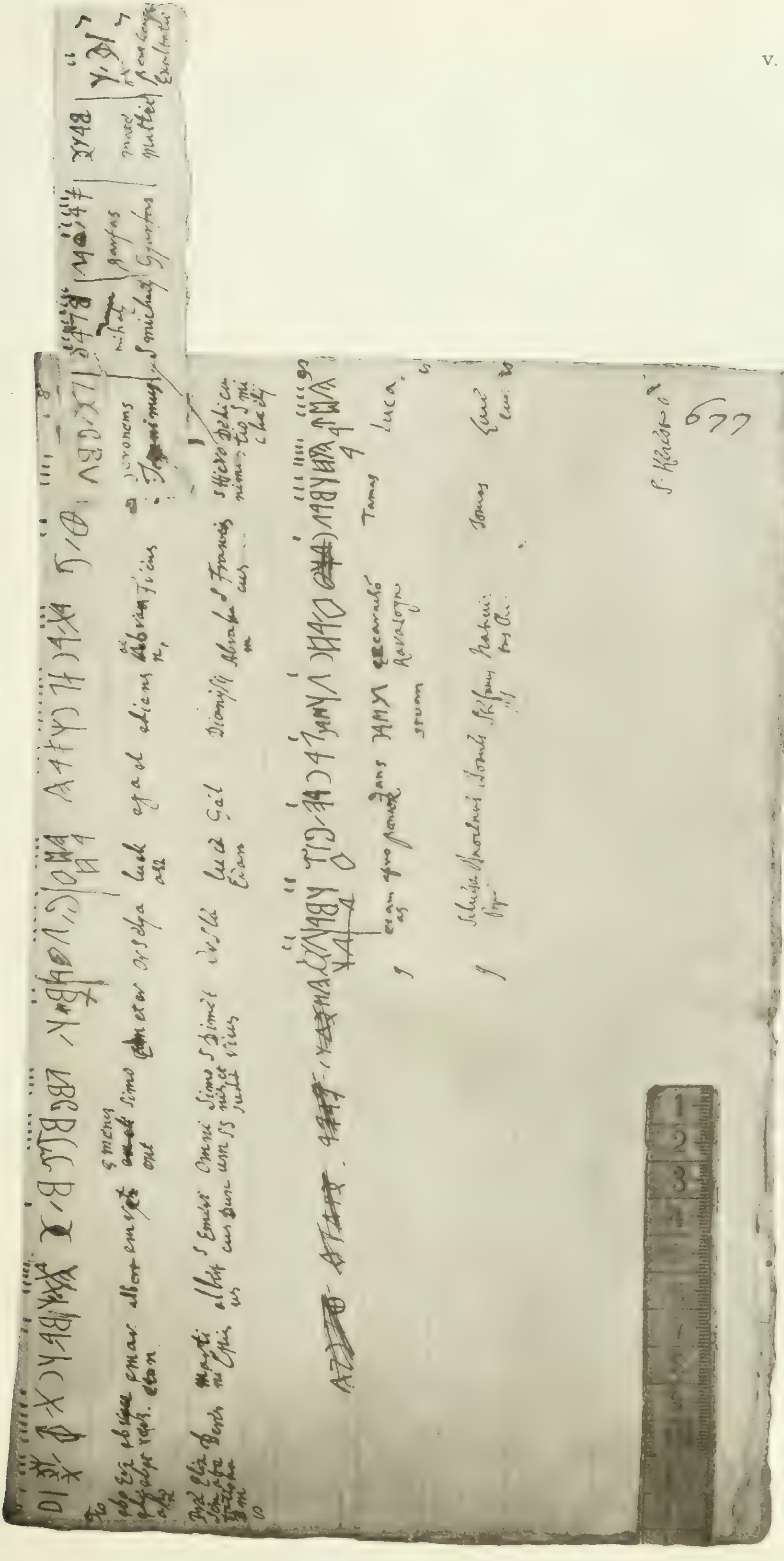
A bolognai naptár I. része.

Nella prima [illegible]
del Bos[illegible]

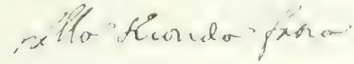

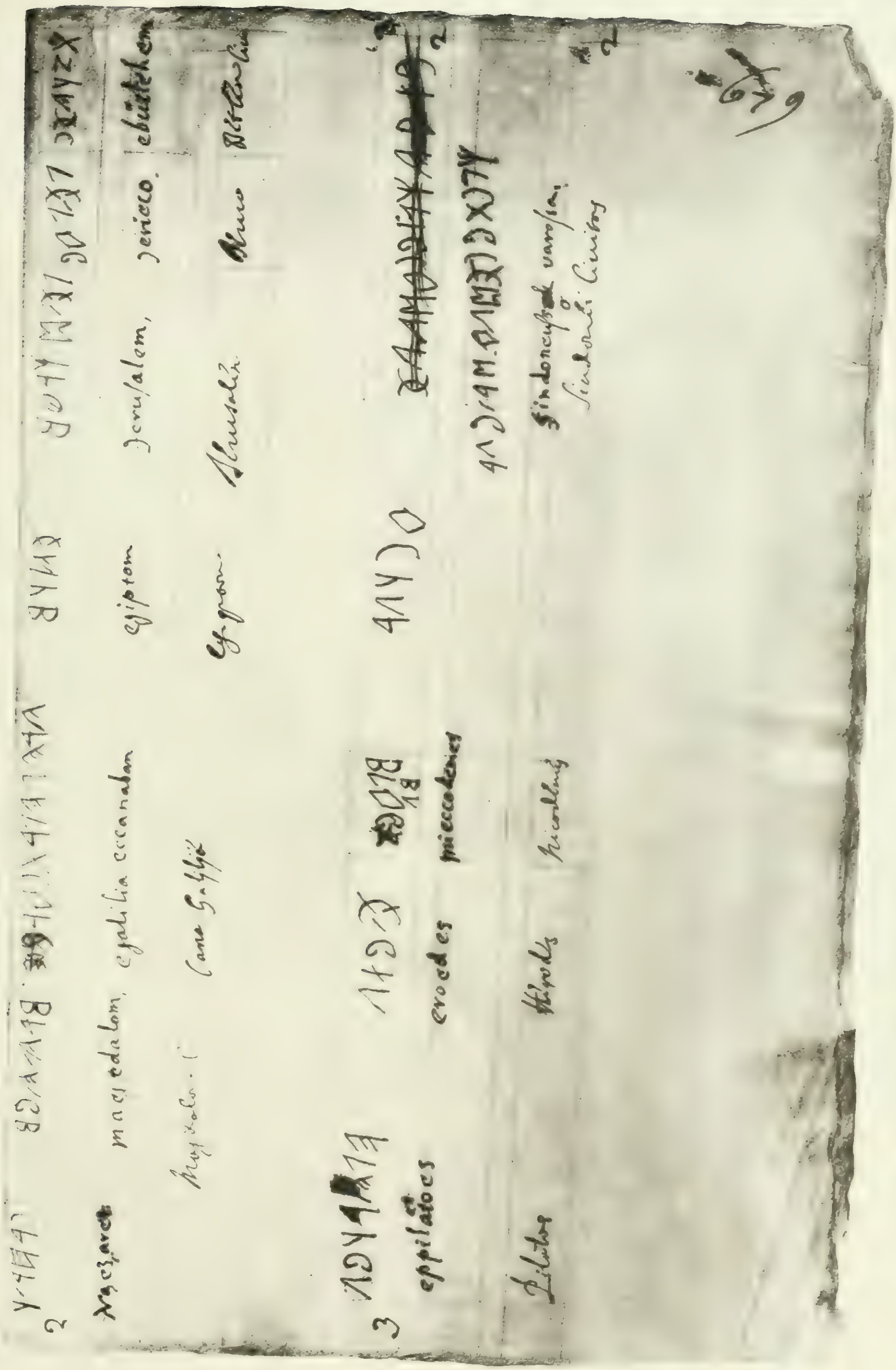
A bolognai naptár III. része.

nella secondo faccia

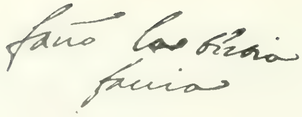

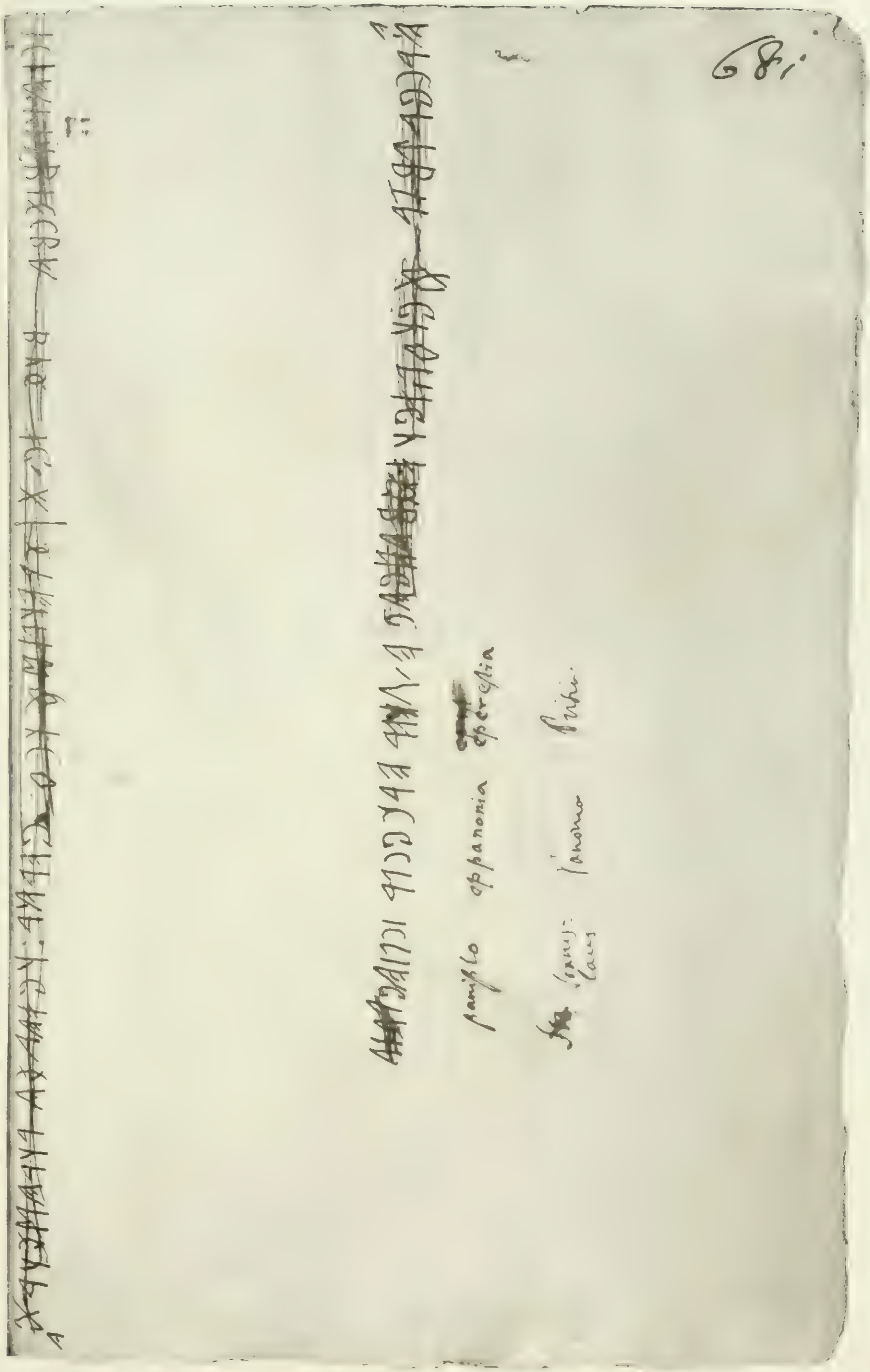
A bolognai naptár IV. része.

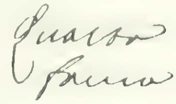

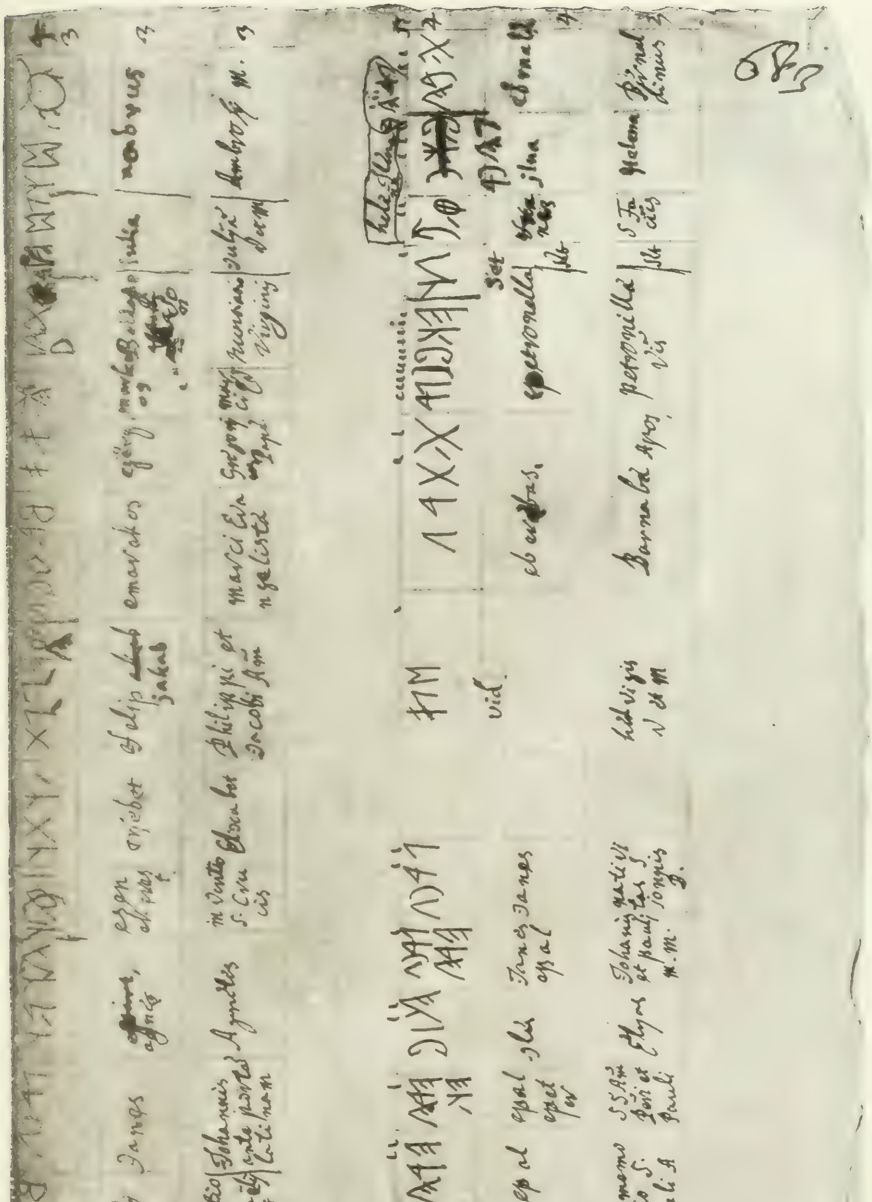
A bolognai másolat bibliai nevei.

A bolognai másolat elrontott lapja.

A bolognai naptár II. része.

Rossi, i Dania:

Da Giorgio, che stanno in Pol-
lonia.

Pelizza - - - - S.º

Belzoscora - - - - -

nella prima faccia
del Boroni

farò la storia fania

Alább, a rovásról lemásolt szöveg tüzetes ismerete után, mi sem tudjuk a hagyomány hitelét megdönteni. Utalunk arra, hogy öröknaptárt minden időben lehetett róni s valahányszor újra rótták, vagy másolták, mindig el kellett helyezni rajta az újabb szentek névnapjait, sőt időnként meg kellett változtatni a nevek folyton alakuló kiejtésének hangtani lejegyzését is. A XI. századinak mondott naptáron már szerepelnek XIV—XV. századi szentek névnapjai és szerepelnek jóval későbbi hangtani sajátosságok is. De ez semmit sem változtat azon a hagyományon, hogy ez a rovásírásos naptár úgy, a hogy azt MARSIGLI megkapta és lemásolta, csakugyan középkori, sőt Árpádkori eredetű. Ha később keletkezett volna, aligha lett volna a katholikus ismereteknek és a rovásirás ismeretének ilyen „kis tükre". A vele kiszorított régebbi, esetleg pogánykori eredetű rovott naptáron, mint minden szövegnélküli ősrégi eredetű rovott naptáron, a hétköznapok közönséges rovátkái és az ünnepek, jeles napok fogalomjegyei fordultak elő. A XV—XVI. századi fejlettség mértéke szerint s a nyomtatás alól is kikerülő naptárakkal szemben ez az irástudóknak szánt kezdetleges székely rovásnaptár és még kezdetlegesebb ismerettár már tetemes visszaesést jelentene. Elterjedettsége esetén a naptári nevek rovata mellett okvetlenül létrejöttek volna a nap, hold és csillagok járásának részben folyton változva elhelyezkedő fogalomjegyei. Szóval az északi germánok példájára a székelyeknél is létrejöttek volna az évről-évre újra faragott változó naptárak. Viszont elmaradt volna a naptári nevek terjedelmes szövege, az ÁBCz és a többi kezdetleges járulék is.

A mi szempontunk pusztán irástörténeti lévén, mindenek felett megállapítjuk majd azt, hogy az irásjelek jellemző összerovásában és a magánhangzók egész vonalon való ugratásában ez a másolat csakugyan megőrzött olyan ősi irástörténeti jelenségeket, a melyek az 1501-ki csikszentmiklósi és az 1515-ki konstantinápolyi feliratokban már fogyatékosan, vagy egyáltalán nem fordulnak elő.

Ezért tekintjük mi a fára rovott középkori székely naptárt nemcsak formailag, de tartalmilag is legtökéletesebb és legrégibb rovásirásos epigraphiai emlékünknek.

IV.

Az első bustrophedon szövege.

Miután MARSIGLI kézirata alapján pontosan megállapítottuk azt a sorrendet, a melyben a lemásolt és túlnyomó részben meg is fejtett szöveg a két részre osztott rovás négy oldalán két tökéletes bustrophedont alakítva elhelyezkedett, további ismertetésünkben már nem lehet MARSIGLI kéziratának zürzavaros sorrendjét követnünk. Ellenkezőleg: a bolognai kézirat lapszámainak sorrendjét teljesen mellőzzük és a lemásolt szöveget akként közöljük, mint hogy ha a rovásról sorrendet tartva azok olvasnák le, a kiknek számára róva volt.

Kezdjük a rovás *felső* felén lévő bustrophedonon, a melynek *első lapjára* a rovás-olvasás titkát rejtő *ABCz és néhány jegy összerovásának hagyományos formája* volt felróva.

A rovásirás egyetemes történetének gyér emlékei közt elég gyakran találunk bizonyítékot arra, hogy a rovók s általában az irástudók állandóan fel voltak fegyverkezve ilyen kéznél lévő ÁBCz-vel. A csüngőkül használt skandináv arany bracteátákon (kézzel kinyomkodott vékony, éremforma arany lemezeken), ruhacsatokon a betűsor ugyanazt a gyakorlati szolgálatot teljesítette, a mit a Themseből kihalászott VI. századi rovókésen látható teljes runasor és a még régibb etruszk karczolótűkön látható ÁBCz teljesitett.[1]

Az ilyen betűsorokban csak a puszta irásjelek vannak felsorolva. Nem volt más a székely rováson sem. Ezért tehát MARSIGLInek első dolga a betűsor megfejtése volt. Ebben neki csakis valamely irástudó székely segédkezhetett. A rováson talált betűsor jegyeinek hangértéke ugyanis nem fedi a rováson talált szöveg jegyeinek hangértékét. A betűsor mássalhangzói a megfejtés szerint csak *e* magánhangzóval ejthetők (eb, ecz, ed stb.). A szövegről pedig kiderül, hogy ejthetők *minden magánhangzóval.* MARSIGLI székelyéről tehát nem lesz nehéz bebizonyítani, hogy fogyatékos ismeretét TELEGDI JÁNOS 1598-ban irott *Rudimentájának* tanításaiból merítette.

Midőn most a felrovott szöveg közléséhez hozzáfogunk, jelezzük, hogy a jobbról balra menő sorok tartalmát mi balról jobbra menő sorokban kövér betűkkel nyomatjuk le. Mivel MARSIGLI megfejtése értéktelen, kénytelenek vagyunk a magunkét akként *előtte* elhelyezni, hogy a nagy kövér betűk

[1] SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás.* 153. l. (Ethnographia, 1904. 247. l.)

a rovásirásos szöveg kirovott betűit, a kis kövér betűk a kirovott mássalhangzókkal együtt ejtendő, de ki nem rovott magánhangzókat, a nagy betűk felett látható összefoglaló vonalak pedig az alattuk lévő betűk egy irásjegygyé történt összerovását jelentik.

Végül megjegyezzük, hogy az ÁBCz-nek Marsiglinél található hiányos megfejtését minden tévedés kikerülése végett zárjelbe tettük.

671. lap.

(II. sz. melléklet.)

A, Á (*a*). — **B, aB, áB, eB, éB, iB, oB, öB, uB, üB** (*eb*). — **CZ, aCZ, áCZ, eCZ**, stb. (*ec*). — **D, aD**, stb. (*ed*). — **E, É** (*e*). — **F, aF**, stb. (*f*). — **Gy, aGy**, stb. (*egi* = egy). — **H, aH**, stb. (*eh*). — **I** (*i*). — **G, aG**, stb. (*eg*). — **K** (**aK** nem!), **eK, éK, iK, oK**, stb. (*ek*). — **L, aL, áL, eL**, stb. (*l*). — **M, aM**, stb. (*m*). — **N, aN**, stb. (*n*). — **O** (*o*). — **P, aP**, stb. (*ep*). — **R, aR**, stb. (*r*). — **ZS, aZS**, stb. (tévesen: *esz*). — **S, aS**, stb. (*s*). — **T, aT**, stb. (*et*). — **U** (*u*). — **Ü** (tévesen: *eö*). — **V** (tévesen: *eü*). — **SZ, aSZ**, stb. (tévesen: *es*). — **J, aJ**, stb. (tévesen: *ei*). — **CS, aCS**, stb. (tévesen: *ecz*). — **$\overline{NCZ}$, a$\overline{NCZ}$**, stb. (*e$_n$cz*.)

$\widehat{NT}$, a$\widehat{NT}$, á$\widehat{NT}$, e$\widehat{NT}$, é$\widehat{NT}$, i$\widehat{NT}$, o$\widehat{NT}$, ö$\widehat{NT}$, u$\widehat{NT}$, ü$\widehat{NT}$, (*ent*). — **$\overline{CZK}$, a$\overline{CZK}$**, stb. (*eczk*). — **$\widehat{ND}$, a$\widehat{ND}$**, stb. (*end*). — **Z, aZ**, stb. (*ez*). — **Ö, Ő** (*eö*). — **$\widehat{NB}$, a$\widehat{NB}$**, stb (*enb*). — **$\widehat{ST}$, a$\widehat{ST}$**, stb. (*est*). — **TY, aTY**, stb. (tévesen: *etj*). — **LY, aLY**, stb. (tévesen: *elj*). — **aK** v. ö. a fenti **K**-val (*ak*). — **$\overline{ONY}$** (tévesen: *onj*).

Az irásjelek hangtani értékének megállapitásánál és leirásánál azért fordultak elő tévedések, mert Marsigli olasz létére megfelelő mértékben sem nyelvünket, sem az egyszerű magyar helyesirást nem ismerte.

Mivel a rovás felső felén lévő bustrophedon lapjait sorrendben kivánjuk bemutatni, most Marsigli másolatának 681. lapjára, utána pedig a 685. és 679. lapokra kell áttérnünk.

Már említettük, hogy Marsigli a 181. lap másolása alkalmával, vagyis a rovás második oldalára visszatérve, vette észre a naptár kifelejtett (felforditott betűi miatt átugrott) második részét. Szerintünk ez volt az oka, hogy ezt a lapot már kedvetlenül és elhevenyészve másolta le. A hibás másolás aztán nyomban meg is boszulta magát, mert a két sornyi szöveg túlnyomó részét Marsigli nem tudta megfejteni. Ezért másfél sorát utólag ki is törölte. A törlés szintén hevenyészett volt, mert az irásjelek túlnyomó része még elég jól felismerhető. De a szavak közeinek elhanyagolása, némely irásjel félreismerése, vagy hibás másolása még igy is annyi akadályt gördít az utólagos megfejtés elé, hogy mi sem tudunk végérvényesen megállapitott szöveggel szolgálni. Ezért inkább csak bátoritásul mellékeljük zárjelben egy-két szó valószinűnek tetsző megfejtési kisérletét.

681. lap.

(VII. sz. melléklet.)

DN(éDeN?) SZ (lehet elválasztó rovott vonal is).
$\widehat{LA}$TA(I?)RA(I?)MSZ(I?) $\widehat{ND}$MG
MTH(E?)
GYORTY (? Elválasztó rovat).
HAP($\widehat{LA}$?)T (HÁLÁT?) AGYU$\widehat{NK}$
TNK OGY A$\widehat{GT}$(DT?)A:
TO(E?)GYLSEG ATALVETA$\widehat{BO}$G(L?)

G (az első sor megismételt sorkapcsoló utolsó betűje).
GTANOA (GeTANEA? LETANEA?) CZMJA
NKOTKIRDOT
GYÖMöLCSOLNCZ (GYÖMöLCSOLTÓ? Megfejtése hiányzik.)
PeRSCSA (PeRSIA?), *eperestia, Prisia* (helyesen: *Persia*).
PANONIA, *eppanonia, Panonia.*
SZaNISZLÓ, *szaniszló, Stanislaus.*

682. lap.

Az előző oldal hátlapján alul, fordítva olvasható: *Quarta faccia.* (*Magyarul*: Negyedik oldal.)

685. lap.

(IX. sz. melléklet.)

3 (sorjelző szám) ANaSPÖSPöK, *Annas epusepöek. Annas Episcopus.* 3 (sorj.)
KALIFÁS, *eccalifas. Cayfas.*

686. lap.

E lapon *felül* olvasható: *Fanno la tertia faccia.* (*Magyarul*: A harmadik oldal ez.)

679. lap.

(VI. sz. melléklet.)

1 (sorjelző szám).
BÜTLeHeN, *ebütlehem, Betlen Civi*(tas).
JERIKO, *jerieco, Jerico.*
JERUZSALYeM, *Jerusalem, Jerusalen.*
EGIToM (helyesen: EGiPToM), *egiptom, Egipton.*
GALILIABaN KÁNA. *galilia ecanaban* (!)
MAGReLOM (helyesen: MAGDeLeNA), *maged*(!)*alom, Magdalon* (Civitas?)
NAZAReT, *Naezaret.* 2 (sorj.)
2 (sorj.) Törölve: ANDONYLZSIDONKVARSH
Alatta újra írva: ZSINB(D?)ONEUSok. VÁROSA. *Sindoneusok városa.* 2 (sorj.)
Sindonei Civitas.
KNTSA (Megfejtése hiányzik.)
MIKODeMeS, *mieccodemes, Nicodemus.*
ERODeS (helyesen: HERODeS), *erodes, Herodes.*
PILATOS, 3 (sorj.) *eppilaetoes, Pilatus.*

A 3. sorjelző azt mutatja, hogy Marsigli e lap után másolta le az előző 685. lapot.

680. lap.

E számozatlan lapon felül: *Fanno la tertia faccia.* (*Magyarul*: A harmadik oldal ez.)

V.

A második bustrophedon naptára.

Következik a második bustrophedon naptár-szövegének megfejtése. Ezt a részt MARSIGLI már tőle telhető pontossággal másolta le. Mivel a betűsor irásjeleinek jelentése rendelkezésére állott s a kibetűzött magyar szöveg latin naptárral is ellenőrizhető volt, minden magyar nyelvismeret nélkül merészen nekivágott az egész naptár-szöveg megfejtésének. Az elért eredményt már másodszor is lemásolta, midőn annak a székelynek megmutatta, a ki vele előzőleg a betűsor értelmét közölte. Ez volt az a segitség, a kinek javításaival már az előző bustrophedon szövegének hiányos megfejtésében is találkoztunk. Noha gyakorlott irása literátus emberre vall, segédkezését a tudós olasz katona csak ott vette igénybe, a hol a régi rováson talált szöveg betűit pontosan fel nem ismerte. Ez az oka annak, hogy a félreértésből támadt kibetűzési és másolási hibák javítatlanul maradtak; valamint ez az oka annak is, hogy a nyelvünket egyáltalán nem értő MARSIGLI a rovás szövegének minden mássalhangzóját a betűsor megfejtésénél jelzett *e* magánhangzóval együtt kívánta érvényesíteni. Ezért olvasta a jól másolt jan. 1-ki *Köskarácson*-t *eküsekeraezen*-nek, a jan. 6-ki *Szenkereszt*-et *esekenerest*-nek stb.

A rovás jegyeinek kibetüzésében és lemásolásában ejtett hibákat esetről esetre jelezzük és — ha lehet — ki is javítjuk; de a szöveg megfejtésének torzításaival szemben már tehetetlenek vagyunk. Mivel ez a megfejtés teljesen értéktelen, legjobb lett volna egyszerűen mellőzni. Viszont az is bizonyos, hogy ebben az esetben a mellékelt fénynyomatok nehéz olvasatú XVII. századi szövege minden avatatlan szem előtt titokzatos ködben maradt volna. Ugyanezért tartottuk meg a latin naptári idézeteket is, a melyek gyakran szorultak javításra. Sajnos, a nevek fölött látható *vonásokat* nem vehettük figyelembe. Pedig rendszeresen másolva, ezek jelezték volna a rovás élén rovátkákkal megjelölt *naptári időpontokat*.

Egyébként a mi megfejtési munkánkat is nagyon megnehezítette az, hogy *középkori eredetű szöveggel van dolgunk*. A ki nem rovott magánhangzók hangtani értékét a középkori magyar naptárak és csiziók segítségével igyekeztünk megállapítani. Felelősségterhes eljárásunkat azzal igazoljuk, hogy minden naptári név alatt közöljük a középkori források ezen névre vonatkozó adalékait. Ezek közt legrégibb a M. Tud. Akadémia könyvtárának *XV. századi Csiziója*, melyet a *Régi Magyar Költők Tára* II. köt. 367—68. l. közölt először. Mivel e kiadása a kódex régi irásmódját megváltoztatta, mi *Ak. cs.* jellel nem a kiadást, hanem az *eredeti szöveget* idézzük. Idéztük továbbá az 1466-ban másolt *legrégibb magyar biblia* müncheni kódexének naptárát *Münch.* jellel, *Batthiány Boldizsár misekönyvének 1489-ki magyar naptárát* (M. Könyv-Szemle, 1895. évi f. 106—116. l.) *Batth.* jellel, az 1506-ban írt *Winkler-kódex magyar naptárát* *Wink.* jellel s a XVI. század elejéről származó *Peer-kódex magyar csizióját* *Peer cs.* jellel. Sőt, ha szükségét éreztük, *Okl. Sz.* jellel idéztük SZAMOTA—ZOLNAI *Oklevél-szótárát* és idéztük a *Váradi regestrum* jellemzőbb adalékait is.

673. lap.

(III. sz. melléklet.)

1 (sorjelző szám).

Jan. 1. **KÖSKaRÁCSoN,** **1** (sorj.) *eküs(!)ekeraezen.* **1** (sorj.) *Circum Cisio.*

Ak. cs. *Kys karachontol,* Peer. cs. *Cys cara cyontol,* Batth. *kyskarachon napa.* Münch. *Urunc környkezete napia.* Okl. Sz. *Kys Karacson* 1493-ból. V. ö. decz. 25.

„ 6. **SZeN͡KeReSZT,** *eseken erest, Epifaniae.*

Ak. cs. *Kerezth vyz,* Peer cs. *Kerest wÿz,* Münch. *Vizkerezt napia,* Batth. *Vyz keresth napia.* Okl. Sz. *Szenkerest* 1279-ből, *Scentkerezth* 1361-ből, *Zenth kerezth* 1391-ből, *Zenthkeresth* 1417-ből. V. ö. máj. 3., szept. 14.

„ 10. **PÁL,** *ep al el pal, Sanctus Paulus Conversio.*

Ak. cs. *Pal remethe,* Peer cs. *lőth pal remete mÿnth nagh dÿs,* Münch. *Remete s. pal.* Batth. *Heremithe zenth pal napia.* Okl. Sz. *Pal* 1358—1602-ig.

„ 17. **aNTaL** (Megfejtése hiányzik).

Ak. cs. *Antaltol,* Peer cs. *Anth,* Münch. *Antal halala napia,* Batth. *Zenth Antal napia.* Okl. Sz. *Anthal zala* 1423-ból, *Antalhaza* 1426-ból.

Jan. 18. **PIRiSKA**, *epiroska, Piristina Virgo.* (Helyesen: *Prisca Virgo et Martyr.*

Münch. *Prisca zuz es mr̄.* Batth. *Zenth priska Azzon napia,* Peer cs. *prisca.*

„ 20. **FÁBIÁN**, *fa ebián, S(anctus) Fabianus.*

Ak. cs. *Fab,* Peer cs. *faban,* Münch. *Fabian es sebesten mr̄.* Batth. *Zenth ffabyan Sebestyen napia.* Okl. Sz. *Fabyanhaza* 1373-ból, *Fabiankerte* 1424-ből.

„ 21. **JÁNoS** (helyesen: **ÁNNOS**) *Janes, S(anctus) Johannes Chrysostomi* (így!), (helyesen: *Annos, Agnes Virgo*).

Ak. cs. *Annos,* Münch. *Annos zuz es mr.* Batth. *Zenth Annos Azzon napia.* Előfordul már Árpádkori oklevelekben is.

Janos csak e hó 27-én volna helyen. A 20-ki *Fabián* és 22-ki *Vincze* közt csak a 21-ki *Ágnes* szerepelhet. Ez volt a rováson is középkori *Ánnos* vagy *Ános* változatban. V. ö. máj. 6.

„ 22. **INCZH** (helyesen: **INCZE**), *Incze, Vincentij M(artyris).*

Münch. *Vince mr̄,* Batth. *Zenth Vince martel napia,* Peer cs. *Vinczenel.*

Mivel Marsigli „Incze"-nek olvasta, a rováson „Incze"-nek kellett lenni. Az *e* jegyét csak a későbbi másolás alkalmával ferdítette el *h* jegygyé.

„ 25. **PÁL**, *ep al pal, S(anctus) Paulus Apos(tolus).*

Ak. cs. *Pal fordola fenessegben,* Peer cs. *pal fordol fenessegre.* Münch. *S. Pal megfordolat'ta napia,* Batth. *Zenth pal fordolatya napia.*

Febr. 1. **BREDA** (helyesen: **BRiGiDA**), *eb reeda, Brigida Virgo.*

Münch. *Brigida zuz,* Batth. *Zenth Brigyda Azzon napia.* Wink. *zenth Brigida Azzon,* Peer cs. *bri.*

„ 2. **BOdoGaszSZONY**, *ebo egh aszony, Purificatio B(eatae) M(ariae) V(irginis).*

Ak. és Peer. cs. *Mar,* Münch. *Zuz maria tiztolat't'a,* Batth. *Gertya Zentele Bodog Azzon napia.* Wink. *Gertya zentele Bodog Azzon.* Okl. Sz. *Bodogazzonhaza* 1256-ból, *Bodogazzonfolua* 1379-ből, *Bodogazzon* 1463-ból, 1521-ből stb. V. ö. márcz. 25., ápr. 12—23., júl. 2., aug. 5., 15., nov. 21.

„ 3. **BaLÁZS**, *eb elas, Balsij Episcopi.*

Ak cs. *Balas,* Peer cs. *Blazus,* Münch. *S. Balas püspöc es mr̄.* Batth. *Zenth Balas pispek napia.* Wink. *Zenth Balas pyspek.*

„ 5. **AGaTA** 2 (a köv. sor jelzése), *ageta* 2 (sorj.), *Agnes* 2 (sorj.), (helyesen: *Agatha*).

Ak. cs. *Ag,* Peer cs. *ac,* Münch. *Agotha aźźoń zűz es mr̄,* Batth. *Zenth Agatha Azzon napia,* Wink. *zenth Agotha azzon.*

2 (sorjelzés) Törölve: **AGaTA**.

„ 6. **DURuTYA** (Megfejtése hiányzik).

Ak. cs. *Dorothianal,* Peer cs. *Dor,* Münch. tévesen *Theodorus źuz,* Batth. *Zenth Dorotya Azzon napia,* Wink. *zenth dorotya Azzon.*

„ 7. **APaLiNA**, *aepelena, Apolloniae.*

Münch. *Apalin zűz,* Batth. *Zenth Apalina Azzon napia,* Wink. *zenth Appalyn Azzon,* Peer cs. *ab* (?)

„ 10. **KOLoZS**, *ekols, Colosina M(artyr)* (helyesen: *Scholastica*).

Ak. cs. *Koloskent jar,* Peer cs. *colozkenth yar,* Münch. *Kolos zuz,* Batth. *Zenth Kolos Azzon napia,* Wink. *zenth Kolos Azzon.*

„ 14. **BÁLiNT**, *ebalint, valentinus, S(anctus) Valentinus M(artyr).*

Ak. cs. *Balint,* Peer cs. *balÿnth,* Münch. *S. Balint mr̄,* Batth. *Zenth Balynth martel napia,* Wink. *zenth Balynth Martyr.* Okl. Sz. *Baint* 1558., *Walent, Walint* 1577-ből, *Bálint* 1587-ből.

„ 16. **JULIA**, *Jullianus V(irgo) et M(artyr), Jullianae V(irginis) et M(artyris).*

Münch, *Iulianus zűz es mr̄,* Batth. *Zenth Julian Azzon napia,* Wink. *zenth Iuliana Azzon.* Peer cs. *Juli.*

„ 22. **PÉTeR**, *Epeter, S(ancti) Petri, Cath(e)dra S(ancti) Petri Antiochiae.*

Ak. cs. *Nylon nyere Peter,* Peer cs. *ńÿilon vethe peter mathÿast,* Münch. *Scent peter źecbe vlete,* Batth. *Yzekes Zenth peter napia,* Wink. *ẏzogheś zenth petőr Apastal.* Okl. Sz. *Petur* (Pétör)

Peer 1354-ig. Szentpeter 1286-ból Peter 1343-ból, Zempeter 1343-ból, Zempetheruc. V. ö. jun. 29., aug. 1.

Febr. 24. **MÁTÁS** (helyesen: **MÁTYÁS**), *maetyas*, *S(ancti) Mathiae apos(toli)*.

Ak. es *Mataas*, Peer es. *mathyast*, Munch. *Matias ap(ostal)*, Batth. *Zenth Mathias Apastal napia*, Wink. *zenth Matyas apostol*. Okl. Sz. *Mathyas* 1240-ból, *Mathyashege* 1341-ból, *Mathyas* ... 1462-ból stb.

Mivel Marsigli maetyas-nak olvasta, a rováson *ty* jegynek kellett lenni. Az iráshiba itt is a későbbi masolasba csuszott be. V. o. jan. 22.

Márcz. 12. **GeRGeLY**, *gergely*, *S(ancti) Grego(r)ij papae*.

Ak. es. *Irgalom ha mond gheregel szerth*, Peer es. *myrel gergel sért*, Munch. *S. Gergel papa*, Batth. *Zenth Gergel papa napia*, Wink. *zenth Ghergor papa*. Okl. Sz. *Gergurgata* 1271-ből és 1351-ből, *Gergel* 1460-ból és 1544-ből, *Gerger* 1558-ból.

„ 21. **BeNeDeK**, *Benedek*, *Benedictus*.

Münch. *S. Benedec apat*, Batth. *Zenth Benedek Apatur napia*, Wink. *zenth Benedök Appat*.

„ 25. **BÓdoGaszSZÓNY** 3 (sorj.) *ebol(?) asony*, 3 (sorj.) *Annuntiatio* (így!) *B. M. V.* 3 (sorj.)

Ak. es. *Ogh regh M(ária) kentol*, Peer es. *olg negh maria kentol*, Batth. *Gymelch olto Bodogh Azzon napia*, Wink. *Gymölch olto Bodog Azzon*. V. ö. febr. 2., ápr. 12—23., aug. 5., 15., nov. 21.

674. lap.

Alul fordítva olaszul: *Nella prima faccia del Boscone* (*Magyarul*: A nagy rovás első oldalán ez van).

683. lap.

(VIII. sz. melléklet.)

3 (Sorjelző szám. 4 törölve).

Ápr. 4. **ANBuRUZS**, 3 (sorj.) *anbrus*, 3 (sorj.) *Ambro(s)ij M(artyri)s*.

Ak. cs. *Yrgalmad hallam Amburostol*, Peer cs. *yrgalmat hallam Amborostol wag angyaltul*. Münch. *Ambros puspöc*, Batth. *Zenth Amburus pispek napia*. Wink. *zenth Amborus doctor*. Okl. Sz. *Ombruus* 1240-ből, *Ambros* 1577-ből, *Amborus* 1584-ből, *Amburus* 1584-ből és 1597-ből.

„ 12. **IULIA** (helyesen: **JULI**), *iulia*, *Julijae V(irginis) et M(artyri)s*. (helyesen: *Julius papa*).

Munch. *Julius puspöc*.

Julia-nap e naptár szerint is febr. 16-án van. Itt *Julius* (Gyula) pápa neve volt latin *-us* végzet nélkül a rováson és másolatán. A kéziraton látható, hogy az *-a* jegyet és a *Julia* név megfejtését pótlólag ugyanaz a kéz szúrta be, a mely az előző *Amburuzs* nevet is megfejtette s a következő két rovatot elrontotta.

„ ? **BÓdoGaszSZÓNY**, *Boldog ason*, *Nuntiatio* (így!) *Virginis*.

Ápr. 12. és 23. közt nincs Mária-ünnep. V. ö. febr. 2.

„ 23. **ALBeRT**, (tévesen: *markos*, *marci Evangelistae*) (helyesen: *Adalbertus Episcopus et Martyr*)

Túlzott összerovás, mert az *alb* jegyéhez az *r* jegyének átugrásával nem lehet *t* jegyet toldani. Az *a* alatt látható felesleges vonal-toldalék a javítótól származik. Tőle való a téves megfejtés is, melynek a következő második rovatban volna a helye. V. ö. a nov. 15-ki hibátlanul másolt és meg is fejtett *Albert*-tel.

Ak. és Peer cs. *Al(bert)*, Münch. *Adalbert puspöc*, Wink. *zenth Alberth*. Okl. Sz. *Scenthalberth*. Regestr. Varad. *Albertus*, *Olberth*.

„ 24. **GYeRGY**, *gyorgy*, *Gregorij Papae* (helyesen: *Georgii Martyris*).

Ak. es *Gyorg*, Peer es *gyor*. Munch. *Szent jorg mar*, Batth. *Zenth Gyorgh martyr napia*, Wink. *zenth Gyorgh*. Okl. Sz. *Zengyorg* 1209-ből, *Szengyorg* 1216-ből és 1307-ből, *zenth gyorgh* 1407-ből, *Zenthgerg* 1453-ból, *Zenthgewrgh* 1455-ből.

„ 25. **MÁRKOS**, *emarkos*, *Marci Evangelistae*.

Ak. es [illegible], Peer es *marck yo hiram*. Munch. *S. Marc euangelista*, Batth. *Zenth Mark Euangelista napia*, Peer cs. *Mark*, Wink. *zenth Mark*. Okl. Sz. *Mark* 1325—

1453-ig, *Markos* 1424—1602-ig, *Marcusgatha* (Markosgatja?) 1224-ből, *Marchus* 1228-ból, *Markus* 1419—1613-ig.

Máj. 1. **FiLePaKaKaB** (helyesen: **JaKaB**), *eflipjakab, Philippi et Jacobi A(postoloru)m.*

A javító pótolta az *L* jegyet, kiigazította az *ak* jegyet s tévedésből elrontotta az *I* jegyet. Ak. cs. *Philep*, Münch. *Phulŏp es Iacab ap(asta)loc*, Wink. *zenth philep zenth Iacab*, Peer cs. *Fyl(ep)*. Okl. Sz. *Phylupkue* (Filöpköe?) 1256-ból, *Fylepseuley* (Filepszölei) 1339-ből, *Phileptelke* 1373-ból, *Philiphaza* 1385-ből; *Jacabuagasa* 1330-ból, *Scentiacab* 1336-ból, *Jakabfyianusfalva* 1404-ből, *Jakaberdeye* 1496-ból.

„ 2. **eRZSéBeT**, *ersebet, Eliscabet* (?)

Magyarországi Szt. Erzsébet egyik ünnepe. V. ö. nov. 19. Szentté av. 1235. Középkori magyar naptárak nem említik, de a XIV. és XV. századi magyarországi missalékban és breviariumokban még gyakran előfordul.

„ 3. **SZeNKeReSZT**, *esenekerest, in Ventio* (*Inventio*) *S(anctae) Crucis.*

Ak. cs. *Kerezth*, Peer cs. *Ker(eszt)*, Münch. *Scent kereztnec meglelete*, Wink. *zenth Kŏrŏzt megh lelese.* V. ö. jan. 6., szept. 14.

„ 5. **GOTART**, (törölve: *egtárt* s helyébe tévesen:) *agnes, Agnetes* (helyesen: *Gothardi*).

Ágnes (Ánnos) napja jan. 21-én van. A *G* jegye utólag lett *GO*-vá kiegészítve. Münch. *Gothard püspöc*, Wink. *zenth Gothard*, Peer cs. *Got(hard)*.

„ 6. **JÁNoS**, *Janes, Johannis ante portam latinam.*

Ak. cs. *Zent iános*, Peer cs. *yanus*, Münch. *S. Ianus olayban főzete.* Wink. *zenth Ianos Mykoron olayba főztek.* Okl. Sz. *yanusfaya* 1231-ből. *-ioanusfelde* 1291-ből, *Janusfolua* 1330-ból, *Janus* 1347—1410-ig, *-Janoshaza* 1426, *Janos*, 1438—1525-ig stb. V. ö. jan. 21., jún. 24. és 26., aug. 29., decz. 27.

„ 8. **MIÁLY**, *miaelÿ, Apparitio S(ancti) Michaelis A(rchangeli) F(estum).*

Münch. *Scent michal ielenete*, Wink. *Szenth myhal.* (V. ö. szept. 29.)

„ 15. **ZSUFIA** **4** (sorj. **5** törölve) *Sofia* **4** (sorj.) *Zofiae* **4** (sorj.)

Az *F* jegyet a javító utólag pótolta a szöveg alatt.
Ak. cs. *Sőfi*, Peer cs. *aÿandokoza sophit*, Wink. *zenth Sophia Azzon*, a Münch. ápr. 13-án említ e római özvegy helyett egy *Sophia zűz*-et. Okl. Sz. *Soffi* 1526-ból.

„ 20. **BeRNAL**, **4** (sorj. **5** törölve) *ebrnald*, **4** (sorj.) *Bernaldinus.*

A javító kéz e sor elején is zavart csinált. A tőle származó megfejtésben a *D* jegye önkényes hozzáadás, hacsak a rovatjelző vonallal ugyanő utólag, a következő rovat megfejtése alkalmával, el nem fedte.
Peer cs. *bernald cws* (*küs*) *bernald.*

„ 22. (A sor felett:) **ILoNA**, (a sor alatt:) **ILoNA**, *jlna, Helena.*

A sor felett a megfejtő, a sor alatt a javító pótolt. A felső kifelejtett szövegrészt kívánta utólag beiktatni, az alsó a kihúzott és megfejtetlen második rovatot kívánta betölteni.

Ak. cs. *Zolgálatra magam adám*
Mo neked kemen Ilo(n)dam.

Peer cs. *ylonda*, Münch. *Scent Hilona asson*, Wink. *zenth Elona Azzon.* Okl. Sz. *Helena* 1146-ból, *Hilcus* 1210-ből, *Ilcus* 1221-ből, *Ilunka* 1359-ből, *Elene* 1390-ből, *Elena* 1418-ból és 1522-ből, *Ilona* 1565-ből stb.

„ 25. Törölve: **ORBAN** (Megfejtetlen).

A megfejtést a hiányosan másolt s hihetőleg a rováson is nehezen felismerhető *BÁ* jegy akadályozta meg.
Ak. cs. *Orban papat warja Petror, kÿ nem herel haborosagnak*, Peer cs. *Orban papa varja petrŏnt, kÿ nem tescen háburusagot.* Münch. *Vrban papa.* Wink. *zenth vrban papa.* Okl. Sz. *Urban mester* 1548-ból, *Orbán hele* 1597-ben.

„ 26. **FeReNCZ**, *frenncz, S(anctus) F(r)a(n)ci(s)c(u)s.*

Assisi Szt. Ferencz 1228-ban avattatott szentté. Nevének egyik ünnepe máj. 25-én van, de a régebbi máj. 25-ki Orbán-nap miatt több naptárban a következő napra tolódott, vagy a régebbiekben még elő nem fordul. Münch. szerint még *Agoston puspöc.* V. ö. okt. 4.

„ 30. **eST(ván)**, (fel nem ismerve:) *Set, Set, Set* (helyesen: *Inventio dextrae Sancti Stephani Regis*).

E rövidítést a javító kéz az aug. 3-ki István-napnál már felismerte és ki is egészítette. Itt a *szent jobb kéz* napját jelöli, mely az idézett magyar naptárakban nincs meg, de előfordul csaknem minden XIV—XV. századi magyarországi latin misekönyv naptárában és az 1205—1210.

... nott Pray-codexekben. Okl. Sz. *Stephan* 1240-ből. *Estfanfiapathaka* 1331-ből. *Estephanfolua* 1350-ből és 1359-ből. *Demeter fiya istuan* 1415-ből *Zenthistuanpalastya* nevű halastó 1417-ből. *Estwanpetertelke* 1426-ból. *Istuanzallasa* 1436-ból. *Esthwansara* 1479-ből, *Isthwanhaza* 1525-ből. *Demeter istuan* 1526-ból. *szent istuan* 1544-ből.

Máj. 31. PeTRONIA (helyesen: PeTRONeLLA), *epetronella* (!) *Petronillae Virginis.*

Az *I* jegye a rovason *L* volt s a helyes megfejtés szerint ezt olvasott le róla Marsigli is. E jegyet tehát csak a megfejtés lemásolásakor ferdíthette el.

Ak. és Peer cs. l. fentebb a máj. 25-ki Orbán-napnál. Münch. *Petronella zűz, Ez s. peter leáńa volt,* Wink. *zenth petronella zenth petőr leanya.*

Jún. 11. BaRaBÁS, *eberbas, Barnabae Apostoli.*

Ak. cs. *Zent Borrobas,* Münch. *Barrabas ap(asta)l,* Wink. *zenth Borrobas Apastal,* Peer cs. *Bar(r)abas).* Okl. Sz. *Barlabashyda* 1246-ból. *Barnabas* 1252-ből. 1485-ből. 1499-ből. *Barrabasmolna* 1393-ból, *Borlabas, Barbas* 1577-ből. Knauz: Kort. *Barlabás* 1285-ből, *Barrabas* 1293-ból. Regestr. Varad. *Barabas, Barlabas, Barnabas.*

„ ? (Üresen hagyott rovat.)

Hihetőleg az a jún. 13-ki *Antal* név nem másoltatott, mely a jan. 17-ki rovatban is megfejtetlen maradt.

„ 15. VID, *vid, hedvigis V(irginis) et M(artyris)* (helyesen: *Viti et Modesti*).

Hedvig lengyel herczegnőnek, II. András 1267-ben szentté avatott sógornéjának névnapja okt. 15-én volna helyén. Ez Vitus és Modestus martyrok napja.

Ak. cs. ... *Vid latuan, mondam zyletek Zenth yuan,* Peer cs. *Vyd hazanal zyletek vitez, janus, ÿan,* Münch. *Vitus es modestus mr̄,* Wink. *zenth vyd.* Regestr. Varad. *Vid, Wid.* Bécsi Képes Krón. 56—58. *Vid* ispán Salamon gonosz tanácsosa.

„ ? (Üresen hagyott rovat.)

E hó 19-én van *Gervasius* napja. Wink. *zenth Gyarfas.* Ugyane magyar nevet alább szept. végén találjuk pontosan másolva, de megfejtetlenül.

„ 24. JÁNoS, *Janos, Nativitas S(ancti) Joannis B(aptistae).*

Ak. és Peer. cs. l. fent a máj 15-ki Vid-nél. Münch. *Ianus baptista ẑuletete,* Batth. (júl. 1-én) *Zenth yvan octawa,* Wink. *zenth yuan.* V. ö. jan. 21., máj. 6., jún. 24. és 26., aug. 29., decz. 27.

„ 26. JÁNoS PÁL, *Janos epal, Johanis et pauli M. M.* (*Martyrorum*).

Münch. *Scent Janus s. pal mr,* Wink. *zenth Janos es zenth pal.* V. ö. jún. 24. és jan. 10.

„ 27. LTSZÓ (helyesen: LÁSZLÓ) *des* (!), *Elyas* (helyesen: *Ladislai Regis*).

Illés próféta napja júl. 20-án van. Jún. 26. és 29. közt, 27-én Szent László, 28-án II. Leó pápa napja van. Naptárunk kétségtelenül a magyar szentről emlékezett meg.

Ak. és Peer cs. *Lazlo,* Münch. *Scent lazlo kiral es (con)fessor,* Wink. *zenth lazlo kyral.* Okl. Sz. *Zenthlazló* (helynév) 1256-ból. *Scenthlazlo* 1274-ből. *Scenthlazlou* 1339-ből. *Scenthlazlou* 1346-ból, *Zenthlazlohalma* 1368-ból, *Zenthlazlou* 1400-ból, *Zenthlazlowara* 1430-ból.

29. PAL PéTeR, *epal epeter, SS. Ap.* (*Sanctorum Apostolorum*) *Petri et Pauli.*

Ak. cs. *Peth(er) Pal,* Peer cs. *peter pal,* Münch. *Scent peter es s. pal ap(asta)loc,* Wink. *zenth petőr zenth pal.* V. ö. jan. 10., febr. 22., jún. 26. és 30.

30. PAL, *epal, Commemoratio S(ancti) Pauli A(postoli).*

Münch. *Scent pal megemlekezete.* V. ö. jan. 10. és 25., jún. 26. és 29.

Júl. 2. BÓdoGaszSZONY, *eboegh aszony, Visitatio B(eatae) M(ariae).*

Ak. cs. *yet(e)r Mariban,* Peer cs. *marian el mene ... (?) lathny,* Münch. *Maria Elsebetet meglatasa.* Batth. *Bodogh Azzon napia Erzebeth,* Wink. *Bodog Azzon latogatasa.* V. ö. febr. 2., márcz. 25., ápr. 12—23., aug. 5., 15., nov. 21.

11. BeNeDeK 5 (tévesen 6-ra javított és alább újra írott sorjelzés), *benedek* 5 (sorj.), mellette kitörletlen: 6) *S. Benedictus* 5 (sorj.)

Ak. cs. *benedek),* Peer cs. *bene(de)k),* Münch. *Scent benedeme megaleset,* Batth. *Zenth Benedek napia.*

684. lap.

Alul. forditva olaszul: *Nella prima faccia del Bosemo*. (*Magyarul*: A nagy rovás első oldalán ez van).

Azonos a 674. lap szövegével. Ennek oka abban keresendő, hogy MARSIGLI a rovás első lapján csakugyan két dolgot talált: a rovásirás ÁBCz-jét és a jan. 1.—márcz. 25-ki naptár-részletet.

675. lap.

(IV. sz. melléklet.)

5 (sorjelző szám, felette és alatta kitörölt **4**-esek).

Júl. 13. **MARGITA**, *emaeregieta*, *Margaritae V(irgin)is.*

Ak. cs. *Wed marghit*, Peer cs. *zuz margyt*, Münch. *S. Margit zũz es mr̃*, Batth. *Zenth Margyth Azzon napia*. Wink. *zenth Marghyth*. Peer cs. *szz. Margit*. Okl. Sz. *Zenthmargita* 1256-ból, *Margytha* 1285-ből, *Margyth* 1359-ből, *Zenthmargithaazzonfelde* 1388-ból, *Zenthmargithasson fewlde* 1474-ből, *Zent Margith Azon napian* 1550-ből. Regestr. Varad. *Margueta*.

„ 15. Törölve: **T͡IZeN͡KE** (helyesen: **TiZeN͡KéT**) **aPoS͡ToLoK**. Alatta ujra irva:

TIZENKÉT APASTALOK, *tizenket apastalok*, *divisio Apostollorum.*

Az újra írt szöveg nem tekinthető rovásmásolatnak. A naptári tájékozódás után a javitó minden hangzót jelző hibás iráspróbát koezkaztatott meg vele.

Ak. cs. *apastalok*, Peer cs. *apost(al)ok*, Münch. *A. apastaloc oszlasa*, Batth. *Tyzenketh Apastal napia*, Wink. *Tyzónkeeth Apastal*.

„ 16. **ÁGoSTON** (helyesen: **ÁGoSToN**, föltetelesen: **ÁGoST**), *augoston*, *S(anctus) Augustinus* (helyesen: *Augustus!*)

Ágoston (*Augustinus*) naptárunkban helyesen aug. 28-án fordul elő. E hó 15. és 20. közt csakis a 16-ki *Augustus*-ról lehet szó, melyet középkori magyar naptáraink közül *csak a Münch. cod. ismer.* A rovásmásolaton eredetileg *ÁGSTN* volt. A javitó ez alá először egy *O* jegyet helyezett el, aztán kitörölte s a másolat utolsó *N* jegyét *O*-vá alakitotta, utána pedig beszúrt egy újabb *N* jegyet.

Mivel a júl 16-ki Ágoston-nappal naptári tévedés forog fenn, arra is gondolnunk kell, hogy az *Ágost*, vagy *August* név mellett a régi rováson még nehezen felismerhető jegyek voltak. Lehettek például a 17-ki *Elek* névé, melyet csak két jegygyel kellett róni. V. ö. aug. 28.

„ 20. **ILYÉS**, *iles*, *Elyas*.

Az *é* magánhangzó jelzése ugyanigy előfordul a nov. 19-ki *Erzsébet* névben is.
Ak. cs. *Ilies*, Peer cs. *ÿllÿés*, Münch. *S. Illes p(ro)ph(et)a*, Wink. *zenth elyees propheta*.

„ 22. **MÁRIA**, *maria*, *Mariae Magdalenae.*

Ak. és Peer cs. *Magdalna*, Peer cs. *mag(dolna)*, Münch. *Maria magdalna aẑẑoń*, Batth. *Zenth maria magdolna Azzon napia*. Wink. *zenth Maria Magdolna*.

„ 25. **aKaKaB** (helyesen: **JaKaB**), *acacab*, *Jacobi Apos(to)li.*

A másoló ismét a névben tévesztette össze a *J* és az *AK* jegyét. V. ö. máj. 1.
Ak. cs. *Iak(ab)*, Peer cs. *iak(ab)*, Münch. *Jacab ap(asta)l*, Batth. *Zenth Jakab Apastal napia*, Wink. *zenth Iacab Apastal*.

„ 26. **ANna aszSZO͞NY**, *Anna* (!) *asszony*, *Annae matris B(eatae) M(ariae).*

Ak. cs. *Anna*, Peer cs. *Annath hal lazlo*, Münch. *S. Anna azzoń napia*, Batth. *Zenth Anna Azzon napia*, Wink. *zenth Anna Azzon*. Okl. Sz. *Zenthannaazonfalua* 1392-ből.

„ 29. **L͡ASZLÓ**, *lazlo*, *ladislaus R(ex).*

Az *L* jegye az újra való lemásolásnál kimaradt és betoldatott. Ak. cs. *Laz(lo)*, Münch. *S. Lazlo halala*. Peer cs. l. az előző névnél. V. ö. jún. 27.

Aug. 1. **PéTER**, *epeter*, *Petri ad vincula.*

Ak. cs. *Vas* (*Laz*) *szakat peter*, Peer cs. *wa(s)as peter*, Münch. *Scent peter vasa zakadatťa*, Batth. *Zenth peter waza zakadasa napia*, Wink. *zenth petór vasa zakadatya*. Okl. Sz. *Vasas szenth peter napyan* 1551-ből. V. ö. febr. 22., jún. 29.

Aug. 3. eSTVÁN, [illegible] *n. Stefani papae.*

A [illegible] csak az összerótt *ST* betűket jelezte, a többit a javító toldotta hozzá. [illegible] a máj. 30. és decz. 26. Az *N* jegye előtt levő vonás az *A* és *BO* jegyek közt ugyanúgy megjelölt hovatartozást jelenti.

Ak. cs. *Istuan,* Peer cs. *estuan,* Münch. *Estuan(?) papa es m.,* Batth. *Zenth ystuan protomartel* [illegible] *leleti nap(ia),* Wink. *zenth istuan teste megh lelese.*

„ 5. BOdoGaszSZONY, *eboeg aszony, dedicatio B(eateae) M(ariae) ad nives.*

Aug. 5-en *Boldog Asszonyon* kívül még *Oszvaldnak* és *Domokosnak* van ünnepe.

Ak. cs. *Damokos zóla,* Peer cs. *mar,* Münch. *Havi bodog aña, Damokos c(on)f(ess)or oswald kiral,* Batth. *Havy Bodogh Azzon napja,* Wink. *Havi Bodog Azzon es damokos,* Okl. Sz. *Domonkus* 1425-ből, *domokus* 1429-ből, *Domonkos* 1495-ből, *Damokos* 1586-ból. — *Oswald* 1548-ból, *Osvárt* 1694-ből. V. ö. febr. 2., márcz. 25., ápr. 12—23., aug. 15., nov. 21.

„ 5. OZS (helyesen: OZSVALT, *Oswaldus.*) Megfejtetlen maradt; részben átalakíttatott és ki is töröltetett.

A másoló az aug. 5-re eső s a rováson is megjelölt második és harmadik nevet mellőzni kívánta. Ezért ügyes alakítással és törléssel a következő, aug. 6-ki *Ursziné*-nek már leírt és kitörölt szövegét hozta egy rovattal előbbre. Az alakítás alkalmával a *ZS* jegy szárát megnyujtotta rovatot jelző vonallá, a *V* jegyből pedig két alsó vonás hozzáadásával *U*-t csinált. E közben azonban elfeledte a *ZS* jegy előtt lévő O-t kitörölni. Az *OZSV* járuléka az összevont *ALT* lett volna, a melyet azonban éppen olyan fogyatékossággal másolt le, mint az ápr. 23-ki *ALBERT*-nek ehhez hasonló összevonását.

Osvaltot középkori latin naptáraink legtöbbje szerepelteti, de a magyarok közül csak az előző naptári névnél idézett Münch. cod. ismeri. E népszerűtlenség a középkori latin okleveleink keltezéseiből is megállapítható. Ezekben rendszerint a *Maria ad nives* és a *Dominicus* fordul elő.

„ 5. DOMoKoS (*Dominicus*). Megfejtetlen maradt s ki is töröltetett.

L. az előző *Boldog Asszony* és *Ozsvalt* jegyzeteit. A *DO* jegy nyomát az *UR* után következő összevonás vonalai közt kell keresnünk.

Domokos, a Dominikánus- vagy Dömésrend megalapítója megh. 1221. aug. 6-án, szentté avattatott 1234-ben, mikor is IX. Gergely pápa ünnepét az aug. 6-ki *Urszine változása* miatt áttette aug. 5-re. Mivel e napon viszont a XV. században már nagyon ünnepelt *Havi Boldog Asszonynyal* esett össze, IV. Pál pápa (1555—1559.) az előző aug. 4-re helyezte át.

Jellemző, hogy a rováson a Münch. cod. 1466-ki magyar naptárának három aug. 5-ki neve még együtt szerepelt.

„ 6. UR SZINeH (helyesen: URSZINE, a következő rovatból kitörölve: URNINH), *uresien, Transfiguratio Domini.*

Peer cs. *urnal,* Münch. *Vrnac megvaltozasa napja,* Batth. *Wrnak zyne valtozatya napja,* Wink. *wr zyne valtozatya.*

„ 10. LÜRiNCZ 6 (sorj.), *Lörincz* 6 (sorj.), *Laurentius* 6 (sorj.).

Felette törlés (l. az előző, aug. 6-ki rovatot). Utána még egy kitörletlenül maradt 7-es következik. Ugyanez látható a következő sor elején is kitörölve. Ennek megfelelőleg a sor végén egy kitörölt 8-as látható.

Ak. cs. *Lerinch,* Peer cs. *lörÿnch,* Münch. *Lörinc martir,* Batth. *Zenth lerinch martel napia,* Wink. *zenth Lewryncz.* Okl. Sz. *Leurenc* 1240-ből. *Zenthlewrynch* 1256-ból, *Lerynch* 1371-ből, *lewrynz* 1426-ból, *Zenth lewryncz* 1523-ból.

6 (sorjelzés).

„ 10. (Törölve: LNCZ, helyesen: LÜRiNCZ.)

Az *Ozsvald, Damokos* nevek törlése után a kitörölt *Urszine* egy rovattal előbbre került s ennek helyét az előző sor végén az a *Lürincz* foglalta el, a melyet itt a teljes lejegyzés után kitöröltek. Nem lehetetlen, hogy az előző sor végén látható pótlék s ez a fogyatékos kibetüzés egymással összefügg.

Az üres rovatok szövege az előző sor utolsó rovatába került.

„ 12. KaLÁRA, *ecelara, Clarae V(irginis).*

Ak. cs. *Damokos zola Lerinch Klaranak,* Peer cs. *kalara,* Münch. *žüz kalara,* Batth. *Zenth Kalara Azzon napia,* Wink. *zenth clara azzon.*

„ 15. BOdoGaszSZONY, *boldog asszony, Assumtio Beatae Mariae Virginis.*

Ak. cs. [illegible] *Mária,* Münch. *Mariának fel menése* [illegible], Batth. *Nagy Azzon napja,* Wink. *Nagh Azzon napya,* Peer cs. *Mária.* V. ö. aug. 5.

Aug. 20. **KIRÁLY** (t. i. Szent István), *ekiralÿ S(anctus) Rex Stephanus.*

Ak. cs. *magar istuan kyna Bartat*, Peer cs. *ÿsth(ván)*, Münch. *S. Estuan kiral halala*, Batth. *Zenth ystwan kyral napia*, Wink. *zenth istuan kyral.* Okl. Sz. *keral*, *kyral* 1229—1520-ig, köztük Szent Istvánt értve — helynév *Zenthkyral* 1256-ból, *Scentkyral* 1323-ból, *Zenkyral* 1324-ből, *Zenthkiralzabadi* és *Zenthkyralzabagya* 1371—1513-ig stb.

„ 24. **BÓRTALÁN**, javítva: *ebirctalean* (törölve: *ebireabas*, a mi előzőleg *eborrabas* volt). *Bartolomeij* (részben törölve: *Bartolomaej*, a mi előzőleg *Barnaba* volt) *Ap(osto)lj.*

Ak. cs. *Barta* (v. ö. az előző rovattal), Peer cs. *pelbarth hyd bertalanhoz*, Münch. *Bartallos ap(asta)l*, Batth. *Zenth Bertalam Apastal napia*, Wink. *zenth Bertalam Apastal*, Peer cs. *Pelbárt hír Bertalanhoz.* Okl. Sz. *Bortolon* (Bartalan ?) 1211-ből, *Berthalem*, *Barthalom* 1386-ból, *Byrthalam* 1528-ból, *Bertalan* 1544-ből.

„ 28. **ÁGoSToN**, *agosten*, *S(ancti) Augustini Episcopus.*

A javító e néven ismételni akarta az előző sor (júl. 16-ki) *Agoston* név jegyeinek megtoldását, de ezúttal a záró *N* jegy *O*-vá való alakítását félbenhagyta. A törlésben nyoma maradt, hogy a *ST* összevont jegye helyett a másoló tévedésből az előtte való *G*-t alakította át összevont *GT*-vé.

Ak. cs. *ag(oston hivá) granth*, Peer cs. *Agh(oston)*, Münch. *Agoston püspöc*, Batth. *Zenth Agoston doctor napia*, Wink. *zenth Agoston.* Okl. Sz. *Agustun* 1247-ből, *Agaston* 1603-ból és 1767-ből. V. ö. júl. 16.

„ 29. **JÁNoS**, *Janes*, *Decolatio S(ancti) Johanis.*

Ak. cs. *ywan* (l. az előző rovatot), Peer cs. *Janusth*, Münch. *Scent Ianus bap(tis)ta ńaka vagasa*, Batth. *Zenth Ianos Baptista naka wagasa nap(ia)*, Wink. *zenth ianos nyaka vagasa.* V. ö. jan. 21., máj. 6., jún. 24. és 26., decz. 27.

Szept. 1. **eGYeD**, *eged AEgidij.*

Ak. cs. *Zenth Eg(ed)*, Peer cs. *Zenth ég(ed)*, Münch. *Egéd apat*, Batth. *Zenth Eged napia*, Wink. *zenth Egyöd.* Okl. Sz. *Egud* (Egyöd ?) 1184—1240-ig, *Egid*, *Eguid* 1184—1211-ig, *Eggedmonustura* 1358-ból, *Egyedfyafelde* 1420-ból, *Egyedlakos* 1426-ból, *Egiedfymyklosfeulde* 1443-ból.

„ 2. **eMReH**, *Emre*, *S(anctus) Emericus.* (*Depositio.*)

Ak. cs. *Embre zyzesseguel*, Peer cs. *ÿmbre zwzeseggel*, Münch. *S. Emre (con)fessor halala.* Okl. Sz. *Zenthemreh* 1428-ból és 1459-ből, *Embre* 1466-ból, *Imreh* 1526-ból, 1584-ből, 1597-ből 1609-ből, *Imbre* 1602-ből. (V. ö. nov. 5.)

„ 8. **aszSZONY KUS** (helyesen: **KÖS aszSZONY**), *ekües aszony*, *Nativitas B(eatae) M(ariae) V(irginis).*

E másolási hiba a második leírás alkalmával jött létre, mert ha a rováson is ez a szöveg lett volna, a kibetüzés (ekües aszony) alkalmazkodott volna hozzá. A kibetüzés *Ü*-je hiba, valamint hiba a másolat *U*-ja is. A fenti *köskarácson* s az alábbi *pöspök*, *gyömölcsoltó* bizonysága szerint a második másolat az *Ö* jegyét tévesztette el *Ü*-nak s az első másolat az *Ö* jegyét vallotta — miként a *köskarácson* megfejtésénél is cselekedte — *Ü*-nek.

Ak. cs. *Maria zyled zenth kereztet*, Peer cs. *maria zwle zent kerestet*, Münch. *Maria zületeti*, Batth. *Kys Azzon napia*, Wink. *Kys Azzon napya. Mária szüle szent Keresztet.* Okl. Sz. *Küsasszony havának*, *küsasszonynap* (Székely Okl. V. köt. 123. l.).

„ 14. **SZeNKeReSZT**, *ese(n)khereszt* (javítás és törlés előtt: *es ek en er est*), *Exaltatio S. Crucis.*

Ak. cs. (l. az előzőben), Münch. *S. Kerezt felmagaźtatatta*, Batth. *Zenth keresth napia*, Wink. *zenth körözth fel magaztatasa.* Peer cs. (l. az előzőben). V. ö. jan. 6., máj. 3.

„ 21. **MÁTÉ**, *mate*, *S(ancti) Matthaej Apostoli*

Ak. cs. *Lompert* (nov. 17.) *wermet Mate asa*, Peer cs. és Münch. *S. Mate ap(asta)l es eu(angelis)ta*, Batth. *Zenth Mate Apastal napia*, Wink. *Zenth Mathe Apastal.* Okl. Sz. *Mathey* 1240-ből, *Mathe* 1299—1496-ig.

„ ? **GYÁRFÁS** 7 (sorj.), (Megfejtetlen; megfejtését l. a 677. lapon) **7** (sorj.), **7** (sorj.).

Hihetőleg a szept. 24-ki *Szent Gellértet* jelezték vele, holott a *Gyárfás* név a jún. 19-ki *Gervasiust* jelenti.

Wink. (jún. 19.) *zenth Gyarfas.* Okl. Sz. *Járfás* 1615-ből. Ak. cs. *Ghelert*, Peer cs. *gyereldnel* (Gellértnél), *cozma* (szept. 27.), Münch. (szept. 24.) *S Gelerd püspöc*, Batth. *Zenth Gelerd pispek napia*, Wink. *Zenth Gyölerdh pyspök.*

676. lap.

Alul, fordítva olaszul: *Nella seconda facc.* (*Magyarul*: Második oldalán ez van.)

677. lap.

(A [illegible] sz. melléklet.)

E lap toldalékán a naptár előző három rovatának már lemásolt szövegével ujra találkozunk. *Magyarázatát* l. nov. 21.

7 (sorjelző szám).

Szept. 14. **SZeN͡KeReT** (helyesen: **SZeN͡KeReSZT**), *szentkereszt* (a „szent" felett látható X jellel a lapszám mellett világosabban megismételve: *S: Kerest*) 7 (sorj.) *Exaltatio.*

„ 21. **MÁTÉ**, *mate*, *Matth.*

„ ? **GYÁRFÁS**, *garfas*, *Gyarfas.*

„ 29. **MIÁLY** (helyesen: **MIHÁLY**), *mihalj*, *S(ancti) Mihaelj.* (Alatta a főlap első rovatában:) *Dedicatio S(ancti) Michaelij.*

A magyar megfejtés azt bizonyitja, hogy a *H* jegy már a megfejtés után, vagyis a második leírás alkalmával maradt ki. A főlapon levő le nem ragasztott latin szöveg azt bizonyitja, hogy a leragasztott első rovatban szintén Mihály neve szerepelt.

Ak. es. *Ghelert es kozma mihal tarsa*, Münch. *Michal archangial*, Batth. *Zenth mihal Archang(a)el napia*, Wink. *Zenth Myhal Archangyal*. Okl. Sz. *Michal* 1135–1345-ig, *Mihal*, *Mihol* 1211-ből, *Myhal* 1243–1526-ig stb.

8 (sorjelző szám).

„ 30. **IEROMoS**, *jeronems*, *Je(ro)nimus*, *S(anctus) Hieronimus.*

A főlapon levő, le nem ragasztott latin szöveg azt bizonyitja, hogy a leragasztott második rovatban szintén Jeromos neve szerepelt.

Peer cs. *myyerelymus* (az előző Mihály és „yeronymus" téves összeírása), Münch. *Ieronimus pap es doctor*, Batth. *Zenth Jeronimus Doctor napia*, Wink. *zenth Ieronimus doctor.*

Okt. 4. **FeReN͞CZ**, *Frens*, *S(anctus) Franciscus.*

Ak. es. *Zal ferench*, Peer cs. *ferench*, Münch. *Scent Ferenc (con)f(essor)*, Batth. *Zenth Ferencz confessor napia*, Wink. *zenth Ferencz Confessor*. Okl. Sz. *Ferencz* 1451-ből és 1538-ból, *Ferencz-wagasa* 1496-ból.

„ 6. **ÁBRÁN**, *aebraan*, *Abraham.*

Ak. es. *abraam*, Peer cs. *abraamnal*. — Okl. Sz. *Abram* 1171-ből, 1198-ból, 1240-ből, *Abraam* 1255-ből, *Abranberke* 1381-ből, *Monostorabran* 1451, in genere *Abran* 1518-ból és 1524-ből. Regestr. Varad. *Abraam, Abram, Abraham.*

„ 9. **DIeNeZS**, *ediens*, *Dionysij.*

Ak. es. *Dienes*, Peer cs. *dÿenez*, Münch. *Scent dienes, tarsaginol, mr̄oc*. Batth. *Zenth Dyenes napia*, Wink. *zenth dienös Martir*. Okl. Sz. *dienus teleke* 1228-ból (1357-ki átirás), *Dyenes* 1515-ből és 1582-ből.

16. **GYÁL** (helyesen: **GÁL**), *egael*, *Gál* (helyesen: *Gallus abbas*).

Az *L* jegye a megfejtést követő másolásnál lett eltévesztve, mert a megfejtés *egael*-jében *G* jegy szerepel.

Ak. es. *zal galnal lukach*, Münch. *S. Gal apat*, Batth. *Zenth Gál napia*, Wink. *Zenth Gaal Confessor*, Peer cs. *kalmán zal galnal*. Okl. Sz. *Gal* 1240-ből, *Gaal* 1364-ből, *Galfalwa* 1453-ból.

18. **LUKÁCS**, *luekasz*, *lucae Evan(gelistae).*

Ak. es. *lukach*, Peer cs. *lucac*, Münch. *Lucač eu(angelis)ta*, Batth. *Zenth lukacs Ewan(gelis)ta napia*, Wink. [illegible] *Evangelista*. Okl. Sz. *Lukachgiese* 1370-ből, *Lucachka*, *Lewkachka* 1449-ből. *Lwkachhawas* 1489-ből, *Kislukach* 1598-ból.

Okt. 21. **ORSoLYA**, *Orselya. Vrslae.*

Ak. cs. *ved orsolat.* Peer cs. *zent orsola*, Münch. *Tizenegy ezer szűz szentje.* Batth. *Thyzen eg ezer zyzek napia*, Wink. *Tyzönegh ezör zyz Vrsula.* Okl. Sz. *szen ursula asszon napián* 1544-ből.

" 26. **DeMeTeR**, *edmeter, S(anctus) Dimetrius.*

A javító vette észre a kitörölt felesleges *R* jegyet és a kifelejtett *D* jegyet.

Ak. cs. *vitez Demet*, Münch. *Demeter mr̄*, Batth. *Zenth Demeter martel napia*, Wink. *zenth dömötör*, Peer cs. *köson* (koszön) *deme symonnak.* Okl. Sz. *Deme* és *Demeh* 1211-ből, *Dematar* 1240-ből, *Demeter* 1337—1668-ig.

" 28. **SIMO** (helyesen: **SIMoN**, vagy **SIMON**), *Simo, Simonis et Judae.*

Ak. cs. *Symont hagyıck*, Münch. *Scent Simon es Iuda ap(asta)loc*, Batth. *Zenth Symon Jude Apastal napia*, Wink. *zenth Symon iudas*, Peer cs. *Simonnak* (l. előző rovat).

Nov. 1. **MeNCZeNT** (Mindszent). *emenczent. Omnium SS. (Sanctorum).*

Ak. cs. *Menzenth kemen*, Peer cs. *mÿnth zenteknek égh*, Münch. *Mend scent napia*, Batth. *Mynd Zentek napia*, Wink. *Mynd zenth napia.* Okl. Sz. *Mendzenth* 1297—1461-ig több adat. *Menczenkál* (Mindszent-Kál, Zala vm.)

" 5. **eMReH**, *emreh* (a *h* törölve), *S(anctus) Emericus Dux.* (*Translatio.*)

Ak. cs. *Emre wrnak hoz bort marton*, Münch. *Emreh herceg.* Batth. *Zenth Ymre napia*, Wink. *zenth Emröh hercegh*, Peer cs. *ÿm(bre).* V. ö. szept. 2.

" 6. **ALBeRT**, *albert, albertus* (helyesen: *Adalberti translatio*).

Középkori magyar naptáraink nem ismerik. XIV—XV. századi latin missaleinkban, breviariumainkban és az Árpádkori latin oklevelek keltezésében az *Adalbert* rendesen előfordul. Az *Albert* ritkább változat, de ez is szerepel két XV. századi missalénkban, a Pozsonyi Számadáskönyvek 1445. évi bejegyzésében és a XVI. századi nyomtatott magyar naptárakban. (Knauz: Kortan, 130.) Egy 1343-ki oklevélben *Scenthalberth* helynév szerepel. (Okl. Sz.) V. ö. ápr. 23.

" 11. **MARToN**, *emareton, Martini Epis(copi).*

Ak. cs. (v. ö. nov. 5.), Münch. *Marton püspöc es (con)fessor*, Batth. *Zenth marton pispek napia*, Wink. *zenth Marton pyspők*, Peer cs. *bort ÿäm* (?) *marton.* Okl. Sz. *Mortun* 1135—1335-ig, *Morton, Marton* 1358—1377-ig, *Marton, Marthon* 1376—1584-ig. Regestr. Varad. *Senmartin* (helynév) 1217-ből.

" 13. **BeReCZK**, *ebreck, Beres* (helyesen: *Brictius*).

Ak. cs. *Berech lata*, Münch. *Bèreck puspöc*, Batth. *Zenth Bereck pispek napia*, Wink. *zenth Bereczk pyspők*, Peer cs. *Bereczk láta.* Okl. Sz. *Zenthberechk* 1354-ből, *Bereczk* 1569-ből, *Böröczk* 1585-ből.

" 19. **eRZSÉBeT**, *ersebet, Elizabe(t)ha.*

Ak. cs. *Berech lata mikent eles(ebet) fon*, Peer cs. *bereck lata mÿkent ölze(bet)* stb. Münch. *Scent Ersebet*, Batth. *Zenth Ersebeth Azzon napia* (a júl. 2-ki rovatban *Elsebet*). Wink. *zenth Ersebőth Azzon.* Okl. Sz. *Ersebyth* (?) 1244-ből, *Scentelsebeth* 1334-ből, *Zenthelsebet* 1390-ből (1397-ki átirás), *Zenthersebeth* 1451. V. ö. máj. 2.

" 21. **aszSZONY** (helyesen: **BOdoGaszSZONY**) **10** (sorj.) *eboedeg* (!) *aszon* **9** (törölve) **10** (sorj.) *Praesentatio B(eatae) M(ariae) V(irginis).* **10** (sorj.).

Midőn a megfejtés másolata készült, a rovásírásos szöveg első része másolatlanul maradt, megfejtése (eboedeg) pedig lemásoltatott.

A másolás mellett tanuskodó s könnyen helyrehozható tévedés alkalmából egy másik ugrást szintén figyelembe kell vennünk. A naptárban a nov. 21-ki *Boldog Asszony* rovata után a decz. 13-ki *Lucza* rovata következik. A kihagyás közel egy havi időközére esik a középkor kedvelt nov. 22-ki *Cecelle* (Czecziliája), nov. 23-ki *Kelemen* pápája, nov. 25-ki *Katherina* asszonya, nov. 30-ki *Anderjás* (András) apostola, decz. 4-ki *Borbála* asszony, decz 6-ki *Miklós* püspöke és decz. 8-ki *Boldog Asszonya* (Conceptio Sanctae Mariae). Nagyon valószínű tehát, hogy a másoló a nov. 21-ki *Bódog Asszony* hiányosan leírt szövege után a decz. 8-ki *Bódog Asszony* folytatását kezdte írni.

Midőn a második sor rovatainak fele üresen maradt, a tévedés kiderült. Sőt a másolaton nagyon beszédes nyoma maradt annak is, hogy a tévedést pótlólag helyre akarták hozni. A másoló ugyanis vállalkozott arra, hogy a kihagyott neveket egy kis papirra leirja és a csonka sor elé odaragasztja. Csakhogy a vállalkozás balul ütött ki, a mennyiben nem a kimaradt szöveget, hanem az előző rováslap szövegének már lemásolt utolsó három rovatát másolta le újra és ragasztotta a kiegészítésre nem szoruló első sor elé.

Ez a magyarázata a teljesen felesleges toldalék létrejöttének, valamint annak, hogy a másoló az elvégre is üresen maradt rovatokat oda nem illő tollpróbával akarta kitölteni.

Középkori magyar naptárainkban a két Boldog Asszony ekként fordul elő: Peer cs.:

Bereck lata
mÿkent Ölze(bet) mar(ia), Cec(elle), Kele(men).
Kathelina ith Anderÿasnal.
Barba(ra), Mÿclos, Maria
Mongyad Lucÿanak
hyrdessen jo hyrt Tamasnak.

Az Ak. cs. csak a második Mária-ünnepet ismeri:

Maria mongyad lucianak.
Hirdessen jo hirt Tamasnak.

Batth. (decz. 8-án) *Bodogh Azzon napia.* V. ö. febr. 2., márcz. 25., ápr. 12–23., aug. 5. és 15.

Decz. 13. **LUCZA,** *luca, Luce* (helyesen: *Luciae*) *M(artyris).*

Ak. és Peer cs. (l. az előző rovatban), Münch. *Lucia Sz.*, Batth. *Zenth luchya Azzon napia.*

„ 17. **LÁZÁ** (helyesen: **LÁZÁR).** Megfejtése hiányzik

Középkori magyar naptáraink nem ismerik, okmánykeltezésben sem fordul elő, de a XIII—XV. századi magyarországi missalekban és breviariumokban rendesen szerepel.

„ 21. **TaMÁS**, *Tamas, Tomas.*

Ak. és Peer cs. (l. a nov. 21-ki rovat végén), Münch. *Thamas ap(asta)l.* Okl. Sz. *Thamasfaya, Tamashaza* 1427-ből stb. V. ö. decz. 29.

? **NSTLY** (Törölve, megfejtetlen).

25. **KaRÁCSoN,** *ecaraczon, Karasogn* (így!), *Nativi(tas) Ch(rist)i.*

Ak. és Peer cs. *Nagh Kar(acson)*, Münch. *Urnac születete*, Batth. *Karachon napia.* Wink. (a hiányzó hónap czíme:) *Karachon ha.* Okl. Sz. *Karachun* 1203-ból (1254. átir.), 1229–1275-ig, *Karachyn* 1240-ból, *Crachyn* 1292-ből, *Karachon* 1400–1460-ig. V. ö. jan. 1.

26. **eSTVÁN** (újra írva:) **eSTVÁN**, *stvan, Stefanus M(artyr).*

Az eredetileg másolt *ST* jegyeket a javító kéz toldotta meg és a kiegészített szöveget ugyanez irta le önkényes javítással újra. V. ö. máj. 30-ki névvel, a mely kiegészíttetlenül maradt.

Ak. cs. *Ist(ván)*, Peer cs. *isth(van)*, Münch. *Scent Estuan p(rot)homr̄*, Batth. *Zenth Ystwan p(ro)tomartel napia.*

27. **JÁN** (helyesen: **JÁNoS),** *Jans. Joanes.*

Ismét a megfejtés árulja el, hogy szövegünk másolása alkalmával egy írásjegy, ezúttal az utolsó *S* jegy kimaradt. V. ö. jan. 21., máj. 6., jún. 24., 26. és aug. 29.

Ak. cs. *Ia(nos)*, Peer cs. *ÿan(os)*, Münch. *S. Janus ap(asta)l es eu(angelis)ta*, Batth. *Zenth Yanos Ewangelista napia.*

„ 28. **APRÓSZeNTEK,** *apro szentek, Inocentes (martyres).*

Ak. cs. *ap(ro szente)k*, Peer cs. *ab (ap helyett)*, Münch. *Apro scentec.* Batth. *Apro Zentek napia*

29. **TaMÁS**, *etamas* (hiányzik: *Thomae Episcopi et Martyris*).

Ak. és Peer cs. *Tamas*, Münch. *Scent thamas püspöc es mr*, Batth. *Zenth Thamas pispek napia.* V. ö. decz. 21.

31. **SÖLST,** a törlésben folytatva: **SÖLVESTeR PÁPA HTS(?)K FINIS,** (megfejtetlen, az előző rovatban:) *Siluestris Papae.*

Ak. cs. *Syl(vester)*, Münch. *Siluester papa*, Batth. *Zenth Silwester papa napia.*

678. lap.

Mel fordítva olvasni: *Nella seconda fatia.* (*Magyarul*: Masodik oldalan ez van.)

VI.

Korhatározó adatok.

A rovásról másolt betűsor és szöveg megfejtése után nyomban az a kérdés merül fel, hogy e művelet fonalán kerültek-e elő korhatározó adatok?

Az igenlő válasz igazolására mi először is a másolat-készítő tudós olasz grófot idézzük meg tanunak. Másolatának czímlapján azt olvassuk, hogy a székelyföldön azoknak a régi scytha eredetű lakóknak fára rovott nyelvemlékét mentette meg, a kik e nyelvemlék szövegét keresztyénné lételük idején naptárul használták. Szóval Marsigli tudott a székelyek scytha eredetéről. A mely közkézen forgó hazai történeti forrás (Thuróczi, vagy Bonfini) erről értesítette, ugyanaz megtanította arra is, hogy a székelyek a XI. században már keresztyén határőrök voltak. Marsigli tehát a lemásolt rovásírásos naptárt XI. századi magyar nyelvemléknek tekintette.

Mielőtt ez a merész föltevés nagy tévedésnek bizonyulna, hangsúlyoznunk kell, hogy Marsigli *Danubius* czímű világhírű művének bizonysága szerint gyakorlott szemű régész és korának egyik legkiválóbb epigraphusa volt. Arra tehát gondolnunk sem szabad, hogy a XVII. század végén valamely közelkorú rovás-termék tévesztette meg. Sem azt nem vehetjük számításba, hogy a régi emlék felkutatásában és megfejtésében segédkező művelt székely tudákoskodása vezette félre. Hiszen kiderült, hogy ez a férfiú a megfejtésben Telegdi 1598-iki *Rudimentájával* már igen nehezen boldogult. Nyomban hozzátehetjük, hogy irástörténeti szempontból Marsigli másolatának rovásirásos szövege utólag az 1501-iki csíkszentmiklósi és az 1515-iki konstantinápolyi feliratnál is régibbnek bizonyult. Mert elég az összes magánhangzókra kiterjedő tökéletes ugrató rendszerét az imént említett két középkori emlék és a Telegdi-féle *Rudimenta* ugyane rendszerével összehasonlítanunk s azonnal tisztába jöhetünk azzal, hogy Marsigli másolatának régi szövege csakugyan olyan régi korból való, a melyben a XVI. század derekán már feledésnek induló rovásirás még virágjában volt.

A rovásirásos bot pontosan rekonstruálható két bustrophedonja a rovás és rovóeszköz kezelésének természetes ősi velejárója lévén, régészeti szempontból semmit sem bizonyít. Annál beszédesebb tanu a felrovott ódon szöveg. Az együgyűbb, vagy gyakorlatlanabb irástudók tájékoztatása czéljából felrovott betűsor, a mindennapi használatra szánt bibliai nevek, állandó ünnepek és névnapok a maguk összességében csakugyan igazolják azt a Marsigli előtt hangoztatott hagyományt, hogy ez a rovott készség volt az, a mit a keresztyén hitre való áttérés idején forgalomba hoztak. Hiszen ha az új vallásnak csakugyan számolni kellett a székelység őseredetű irástudásával, akkor nagyon valószínűbb, hogy az egyház latin betűsorának ismerete előtt a főbb szentek neveinek és a főbb keresztyén ünnepeknek naptári elhelyezését már keresztyén vallás elfogadása idején rovásirásos botokon tudták az egyháziak is legkönnyebben hozzáférhetővé tenni. Eredetileg a runás naptárak rovásbotjait is a keresztyén egyház szolgálatában hozták forgalomba. És a hogy a runás keresztyén naptárak a runaírás fennmaradásának ügyét szolgálták, a székely rovásirásos naptárak is hathatósan hozzájárulhattak a rovott betűsor fenntartásához. Mivel a runás naptárak a névnapokat és ünnepeket csak fogalomjegyekkel jelezték, rövid szövegüket minden évben újra rótták s ezért így nem is az állandó szövegű örök-naptár, hanem a változó ünnepek miatt minden évben felújítandó rendes naptár jött forgalomba. Ez a gyakorlat igen nagy termeléssel járt, de az elhasznált naptárak megőrzését nem tette szükségessé. Ezért aztán az emlékek fennmaradása sem volt annyira biztosítva, mint az állandó ünnepeket jelző és állandóan érvényes örök-naptáraké. Hogy rovott örök-naptárak még sem maradtak fenn nagy számmal, azt annak kell tulajdonítanunk, hogy a változó ünnepek mellőzése miatt csak mérsékelt igényeket tudtak kielégíteni, s hogy az újabb szentek neveinek forgalombahozatala miatt utóbb ezek is elévülhettek és elkallódhattak.

A végleges pusztulást és mellőzést az örök-naptár csakis úgy kerülhette el, ha időnként újra rótták és ugyanakkor ki is bővítették. A mi esetünkben az ilyen bővítések igen értékes korhatározó adalékokhoz juttattak bennünket. Naptárunkon ugyanis a XI—XV. századi szentek világosan azt igazolják, hogy Marsigli már nem XI. századi, hanem XV. századi megtoldott szövegű örök-naptárt betűzött ki. A magyar szentek közül szerepelteti Szent Istvánt (aug. 20.) és Szent Imrét (nov. 5.), a kik 1083-ban avattattak szentté, továbbá Szent Lászlót (jún. 27. és júl. 29.), a ki 1192-ben s Szent

Erzsébetet (nov. 19.), a ki 1224-ben lett szentté avatva. A külföldiek közül a decz. 29-ki Tamás (Becket Tamás canterbury-i püspök 1172-ben, a máj. 25-én és okt. 4-én ünnepelt Assisi Szent Ferencz 1228-ban, az aug. 5-ki Domonkos pedig 1234-ben lett avatva. Az is bizonyos, hogy a hat Boldog Asszony közül a júl. 2-ki Visitatio Beatae Marie Virginis és az aug. 5-ki Maria ad nives (Havi Boldog Asszony) naptári ünnepei csak a XIV. században jöttek forgalomba a máj. 20-án ünnepelt Sienai Bernardinust pedig 1450-ben avatták szentté. Az a naptár tehát, amelyet Marsigli lemásolt, a XV. század második felénél régebbi semmiesetre sem lehetett.

Mivel ez a korhatár nagyon közel esik a jóval fiatalabbnak bizonyult 1501-ki csikszentmiklósi és az 1515-ki konstantinápolyi feliratok keletkezési idejéhez, foglalkoznunk kellene azzal az eshetőséggel is, hogy 1450-ben szentté avatott sienai „Bernál“, melyet missaleink közül először a milkovi püspök 1484-ki missaleja szerepeltet, lehet esetleg egy régi naptárt kiegészítő utólagos rárovás is, de ilyen találgatásnak a lemásolt rovás-bot ismerete nélkül itt helyet nem adhatunk.

A korhatározó adatok másik forrásául a rovásirásos szöveg nyelvét kellene felhasználnunk. Csakhogy ezt a legrégibb rovásirásos magyar nyelvemléket nyelvtörténeti szempontból igen csekély értékűvé sülyeszti az a körülmény, hogy régiségével arányban hangzó-ugrató rendszere is tökéletesebb a nálánál fiatalabb emlékek ugyane rendszerénél. A jelzetlenül hagyott magánhangzók hangértékének megállapításánál a mai megfejtő már annyira tájékozatlanul áll, hogy a rovott szöveg megszólaltatása előtt egykorú hangtani analogiákat kénytelen a latin betűkkel irott magyar nyelvemlékekben, vagy középkori latin okleveleink magyar helynevei és személynevei közt keresni. Az így megfejtett szöveg alatt aztán eljárásunk igazolására mindig közöltük a szem előtt tartott középkori magyar naptárak és csiziok oklevél-szótári anyaggal megtoldott adalékait. Így betüztünk ki *Gyergyet*, *Estvánt*, *Piriskát* stb., holott nyelvtörténeti reconstructio nélkül olvashattunk volna *Györgyöt*, *Istvánt* és *Piroskát* is.

Szerencsére a megfejtő ilyen messzemenő beavatkozásra nincs mindig ráutalva. A rovott jegyekből zavartalanul bontakozik ki a régi *Ábrán* és *Margita*, a hangtani adalékokkal szolgáló *pöspök*, *gyömölcsoltó*, *Köskarácson*, *Sölvester*, *Lürincz*, *Zsúfia*, *Bortalan* stb., a népies irást jellemző *Menczent* (Mindszent), *Szenkereszt*, *Bódogasszony* stb. Ezért reméljük, hogy nyelvészeink szintén sietnek majd megállapitani a rovott szövegben lappongó nyelvtörténeti értékeket. Mert ezekre nemcsak a magyar nyelvtudomány lesz ezután már ráutalva, hanem a magyar epigraphia is.

HARMADIK FEJEZET.

A CSIKSZENTMIKLÓSI FELIRAT 1501-BŐL.

I.

A felirat két másolata.

Rovásirásos emlékekben akkor lehetnénk gazdagok, ha korán kultúr-szükségletünkké lett volna, hogy időnkent egy-egy szöveget a romlatag rovás-botokról köre is lemásoljanak, vagy hogy maradandóbb csontdarabokra és érczlemezekre is rójanak. Midőn az iskoláztatás a tollal hártyára, papirra irott s magyar szövegek lejegyzésére is alkalmazott latin betűsort forgalomba hozta, a fára rovott irás már elkésett arról, hogy a latin betűk segítségével fokozott magyar művelődésnek epigraphiai szükségletét fedezze. A XVI. század második felében rohamosan feledésnek indult magyar rovásirás megmentésére Telegdi János és Baranyai Decsi János 1598-ban egy latin nyelvű ABCz-és könyvet szerkesztettek. Ennek köszönhető, hogy a következő században már akadtak lelkes kisérletezők, a kik a rovott régi jegyekkel — papirra irtak. A figyelem így más irányba terült s a régi emlékek nyilvántartására, megmentésére senki sem gondolt.

Tudjuk, hogy Bél Mátyás nagyarányú beavatkozása Telegdi művének ismerete nélkül is csak az irott emlékek felkutatására és tanulmányozására irányult. Évtizedek multak el, mire a régi templomok feliratait megfigyelni kezdték, Kunits Ferencz kolozsvári jezsuita tanárnak Kolozsvárt 1731-ben kiadott *Dacica Siculia* czímű könyvében olvassuk először: „*Szent-Mihály*, id est S. Michaelis, *cum templo vetusto et inscriptionibus, quarum notae ad antiquos Scythas*, — multum enim a Graeco, Turcico, aliisque characteribus absunt — *rejiciuntur*".[1] (*Magyarul:* „Szent-Mihály régi templomával és fölirataival, melyeknek jegyeit — minthogy a görög, török és más betűktől nagyon különböznek — a régi szkithákra viszik vissza.") Sajnos, nem akadt senki, a ki e tudósítás nyomán a felirat lemásolására és közzétételére sietett volna. Midőn Cornides Dániel ötven év mulva érdeklődni kezdett, hasonmását már nem tudta megszerezni.[2] Szabó Károly pedig 1862-ben a helyszínen azt a felvilágosítást nyerte, hogy a felirat a régi egyház átalakításakor végleg eltünt.[3]

E szerencsétlenségben csak az a lehetőség nyujthat némi vigaszt, hogy Kunits — mint sok más hamis adatával is — tévedett.[4] Csikszentmihályt összetéveszthette azzal a szomszédos Csikszentmiklóssal, a melynek templomában utóbb csakugyan felfedeztek egy régi rovásirásos feliratot. Hiszen ha Kunits értesülése nem lett volna téves, akkor ugyanaz az értesülés szóvátette volna a szomszéd falu ugyanolyan titokzatos régi feliratát is.

A csikszentmiklósi felirat felfedezését és szövegének megmentését elsősorban az erdélyi királyi tábla néhány tudós tagjának lehet köszönnünk. A székelyek rovásirása iránt az 1746-ban elnökké

[1] I. mű 51. l.

[2] „Delineationem harum inscriptionum, quantamcunque adhuc dederim operam, nancisci non potui" — irja Cornides Hajós Istvánhoz (Hajós: *Monumentum literarum hunno-scythicum*, 1781. 14. a. lev. A M. Tud. Akadémia könyvt. irott példányában).

[3] Szabó Károly: A régi hún-székely irásról. (*Budapesti Szemle.* Új folyam, V. köt. 1866. 133—4. l.

[4] Például beszél a Lázár-család gyergyó-szentmiklósi kastélyáról, holott ez a szomszédos Gyergyó-Szárhegyen van. — E műről egyébként Stoeger (*Scriptores*, 356. l.) azt állítja, hogy nem is Kunits, hanem Szilácsek Pál irta

kinevezett s utóbb grófi rangra emelt Lázár János már hosszabb idő óta érdeklődött. Midőn ugyanis II. Rákóczi Ferencz fia ügyének felkarolása miatt a bécsi udvar 1738-ban több erdélyi urat elfogatott és házaiknál szigorú kutatást tarttatott, a szintén elfogott Lázár Jánosnál „több irásokat kaptak, azok közt olyanokat, melyek valami scytha alphabetum jegyeivel készültek s nagyatyjáról, vagy atyjáról maradtak rá, azonban foglalatjokra nézve merőben ártatlanok voltak“.[1] Ha tehát tudjuk azt, hogy Gróf Lázár Jánost az 1749-ik évi erdélyi országgyűlésen képviselt székely nemzet Bécsbe felküldötte követnek, bizonyos alkalomszerűséget kell látnunk abban, hogy Szilágyi Samuel táblai ülnök a csikszentmiklósi feliratot 1749-ben lemásolta és Bécsbe küldötte az 1751-ben nádorrá kinevezett Gróf Batthyány Lajos fiainak. Ezzel a felirat a tudomány számára biztosítva volt. A fiúk székelyföldi nevelője, Horváth Benedek kegyesrendi tanár ugyanis a másolatot tovább közvetítette rendje tudós nyitrai tagjához, Dezsericzky Inczéhez, a kiről tudta, hogy készülő nagy történelmi művében igen előnyösen értékesítheti.

E mű I. és III. kötete 1748-ban jelent meg Budán. Teljes czíme: *De initiis ac majoribus hungarorum commentaria*, quibus accedit circa finem libri secundi insigne ac perantiqua manuscriptum ex Vaticana bibliotheca depromtum, hactenus desideratum. Tomus I. (libri I—II.), 2°.

A III. kötet czíme: *De initiis ac majoribus hungarorum Attila videlicet ejusque decessoribus proximis*. Liber IV. Tomus III. Opus vel ex eo gratum futurum, quod palmares lapsus antilogias, anachronismos domesticorum scriptorum retegat, et avitam hunnorum historiam, suae chronologiae, ac notivo ordini, veritatique, justa cum Crysi, et illustrationibus ex optimis, et pervetustis auctoribus petitis reponat. (Tomus I. fol. 14 + XX, pag. 234; III. fol. 5, pag. 354.)

A székely rovásirásra vonatkozó adatok lassú beszerzése miatt megkésett II. kötet 1753-ban került ki Budán a sajtó alól. A tartalmat szintén részletező czím így hangzik: „*De initiis ac majoribus hungarorum* liber III. Qui est exegeticon de scythis, amazonibus, hunnis, atque magaris, opus reconditis antiquitatibus, memorialibus chronologiis, ac genealogiis, nec non *inscriptione et alphabeto scythico* haud ingratum futurum. Tomus II. 2°, fol. 11, pag. 234, fol. 2.[2]

A czímben hirdetett scytha ÁBCz Bél Mátyás könyvének rovásirásos betűsora volt, a hirdetett scytha felirat pedig a csikszentmiklósi emlék fametszetben bemutatott másolata lett. Az, a mit Dezsericzky a székely irásról mond, ma már nem vehető komolyan; de könyvének az a X. sz. mellékletünkön látható lapja, a melyet a csikszentmiklósi felirat bemutatására szánt, a magyar epigraphia örökéletű emléke marad.

A felirat megfejtésével Dezsericzky nem kísérletezett. E czélra Bél Mátyás betűsorát azért nem tartotta kielégítőnek, mert a jegyek összerovására nem nyujtott felvilágosítást s a felirat néhány jegye is egészen eltérő volt.[3] Nagyon kétséges tehát, hogy a meg nem értett rovásirásos szöveg

[1] Szilágyi Ferencz: *Klio.* Históriai zsebkönyv. III. köt. 1836. 431. l. — Gróf Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*. Kolozsvár, 1858. 92—93. l. — Blahó Vincze ferenczrendi szerzetes, utóbb Hajós István Gáspár kegyesrendi tanárnak 1780-ban küldött egy rovásirásos betűsort, a melyet ez év május 5-én jegyzett ki az udvarhelyi convent jegyzőkönyvéből. Egyben megemlítette, hogy rendje *Historia Domus Csikiensis*-ében föl van jegyezve, hogy „a régi húnok ezen betűit, vagyis a scytha betűket Gyalakutai Lázár Imre kéziratai közt találták, ki azokat Telegdy János munkácskájából másolta“ Szabó Károly: „*A régi hún-székely irásról.*“ (*Budapesti Szemle*. 1866. Új folyam. V. köt. 139. l.) Ez a Gy. Lázár I. nagyatyja volt gróf Lázár Jánosnak. V. ö. Kájoniról szóló fejezetünkkel.

[2] A mű két utolsó kötete 1760-ban jelent meg. A negyedik kötet czíme: *De initiis ac majoribus hungarorum liber V.* Cujus pars I. complectitur filios, et reliquias Attilae; pars altera potior, hunnos abaros; pars III. potissima, hungaros usque ad nativitatem auspicatissimam d. protoregis et apostoli Stephani sanctorum posterorum genearchae. *Tomus IV.* Opus quam maxime necessarium ad illustrandam, ordinandamque et suis numeris absolvendam avitam hungarorum historiam: ut adeo (procul jactantia) ingenti domesticae rei littariae damno futurum fuisset, si lucem non adspexisset. Pestini, 1760. fol. 8, pag. 256, fol. 2.

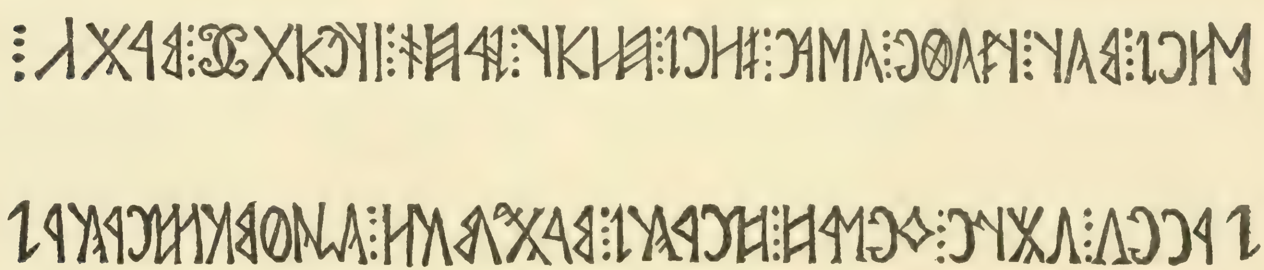
Az ötödik czíme: *Stephanus supremus, et ultimus majorum hungarorum, atque adeo corona et coronis seu [illegible] consummatissimus liber V. ac totius operis commentariorum de initiis ac majoribus hungarorum.* Hac suprema [illegible] exequitur locupletissime, beatissimi protoregis res, acta gestaque inde a prodigiosa nativitate usque ad [illegible] apotheosim, moderata cum crisi et confutatione evidenti cavillatorum ac sugillantium. Enarrat simul singulatim ac discutit universa, quae sub regimine divi protoregis domi forisque intervenere ad historiam patriae pertinentia. Pestini, 1760. Tomus V. pag. 277.

Ehhez járult még hely és év nélkül: *Dissertatio apologetica* . . . commentariorum de initiis ac majoribus hungarorum, amice alloquens Georgium *Pray*, auctorem annalium veterum hunnorum, avarum, et hungarorum. 2° pag. 30. — Továbbá 1763-ban: *Dissertatio II. apologetica* . . . 2° pag. 31.

[3] I. m. II. köt. 154. l.

En Inſcriptio Hunno-Scythica à dextra ad ſiniſtram legenda,

Quæ hodie quoque extat in Templo loci *Szent Miklós*, ſive *Sancti Nicolai* inclytæ Sedis *Cſikienſis* Siculorum Tranſylvaniæ; citra dubium ATTILÆ Poſterorum.

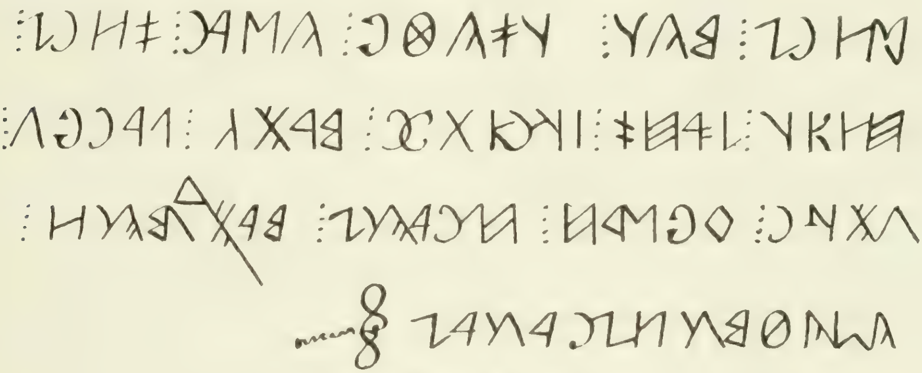

Hanc Inſcriptionem (uti jacet) ſolicitè exſcriptam Vir ſpectatæ Nobilitatis ac Eruditionis Samuel Szilágyi Judiciorum Regalium in Tranſylvania Aſſeſſor (uti vocant) transmiſit nuperrimè Vindobonam Illuſtriſſimis Filiis Excellentiſſimi Comitis de Battyán, nunc dierum PRÆSIGNIS PALATINI ſive PROREGIS in Hungaria: Ipſum autem idem Apographum meas in manus Vindobonâ perlatum eſt.

A csikszentmiklósi felirat Szilágyi-féle másolata.

fametszetének pontosságát ízről-ízre ellenőrizni tudta volna. Aggodalmunk igazolására fölemlítjük, hogy Simonchicz Incze kegyesrendi atyának utóbb szintén módjában volt a Horváth Benedek birtokába került 1749-iki másolatot lerajzolni és egy 1793 márczius 17-én kelt levelében Révai Miklósnak elküldeni. Mi a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában őrzött eredeti levélből bemutatjuk (4. sz. ábra) a felirat másodkézből eredő másolatát. Így aztán nyomban megállapítható, hogy a felirat szövegét Dezsericzky metszője két helyen csakugyan elrontotta. Jobbról balra indulva, a hatodik négyes pont után következő jegyet két ferde vonallal a szomszédjához kapcsolta; a második sorban pedig az első jegynek alól is kampót csinált. Így torzította el az első sor *százegy* szavát *császegy*-gyé, a második sor *János*-át pedig *Akános*-sá. Jellemző, hogy Simonchicz másolatában szintén eltorzult három bető; a harmadik sor utolsó *melter* (mester) szavában az *s*, s a negyedik sor utolsó *rinastaak* (csinálták) szavában a *cs* és *l*. Az elsőnél és utolsónál a másoló a *csinálták* szó *l* jegyének két fogát a *mester* szó *s* jegyébe rajzolta bele.

Horváth Benedek másolatát Simonchicz Hájos István közvetítésével ismerte meg. Noha Hájos rajza ma már szintén csak másolatokban van forgalomban, a *százegy* és *János* szavak nála mégis éppen úgy fordulnak elő, mint Simonchicz Inczénél.[1] Kétségtelen tehát, hogy e szavakat csakugyan Dezsericzky másolata, vagy a nyomda fametszője rontotta el.

4. Simonchicz Incze másolata.

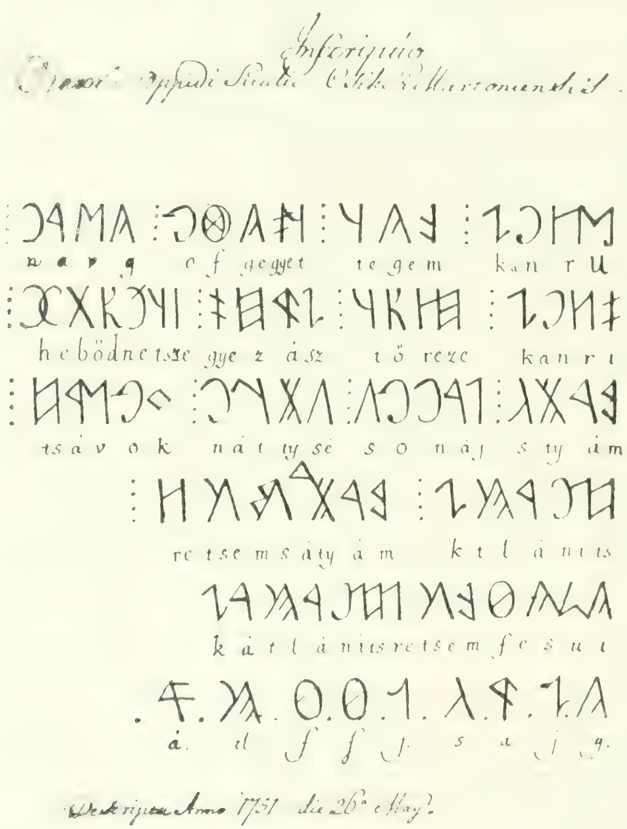
Miközben Dezsericzky kötete elkészült, a csikszentmiklósi feliratnak akadt egy másik másolója is. E másolat, melyet az 5. sz. ábránkon mutatunk be, a rajta lévő keltezés szerint 1751 május hó 26-án készült. A marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár 1503. b. jegyű negyedrétű kézirata őrizte meg két példányban. Mi azt a példányt közöljük, a mely alatt a felirat megfejtése szintén olvasható. Közöljük továbbá a hozzáirott jegyzeteket is.[2]

Ha most a két másolatot összehasonlítjuk, nyomban szemünkbe tűnnek azok az ismérvek, a melyek azt igazolják, hogy a két másolat egymástól függetlenül jött létre. Köztük mindenesetre legfontosabb az, hogy a Szilágyi-Dezsericzky-féléből hiányzik a megfejtés és a függelék. A marosvásárhelyiben viszont nincs meg a „János“ névben talált betű-hiba. Az elsőben elvétett „százegy“ (császegy?) a Simonchicz-féle másolatban még a marosvásárhelyi „akázegy“-énél is jobban van irva, a miből az következik, hogy az eredeti e romlott részét Szilágyi másolója jobban olvasta el. Megemlítendő még az is, hogy a marosvásárhelyi kézirat még nem tud Dezsericzky 1753. évi kiadványáról.

[1] *Monumentum literarium hunno-scythicum,* 13. lev.

[2] Itt említjük meg, hogy a Teleki könyvtár 1503. b. jegyű czimnélküli 4-rétű (19×23 cm) kézirata gyüjtelékes munka, melyben a következő emlékek vannak együtt: I. Literae Siculae ex Notationibus Generosi Steph. Dobai. Anno 1753. die 2 a May. — II. Alphabetum Ungaricum Clarissimi Desi Udvarhelyini. 1. l. — III. Literae Hunno-Scythicae ex Manuscriptis Clarissimi Kapossi. — IV. Ex manuscripto Anonymi Litterae antiquae Hunnorum quibus antiquitus ut Pagana utebatur Gens nostra. 2. l. — *V. Inscriptio Oratorii Csik Szent Martoniensis* (helyesen: Csik-Szent-Miklosiensis) *in Inclita Sede Siculicali Csik existens.* 3. l. — VI. *Inscriptio Oratorii Oppidi Siculicali Csik Szent Martoniensis* (helyesen: Csik-Szent-Miklósiensis). *Descripta Anno 1751. die 26-a May.* (Az előzővel azonos másolat latin betűs megfejtéssel.) 5. l. (A 6. l. üres.) — VII. *Inscriptio Csik Szent Miklósiensis testatur: etc.* (A felirat

A marosvásárhelyi gyüjtelékes kötetet nem eredeti kézirat, hanem egy XVIII. század végi szépírásban gyakorlott kezű iró másolata. Mivel névtelen szerzője a rovásirásos szöveget nem vétette el, azt kell hinnünk, hogy a czimben kétszer előfordulo „Csik Szent Márton" sem az ő, hanem a

5. A csikszentmiklósi felirat marosvásárhelyi másolata.

későbbi másoló tévedése volt. Ezt a tévedést egyébként a felirat másolatát követő eme fontos megjegyzések már teljes mértékben helyreigazították:

hitel[illegible] 7 pontban való bizonyitása [illegible] — VIII. *Vide Characteres Sibericos similes in Siberia repertos* 7—8. l. — IX. *Inscriptio a latere Cathedralis Ecclesiae Rétyensis in Inclyta Sede Siculicali Harom Szék existens* 9. l. — X. *Priscae Hunnorum Linguae Rudimenta, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio* Joannis Telegdi 11—20. l. — XI. *Characteres Siculorum* (2-rétű tábla). — XII. *Variantes hos Characteres considerantibus patet* (kov. [illegible] közölt betűk [illegible] összehasonlitásának tételes eredményei).

A II. számú emlék facsiniléjét közöltem az Ethnographia 1904. évi f. 415. l.; a VI. számúét u. o. 345. l.; a XI. számúét [illegible] 416. l. — A XI. számúét ezt megelőzőleg közöltem a X. sz. teljes szövegével a Magyar Könyvszemle 1903. évi [illegible] füzetében [illegible] *Ferenczi János Rudimentajának hamburgi és marosvásárhelyi kéziratai* ezimen. Budapest, 1903. — Az itt említett összes facsimilék megjelentek *Rovás és rovásirás* czimü kötetemben is. Budapest, 1905. [illegible] — A Magyar Nemzeti Muzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtára számára fényképi másolatokat is készíttettem, melyekből látható, hogy a IX. sz. felirat csak tulajdonjegyek sorozata s igy nincs köze a rovásiráshoz. V. ö. a Telegdiről szóló alábbi fejezet utolsó részével.

Inscriptio Csik Szent Miklósiensis testatur:

1mo. Veras has esse Litteras Siculas, et veram traditionem de his, Historicorum nostrorum omne dubium tollit. Etc.

2. Multorum Characterum figurae ex haec restituti possunt, quas varia Scriptura et manus depravaverat et mutaverat.

3. Hinc discimus adhuc Anno 1501. in usu characteres hos fuisse.

4. Quod Inscriptio valde simplex et rude complectatur, argumentum, indicium, et testimonium praebet veritati.

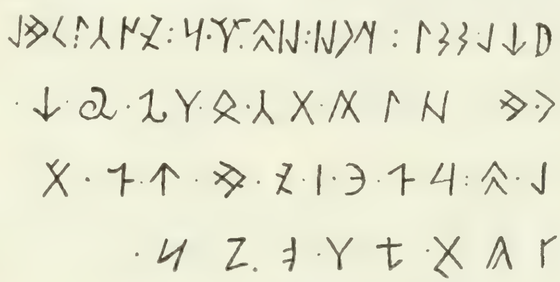
5. Jam potest huic veritati adsurgere Schwartz in Dissertat. de initiis Relig. Christ. vet. Hung.[1] Nec amplius Samueli Timoni Literae hae suspectae esse possunt, Epistola 1[a] ad Baronem Apor.[2] Item Fr. F. Otrokotsi Orig. in Cap. 7 : 23.[3] Iam satisfactum Belii spei, *De Literatura Hunnica*[4] Sect. 3.

NB. De antiquitate harum Literarum Siculicarum.

6. Literae hae cum antiquis Persicis collatae nullam similitudinem habent aut cognationem nec cum Tanguticis aut Mungalicis.

7. Cum Russicis et Slavicis multam similitudinem habent: sicut cum Gothis olim, post cum Slavis Hungaris commercium fuit et cohabitatio aut vicinitas.

Vide characteres Sibericos similes in Siberia repertos:

6. A marosvásárhelyi kézirat szibériai írásmutatványa.

NB. Post singulas voces duo puncta perpendiculariter sita, distinctionis gratia.

(*Magyarul: A csik-szent-miklósi felirat bizonysága szerint:* 1. E székely betűk hitelesek és a róluk szóló hagyomány is igaz; történetiróink minden kétsége eloszlik stb. 2. Ennek nyomán mindama betű alakja helyreállítható, a melyet a különféle irás és kéz elrontott és megváltoztatott. — 3. Belőle tanuljuk meg, hogy e betűk 1501-ben még használatban voltak. — 4. Az, hogy a felirat nagyon egyszerű és kezdetlegesen is van fogalmazva, okot, ismérvet és tanubizonyságot szolgáltat hitelességére — 5. Schwartz már ezen igazság istápolására sietett a régi magyarság keresztyén vallásának kezdeteiről irott értekezésben. Timon Sámuel sem találja többé gyanusaknak e betűket (V. ö. báró Aporhoz irott első levelével). Otrokocsi F. F. sem (V. ö. Orig. 7. fej. 23.). Bél reménykedése szintén teljesült. (V. ö. De Literatura Hunnica. 3. rész. — NB. Ezen székely betűk régiségéről: — 6. Ha e betűket a régi persa betűkkel egybevetjük, semmi hasonlatosságot és rokoni kapcsolatot nem mutatnak, valamint a tunguzokéval és mongolokéval sem. — 7. Az oroszokéhoz és szlávokéhoz nagyon hasonlítanak, minthogy a magyarok régebben a góthokkal, azután a szlávokkal érintkezésben voltak, együtt laktak, vagy szomszédságban éltek. — Vesd össze a hasonló szibériai betűkkel, melyeket Szibériában találtak. — NB. Minden szó után elválasztás végett két egymás fölé függőlegesen elhelyezett pont van.

[1] (Schwartz, Godofred): *Initia religionis christanae inter hvngaros ecclesiae orientali adserta.* Eademqve a dvbiis et fabvlosis narrationibvs repvrgata. Dissertatio historico-critica avctore Gabriele de juxta Honrad (Schwartz Godofred). Francofvrti et Lipsiae, 1740. 4-r. 76–78. l.

[2] Timon, Samuel: *Imago novae Hungariae*, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus ditionis hungaricae. Historico genere strictim perscripta. Cassoviae, 1734. — E függelékkel: „Additamentum ad Imagines antiquae et novae Hungariae tribus epistolis ad . . . baronem Petrum Apor . . . perscriptum. — Viennae Austriae, 1754. 4-r. — Utóbb: Viennae, Pragae, Tergesti, 1762. 4-r. 2. l.

[3] Otrokocsi Foris, Franciscus: *Origines Hungaricae:* Sev liber, quo vera nationis hvngaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis, panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquoet vocum hungaricarum, tum aliorum multorum nominum, in quibus sunt: Scythia Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister Amazon etc. Opus hactenus desideratum. Pars I et II. Franequerae, 1693. 320 21. l.

[4] Bel, Mathias: *De vetera literatvra hvnno-scythica exercitatio.* Lipsiae, 1718. 4-r.

A r[illegible]írás hitelének ez a tételes védelmezése elsősorban azért érdekes, mert az Otrokocsi Fóris F[illegible], Timon Sámuel és Schwartz Godofréd részéről megtámadott késői keletű írott emlékeket a természetes úton keletkezett, nyersen egyszerű és minden eladdig ismert emléknél régibb falusi templomfelirattal kívánja megvédelmezni. Érdekes továbbá, hogy Schwartz utalása nyomán szintén figyelembe veszi a legrégibb szláv betűket, de csak hasonlóságokat tud bennük felismerni. Ugyanígy hasonlóknak tartja a gót runákat; sőt — az újabbkori kutatásokat másfél századdal megelőzve — hasonlóknak tartja a Strahlenberg könyvéből ismert szibériai *ó-török feliratok* még meg nem fejtett jegyeit is.[1]

Annak bizonyítására, hogy a magát 1501-iki régiségnek valló felirat csakugyan megvan, a marosvásárhelyi kézirat névtelen szerzője még nem gondolt. Nem gondolt Szilágyi, Dezsericzky és a többi egykorú tudós sem. Pedig utóbb már nemcsak az egyszerű szöveg hitelessége szorult bizonyításra, hanem vele kapcsolatban igazolni kellett azt is, hogy ez a felirat az 1750. év táján csakugyan megvolt. A régi csikszentmiklósi egyházat ugyanis 1777-ben és 1784-ben alaposan megbolygatták: kibővítették, falait átalakították s a nagy alakításnak az oratorium régi rovásírásos feliratát is áldozatul ejtették.[2] Valóban nagy hálával tartozunk tehát Bél Mátyás emlékének, hogy az ő nyomdokán akadt két derék kutató, a ki ezt az irástörténeti kincset a magyar tudomány számára még idejekorán megmentette. És hogy teljes hitelű legyen másolatuk, megmentették egymástól függetlenül; ha egymást pontosan nem is fedő, de egymást pompásan kiegészítő eredménynyel.

II.

A felirat megfejtése.

Mivel a marosvásárhelyi kézirat nem jelent meg nyomtatásban, a csikszentmiklósi felirat tanulmányozói mindvégig Dezsericzky fametszetére voltak utalva. Ebben a megfejtés hiányzott ugyan, de a szemközt lévő oldalon közölve volt a Kapossi-Bél-féle betűsor, a melynek segítségével bárki hozzáfoghatott a titokzatos szöveg megszólaltatásához.

A megfejtések sorrendjében a marosvásárhelyi kézirat szerzőjének 1751-iki szövege helyezendő legelső helyre. Ez, a fenti 6. sz. ábrán jobbról balra olvasva, így hangzik:

> **Urnak : meget : tegyegfo : gvan : irnak : ezeröt : százegy : esztendőbeh : mátys : jános : estyán : kováts : tsináltk : mátyásmester : iusefmestertsinálták : g. j. a. s. j. f. f. lt. á.**

E szöveget Szabó Károly 1866-ban hozta először nyilvánosságra.[3]

Dezsericzky közlését Cornides Dániel kértére először Bod Péter fejtette meg 1768-ban. Ez a Cornides *De vetere litteratura Hunnica* czímű kéziratában megmaradt[4] s Jerney János egyik értekezésében[5] 1840-ben kiadott szöveg így hangzik:

> **Urnk : mgt : tgyg : fo : gvan : irnk : zröt : szazgy : sztendőben : Matys : Janos : Stitan : Kovats : tsealtk : Matyas mstr : Grgly mstr tsealtak. (Azaz: „Urnak meget etegyeg fogván irnak ezerötszázegy esztendőben; Mátyás, János, Stytán Kováts tsinálták, Mátyás mester, Gergely mester tsinálták").**

[1] *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia.* Stockholm, 1730. 409–411. l. II., V. és XII. tábla. A [illegible] hieroglyphoknak mondott *tangat* és *naungal* nászjegyeket l. ugyanott a 312. lapon.

[2] Benkő Károly: *Csík, Gyergyó és Kászon székek leírások.* Kolozsvár 1853. II. rész, 69–70. l.

[3] [illegible] *[illegible] Szemle*, Új folyam VI. köt. 144. l. 2. jegyz. Itt tévesen „esztendőben" olvasható.

[4] [illegible] 1768 november 25-én kelt levél Hajós István [illegible]hez, mely megvan a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtárában. E levélből átvéve Hajós: *Monumentum literarum hunno-scythicum* czímű kéziratában.

[5] *K[illegible] vármegyei régiségekről.* Tudománytár. Új folyam, VIII. köt. 1840. [illegible] l.

A nyomtatásban először megjelent 1794-iki megfejtés GYARMATHI SÁMUELtől származik. A DEZSERICZKY fametszetének kisebbített másolatával támogatott szöveg ez:

> Urnk : mgt : tgyg fn : iran : gyzer : ts(—4)szrt : szaz gy : sztendő : Matys : Janos : Stytn : kovats : tsealtk : Matyasmestr : Grglymstrtsealtk. (Azaz: „Urunk meget tege fogván iránk egy ezer négy szerte száz egy esztendő; Mátyás, János, Styitán kováts tsealták, Mátyás mester, Gergely mester tseálták".)[1]

A következő években KATANCSICH MÁTYÁS PÉTER szintén foglalkozott a felirattal s fáradozásainak ez a nyilvánosságra hozott furcsa eredménye lett:

> Vuni most tögy-fo, s a van eo pinizurt, ecs az eo it erdőbe: ma böt János, s böte Kovács, Csinal-ti ma böas mastu, avagy mastu csináltas. (Azaz: „Van-é most tölgyfa? s ha van jó pénzért, és a jó itt erdőhöz? ma vett János s vette Kovács. Csinálj te, ma vehess mástúl, avagy mástul csináltass").[2]

FÉNYKERESŐ (Szabó József) még furcsább szövegének titka az, hogy a *Debreczeni Magyar Grammatika* tanitása nyomán a feliratban összevissza forgatott, téveszttett és cserélt oláh betűket látott. Ő tehát Cyrill-betűk segítségével betüzte ki ezt a képtelen szöveget:

> A szent Mig-gehlos ezen sz. szekg hazah igektvhe mhl Jansl leghn ksszag gnargi mahlmző igithmző gnarga. [Azaz: „A szent Miklós ezen sz. székes egyháza ügyekitvője (ügyitője) Mihály Angyal legyen község könyörgő (vagy ükönő őrje) müélvelmező ügyitemező (ügyetemes) könyörgőe (vagy ükőne őrje)"].[3]

Az újabb kutatók közül SZABÓ KÁROLY foglalkozott behatóan a felirattal s a viszonylag legsikerültebb Bod-féle megfejtést ekként javította ki:

> Ur-n-k : m-g-t : ti-g-fo : gv-a-n : i-r-n-k : zr-ö-t : sza-z-gy : sz-t-nd-ő-h-
> Urunk megettig fogván irunk ezerötszázegy esztendőh
> be : M-aty-s :
> be Mátyás.
> J-a-n-o-s : S-ty-a-n : k-o-va-cs : cs-n-a-lt-k : M-a-tya sm-st-r : Grg-ly :
> János, Estyán kovács csenálták, Mátyás mester Gergely
> m-st-r-cs-n-a-lt-a-k.[4]
> mester csenálták.

Ugyanakkor megkísérlette a marosvásárhelyi másolat végén talált jegyek megfejtését is. Az eredmény ez lett:

> Elj-a-s cz-ly-ly-lt-a (Azaz: Éliás cselylyálta, vagyis: csinálta.)[5]

Midőn korábbi rovás-tanulmányaim fonalán a csikszentmiklósi felirattal foglalkoztam, megállapitottam, hogy egy régebben már *hibásan felfrissitett vagy kijavitott* (restaurált) régi szöveg másolataival van dolgunk.[6] A másolatokban felismerhető hibák gondos javitása után ez lett az eredmény:

[1] *Okoskodva tanító magyar nyelvmester.* Mely irattatott . n. Hunyad vármegye orvosa által. Első darab Kolozsvárott, 1794. 4 6 l. A facsimilét e kiadványból vette át PERGER JÁNOS: *A magyar és hazája régenten.* Pest, 1831. 21. l.

[2] KATANCSICH: *De Istro ejusque adcolis commentatio.* Buda, 1789. 4-rét, 307—9. l.

[3] FÉNYKERESŐ: *A csik-szent-miklósi templomon levő régi felirásról.* Tudományos Gyüjtemény. 1840. V. köt. 99—102. lap.

[4] I. ért. Budapesti Szemle. Új folyam, VI. köt. 112. l.

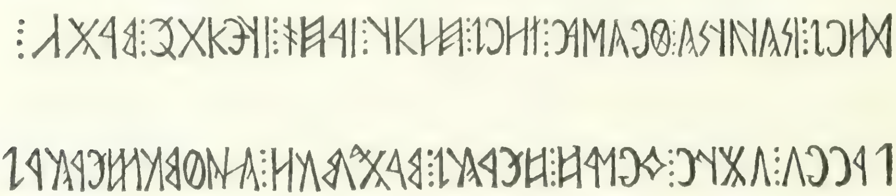
[5] Ugyanott 115. l. E kétséges olvasás helyébe DEBRECZENYI MIKLÓS újabban ezt a minden alapot nélkülöző szöveget ajánlotta: „Meg javiták és uj fen fel álliták". (*Az ősmagyar irás néhány hazai s oroszországi emléke.* Budapest, 1914. 17. l.)

[6] *A csikszentmiklósi felirat.* (Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1903. okt. 13. felolvasó ülésén). Tartalmát l. *Telegdi János rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézirata* czimű czikkemben (Magyar Könyvszemle. Új folyam. XI. köt. 1903. 253. l.) és a czikk különlenyomatának 7—8. l. — V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás* Budapest, 1909. 196—200. l. a hibás és helyreállitott felirat facsimiléivel. (Ethnographia, 1904. 350. l.)

Urnak : születésétől : fogván : irnak : ezeröt : százegy : esztendőbe : Mátyás : János : Estyán (?) : kovács : csenálták : Mátyásmester : Gergelymestercsenálták : Eljás (?) : csenálta (?) :

E megfejtésen ma már igazítani való akad. Az egykorú „*Ab incarnatione Domini*" keltezésének megfelelő „*Urnak születésétől fogván*" középső szavát a hibás irásjegyek vonalainak figyelembevételével „*születésétül*"-nek olvassuk; de egyben megjegyezzük, hogy ugyan-e czímen olvasható „*születetétül*", „*születetétil*" és „*sziletetétil*", valamint „*születesétil*" és „*sziletésétil*" is. Utólag igazságot kell szolgáltatnunk a marosvásárhelyi másolat megfejtőjének is, mivel a két „*csinálták*" szóban az *i* jelzését felismerte. Mi e jelzést Telegdi *Rudimentájának* legrégibb giesseni másolata alapján tökéletesbítjük. Az *in* összerovása teszi kétségtelenné, hogy az *i* jegyének függőleges szára sem két, hanem — a többi emlék *i* jegyének példájára — csak egy ferde, vagy vízszintes vonalkával van átvágva. Az *in* összerovása miatt kell az „*esztendőbe*" szó *nd* jegyét is akként kiigazítani, hogy a *d* jelenlétét jelző vonalka derékra kerüljön. Úgy, a hogy a *Rudimentában* és a konstantinápolyi feliratban is látható. Az „*Estyán*" szót továbbra is meghagyjuk; de megjegyezzük, hogy az „István" név e kétes változata helyett ugyanennyi szabadsággal rekonstruálhatnánk „*Esván*", vagy „*Sebestin*" neveket is.

Ellenőrzése czéljából 7. sz. ábránkon bemutatom a most újra kijavított szöveget. E művelethez most is a Szilágyi-Dezsericzky-féle másolatot használtam fel, mert ez a marosvásárhelyinél jobban feltünteti a rovásírás merev jellegét.

7. A csíkszentmiklósi felirat javított szövege.

A felirat ekként kijavított szövege *jobbról balra* olvasva egész terjedelmében így hangzik:

ÚRNaK ⁝ SZÜLeTéSéTÜL ⁝ FOGVÁN ⁝ IRNaK ⁝ eZeRÖT ⁝ SZÁZeGY ⁝ eSZTeNDŐBE ⁝ MÁTYáS ⁝
JÁNOS ⁝ eSTYÁN (?) ⁝ KOVÁCS ⁝ CSINÁLTáK ⁝ MÁTYÁSMeSTeR ⁝
GeRGeLYMeSTeRCSINÁLTÁK ⁝

Ehhez járul a fenti 5. sz. alatt bemutatott marosvásárhelyi másolat függeléke, a melynek fölöttébb romlott szövegét a mellékelt 8. sz. ábrán látható javítások alapján ekként kell *jobbról balra* olvasnunk:

8. A kijavított függelék.

eL . J . Á . S . CS . IN . NÁ . LT . A .

Következnék annak megállapítása, hogy miért van a felirat függelékének eltérő pontozása és aránytalanul romlottabb szövege. Erre azonban az eredeti ismerete nélkül vállalkoznunk nem lehet. Mivel Szilágyi Sámuel nem másolta le, azt kell gyanítanunk, hogy szervileg a felirathoz sem tartozott, vagy annak csak utólag s szembetűnő együgyűséggel odatoldott függeléke volt.

III.

Megtévesztésre szánt utánzatok.

II. József császár halála után a nemzeti felbuzdulás Erdélyben 1791-ben létrehozta a régi történelmi emlékek felkutatására és kiadására alakult *Kéziratok Társaságát*, a latinul *Societas Polihistorum Transilvanicanak* nevezett társaságot. Ezt rövid idő mulva az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* megalakulása követte, a melynek egyik feladata Erdély „régi és új történeteinek kidolgozása" volt. A két testület éltető lelke Aranka György lett, a ki a kútfők felkutatása és összegyüjtése czéljából 1793-ban és 1797-ben beutazta Erdély nagy részét.[1] Mindegyik útját kiterjedt irodalmi levelezés előzte meg. Így a második út előtt írt Németh József czimzetes kanonok- és felcsiki esperesnek is, a ki 1797 márcz. 30-án ezt válaszolta Arankának:

„A' Tekintetes Úrnak úri levelét nagy tisztelettel vettem, értem belőle, hogy *a' csik szent miklósi templomban levő scythiai írásokról* doctor Gyarmathi úr grammatikájában emlékezik. *De azon scythiai irások nem a' szent miklósi templomban voltak, hanem a' szent mihályiban*, az hol 1757-től 80-ig plebános voltam. Azon írások valami chorus' deszkáinak hulladékán valának irva, és valami Mikrai Nevezetű, székely regimentnél lévő gyalog strázsamester így magyarázta: *Csináltatta Sándur IIII ben.* Ezen kívül még volt egy hosszú, mintegy ölnyi hosszúságú, de tenyérnél nem szélesebb deszkára, ugyan *székely betűkkel* való írás; ezt pedig így magyarázta: *Ezen kép rámát csináltatta* — 's mivel több irás rajta nem volt, többet nem lehetett belőle tanulni. 1768-ban a' fenn irt írott deszkákat n. méltóságos *Cserei Farkas* udvari tanácsos úr tőlem elkérvén, *Bécsbe* magával elvitte volt; azután nem hallottam rólok semmit".[2]

Gyarmathi Sámuel 1794-ben kiadott nyelvmestere még nem tudott arról, hogy a csikszentmiklósi felirat időközben megsemmisült.[3] Ezért kereste meg Aranka levélben Németh Józsefet. A válasz koholt tartalma Aranka megtévesztését czélozta, mert az előző 1796-ik évben gyártott és Arankának is megküldött hamis *Csiki Székely Krónika* után, most egy újabb hamisítványt kívánt az erdélyi történelmi emlékek közé becsempészni. A krónikát Szádeczky Lajos megállapítása szerint a Sándor-család történetének dicsőségére csikszentmihályi Sándor Zsigmond gyártotta és hozta forgalomba — Németh József egykori csikszentmihályi plébános, Farkas Nepomuk János „Csik-Somlyón maga házánál nyugvó öreg világi pap" és mások segédkezésével.[4]

A minket érdeklő hamisítványhoz ötletet Kunits könyvének fentebb tárgyalt helye és a csikszentmiklósi felirat eltünése szolgáltatott. Ezért utánozza a felirat megismételt *„csináltatta"* szavait és a mellettük szereplő személyneveket, mely névutánzatnak itt a Sándor-családot kellett forgalomba hozni. Sőt meglepő együgyűséggel utánozza a felirat sorsát is azzal, hogy a csikszentmihályi szintén Bécsbe vándorolt és szintén eltünt. A fődolog természetesen az volt, hogy az 1111-nek is olvasható IIII számmal kapcsolatban a „Sándur" családnév hun-szittya rovásírásos szöveggel is forgalomba kerüljön. Ezért a hasonló régiségűnek árult magyar szöveg az állítólagos régi szavakkal már nagyon fukaron bánik. De a forgalomba hozott néhány szó is eléggé igazolja, hogy a hamisító minden nyelvtörténeti tájékozottság nélkül fogott hozzá a dicstelen munkához.

Mivel a csikszentmiklósi felirat száz esztendőn át egyetlen nyilvánosságra került eredeti rovásírásos emlékünk volt, a szegénységünk leplezésére vállalkozó ostoba hamisításnak nemcsak buzdító példája, hanem egyben árulója is maradt. A benne előforduló nevek bátorították a *Túróczi fakönyv* névtelen szerzőjét, hogy Baranyai Decsi János alább sorra kerülő buzdítását alaposan félreértve, de

[1] Vass József: *Adalékok Erdély kiadatlan történetirodalmához.* Ebben közölve Aranka György 1793 nov. 10-iki jelentése: *Erdélyi utazás, régi kéziratok ügyében*; továbbá jelentése a Magyar Nyelvmívelő Társaság 1797 szept. 4 és 5-iki ülésén: *Utazás Erdélyben tekintettel a Magyar Nyelvmívelő Társaságra.*) Új Magyar Múzeum. 1854. évi foly. I. köt. 403. és 411 l.

[2] *Nemzeti Társalkodó.* Kolozsváron, 1836. II-ik félesztendő. 232—233. l., e megjegyzéssel: „Az eredeti levélből, mely Kolozsvárott a' k. lyceum' könyvtárában — az erdélyi magyar nyelv-mívelő társaság' actai között — találtatik."

[3] I. m. 4—7. l. — Gyarmathit félreértve, Orbán Balázs két helyen, Csikszentmiklóson és Gyergyószentmiklóson kutatott a felirat után. (*A székelyföld leirása.* Pest, 1869. II. köt. 74. és 105. l.)

[4] Szádeczky Lajos: *A Csiki Székely Krónika.* Budapest, 1905. 7—84. l.

[illegible] nyelvtörténeti koczkázat nélkül az 1391 iki *[illegible]* személyneveiből a Kapossi-Bél-féle betűsorral nyírfahéjra irott rovásirásos szöveget hamisítson.[1] Somogyi Antal kötetekre menő rovásirásos hamisítványaiban szintén nyoma van a csikszentmiklósi ódon szöveg felhasználásának. A ki is nyomatott régi énekek szövegében fölmerülő eme keltezés: „Hogy irunk kezdvén *születet mög tege* — Ezer ötszáz huszanhét esztendőbe . . .“, valamint ennek párja: „— *születetnél tege* kezdvén midőn irunk *ezer öt szer száz* harminczban“, nyomban elárulja, hogy a hamisító Gyarmathi Sámuel *Magyar nyelvmesterének* fentebb idézett téves megfejtéséből merítette ismeretét.[2] Somogyi Antal kéziratainak tanulmányozása alkalmával kiderült, hogy a csikszentmiklósi felirat megfejtésével szintén foglalkozott. A kibetűzhető szöveg szerinte így hangzik: „Urunk megett *(megü) egység* (eddig) fogván irunk (vagy: irnak) stb.“ Ekként felkészülve s a felirat szövegét és jellemzőbb betűit is felhasználva, hamisította egyik kötetébe ezt a bejegyzést: „Született *megü egység* számitunk ezer négy száz ötvennégy esztendőt, fogamat *megü* ezer négy száz ötvenhármat. Pető mester, Dávid és Jakab *Kohács mester*, Peter *Estyán* (!) kezekel“.[3]

Azt, a mi Somogyi régi énekeiből nyomtatásban megjelent, belső okok alapján nyomban megbélyegezte irodalmunk.[4] Csak rovásirásos kéziratainak egyik kötete, az úgynevezett „Karacsay-kodex“ csinált utóbb zavart, midőn Dadai Király Pálhoz került. Ez a rovásiráshoz értő tanár avatta be a kézirat titkaiba és a Somogyi-féle énekek vele összefüggő mysteriumaiba kitünő művészünket, Fadrusz Jánost.[5] A nép közt kutatott emlékek ügyét is ide keverve, jött aztán létre a zilahi Tuhutum-szobor, melyre Somogyi négy pogány éneke egy omori (Temes vm.) paraszt ember birtokában megtalált, de a csikszentmiklósi felirat másolatáról irodalmi úton ellesett betűkkel van hibásan felróva.

A tévedések kiderítése és a népi emlékek kutatása 1902—3-ban egész országot foglalkoztató érdeklődést tudott kelteni.[6] A kritika beavatkozása és a kutatások meddősége végül sokakban csalódást keltett. De a magyar rovásirás tudományos ügye az országos érdeklődés alkalmából elvégre mégis dűlőre jutott.

IV.

A felirat hitelessége.

Hálával említjük meg, hogy a magyar rovásirás hitelességének megállapítása alkalmával a tudományos művelet legfőbb biztosítékát a csikszentmiklósi felirat nyujtotta. Szóval az a legrégibb emlék, a melynek eredetije elveszett s ennek hiányában a hitele is bizonyításra szorult.

Most, hogy az elveszett emléket letagadó és helyére egy szemérmetlen hamisitványt csempésző Németh-féle levelet is megismertük, a csikszentmiklósi felirat hitelének bizonyítékait még élesebb világításba kell állítanunk.

[1] Jerney János: *[illegible]* Tudománytár [illegible] VIII. köt. 1840. — Ennek kritikáját l. Szabó Károly: *A régi hún-székely irásról* (Budapesti Szemle, 1866. VI. köt. 127. l.) és Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásirás*. Budapest, 1909. 294—299. l. (Ethnographia, 1906. 344—347. l.).

[2] Somogyi Antal: *Régi magyar énekek*. Közzéteszi — —. Arad, 1873. I—III. füzet. I: 95. és 97. l. (V. ö. Sebestyén i. m. 306. l. és Ethnographia, u. o. 354. l.).

[3] Dr. [illegible] és dr. Sebestyén Gyula *[illegible] jelentése a M. Tud. Akadémiának 1903. márcz. 23-án.* Akadémiai Értesitő, 1903. évi XIV. köt. 193—210. l. (V. ö. Sebestyén i. m. 299—308. l. és Ethnographia, u. o. 348—355. l.)

[4] Arany János névtelen birálata a *Budapesti Szemle*, 1873. III. köt. 5. f. 224. l. (V. ö. Sebestyén i. m. 300. l.); Szarvas Gábor czikke a *Reform*, 1873. 287. sz. és a *Magyar Nyelvőr*, 1902. évi XXXI. köt. 455—58. l.

[5] Dadai Király Pál: *Hun-székely irás*. Ellenzék, 1888. 15. sz. — U. a. *Researsches in Hunno-Scythic*. London, [illegible]

[6] [illegible] 1902 szept. [illegible] és a *Budapesti Hirlap* [illegible] A M. Tud. Akadémia I. osztályától véleményadásra kiküldött bizottság elé terjesztett *Jelentés*. Húsz ábrával (A M. Tud. Akadémia 1903 márcz. 5-én tartott üléséből). — A temesvári bizottság jelentése Tar Mihály és fia, Tar István 1902 szept. 30-iki vallomásáról: a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Értesitője* 1902. IV. füz. 88—95. l. — Sebestyén 1902 decz. [illegible] 1903 jan. 21-én a M. Néprajzi Társaságban. (Bő kivonata a *Pesti Hirlap*, *Budapesti Napló* stb. másnapi számaiban). V. ö. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 308—325. l. (Ethnographia, 1907. 74—87. l.)

A két hiteles és egymástól független másolat föltétlen bizonyossággal igazolta, hogy a csikszentmiklósi felirat 1750 körül csakugyan megvolt, valamint igazolta azt is, hogy a felirat szövege akkor mi volt. De azt már nem igazolhatta, hogy a felirat csakugyan 1501-iki és nem később keletkezett apokrif termék. Hiszen Telegdi János alább tárgyalandó kézikönyve a másolatok előtt másfél századon át hirdette a pusztulófélben levő székely rovásirás titkait és megmentésének mívelődéstörténeti jelentőségét. Ennek köszönhető, hogy a marosvásárhelyi másolat mellé 9 olyan betűsort tudtak összeállítani, a melynek jegyei Telegdi sokszor lemásolt és kézről kézre adott kéziratából kerültek forgalomba. E jegyek már a fára rovott ősirásnak csupa tintával irott és a rovásirás merev jellegét egyben meg is szüntető értéktelen csökevényei. A fára rovott eredeti példányok megmentésére, vagy lemásolására senki sem gondolt, hamisításukra még kevésbbé. Nem gondolt a csikszentmiklósi felirat szerzője sem.

Ha az emlék eredetijét nem kellene sajnálattal nélkülöznünk, akkor most a belső okok egész világa állana rendelkezésül a régiség bizonyítására, vagy czáfolására. A másolatok révén csak a szöveg menekült meg, a melyből először is értékes nyelvtörténeti bizonyítékokat kellene rendre kihüvelyeznünk. Csakhogy ezt a műveletet a magánhangzók ugratása miatt megejteni nagyon nehéz. Nehéz továbbá azért is, mert a hangzóknak és mássalhangzóknak állandó jegyeik vannak és így a korhatározó jelenségek létrejöttét az évszázadokat felölelő pár emléken kell megállapitani. A bolognai emlék naptári részében a középkori magyar csiziók és naptárak nyelvtörténeti régiségeit használtuk fel eligazitó példákul; de abban a másik részben, a hol ilyen fogódzó már nem volt, a rovott régi szöveg lemásolása sem sikerült, megfejtése még kevésbbé.

A nyelvtörténeti eligazodás a csikszentmiklósi felirat esetében még jobban meg van nehezítve. Mert ha a hitelét bizonyitanunk kell, akkor nincs is jogunk megfejtése alkalmával nyelvtörténeti szempontokat érvényesíteni. Viszont ha e szempontokat egészen mellőzzük, könnyűszerrel eltörölhetjük azt a kevés történeti jelleget, a mi régiségét bizonyítaná. Így árthattam esetleg én is a fölirat régiségének, mikor *„születésétül“*-t olvastam *„születetétül“* helyett. Ellenben tévesen termeltem rá nyelvrozsdát, midőn előzőleg én is *„csenálták“*-ot olvastam *„csinálták“* helyett.

Ilyen körülmények közt valóságos szerencse, hogy a feliratba epigraphiai hiba csúszott be. Hasonló szerencse az is, hogy e hibát két érdeklődő fél egymástól függetlenül és egybehangzó pontossággal másolta le. Értjük az *„Urnak : megct : tegyegfo : gván“* szövegrészt, mely nemcsak azt bizonyítja, hogy a lemásolás idején már romlott, vagy már elrontott, szóval már régi volt, hanem bizonyítja azt is, hogy olyan romlott szöveget, a melyet másfél százados kísérletezés árán lehetett elvégre vallomásra bírni, emberi számítás szerint hamisítani nem lehet. Ezt csak elrontani lehetett; elrontani is csak akkor, midőn a kitöredezett, szúette régi feliratban az elavult *„születésétül“*, vagy *„születetétül“* szó értelmét a felirat felfrissitője, kifestője, restaurátora a rábízott feladat teljesítése előtt kibetűzni már nem tudta.[1]

Ha tehát a felirat az 1750 előtti restaurálás idején már régi volt, akkor senkit sem lephet meg az, hogy az 1501-iki keltezés most kibontakozó magyar szövege tökéletesen megfelel a középkori keltezés latin szövegének. Éppen olyan természetes jelenség ez, mint az a másik, mely a templomcsináló iparosokat még nem vezetéknévvel, hanem középkoriasan, keresztnevükön szerepelteti. Sőt most már hozzátehetjük, hogy e jelenségeket igen szépen kiegésziti az 1501-iki felirat irástörténeti elhelyezkedése is. Létrejött, mikor a székely rovásirás rovott betűsorát a tollal és tintával irott latin betűsor egy népies magyar szöveg előállításánál és hevenyészett epigraphiai alkalmazásánál helyettesíteni még nem tudta. És a rovásiráshoz értő egyszerű iparosok rótak olyan irásjegyeket, a melyeknél tökéletesebbekkel egyetlen későbbi emlékünk, még a közelkorú konstantinápolyi emlék sem dicsekedhetik.

Fentebb megtudtuk, hogy a felirat egyik lemásolója és első megfejtője volt egyszersmind az első, a ki a felirat hitelességének kérdését fölvetette. Szerinte hitelességét nagy egyszerűsége s szövegének kezdetlegessége igazolja; régiségére vonatkozólag pedig nem a széltére idézett krónikás följegyzésekre hivatkozik, hanem utal a gót runákkal és a még megfejtetlen ó-török betükkel való nagy hasonlatosságára. Örömmel megállapitja, hogy e felirat lesz hivatva valóra váltani Bél Mátyás

[1] V. ö. Bod Péter ugyanigy eltorzitott fogarasi templom feliratával (Sebestyén: i. m. 265. l. és Ethnographia. 1904. 418. l.)

reménykedését és megnyugtatni a kétkedőket. Megállapította továbbá azt, hogy a felirat segitségével a századok folyamán elferdült régi irásjegyek formái is helyreállíthatók. E merésznek tetsző állítás igazolásául a felirat szövegét Telegdi *Rudimentájának* és néhány forgalomban lévő betűsornak ügyes felhasználásával fejtette meg. Mire tehát a meglepő eredménynek birtokába jutott, már arról is meggyőződhetett, hogy a felirat rovásirása nemcsak a betűk formáit, hanem a hangzók ugratását és a betűk összevonását illetőleg is tökéletesebb minden eddig ismert irott emléknél.

A bolognai és a konstantinápolyi középkori emlékek újabban végérvényesen igazolták, hogy az időrendben köztük elhelyezkedő csikszentmiklósi felirat epigraphiai szempontból tökéletesen megállja a helyét. Sorkezdése, merev vonalvezetése, szóközi pontozása tökéletesebb a másfél évtizeddel fiatalabb konstantinápolyi feliraténál. A hangzók ugratása és a betűk összerovása bennük körülbelül egyezik. A bolognai emlék mindkét téren aránytalanul tökéletesebb. A csikszentmiklósi és a konstantinápolyi viszont tökéletesebb Telegdi *Rudimentájánál*. Midőn ezt a csikszentmiklósi felirat említett első megfejtője észrevette, a *Rudimenta* ama részét, mely az összerovásokról szól, már le sem másolta. A csikszentmiklósi felirat tökéletes betűi pedig a *Rudimenta* latin szövegének összes rovásirásos mutatványait mellőztették vele.

NEGYEDIK FEJEZET.

A KONSTANTINÁPOLYI FELIRAT 1515-BŐL.

I.

A felirat felfedezése.

A kalandos körülmények közt készült konstantinápolyi rovásirásos felirat másolatát Dernschwam János 1553—1555. évi törökországi és kisázsiai utazasainak naplói őrizték meg számunkra.

Dernschwam az augsburgi Fuggerek és a velük rokonságban lévő Thurzók magyarországi bányabérleteinek volt intézője. Az újabb kutatások szerint 1494. márcz. 23-án született Brüxben, Csehországban. Az egyetemet 1507-ben Bécsben, 1509-ben Lipcsében hallgatta s az utóbbi főiskolán 1510 szept. 5-én baccalaureussá avatták. Utána Németországban és Olaszországban utazgatott. Rómában 1513-ban volt. A következő évben Budán az 1535-ben elhalt Balbi Jeromos humanista szolgálatába lépett. A Fuggerek magyarországi nagy ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatainak kötelékében hihetőleg már 1518-ban benne volt s a saját költségén megtett keleti utazásig benne meg is maradt. Míg a Fuggerek és Thurzók szolgálatában állott, Beszterczebányán lakott. A nagy utazás befejezése után Körmöczbányán nyert alkalmazást és késő öregségében itt is halt meg 1568 végén, vagy 1569 legelején.[1] Örököse 2000 kötetesnél nagyobb könyvtárát a bécsi udvari könyvtárnak 500 forintért adta el. Könyveinek czímeres exlibrisein neve így szerepel: Joannes Dernschwam de Hradiczin. Szóval büszkén kifejezésre juttatta, hogy érdemeinek jutalmazásául 1535-ben nemességet kapott.[2] Arczképét emlékérmének az az egyetlen példánya őrizte meg, a melyet Wimmer E. bajor alezredes fedezett fel Straubingban, az Oroszlán-gyógyszertár éjjeli csengőjén. A helybeli városi múzeumban elhelyezett jelző harangocska 1537-ben készült. A rézöntő a kehelykészítő ötvösök egykorú eljárása szerint hat meghajlított emlékérmet használt fel díszítékül. Az egyik érem 1536-ban készült e felirattal: IO : DERNSCHWAM DE HRADICZIN AETATE : XXXXII :[3]

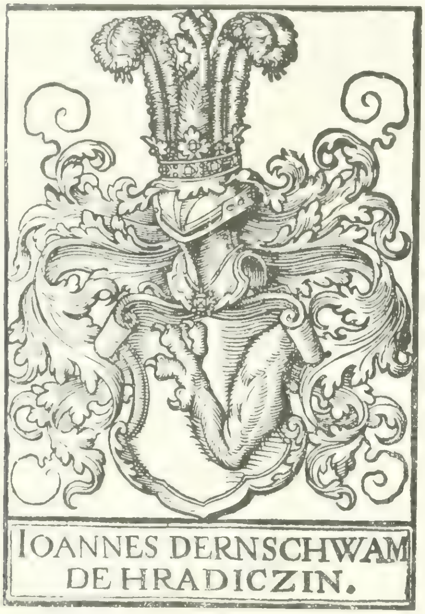
E nagyműveltségü férfiút a pénzverőkkel folytatott állandó viszony nevelte numismatává és epigraphussá. Mommsen és társai a berlini nagy epigraphiai kiadványokban gyakran idézik Dernschwam egyik kéziratban maradt epigraphiai gyüjteményét, melyet a bécsi udvari könyvtár kéziratainak

[1] Babinger, Fr.: *Hans Dernschwam, ein Kleinasiaforscher des XVI. Jahrhunderts.* (Deutsche Rundschau für Geographie, XXXV. köt. 535. l. Mit 1. Abbildung); — U. a. *Zur Lebensgeschichte H. Dernschwam's* (U. o. XXXVI. köt. 133. lap).

[2] Graf Karl Emich zu Leiningen Westerburg: *Deutsche und österreichische Bibliothekszeichen.* Stuttgart, 1901. (Három változatot közöl.) V. ö. Zeitschrift des deutschen Exlibrisvereins, 1898. VIII. 55. l.; 1900. X. 53. l.; 1901. XI. 76. l. — Babinger, Fr.: *Zur Lebensgeschichte H. Dernschwam's* (Deutsche Rundschau für Geographie, XXXVI. köt. 133. lap).

[3] Wimmer, E.: *Sammelblätter zur Geschichte der Stadt Straubing.* I. füz. Strassburg, 1882. 18. sz. 71. l.; továbbá a Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft. 1882-iki I. köt. 129. l. — Babinger, F.: *Eine unbekannte Denkmünze auf Hans Dernschwam* (Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft 1913, 46. l.). — Sebestyén Gy.: *Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásirásos magyar nyelvemlékhez* (Ethnographia, 1914. évf. 8. lap).

[illegible] szerepeltet: Johannes Dernschwam: *Inscriptiones romanae e lapidibus in territorio Hungariae et Transylvaniae a. 1520–1530 collectae.*[1] Egy 1563-ban irott magyar tárgyú bányatörténeti emlékiratát Engel J. K. jeles történetirónk kiadta 1797-ben a „*Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*" czímű nagy müve első kötetében.[2] Ugyanő használta először forrásul a keleti utazás naplóinak azt a prágai másolatát is, a melyet utóbb Hanka közvetítésével már Ranke Lipót is idézett, Kiepert Henrik pedig tüzetesen ismertetett.[3] Kieperttől tudtuk meg, hogy a wolfenbütteli nagyherczegi könyvtárban szintén vannak a naplónak másolatai. Az augsburgi Fuggerlevéltárban őrzött eredeti példányt Dobel Frigyes, a Fuggerek magyarországi bányászatának történetirója fedezte fel.[4] Utána Dr. Zimmerer Henrik már újra ki is adta belőle Kiepert érdekesebb közléseinek eredeti szövegét, megtoldva Busbecq levelének néhány mutatványával.[5]

8. Dernschwam exlibrise.

Dernschwam naplóinak teljes szövegét újabban Babinger Ferencz fiatal würzburgi tudós szándékozik az augsburgi eredeti kézirat alapján kiadni Tüzetes tanulmányai fonalán bukkant rá arra, hogy a napló függelékében található törökországi feliratmásolatok egyike olyan sajátságos jegyekkel van irva, a melyeket a hozzáirt jegyzet szerint maga Dernschwam sem tudott megérteni. Ekkor támadt Babingernek az a jó gondolata, hogy a titokzatos törökföldi felirat fényképét elküldi Kopenhágába Thomsen Vilmosnak. Az ó-török feliratok geniális megfejtője, a ki magyarul is tud, nyomban felismerte, hogy magyar rovásirással van dolga. Sőt a sikerrel megfejtett szövegrészekből megállapította azt is, hogy a felirat 1515-ben készült és így a mérhetetlen értékű irástörténeti emlék, egyben magyar nyelvemléket is rejt magában.

Mivel *Rovás és rovásirás* czímű művemet annak idején a kopenhágai mesternek ajánlottam, a felirat fényképe végleges megfejtés végett hozzám került. Az így létrejött közös eredményt, minden felkutatható magyar történelmi adalékkal megtoldva bocsátottam rendelkezésére Babingernek. Mikor aztán megszerkesztette valóban meglepő tartalmú tudományos ismertetését, magyarra fordítva mindenek előtt bemutattam a M. Tud. Akadémia 1913 április 21-iki összes ülésén. Nyomban utána ismertettem a *Vasárnapi Ujság* 1913 április 27-iki 17. számában. Babinger szövegét magyarul kiadtam az *Ethnographia* 1913. évi III. füzetében, németül pedig megjelent az *Ungarische Rundschau* 1914. évi I. füzetében.[6]

[1] *Tabulae codicum manuscriptorum*, V. köt. 269. l. 1382. sz, (Supplementum, 1601. sz.).

[2] Lásd *Allgemeine Welthistorie*, XLVIII. 1. köt. Halle, 1797. 190–210. l. D. emlékiratának magyar forditását közli [illegible]: *A [illegible] m. kir. [illegible] régi okiratainak tartalomjegyzéke.* 1905. V. o. [illegible]: *[illegible] der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung.* Selmecz, 1866. III. köt., Wenzel G.: *A Fuggerek [illegible] Magyarország történetében.* Budapest, 1882. (Értekezések a tört. tud. kör. X. köt. 4. sz.) Ennek függelékeül [illegible] 212. l. [illegible] külön „Okmánytár". Bpest, 1883.

[3] [illegible] J. Chr.: *Geschichte des ungrischen Reichs.* Bécs, 1813. III. 2. köt. 181. l. Ranke, L.: *Die serbische [illegible].* Hamburg, 1829. Anmerkungen 2. 236. l. Kiepert, H.: *Hans Dernschwam's orientalische Reise 1553–1555 aus Handschriften im Auszuge mitgetheilt* (Globus, 1887. LII. köt. 186., 202., 214., 230. l.)

[4] Dobel F.: *Der Fugger Bergbau und Handel in Ungarn.* Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. 1879. VI. köt. 33., 50. l.).

[5] Dr. Zimmerer H.: *Eine Reise nach Amasia im Jahre 1555.* Programm des K. Gymnasiums Ludwigshafen [illegible]

[6] [illegible] F.: *[illegible] magyar nyelvemlék* 1515-ből. Ethnographia i. h. 129. l. — *Eine neuentdeckte Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515.* Ung. Rundschau, i. h. 41. l. — Sebestyén Gy.: *A konstantinápolyi rovásirásos magyar nyelvemlék 1515-ből.* Vasárnapi Ujs. i. h. 336. l.

A szerencséskezű német kutató nyelvünk és tudományos irodalmunk ismerete nélkül egy örökéletű magyar emlékkel tett bennünket gazdagabbá. E körülményben leli magyarázatát — s egyben mentségét is — az a túlságos érzékenység, a melylyel reám Thomsen megfejtési kísérletének tüzes méltatásáért s a tanulmánya kiegészítéseül irott egyéb glosszáimért megneheztelt.[1] Támogatásom igénybevétele nélkül, de másokra mégis rátalva, merészen beleártotta magát a magyar rovásirás eredetének tisztázásába.[2] Ez a vállalkozás — sajnos — balul ütött ki, mert botlásaival magának is, másoknak is nagy kellemetlenségeket okozott.[3]

II.

Dernschwam konstantinápolyi másolata.

Dernschwam János keleti utazására az a magyar követség adott alkalmat, a melyet Verancsics Antal és Zay Ferencz vezetett II. Szulejman szultán konstantinápolyi udvarába. A követség feje tulajdonképpen A. Gh. van Busbecq, a flamand eredetű bécsi küldött volt, a ki azonban később indult el utánuk. A mi szempontunkból érdekes, hogy a feliratok másolása terén Busbecq még Dernschwamnál is nagyobb és eredményesebb tevékenységet fejtett ki. Ő irta le ezúttal Kisázsiában a híres angorai emléket (a monumentum Ancyranum-ot) és írt le számos más latin és görög feliratot is. A vele versenyző Dernschwam kevesebb szerencsével gyüjtött. Bizonyára azért ragadta meg az alkalmat, hogy a követségi szállás istáló-falán megpillantott érthetetlen írást is pontosan lemásolja.

10. A straubingi csengő.

9. Dernschwam emlékérme.

Midőn ezt a titokzatos epigraphiai különlegességet a német nyelvű napló függelékének feliratai közé lemásolta, fölibe ezeket a latin tájékoztató sorokat irta: „Constantinopoli *in publico diuersorio*, quod Ali Bascha a conditore dicitur, ubi Domini Oratores Regii per longum tempus hospitati fuerunt, *reperimus ab exteriori parte stabuli in pariete circa terram oblongum album lapidem, in quo sequentes tres versus insculpti fuerunt, literis legibilibus sed omnibus incognitis.* Fuit in eo loco prius Ecclesia Christiana, sed per Ali Bascham funditus diruta, ex cuius ruinis aliam Ecclesiam turcicam ex opposito de suo nomine una cum diuersorio praedicto edificauit. (*Magyarul*: Konstantinápolyban, *egy nyilvános szálláson*, mely alapítójáról, Ali basáról van elnevezve és a hol a királyi követ urak (t. i. Busbecq, Verancsics, Zay stb.) hosszabb ideig elszállásolva voltak, *az istáló külső részén, a fal alján a föld mellett, egy hosszúkás fehér követ találtunk, a melybe a következő három sor irás volt bevésve olvasható, de senki által nem érthető betűkkel.* Ezen a helyen régebben keresztény egyház

[1] Sebestyén Gy. *Glosszák a konstantinápolyi rovásírásos emlékhez.* Ethnographia i. h. 139. l.

[2] Babinger, Fr.: *Ein schriftliches Rätsel.* Keleti Szemle 1913. évi (de csak az év végén megjelent) 1—2. sz. 4. l. — *Des Rätsels Lösung?* U. o. 14. l.

[3] Sebestyén Gy.: *Újabb glosszák a Konstantinápolyi rovásírásos emlékhez.* Ethnographia, 1914 évi f. I—II. füz. 14—65. l.

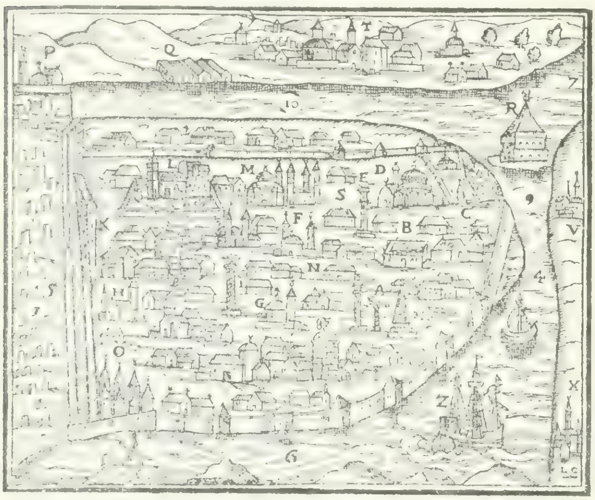
állott, de Ali basa földig lerombolta. Romjaiból építtette aztán szemben a nevéről nevezett másik török templomot, a föntebb említett szállással egyetemben.")

Az itt következő háromsoros másolat alatt még ez a megjegyzés olvasható:

„Tale alphabetum reperitur in Cronica· Gothorum Olahi Magni.“ (*Magyarul*: Ilyen betűk vannak [illegible] Goth krónikájában.)

A [illegible] Olaus Magnus *Historia de gentibus septentrionalibus* czímű mű, melynek „De alphabeto Gothorum“ czímű fejezetében csakugyan hasonló runák találhatók, Rómában 1555-ben jelent meg. Ebből tehát az derül ki, hogy az uti napló végén található felirat-másolatokat, köztük a magyar rovásírásos szöveget is, Dernschwam már az utazás befejezése után másolta bele az augsburgi kéziratba.

Arra a másik állításra vonatkozólag, hogy a felirat jól olvasható betűit senki sem értette meg, fölemlítjük, hogy a követség magyar főpapja, Verancsics Antal, egyike volt azoknak a tudós emlékíróknak, a kik bennünket a székelyföldi rovásírás használatáról elég körülményesen tájékoztattak. Midőn sorait ismertettük, már kifejezésre juttattuk azt a sejtelmünket, hogy Verancsics — a ki a székelyföldi viszonyokat közvetlen tapasztalatból ismerte — aligha volt tisztában a rovásírás mibenlétével. Most erre vonatkozólag egy újabb bizonyíték birtokába jutottunk. Mert ha ott a helyszínén felismerte volna a felirat magyar tartalmát, akkor ennek okvetlenül nyoma maradt volna Dernschwam naplójában, vagy idézett tájékoztató soraiban.

11. Konstantinápoly látképe.
Schweiger J. műve 192. lapjáról. B alatt a követségi szállás, E a porphyr oszlop.)

A naplóban ugyanis tüzetesen foglalkozik a követségi szállással. Elmondja, hogy a szállás a porphyr-oszlopáról (a törökök *dikili taš*-áról „álló kő“-véről, vagy *čemberli taš*-áról „abroncsos kő“-véről) híres *ta'uk bazarî*-n „tyúkpiacz“-on, vagyis a régi Forum Theodosianumon volt. „Daneben is Jeczund — irja naplójában — ein Turkische Meczith oder Kirchen gepawth, hot ein Bascha, Ali genant, gepaut.“ (*Magyarul*: E mellé mostanság török mecset, vagyis templom van építve, egy Ali nevű basa építette.) Majd a tüzetes ismertetés után így folytatja: „Gegen obgemeltter Meczith vber hot der Ali Bascha ein gros Karwanserai gepawt von seiner Seel hayl wegen, hot Er zw der Meczit gestifft.“ (*Magyarul*: A leirt mecsettel szemben Ali basa a lelke üdvösségére nagy szállást épített s azt a mecsetre hagyományozta.) Midőn ezt a nekik szintén rendelkezésül bocsátott követségi szállást körülményesen leírta, megemlíti hogy „*hernach volgende Schrifft hab Ich von einem Marmel Stain abgemolt, so in die Stal mawer mit eingemawert worden, vnd gar woll leslich gewest.*“ (*Magyarul: aztán egy márványkőről lerajzoltam az itt következő irást, mely az istáló falába lön beépítre és elég jól olvasható volt.*) Végül megemlékszik arról a görög templomról is, melyet itt Ali basa leromboltatott: „An obgeschriebener Karwansaray stat sol vor 50 Jaren ein krichische schone Kirchen gestanden sein, welche dieser Ali Bascha zw ainer Karwansarai gemacht vnd von grundtt auff, wie man sicht.

[illegible] föntebb [illegible]

erpawt hot, sampt der Meczith gegenvber.“ (*Magyarul*: A leirt szállás helyén ötven évvel ezelőtt állítólag egy szép görög templom állott, melyet az ellenségeskedő Ali basa szállássá tett meg s a hogy látható, a szemben lévő mecsettel egyetemben teljesen újra fölépíttetett.)

Mivel Konstantinápolyban több mecset viseli az Ali nevet, Babinger Ferencz idézett tanulmányában gondosan megállapította, hogy a követségi szállást is az a tudományt és művészetet kedvelő *'Atik 'Ali paša* „öreg Ali basa“ építette, a ki eunuch létére küzdötte fel magát nagyvezérré s a ki népszerűségével utóbb Konstantinápoly egyik városrészének nevet adott. Életében két mecsetet alapított s a Dernschwamnál szereplő még ma is áll. A követségi szállás *Elči-Xan* néven 1865-ig állott fenn, a mikor leégett és lebontatott.[1] Ezért a további kutatás már aligha mellőzheti Schweigger Salamon követségi pap (1551—1622) népszerű útleirásának ama rajzát, a mely Konstantinápoly látképén (11. ábra) pontosan megjelöli a porphyr-oszlopot és a követségi szállást.[2]

III.

A felirat megfejtése.

Mellékletünkön Dernschwam naplójának azt a kinyitott részét mutatjuk be, a melynek két oldalán a felirat másolata és a hozzáirott tájékoztató latin szöveg látható. E XI. sz. facsimilénk ama fénykép után készült, a melyet Babinger Ferencz előbb Thomsen Vilmosnak s utóbb nekem küldött el megfejtés végett. Midőn a világhirü mester felismerte, hogy 1515-iki magyar rovásirással van dolga, nemzetünk nagy büszkeségére, örök időkre beirta nevét a magyar tudomány történetébe is. Soha el nem múló hálánk jeléül közlöm sikeres megfejtési kisérletének facsimilejét. (13. sz. ábra.) Igy aztán nyilvánvaló lesz, hogy csak azokat a részeket nem szólaltatta meg, a melyek már az ő sejtelmei szerint is nevek voltak, vagy a melyek avatag nyelvtörténeti régiségeknek bizonyultak.

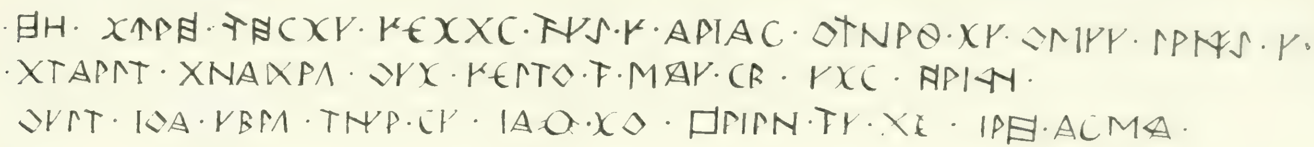
A bemutatott fénykép semmi kétséget sem hagy támadni az iránt, hogy rajta valamit nem jól láttunk meg, vagy hogy valamit a megfejtésben félreértettünk. Ugyanígy derül ki, hogy Dernschwam a megfeszített figyelemmel készített másolásban több hibát ejtett. Sőt nyomára bukkanunk annak is, hogy a felirat készítője sem volt korlátlan ura az irásmesterség minden titkának.

A másolat hibás volta kényszerít bennünket arra, hogy a szöveget irástörténeti és nyelvtörténeti szempontok figyelembevételével pontosan helyreállítsuk; a felelősségterhes művelet pedig maga után vonja azt a másik kötelezettséget, hogy a két szöveget egymással könnyen ellenőrizhető párhuzamba állítsuk. Szóval bemutatjuk azzal az összehasonlító rendszerrel, a melyet Babinger közleménye számára annak idején kidolgoztam. De az eredmény ezúttal jóval tökéletesebb lesz, mert a jelenlegi megfejtésben már a bolognai szöveg régibb és tökéletesebb irásrendszerének imént kifejtett törvényeit is alkalmaznunk lehet.

Az ekként rekonstruált felirat *balról jobbra* olvasandó szövegét a 12. sz. ábrán mutatjuk be olvasóinknak. Ha a minden eddig ismert példával ellenkezőleg vezetett sorok irásjegyeit figyelmesen megvizsgáljuk, észre kell vennünk, hogy az ügyesen visszaforgatott jegyek kezelésébe rendszerint akkor csúszott hiba, ha összevonások készültek. Ilyenkor megesett, hogy az összevont jegyek egyike-másika megtartotta hagyományos régi formáját, vagyis a jobbról balra vezetett sorok irányában történő elhelyezkedését. Ilyen balra forduló rendellenes betűk vannak 1. sor *ti*(zenöt), (vár)*att*(ák), a 2. sor (barl)*ab*(ás), (v)*al*(t), (császz)*ár*, a 3. sor utolsó (lóv)*al* szótagjában. Az említett *ti*(zenöt) példája igazolja, hogy a 2. sor *it*, a 3. sor *itet* szavában az összerovott *t* jegynek azért nincs kellő helye, mert az *i* jegy vonalvezetése még a régi, jobbról balra menő sorhoz igazodik. Ebből az következik, hogy a felirat készítője eredetileg szintén jobbról balra menő irányban rótta a pompásan összevonható régi irásjegyeket. Ezért a szokatlan — talán csak megtévesztésre szánt — sorvezetésnek kell tulajdonítanunk, hogy a kétszer előforduló szavakat rendszerint kétféleképp rótta ki. Ilyenek például az *irt* és a *császár* szavak. Hihetőleg az 1. sor *öt* szavának *t* jegyét nem Dernschwam másolta

[1] Gurlitt, C.: *Die Baukunst Konstantinopels.* Textband (Berlin, 1912) 96. l. — V. ö. Hammer-Purgstall, J. von: *Constantinopolis und der Bosporus, örtlich und geschichtlich beschrieben.* Pest, 1822. I. köt. 166., 438 és 597—98. l.

[2] Schweigger, S. *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem.* Nürnberg, 1608. (J. Lantzenberger kiad.) és 1619. (C. Fulden kiad.) 102. l.

eZeR · ÖCZÁZ · TIZeNÖT · eSZTeNDŐBeN · IRTáK · eSZT · LÁSZLÓ · KIRALY · ÖT · KeVeTéT · JÁRATTáK[1] · iT · BÍLAJI · BaRLABÁS · KeTŐ · eSZTeNDeJIK · IT · VALT · NeM · TŐN · CSÁSZÁR · KeTeJI[2] · SZéKeL · TaMÁS · IRTA · iNeT · SZeLiMB · törÖK[3] · CSÁSZÁR · ITeT[4] · BE · SZÁZ · LÓVAL ·

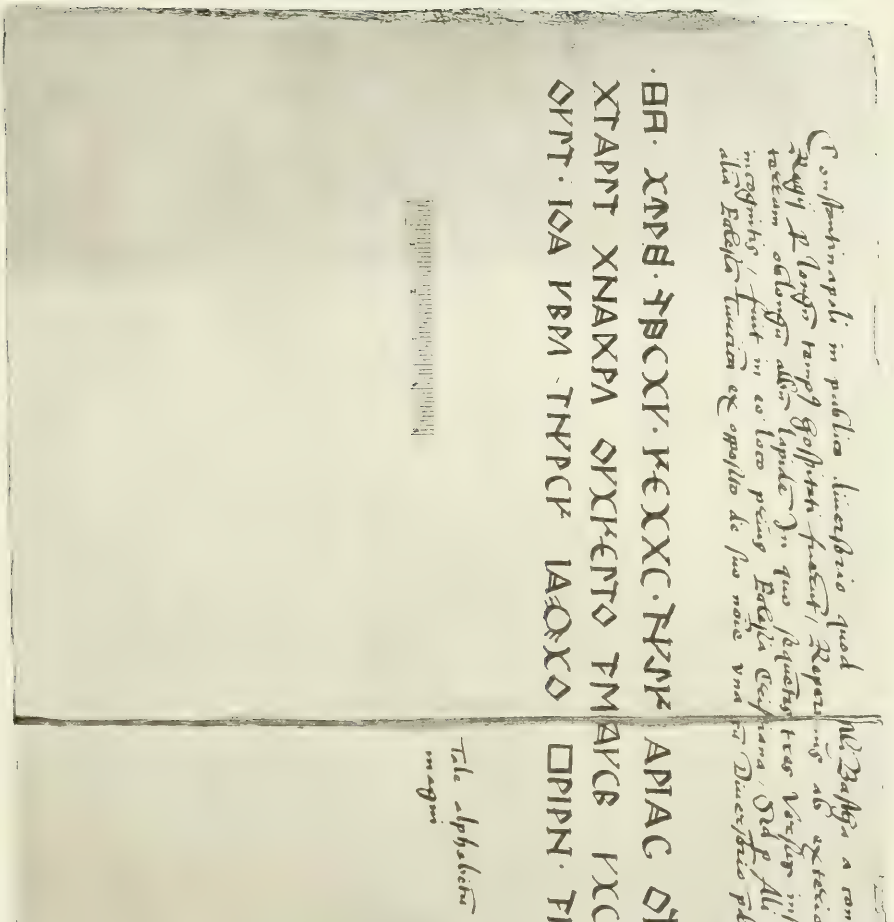
12. A konstantinápolyi felirat megfejtése.

[1] Első megfejtésünkben VÁRATTáK és VÁRATTáK szerepelt.

Szádeczky Lajos helyes megjegyzése szerint e felirat készitője nem „Keteji", hanem Kedei Székely Tamás volt Udvarhelyben. [illegible] Kede, a honnan inkább származtatható, mint a szolnokdoboka vármegyei Kéthely, régebben Ketely nevű oláh községtől.

Az — IMB — olvasására a bolognai szöveg április 4 iki ANBuRUZS a és Telegdi alább következő Rudimentájának utolsó AMB jegye [illegible] szó első felének elhagyását szándékosnak tartom. A fogoly követnek érdeke volt, hogy a félelmes szultánra vonatkozó rész nehezen betűzhető legyen. [illegible] lehetetlen, hogy másolási hibával van dolgunk.

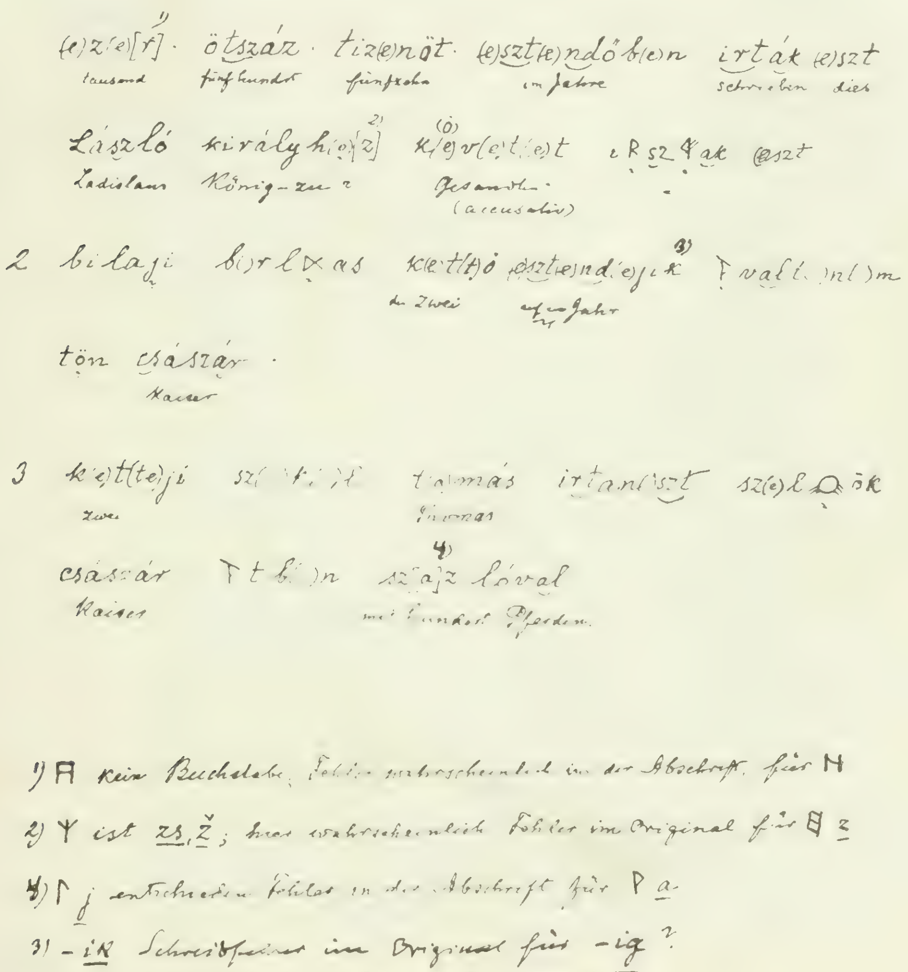
[4] Négyesy László Conjectura a konstantinápolyi rovásírásos emlékhez czímen ezt a szöveget ajánlja elfogadásra: „Szelim török császár [illegible]". Volt az istálló talán talált felirat szövegének ilyetén értelmezését belső ok is támogatja, mi öt [illegible] jegyet kettőből kiolvasni nem merjük. [illegible] másik intést, hogy a várakoztattak helyett szereplő várattak ebben a korban még időelőtti lehet. (Ethnographia [illegible])

A konstantinapolyi felirat Dernschwam-féle másolata.

rosszul, hanem a felirat készitője vétette el. A szárát ennek is kivéste balról s mikor a következő szó két jobbra igazodó *t* jegyével elkészült, pótlólag kivéste a jobbra igazodó kart is, az eltávolíthatatlan, balra igazodó hibás kar mellé. Ezért hasonlít aztán most ez az elrontott *t* jegy a betűsor *zs* jegyéhez.

A felirat készítésével vesződő szegény székely fogoly más tekintetben sem volt az irásművészet gyakorlott mestere. Mondanivalóját néha fogyatékos megfigyeléssel lejegyzett tájnyelvi sajátságok

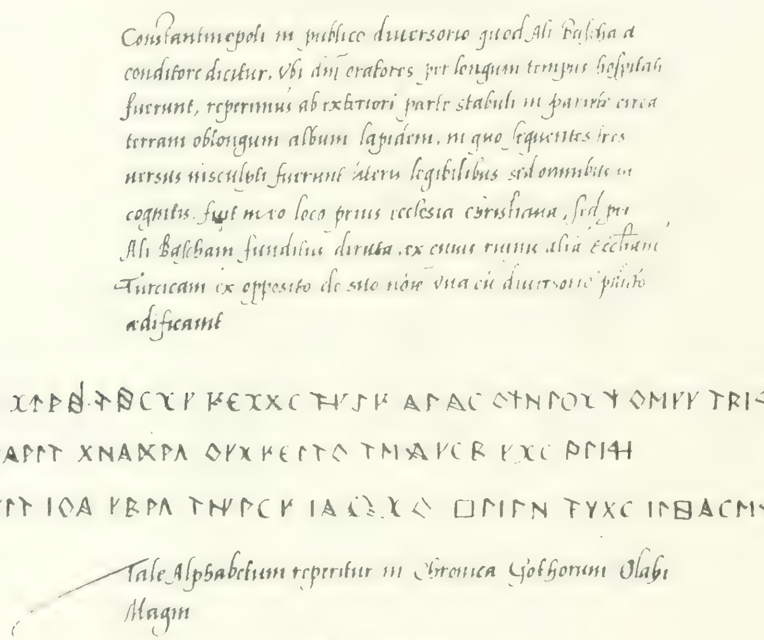

13. Thomsen megfejtési kisérlete.

tarkítják. Ilyenek az *öczáz* (ötszáz), *eszt* (ezt), *Bílaji Barlabás* (Bélai Barnabás), *kető esztendejik* (két esztendeig), *valt* (volt) és az *inet* (innet). Mindezt pedig az a *Keteji Székel* Tamás irta, kinek a maga nevét is *Kedei*, vagy *Kedeji Székely* Tamásnak kellett volna helyesen irnia.

Felirattani szempontból jóval nagyobb jelentősége van annak, hogy a szöveget nem értő másoló munkája sem lehetett tökéletes. Tájékozatlanságának tulajdonítható, hogy a szavakat elválasztó pon-

tokat nem figyelte meg s ennek következtében több szót tévesen egybeirt. Például *irtákeszt, királyöt, itvaltnem, irtaenet, itettbé, százlóval.* Ez az oka továbbá annak is, hogy az irásjelek apróbb vonalkáinak, nyulványainak másolásában mulasztást követett el. Az így ejtett hibák miatt különösen a sokvonalú *cs* és *z* jegyek szenvedtek sokat. Viszont arra is van példa, hogy az egyszer jól megfigyelt apróbb részletet ott is alkalmazza, a hol felesleges. Így az 1. sor *eszt*(endő) és *eszt* szótagjában az összevont *szt* jegy apró nyulványa az 1. sor végén található *t* (it = itt) jegyen és a 3. sor *nt* (innet) szavának *t* jegyén oly zavarólag hat, hogy a végérvényes megfejtést megakadályozza.

14. A prágai másolat.

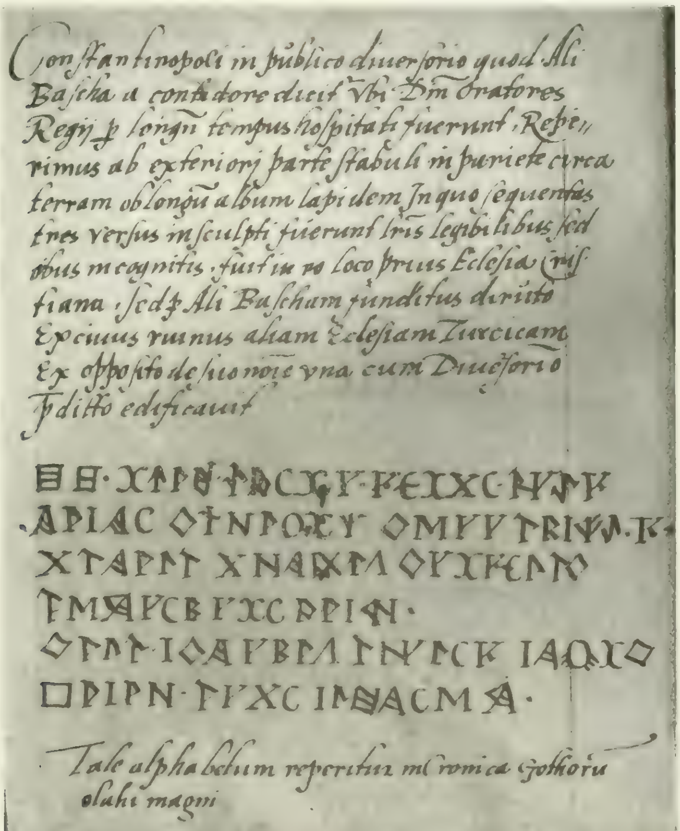
Az apró vonalkákkal kissé könnyelműen bánó másoló az 1. sor végén egy szót csaknem a felismerhetetlenségig eltorzított. Csak a török szultánok udvarában gyakran megforduló s néha el is zárt külföldi követek sorsából következtetve tudtuk kitalálni, hogy ez az utolsó előtti szó *„járatták"* lehet. Ámde ez sem tekinthető végérvényes megállapitásnak. Hiszen az említett körülmény sem mondana ellent annak, ha valaki ugyanannyi ötletességgel a *„jáгatták et"* jegyeit úgy rekonstruálná, hogy *„váratták itt"*-et, vagy *„iratták eszt"*-et jelentene.

Végül megemlítjük, hogy a feliratot készítő *Kedeji Székel Tamás* udvarhely-széki illetőségét jelző előnevét már aligha Dernschwam vétette el. A *d* jegyet maga Székel Tamás is *t*-nek irhatta, hiszen az *öczáz, eszt, Bilaji* (Bélai), *esztendejik, Székel* szók irása eléggé igazolja, hogy a felirat készítője aligha volt iskolázott irástudó.

IV.

A prágai és wolfenbütteli másolat.

Föntebb már megemlítettük, hogy Dernschwam keleti utazásának augsburgi naplói másolatban megvannak Prágában és Wolfenbüttelben. A prágai cseh királyi múzeum könyvtárának példánya 297 nagy folio lapra terjedő XVII. századi eredeti fehér bőrkötésű papirkézirat. Czíme: Tereschwam (így!): *Relatio Itinerationis Constantinopolit(anae) et Turcica* (így!); könyvtári jegye: *Listu XV. a. 342.*

Constantinopoli in publico diuersorio quod Ali
Bascha a conditore dicit Vbi Dni Oratores
Regij p longu tempus hospitati fuerunt, Reper-
rimus ab exteriorj parte stabuli in pariete circa
terram oblongu album lapidem In quo sequentes
tres versus insculpti fuerunt lris legibilibus sed
nobis incognitis, fuit in eo loco prius Ecclesia Chris-
tiana, sed p Ali Bascham funditus diruto
Eoque ... aliam Ecclesiam Turcicam
Ex opposito de suo noie vna cum Diuersorio
pdicto edificauit

Tale alphabetum reperitur in Cronica Gothoru
Olahi magni

15. A wolfenbütteli másolat.

Az augsburgi Fugger-levéltár németnyelvű eredeti példányának e régi másolata bennünket azért érdekel, mert belőle nemcsak Dernschwam utinaplójának teljes szövegével, hanem a függelékében lévő föliratmásolatokkal és köztük a 273. b. levélen lévő konstantinápolyi rovásírásos magyar felirat másolatának elhelyezkedésével is pontosan megismertet.

A prágai kézirat rovásírásos oldalát lefényképeztettük s e fénykép után 14. sz. ábránkon bemutatjuk tetemesen kisebbített hű lenyomatát. Így kivánunk módot nyujtani arra, hogy a másod-

k[illegible] is, ismét megfelelő ismeret nélkül készitett másolat értéke felől mindenki közvetlenül tájékozódhatjon. Az eredeti napfényre jötte óta a másolatnak csak könyvészeti értéke van; de így is elég jelentékeny bizonyitéka marad annak, hogy a szöveg megértése nélkül még Dernschwam tiszta kéziratát sem lehetett hibátlanul lemásolni. A másoló ugyanis az 1. sor *László* szavából kihagyta a *sz* betűt s az alatta összevont *itvaltnem* szövegrészből kihagyta az első *t* jegyet jelző vonáskát.

Kiepert idézett közleménye nyomán érdeklődtünk a wolfenbütteli herczegi könyvtár két másolata iránt is. Heinemann O. igazgató katalogusainak 1898-ban megjelent VI. kötete (II. Abtheilung. *Die Augusteischen Handschriften.* III.) a 410. lapon ismerteti a 365 8-rét levélre terjedő XVI. századi másolatot; a 224 lapon pedig megemliti, hogy a 308 8-rét levélre terjedő XVII. századi másik wolfenbütteli másolat a könyvtár eme régebbi példánya után készült. A régebbi másolat rovásirásos 345. lapjának fénykép után készült hű másolatát a 15. sz. ábrán mutatjuk be olvasóinknak.

Az ügyes kanczellista-irás nyomban elárulja, hogy az augsburgi eredetinek közelkorú másolatával van dolgunk. A rovásirásos rész a prágainál gondosabb; de a kényes, minden parányi toldás, vagy elhagyás iránt érzékeny szöveg másolatába itt is becsúszott néhány felesleges és egy értelemzavaró vonalacska. Az 1. sor első *ezer* szavának *z* jegyét Dernschwam fogyatékosan, *r* jegyét pedig egy vízszintes vonallal megtoldva másolta le. A wolfenbütteli kézirat másolója mindkét jegyet megtoldotta még egy-egy vízszintes vonallal s az így felismerhetetlenné vált *r* jegyet egészen *z*-vé alakította. Az 1. sor harmadik szavának, a *tizenöt*-nek *z* jegyét előbb csak két ferde vonallal jelezte, s amikor utólag a harmadikat is belemásolta, a vonalat nem ferdén, hanem függőlegesen húzta. „*Keteji Székel Tamás*“ nevében a második *t* jegy helyére *j* jegyet másolt, mikor pedig a tévedést észrevette, a *j*-hez hozzáadta a *t* jellemző vonását. Így aztán a feleslegessé vált vonal kivakarása nélkül a *j* nem *t*-vé, hanem *a* jeggyé lett s a nevet *Kaji*-nak kell olvasni.

Ime, az egymástól függetlenül készült két másolat teljes mértékben igazolja azt a föltevésünket, hogy Dernschwam másolatának epigraphiai hibái sem a felirat készitőjétől származnak. Dernschwam hangsúlyozza ugyan, hogy a felirat betűi olvashatók voltak; de mivel a betűket nem ismerte, lemásolásukban ép úgy hibákat ejtett, mint a hogy a későbbi másolók sem tudták hibátlanul leirni az ő kéziratának olvasható, de meg nem értett titokzatos betűit.

V.

Történeti vonatkozások.

A konstantinápolyi rovásirásos emlék tartalmánál fogva történelmi okmány. Ezért kell megvizsgálnunk értékét, mely művelettel szorosan összefügg annak megállapitása is, hogy miként helyezkedik el a vele szomszédos történelmi adalékok között.

Az 1515-ös évszám kiséretében fölmerülő két magyar név egyike, a Bélai Barnabásé, nyomban eligazít bennünket. Viselőjéről tudjuk, hogy Ulászló magyar király törökországi követe volt, a ki Bajazid szultánhoz indult, de mire Konstantinápolyba érkezett, már fia, az apagyilkos I. Szelim ült a trónon. Ez a „rettenetes“-nek mondott szultán uralkodását 1512 április 25-én kezdte meg s trónralépte után öt unokaöcscsét és két testvérét is eltette láb alól. Mivel Szelimnek érdekében állott, hogy a történtekről nyugaton minél későbben értesüljenek, a magyar követséget egyszerűen fogva tartotta. Ez az oka, hogy a következő évben újabb követség ment, melyben Czobor Márton vezetésével Petánczi Felix és Zoltai János vett részt. Szelim ezeket Drinápolyban fogadta, Bélait és társait azonban továbbra is a követségi szálláson vesztegeltette.

Midőn a magyar követek sorsa nyilvánvalóvá lett, nyugaton rajta minden udvar megbotránkozott. A pápai udvar 1516-ban már tudta, a mit a rovásirásos felirat a követséget vezető Bélai Barnabás kétéves fogságáról mond. X. Leo pápa ugyanis Flórenczből január 27-én kelt levele végén ezt irja Ulászló magyar királynak: „Fölöttébb buzditalak s hitedre és lelkiismeretedre nyomatékkal kérlek, hogy a törökkel semminemű békét, vagy fegyverszünetet ne köss. Mindazonáltal nem azt kérem, hogy követeléseiket már most elvesd és visszautasitsd, hanem inkább tartsd őket szóval s az időt reménykeltéssel húzd ki addig — miként azok cselekedtek veled, a kik hozzájuk menesz[illegible] *[illegible] nem [illegible]ottak vissza* —, a míg megtudhatod azt, a mit nekünk a kereszt-

tyén fejedelmek feleltek, a mi hogy mielőbb megtörténjék, minden igyekezetemmel rajta leszek".[1] Szelim szultán eljárása a későbbi követeket szintén élénken foglalkoztatta. Ennek nyoma megtalálható Schepper Cornelius ama jelentésében is, melyet 1534 aug. 2-án terjesztett Prágában I. Ferdinánd király elé. Nyiltan beszámol azokról az aggodalmakról, a melyeket akkor érzett, midőn megtudta, hogy a Perzsiába készülő Szolimán szultán atyja (Szelim) II. Ulászló magyar király követét, Berley (Bélai) Barnabást még Perzsiába is magával hurczolta.[2]

A híres eseménynek természetesen a történelmi forrásokban is nyoma maradt. Verancsics Antal érsek (1504—1573), a ki két ízben is volt konstantinápolyi követ (1553—57-ig Zayval, Busbecqkel és Dernschwammal, továbbá 1567—68-ban, midőn a drinápolyi békét megkötötte), közvetlen értesülése alapján többször megemlékszik elődjéről, Bélai Barnabásról. Így a II. Lajos születésével (1506) kezdett *Memoria rerum* czímű évkönyvében az 1516. esztendőnél bejegyezte, hogy Szelim török császár meghódította Egyiptomot, Zsidóországot és Szerecsenországot. „Mely hadban — folytatja — ott volt vele az Magyarország követe *Belay Borobás*. Az hadbul a Szelim császár megtérvín, kibocsátá Belay Borbást. 1518. esztendőben kijüve, és minden veszedelmet megmonda az magyaroknak, ki rajtok következendő vóna terek miatt."[3] A Lándorfehérvár (Belgrád) elveszésének okáról szóló történeti följegyzésekben szintén utal Bélai követségére. Szerinte Szelim azért hurczolta magával a szomszédos világrészekbe is, „hogy csak látná az ő hatalmasságát és szántalan népét, kit osztán meg tudna az ő urának és az országbéli nagy uraknak beszéleni." Viszont Bélai „az oda való népek előtt magyar királynak mondatott és hivattatott, vagy hatezer embert, bosznaiakat, ráczokat magyar módra öltöztetvén és magyar módra zászlókat iratván, hogy a magyari király-es őhozzája hallgatna és segétségeül mellé jütt vóna, hogy ezzel inkább az országokat magához hajtotta vóna, a mint meg-es hajtotta vót . . . Ezönközben pedig vót az császár ez szándékba, hogy Belay Borbást el ne ereszsze, hanem a választ magyari királytúl az adó felől megvárja, és ha király az adót meg akarandja adni, hát ő az Kuzul basára hadakozzék, és Belayt jó válaszszal haza eresszе, hol kedig nem, tahát a hadakozást Magyarországra fordítsa ; de miért a halál az ő szándékának elejit vette vót, ezt nem érhette vót".[4]

Ugyancsak Verancsics értesít arról, hogy a békekövetnek menesztett Bélai távolléte idején (1516) meghalt II. Ulászló király „és száll az ország gondja a fiára, Lajos királyra, ki igön iffiú és tudatlan vót, mert még ugyan gyermek vót. Kit midőn a török császár meghallott vóna, választja ő es az iffiú királyhoz két fő emberét követségben, kiket csauszoknak szoktak hínia, kik által ő-es az atyjával való békességet megújítanája ; és hogy örök békesség lenne mind örökké az jövendő török császárok közett és az jövendő magyari királyok közett, kíván vót és kéret vót az országtúl és királytúl adót". A kevély magyar urak „nagy nehezen vevén és hallván a követséget, és megbúsúlván azon-es, hogy az ő követeket (t. i. Bélait és társait) haza nem eresztette vóna, nem akartak neki semmi választ tenni, hanem vetik először ugyan ottan Budán őrizet alá, aztán küldik Tata várába az vén Bornemyszsza János őrizeti alá, és ott immár néhány esztendeje mult vót el, hogy tartották vót őket". Mikor pedig a török császárról hamis halálhír érkezett, „nem nézvén azt-es, hogy az ő követik, Belay, ottben vóna . . . az vén Bornemyszsza (a török követeknek) mind orrokat

[1] „ . . . Summopere te hortor, abs teque pro tua religione et pietate vehementer quaeso, ne te ullo pacis aut induciarum genere cum Turcis conjungas. Quamquam quidam non id peto, ut eorum postulationes iam nunc respuas atque rejicias, sed potius, ut eis verba des, tempusque interposita spe teras, quemadmodum ipsi tecum fecerunt *qui Legatum tuum ad se profectum ante biennium non admiserunt*, dum, quid mihi a christianis regibus respondebitur, scire possis, puod ut celeriter fiat, omnem operam adhibebo, etc. (Szalay László: *Magyarország története.* III. köt. Lipcse, 1853. 476. l. V. ö. Pray *Epistolae procerûm regni Hungariae* Pars I. (1490—1531). Posonii. 1806. Prag. 110. Petri Bembi *epistolarum Leonis decimi pontificis maximi nomine scriptorum libri sexdecim.* Basileae, 1535. Lib. XI. pag. 275.

[2] „Subiunxit idem Slesita (i. e. Suleiman I.). Verba habita inter Aiazbassam et Cassumbassam de ducendo Cornelio (i. e. Schepper) ad expedicionem Persicam : sic se nescire quid exinde sequeretur. Quo audito valde timuit Cornelius et recogitans qualiter Selymus huius pater secum duxisset Berley Barlabas oratorem Hungariae regis Vladislai ad eadem expeditionem : valde metuebat. (Gévay : *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte.* Aus Archiven und Bibliotheken. Zweiter Band. Gesandtschaften König Ferdinand I. an Sultan Suleiman I. 1532—1536. Wien, 1838. Bericht C. D. Schepper's, 53.)

[3] Verancsics Antal *összes munkái*, II. köt. (*Monumenta Hungariae Historica*, Irók, III. köt.) 14. l.

[4] U. o. 124.

[illegible] királ híri nélkól és az urak híri nélkól, olyan megtagolván és rutitván a Duna Fejérvár alá bocsátják, kiket onnét Szendrőre késértetnek alá."[1]

Mivel Verancsics tudja, hogy Szelim (a ki 1520 szept. 21-én hunyt el) már nem érte meg Lándorfejérvár elestét (1521 aug. 29.), úgy látszik pusztán időszámítási kényszerből mondja utódjáról, Szulejmánról, hogy „Belay Borbást Zoffia várasátúl az utbul ereszti és azt hagyja neki: hogy megmondja urának, magyari királynak, hogy őreája menne. És minden hadát neki megmutatván, meghagyja neki: hogy megmondja urának, minemő haddal menne reája, és meg akarja az ő atyja követi bosszúját és az ő kissebbségét téríteni, és ha békességet nem akart vele tartani, tartoznék hadakozáshoz. Jóllehet az császár indulatját még annakelőtte Belay királynak és az uraknak még Konstancinápolybúl hirré tötte vót, de midőn oztán őmaga megjutott, mindőn készöletét és szándékát császárnak nyilvábban megbeszélötte vót, hogy a szándékba vóna, hogy először Fejérvárát és Sabáczot megvennije, azután az egész országot el akarná rontani."[2]

Istvánffi Miklós, a magyarok másik jeles régi történetirója (1535–1615) Kölnben 1622-ben kiadott nagy műve: *Historia de rebus ungaricis* VI. fejezetében ezeket a dolgokat beszéli el: „Ez időben (1519-ben) a már idős *Bélai Barabás*, kit mint mondánk, az előbbi években Ulászló Bajazethez békekötés végett küldött, mindkét uralkodó meghalván, júliusban (a lapszél szerint július 19-én), Lajoshoz visszatért. Ő turnu szeverini parancsnok volt, mely város Havasalföld határán a Dunaparton fekszik, mely helyen a még Traján császár által épített csodálatra méltó híd maradványai láthatók; az ő Konstantinápolyba jövetele azon időben esett, midőn Szelim atyját Bajazetet gonoszul megöleté s testvérei ellen szülegyilkos hadat kezdett. És a mint igaz volt, azt mondá: hogy addig fegyverszünetről nem alkudozhat, míg nem látja, hogy a harcz minő véget ér. A tábort fogja tehát követni s majd a harcz mutatja meg, kitől kérendő a fegyverszünet. Győzelmet nyervén sem akart azt engedni addig, míg két szultánt le nem győzött, kiket megölvén, Egyiptomot, Sziriát is birodalmához csatolta. Mely harczok s győzelmekben őt (Bélait) csaknem mindig magával hordá; s végre azon nevezetes csatában is jelen volt, melylyel Memphist bevette s a mamelukokat végkép legyőzte. Azután csaknem két év mulva, mely idő alatt őt mindig szívesen látá, nyolcz évi fegyverszünetet engedvén, visszabocsátá: melyben a magyarokon kivül a velenczeiek, a lengyel király, a császár s a többi keresztény fejedelmek is benfoglaltatnak; egyedül a rhodus-lovagokat véve ki, kik ellen már akkor világosan harczra készült. De mielőtt azt megindíthatta volna, azon évben, melyben Barabást elbocsátá, ennek eljövetele után félévvel pestisbe esett s az orvosok segélyének daczára meghalt; az Istennek oly ítéletével, hogy noha a haszontalan mahomed eretnekségét követte, ugyanazon helyen, hol kevés évvel atyja ellen bűnösen fegyvert fogott, most meghalván, gonoszságának büntetését vette.

„Barabás azután a Lajos udvarában, mint jeles s mindenki előtt kedves ember végzé életét s a főuraknak sokat beszélt az addig eltöltött, egészen ismeretlen török udvarról, a mamelukok vagy cserkeszek (mindkét néven aligha nevezettek) ügyei s erkölcseiről s az egyiptomi földnek a Nilus általi termékenyítéséről, mit a Dunánál nagyobbnak lenni vagy több ágakban a tengerbe folyni tagadott."[3]

[1] U. o. 124–5. l.

[2] U. o. 126–7. l.

[3] Eiusdem anni (i. e. 1519) aetate iam adulta, *Barnabas Belaius*, quem superioribus annis ab Vladislao ad Pajazetem induciarum componendarum causa missum esse docuimus, ambobus illis Principibus demortuis, mense Julii (19. Jul.) ad Ludovicum reversus est. Erat is Severini oppidi quod est ad Danubium in finibus Valachiae Montanae situm praefectus, quo in loco pontis a Trajano imperatore admirabili opere constructi vestigia quaedam adhuc superesse dicantur. Incideratque eius adventus Constantinopolim in illud tempus, quo Selymus patre Pajazete nefas e medio sublato imperium per scelus et nefas occupaverat, ac adversus fratres parricidale bellum gerendum susceperat. Et initio sane se prius de concedendis induciis deliberare non posse responderat, quam videret, quonam se belli fortuna inclinaret. Sequeretur igitur castra et tum demum dijudicante Marte cogniturum, a quonam illae petendae forent. Parta vero etiam victoria, nequaquam tamen illum dimittere voluit donec domitis et interfectis duobus Sulthanis, Aegyptum et Syriam Imperio suo adiecisset. Quibus in bellis et praeliis fere omnibus illum secum circumtulit et [illegible] nominatissimae etiam illi pugnae interfuit, qua Memphim urbem expugnavit, atque adeo Mammaluccorum nomen internecione delevit. Deinde [illegible] fere exacto, cum honorifice ac laute semper habitum concessis octennalibus induciis remisit, in quibus praeter Pannonios, Veneti, Rex Poloniae, Caesar caeterique principes Christiani comprehendebantur, solis exceptis equitibus Rhodiis, in quos iam tum haud obscure bellum moliebatur. Sed priusquam illud [illegible] mense Septembri, eo anno dimidio minimum anno post dimissum *Barnabam*, in oppido Thraciae [illegible] et nec quicquam proficientibus mediciis extinctus est, tali Dei Optimi Maximi

A jeles férfiu korábbi éveiről a magyar törvények záradékában találunk néhány adatot. Az 1504. évében már szörényi bán Gerlisthyei Jakab társaságában s az 1514. évében — tehát ávollétében — már Szapolyai Jánossal osztja meg ezt a méltóságot.[1] Sőt arra is van adatunk, hogy a Szelimhez menesztett követség előtt szintén teljesített hasonló természetű megbizatást. Így Ulászló király egy 1507 július 15-én Budán kelt levelében utasítja a székelyeket, hogy III. Bogdán vak moldvai vajdához küldött két követét, névszerint Korlátkői Osváldot és Bélai Barnabást útközben támogatásban és ellátásban részesítsék.[2]

Noha az öttagú követség vezetőjéről elég körülményesen tájékoztatva vagyunk, a feliratban szintén megnevezett Keteji vagy inkább Kedeji Székely Tamásról, a kiben pedig a felirat készítőjét kell felismernünk, semmi adattal sem rendelkezünk. A feliratos emlék keletkezésére vonatkozólag azonban e férfiú nevéből és előnevéből igen fontos következtetés vonható. A Székely családnév igazolja, hogy abból az erdélyi székely nemzetből való volt, mely a rovásirást ismerte. Ugyanígy erdélyi eredetéről tanuskodik az illetőségét vagy származását jelző Keteji előnév, mely mögött a székelyföldi (udvarhelyvármegyei) *Kis-Kedét* és *Nagy-Kedét* kell keresnünk. Azt a fehér-nyikómelléki két kis eldugott falut, a melynek közelében másfélszáz esztendő mulva az *enlakai* templom rovásírásos felirata keletkezett.

iudicio, ut quamquam homo vanae et Mahometanae stupidae superstitionisque esset, quo loco cum parte paucos ante annos nefariis armis conflixisset, ibidem repente moriens impietatis et sceleris meritas poenas daret.

Barnabas in Ludovici aula deinde multis annis clarus omnibusque gratus vitam transegit, multaque ei et Proceribus aulae de Turcarum atque Mamalucorum seu Circassorum (utroque enim nomine appellabantur) rebus et moribus, qui antea apud eos erant obscuriores, foecunditateque Aegypti soli et Nili incrementis, atque aliis talibus narrare solebat, quem quidem Danubio maiorem esse aut latiori alueo, pluribusque quam Danubium ostiis decurrere, et mari misceri, constanter negabat (*Hist. de rebus ungaricis*, Coloniae Agrippinae, 1622 2° p. 87. A magyar szöveget Vidovich György ford. Debreczen 1867–1871 I. köt. 104. l.

[1] *Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895.* Millenniumi kiadás. I. kötet (1000–1526) 690. és 740. lap.

[2] *Szekely oklevéltár,* III. köt. Kolozsvárt, 1890. 163. l.

ÖTÖDIK FEJEZET.

SZAMOSKÖZY ISTVÁN ROVÁSIRÁSOS EMLÉKEI.

I.

A flórenczi rovásírásos könyv hire.

BOCSKAY végrendelete kétezer forintot biztositott a kolozsvári convent jövedelméből SZAMOSKÖZY udvari történetiró műveinek kiadására, nyomatékkal meghagyva: „melyeknek kinyomatására, hogy szorgalmatos gondjuk legyen, lelkükre kötöttük a testamentomosoknak és az Istennek széki eleiben idézzük őket érette, hogyha abban híven és szorgalmasan el nem járnak". Utóda, RÁKÓCZY ZSIGMOND, SZAMOSKÖZYT meghagyta hivatalában, sőt Gyula-Fehérvárott uri házat, Magyar-Gáldon pedig egy vidéki nemesi kuriát is ajándékozott neki — „a hazai történet megirása körül tanusított fényes tehetségeinek jutalmául".

A művek mégis kéziratban maradtak s a tudós történetiró emlékét is egészen elfedte a feledés fátyola. Nagy történeti műve és sok történeti feljegyzése, néhány történeti tárgyú latin és magyar verse és históriás éneke csak újabban került nyilvánosság elé. SZILÁGYI SÁNDORÉ és SZÁDECZKY LAJOSÉ az érdem, hogy a névtelenül kallódó értékes maradványokat vissza tudták belső okok alapján az elfeledett szerző dicsőségének hóditani.[1]

Életében csak egy műve látott napvilágot. E mű Magyarország keleti felének, a régi Dácziának feliratos emlékeit ismerteti pontos történeti és helyrajzi tájékoztatások kiséretében. Czíme: STEPHANUS ZAMOSIUS: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum*; ad generosum et illustrem Dominum VOLFGANGUM KOVACHOCIUM, Regni Transsyluaniae Cancellarium summum Patavii apud Laurentium Pasquatum, 1593. A kis 8-rétű páduai kiadást 1598-ban LAZIUS művének függeléke gyanánt követte a Frankfurti 2-rétű kiadás.

E művel kapcsolatban lett ismeretessé, hogy SZAMOSKÖZYT (a ki latin levelei alá ZAMOSIUS nevet szokott jegyezni) KOVACSÓCZY FARKAS erdélyi kanczellár küldötte a paduai egyetemen tanuló SOMBORY SÁNDORRAL Olaszországba. Ez a küldetés 1591-ben kezdődött s 1593-ban ért véget. Közben meglátogatták Rómát, Flórenczet, Velenczét s az összes jelentékenyebb felső-olaszországi városokat.

Ha tehát tudjuk azt, hogy olaszországi útja előtt SZAMOSKÖZY már ismerte az erdélyi viszonyokat s hogy Flórenczben személyesen is megfordulhatott a Laurenzianának nevezett nagyherczegi könyvtárban, akkor könnyebben megértjük a páduai kiadvány ama nevezetes helyét, mely a székelyek rovásirására vonatkozik. A rendkívül értékes és érdekes följegyzésből eddig csak hibásan fordított szemelvények voltak forgalomba hozva. Ezért idézzük most egész terjedelmében:

„Superest apud hos in Transyluania, genus quoddam vernaculum scribendi, quod ab ἀρχαιογόνοις eorum Scythis, iam inde per multa secula posteritati traditum, ac ab Oriente in Europam illatum retinetur. Sicut autem linguarum dissimilitudine Asiatici ab Europeis herci-

[1] [illegible] Szamosközy [illegible] I.–III. köt. Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. Irók, 21., [illegible] Budapest [illegible] Szamosközy történeti maradványai. Három pótlékkal. [illegible] 30. köt. [illegible] 1897. — [illegible] Szamosközy magyar históriás éneke [illegible] Kendi-féle összeesküvésről [illegible]

scuntur, ita et literarum notis scribendique forma per omnia dissident. Nam cum Europaei dextrorsum elementorum figuras ducant, Asiatici sinistrorsus suas pingunt, καρκινίζοντες.[1] Ex his duabus scribendi formis cęterae etiam in toto orbe vt originem habent, ita et motus qualitatem alterutram sequuntur. Sola Siculorum scriptura noluit eas leges imitari. Ea enim non vltro citroque, vti Graeca et Hebraea, sed initium a summo faciens, horsum se capessit, literis deorsum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absoluatur sententia. Itaque non scriptorio semper atramento, sed particulis oblongis fustellisque in quadrum dolatis, cultelli cuspide veluti stylo literas confertim haerentes insculpunt. Quod genus ἐγγλυφογραφίας cum iisdem priscarum literarum notis hucusque temporis penes illos remansit. Talis typi exemplar perquam vetustum integro volumine in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriae, Florentiae hodie extat, mirandis sane et incognitis Europae literarum notis, charta libris non est opistographa, sed aduersa tantum parte conscripta: verum ita ob subtilitatem papyri tralucent omnes literae, vt auersa quoque parte non ninus quam aduersa legi pariter queant. Non e lineis chartis, quales hodie in vsu, sed Nilotica papyro volumen constat, nec calamo est exaratum sed typo impressum, vbi versuum συστοιχίαι[2] dependulae, singularibus lineis, per quaelibet interstitia insertis, inter sese distinguuntur. Nec vero ipsi tantum characteres, sed totus etiam codex multam vetustatem omnibus argumentis prę se fert. Vt iam desimant gloriari Europaei de sua cassiterographia[3] nuperrime inuenta, cum hic liber ante multa secula impressus literis huic orbi incognitis, Scythas eius rei authores manifeste proclamet."

(*Magyarul*: „Fennmaradt ezeknél [t. i. a székelyeknél] Erdélyben valami hazai irásmód, melyről azt tartják, hogy őseiktől, a szkithákról már századokkal előbb származott át rájuk, az utódokra és hozatott Keletről Európába. De valamint az ázsiaiak nyelvük másfélesége által is különböznek az európaiaktól, ép úgy irásjeleik és irásmódjuk is teljesen eltér ezekétől. Mert míg az európaiak jobbfelé vezetik az irásjeleket, az ázsiaiak balfelé rajzolják a magukét, rákmódra haladva, καρκινίζοντες. E két irásmód közül az egyiket követik származásuk szerint a többiek is az egész világon. Csak a székelyek irása nem akarja ezen rendszereket utánozni. Ez ugyanis sem az egyik, sem a másik oldalról nem kezdődik mint a görögöké és zsidóké, hanem felülről kezdődve halad lefelé igazodó betűkkel és oly ügye összevonásokba szövődve, hogy igen kevéssel sok tartalmat fejez ki. Ennek következtében nem is mindig tintával irják, hanem hosszúkás fadarabkákra és négyszögletesre faragott pálczácskákra késhegygyel stylus gyanánt róják fel a szorosan sorakozó betűket. A rovásirásnak — ἐγγλυφογραφία — ez a fajtája, amaz ősi irásjelekkel együtt, napjainkig fenmaradt náluk. Ezen irásmódnak egész kötetre menő nagyon régi példája maradt fenn máig Etruria nagyherczegének könyvtárában, Flórenczben, valóban csodálatraméltó s egész Európában ismeretlen irásjelekkel; a könyv lapjai nincsenek levélirás szerint mindkét oldalon, hanem csak az egyiken beirva, miért a papir finomsága következtében minden betű annyira átlátszik, hogy a hátlapon éppen olyan jól el lehet olvasni, mint az első lapon. A kötetben nem ma is használatban levő lenpapir, hanem nilusi papyrus van, tollal sincs irva, hanem nyomtatva van és benne az összefüggő sorok — συστοιχίαι — lefelémenőleg külön vonalakkal vannak az üres közökben egymástól elválasztva. Nemcsak ezek az irásjelek, hanem az egész kódex is annyira magán viseli a nagy régiség minden jegyét, hogy az európaiak már felhagyhatnak a nem rég feltalált ólombetűs könyvnyomtatás dicséretével, minthogy ez a könyv, melyet századokkal ezelőtt, a mai világ szemében ismeretlen betűkkel nyomattak, kiáltóan hirdeti, hogy ennek a mesterségnek a szkythák voltak feltalálói.")[4]

A tudós magyar kutató e felfedezését a ritkaságairól híres könyvtár örömmel vehette tudomásul, mert pár év mulva (1595-ben) a páduai Antonius Maginus *Geographiae Cl. Ptolomaei Pars II.* czímű kötetének Erdélyről és a székelyekről szóló 162. lapján, a 17. jegyzetben már e meglepő sorok

[1] Az 1598 évi kiadásban καρκινίζοντες. Itt a rákot jelentő καρκίνος-ból képzett szó rákmódra menőt kíván jelenteni. Du Cange (*Glossarium graecitatis*, I. 591. l.) a καρκίνος szónál megjegyzi: „καρκίνους versus retrogados vocant Graeci".

[2] Helyesen: συστοιχίαι. E görög szó mellett a „dependulae" értelmező jelző. — Hegedüs István conjecturája.

[3] A görög κασσίτερος „stannum", „plumbum" jelentésű szóból alkotva az ólombetűs könyvnyomtatás kitejezésére.

[4] Az 1593. kiad. 13 a–14 b. l., az 1598. kiad. 12–13. l.

voltak olvashatók: „Characteres ipsorum (i. e. Siculorum) cum Abyssinis, Hebraicis, Syrisque affinitatem habent, et a dextra ad sinistram more istorum scribunt. Extat talium Characterum liber in Bibliotheca Ducis Florentini“. (*Magyarul:* „Betűik (t. i. a székelyek betűi) rokonságban vannak az abyssiniaiakéval, héberekével és syrekével, valamint jobbról balra is irnak ugyanazok módja szerint. Egy ilyen betűs könyv van a flórenczi herczeg könyvtárában“.)

A magyar rovásírás szervezetének irányát Szamosközy előtt csak Verancsics Antal (✝ 1573) tette szóvá. Megfigyelése egyezik Maginuséval; de mivel iratai csak újabban jelentek meg, az olasz tudós véleményének kialakulására befolyást nem gyakorolhattak. Maginus egyébként Szamosközy páduai kiadványát sem ismerte. Ennek csak örülni lehet, mert így kétségtelen, hogy *a könyvet mindketten látták.*

Ez azért fontos, mert a medgyesi származású Töppeltinus (Töppelt) Lőrincz, a ki 1653-ban tanult a páduai egyetemen, a flórenczi könyvtárban Maginusra hivatkozva, már eredménytelenül kutatott a székelybetűs könyv után.[1] Sajnos, a könyvet a későbbi kutatók sem tudták megtalálni.[2] Szamosközy újabban felkutatott és kiadott kézirati hagyatékában sincs nyoma a flórenczi könyv tüzetesebb ismertetésének. Pedig aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy többi munkái példájára közkézen foroghatott egy olyan kézirata is — minő pl. a néhány rövid törmelékből ismert *De originibus hungaricis* czímű müve lehetett —, a melyben már a flórenczi könyv pontos könyvtári utalása benne volt.[3]

Annak igazolására, hogy Szamosközy *De originibus hungaricis* czímű műve kéziratos másolatokban is el volt terjedve, egy kevésbbé ismert plagium-vádat említek meg. Benkő József Közép-Ajtán 1791-ben Böjtmás Havának 2-ik napján irott terjedelmes levelében Aranka Györgyöt „az Erdéllyi Kéz Irásban lévő, nyomtatatlan Történet Irók Laistromá“-ban két csoportban, az „Esméretesebbek“ és az „Esméretlenebbek“ kézirataíról világosítván fel, az utóbbi csoportban ezt irja:

„6. Szamosközy *Origines Hungariae.* Ezt a Munkát kezére kapta volt Otrokotsi, és semmit ki nem hagyott belőle, hanem bővítette, kivált a' napkeleti nyelvekből, a' magától azon titulus alatt iratott Munkájában. Azért ostrozza Nagy Ári Jósef híres Papunk, hozzája küldött Levelében, hogy még is Szamosközynek tsak nevét sem emlitette. Ez aránt is tehát nincs kára a' Tudós Világnak.“[4]

Míg Szamosközy kéziratának valamely teljes másolata elő nem kerül, vagy Nagy-Ári levelének tartalmát egész terjedelmében meg nem ismerjük, e perben állást foglalni nem lehet. Alább, Telegdi *Rudimentá-járól* szóló fejezetünkben, még foglalkoznunk kell azzal, hogy Otrokocsi művében csakugyan szó van a székely rovásirásról, a melynek betűsorát a szerző állítólag Velenczéből kapta, de ugyanott bizonyítani is tudjuk majd, hogy Otrokocsi ismereteit Telegdi *Rudimentájából* merítette. Egyébként az sem lehetetlen, hogy az elmult évszázad folyamán Szamosközy és Telegdi csaknem egykorú feljegyzései már együttesen is forgalomba kerültek. Egy másik titokzatos szerző irásaiban ugyanis a keveredésnek már csakugyan nyoma van.

Értem azt az adalékot, a melylyel utóbb Rettegi István csinált zavart. A Gróf Telekiek ama könyvtárában, mely ma a M. Tud. Akadémia birtokában van, fenmaradt egy 1740-ben másolt kézirata e czímmel: *Historia Transylvaniae hungaricae per questiones descripta, accedit vetusto exemplari in Bibliotheca M. Ducis Hetruriae existente norma Litterarum Hunnicarum.*[5] Máshelyütt már megállapítottam, hogy Rettegi e kéziratában tulajdonképpen Huszti András *Ó és Új Dáciáját* [illegible]

[1] „Mangini in *Geogr.* sub *Trans.* ... asserit in Bibliotheca Florentina superesse librum Scythicis litteris conscriptum. Ego vero Florentiis in conclaui Publicae Bibliothecae Magni Ducis Hetruriae sollicite omnes libros versitaui meo tamen desiderio frustratus discessi.“ (*Origines et occasus Transsylvanorum.* Lugduni, 1667. 70–71. l.)

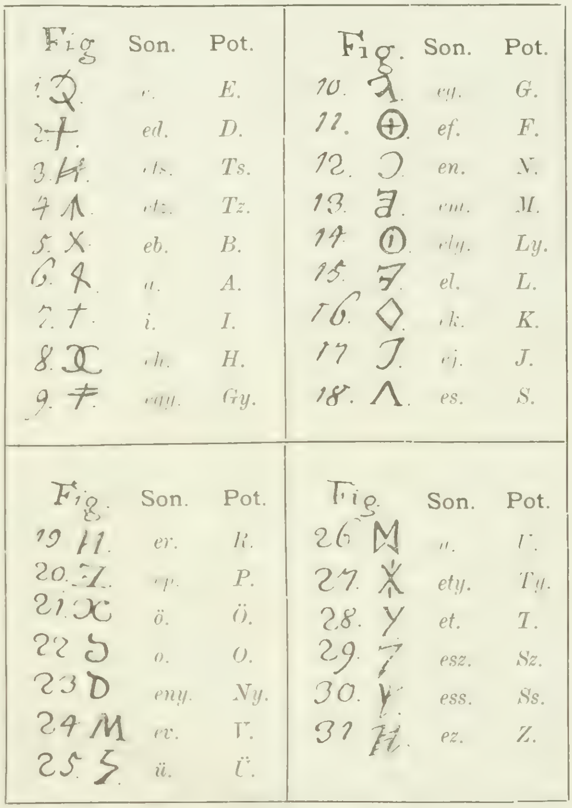
[2] [illegible] kutatta, de nem találta nyomát: „A philologicus kéziratok között [illegible] de ezek között a hunnus betűket hiában kerestem.“ *Jegyzetei, a magyar hazánkat illető és a külföldi könyvtárakban található jelességekről.* (Tudományos Gyüjtemény, 1820. évi VI köt. 56. l. A keresett flórenczi könyvről u. o. 46. l.) — A most duló világháború kitörése után én is kérdést intéztem a Laurenziana könyvtárigazgatóságához, de olasz szövetségeseink hűtlen magatartása miatt választ már nem kaphattam.

[3] [illegible] Szilágyi Sándor: *Szamosközy István történeti maradványai.* IV. köt. 405. l. Ugyanott egy jegyzete „In Origines Ungarorum“ 461. l.

[4] [illegible]

[5] E példányt először Aranka György említi, az idézett czím után megjegyezvén: „megvan Sirákon Gróf Teleki József úr ő excellentiája gyüjteményében“. (A' *Magyar Nyelv-mivelő Társaság' munkálatainak első darabja.* Szeben, 1796. 111. és 201. l.)

kivonata és Telegdi János *Rudimentájának* kivonata van egybemásolva.[1] De a kettőn kívül okvetlenül ismerte Szamosközy *Analectáinak* föntebb idézett s valamely elveszett művében, vagy történeti följegyzésében már meg is toldott érdekes adalékát. Rettegi ugyanis műve 103. lapján a rovásírás bemutatott betűsora elé Szamosközy nyomán ezt a felvilágosítást irta: „Typi Exemplar perquam Vetustum, integro Volumine in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriae extat. Nilotica Papiro impressum. In Indice ejusdem Libri sic habetur: Liber Vetustus τυπογραφτεις Scythicis Literis in Bibliotheca Ducis Hetruriae, qui a Scytharum Caurinorum Principe fertur dono missus Leone X. Pont. Max. Florentiam". (*Magyarul*: „A betűk eredetije az etruriai nagyherczeg könyvtárának igen régi ép kötetében van meg, nilusi papirra nyomva. A könyv indexében ez van: Igen régi typographikus könyv szkytha betűkkel az etruriai herczeg könyvtárában, a melyet állítólag a caurinoi (?) szkythák fejedelme küldött X. Leo pápának Florenczbe".) A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi Könyvtárának levéltári osztálya újabban szintén birtokába jutott a Retteginél szereplő eme szövegrész másolatának. Ebben már hibátlanul olvasható az ajándékozó neve is: „. . . in indice ejusdem Libri sic habetur: Liber Vetustus τυπογραπτεις, scithycis litteris in Bibliotheca Ducis Hetruriae, *qui Tanjo Scytharum Caurinorum Principe fertur dono missus Leoni Xo. P. Max Florentiam*".[2] A középázsiai hun-népek uralkodójának *tanjo* czíméről Desericzky nyomán Pray György: *Annales veteres hvnnorvm, avarvm et hvngarorvm*. Bécs, 1761. cz. műve ad felvilágosítást. A „kumán scythák fejedelmének" *Tanjo* neve (és nem czíme) itt utólag van betoldva és tévesen is szerepel.

16. Rettegi István ABC-zéje

Szamosközy e szövege után a folytatás már Telegdi alább bemutatandó *Rudimentájának* kérdései és feleletei nyomán van ekként megszerkesztve:

Q(uaestio). Quot sunt Hunnorum Literae?

R(esponsio). Sunt in universum 31. quarum Figuras, Sonos et Potestates exhibet schema sequens, ut: (Következik a mellékelt 16. sz. ábrán látható betűsor, melyet a szerző azért osztott el négy hasábra, mert a 103. lap alján egymás mellett csak kettőt tudott elhelyezni, a másik kettő pedig a következő 104. lapra került. A betűsor bemutatása után pedig folytatta:

Q. Qua ratione seu sono pronunciantur?

R. Eodem fere, qvo Latinorum Literae, nisi qvod apud Hunnos Consonantes sunt omnes Semivocales, et sic pronunciantur qvasi singulae Consonantes *E* Vocalem ante se habent, ut

[1] Sebestyén: *Rovás és rovásírás*. Budapest, 1909. 258–260. l. Ethnographia, 1914. 411–414. l.
[2] Levélt. Növedéknapló, 1914. 71. sz.

videre est. Ubi notandum etiam: Connexas, ut sunt Gy. Ly. Ny. Ts. Tz. Ty. Ss. Sz. et Diphtongos ut ö. ü. unica solum Litera apud illos exprimi.

([illegible] 105. lapon a betük irásáról is megemlékezve, visszatér Szamosközy művére:) De modo autem scribendi Stephanus Szamosközi Historicus in Analectis Lapidum sic scripsit: (Következik [illegible] már idézett rész, a mely bennünket arról értesít, hogy a székely betüket nem mindig irják, hanem négyszögletű pálczákra késhegygyel róni is szokják.)"

Miután nyilvánvaló, hogy Rettegi szövege Szamosközy és Telegdi műveiből van kompilálva, sietünk megállapitani még azt is, hogy a mi kútfőitől eltér, vagy a mi kútfőit látszólag kiegésziti, az mind tévedés.

Szamosközy idézett műve semmit sem tud arról, hogy a rovásirásos flórenczi könyvet X. Leó pápa valami szkitha eredetű és Tanjo nevű kumán fejedelemtől, vagy valami kaurino-szkitha uralkodótól kapta volna. Igy aztán az a látszata van a flórenczi könyv indexére való hivatkozásnak, mintha Szamosközy ezt az adatot *De originibus hungaricis* czímű művével utólag hozta volna forgalomba. Mivel azonban X. Leó 1521-től 1523-ig ült a pápai trónon, a vele érintkező közép-ázsiai hun-szkitha *tanjók* pedig a III—IV. században uralkodtak: ezt a szövegpótlást komolyan venni nem szabad. Pray föntebb idézett műve nyomán valamely fogyatékos itéletü rajongó eszelhette ki.

A *Rudimenta* kivonatolásában szintén hiba van. Telegdi 32 betüje 31-re olvadt, mert a betűsorból a *k* mellett feleslegesnek tetsző külön *ak* jegy kimaradt. Ezt azonban nem Rettegi hagyta ki, hanem az, a kinek kéziratát már az ő forrása is *ak* nélkül tagolta rövidebb sorokra. Az ő sorszámozott 1—31. irásjegyének furcsa betűrendje szintén félreértés eredménye. Mert megállapitható, hogy neki egy ilyen betűcsoportot kellett volna lemásolnia:

E.	D.	Ts.	Tz.	B.	A.
	I.	H.	Gy.	G.	F.
N.	M.	Ly.	L.	K.	J.
S.	R.	P.	Ö.	O.	Ny.
V.	Ü.	U.	Ty.	T.	Sz.
				Ss.	Z.

De mivel nem tudta, hogy ezt nem balról jobbra, hanem jobbról balra kell olvasni, másolata nemcsak forditott irányú, hanem helytelenül tagolt is lett.

Rettegi rovásirásos betűsora azonban számos apróbb másolási hibája daczára is igen értékes marad. Telegdi *Rudimentájának* alább bemutatandó legrégibb giesseni másolata segitségével megállapitható, hogy ebben egy régi, a giesseninél is régibb hazai másolat nyoma maradt reánk. Ebben ugyanis még nincs eltorzitva az *u* és nincs hangtanilag rosszul megjelölve a *cz* (ecs), **h** (ah), *u* (v), *ü* (w), *v* (eu). Viszont a forrásközösség jeléül ebben is *ss*-el van megjelölve a *zs*; a forrás régiségének bizonyitékául pedig megállapitható, hogy a Telegdi *Rudimentájából* származó összes magyarországi betűsorok közül egyedül Rettegié irja az *ny*-et úgy, mint a giesseni másoló és a hogyan ez a középkori bolognai emlékben is irva van.

Szamosközy följegyzésének itt vázolt irodalma a flórenczi könyv ügyét máig sem intézte el. Mivel nekünk sincs kilátásunk arra, hogy a könyvet felkutatni tudjuk, a följegyzés jól értelmezett szövegében kell megtalálnunk az eligazodás fonalát. Ugyanilyen álláspontra helyezkedett már Komáromi Csipkés György is, midőn 1655-ben Utrechtben kiadott *Hungaria illustrata* czímű nyelvtani művében nyomatékkal tagadta, hogy a felülről lenek irányuló függőleges sorvezetés a magyar rovásirás rendszerével egyeztethető volna. Ezért szerinte inkább valami más, például függőleges sorvezetéssel irott, vagy nyomott chinai könyvre kellene gondolnunk.[1] Ha ehhez hozzávesszük még azt is, hogy nem rongypapirra, hanem nilusi papyrusra nyomott könyvről van szó, akkor csakugyan számolnunk kell nekünk is azzal az eshetőséggel, hogy Szamosközy valamely régi keleti kéziratot vagy xylographot (nem betűvel, hanem kimetszett lapokkal készitett nyomtatványt) nézhetett tévedésből magyar rovásirásos nyomtatványnak.

E számvetésben először is a nilusi papyrusra vonatkozó megjegyzést kell tévedésnek minősitenünk. [illegible] papirnak, hanem papyrusnak látott, csakugyan van az a jól ismert fényes

[1] [illegible] 1655. [illegible]

keleti papir volt, a melyet növényi rostok finom pépjéből gyártanak s szinével, vékonyságával, erezésével a barnás régi papyrusokat utánozzák. A mi pedig a sorvezetést illeti, annyira relativ jelenséggel állunk szemben, hogy Szamosközy állítását akár a székely rovásirás jobbról balra irányuló sorvezetésére is vonatkoztathatjuk. Ha ugyanis a látott xylograph-lenyomat durva sorai egy defterformájú könyv hosszúkás lapjain, nem keresztben, hanem hosszában helyezkedtek el, akkor e lapokat hosszában fordítva kellett volna szemlélni s az imént még függőlegesen álló sorokat jobbról balra kellett volna elolvasni. Ezért tartom természetes jelenségnek, hogy Maginus ugyane könyv sorvezetését már nem felülről lefelé, hanem jobbról balra irányulónak látta. Viszont Szamosközy szemében már maga a könyvbe nyomott rovásirás is oly szokatlan jelenség volt, hogy mint hosszú rovásbotok ismerője a felülről lefelé irányuló sorvezetés látszatával ép úgy megbarátkozhatot, mint a hogy az ó-török, ó-görög, ó-ital feliratos és a germán runás emlékkövek olvasói is megbarátkoztak azzal, hogy az ő jobbról balra rovott irásuk sorvezetése a hosszúkás emlékköveken felülről lefelé irányuló és többnyire még függőleges vonalakkal is határolt sorvezetéssé változott. Szóval természetesnek tartották, hogy az epigraphiai alkalmazás a sorokat úgy helyezte el, a hogy a felaggatott rovásokon láthatók voltak. Sőt az epigraphiai alkalmazásban eredetileg még a rováson talált bustrophedon is irányt szabhatott. Mert hiszen függőleges sorvezetéssel sokkal könnyebben lehetett a bustrophedon sorait lenek és főnek elolvasni, mint hogyha a vízszintes sorvezetésnél a visszaforduló páros sorok minden betűjét fejtetőre állították.

A kérdés tárgyalt részében azért kell kissé körültekintőknek lennünk, mert az elhamarkodott kétségeskedéssel nyomban visszás helyzetbe jutunk, ha utána azzal is számolni akarunk, hogy Szamosközy egyrészt gyakorlott szemű epigraphus volt, másrészt hazája régi rovásirását is kitünően ismerte. Tudta, hogy ezt az ő korában nemcsak irni, hanem még fára róni is szokták. Tudta, hogy az iromba rovott jegyek ügyesen összevonva, kevés metszéssel is sok értelmet ki tudnak fejezni. Mivel ezt előtte sem krónikás, sem emlékiró ilyen értelmesen el nem mondta, ismereteit csakis a rovások megfigyeléseiből meríthette.

Arról, hogy Szamosközy a rovást és rovókést kezelni tudta-e, nincs értesülésünk. Nekem úgy tetszik, hogy a flórenczi könyv sorvezetésének megállapítása alkalmával a hosszú rovásbotok bustrophedonos szövegének függőleges helyzetben történő leolvasása irányította. Amde arról, hogy a rovásirást már tollal is tudta alkalmazni, már két eredeti fogalmazványa tanuskodik. És tegyük hozzá: az egyik az olaszországi út előtti időből származik.

II.

Két rovásirásos emlék.

Midőn Szilágyi Sándor a M. Tud. Akadémia *Monumenta Hungariae Historica* czímű vállalatának XXX. kötetéül Szamosközy István 1542–1608. évi *történeti maradványait* 1880-ban kiadta, a bevezetésben többek közt erre is felhívta az olvasók figyelmét: „A székely irással készült följegyzéseket a Bél-féle ABC szerint fejtettem meg: csak 3—4 betű tért el Béltől, de ezeket nem volt nehéz feloldani. Ezen irást Szamosközy vegyesen használja, hol balról jobbra, hol megfordítva". (XXI. l.)

A testes kötetre terjedő szövegkiadványban csak két helyen van nyoma rovásirásnak. Elől a 18. lapon, az 1587. esztendőre vonatkozó följegyzések közt ez a rövid szám olvasható:

Hev. Coll. LXVIII. 282. l. (lehuzva 434.)[1]

Beszterczére írt volt lengyel király titkon, hogy *Gálfinak* elüssék az fejét ezért, hogy azzal kérkedett volna, hogy *Bátori Zsigmondnak az annya* . . . volna . . . .

Jegyzet. A dült betukkel szedett szavak az ugynevezett hún-székely írással visszafelé vannak irva. A kipontozott helyen mintegy 2—3 szó az olvashatatlanságig ki van húzva. Végül 3 sor hasonló modon van torolve.

[1] *Hevenessy Collectio*, LXVIII. köt. 282. l. (A lehúzott szám Szamosközy eredeti lapszámozása volt.) A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattári osztályában.

Ugyanott a 216. lapon, az 1604. esztendő gazdag anyagát Szilágyi Sándor ezzel a második értékes számmal kezdte meg:

Hev. Coll. LXVIII. 162. (lehúzva 314.)

In Rodolfum caesarem.

Imperium per te capit incrementa R o d o l f e,
    Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.
Scilicet auxisti b e l l i s f u r i a l i b u s orbem,
    Auxisti populos p e s t e c r u d e l i (sic!) fame.
Implesti ungaricas d i r i s p r a e d o n i b u s o r a s,
    Dacia p e s t i f e r o t o t a l a t r o n e s c a t e t.
Nescio tot populos quae rerum copia ditet,
    Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.
Quod toris hauritur (sic!), f o e t u r a d o m e s t i c a supplet.
    Pensas d e g l u p t o bellica damna p e n e.
Nam tot P i n d a r i d a s tot p a v e s (sic!) caesarienses (sic!)
    Et tot g l a n d i v o r a s continet aula l u p a s.
Quot neque multifidus variatur cornibus Ister,
    Nec tot dives aquis, — cornua Nilus habet.
Perge R o d o l f e n o t h i s late s u b a g e s c e r e (sic!) natis,
    Ne desit laudi materia ampla tuae.

Jegyzet. A megosztott betükkel szedett szavak székely írással.

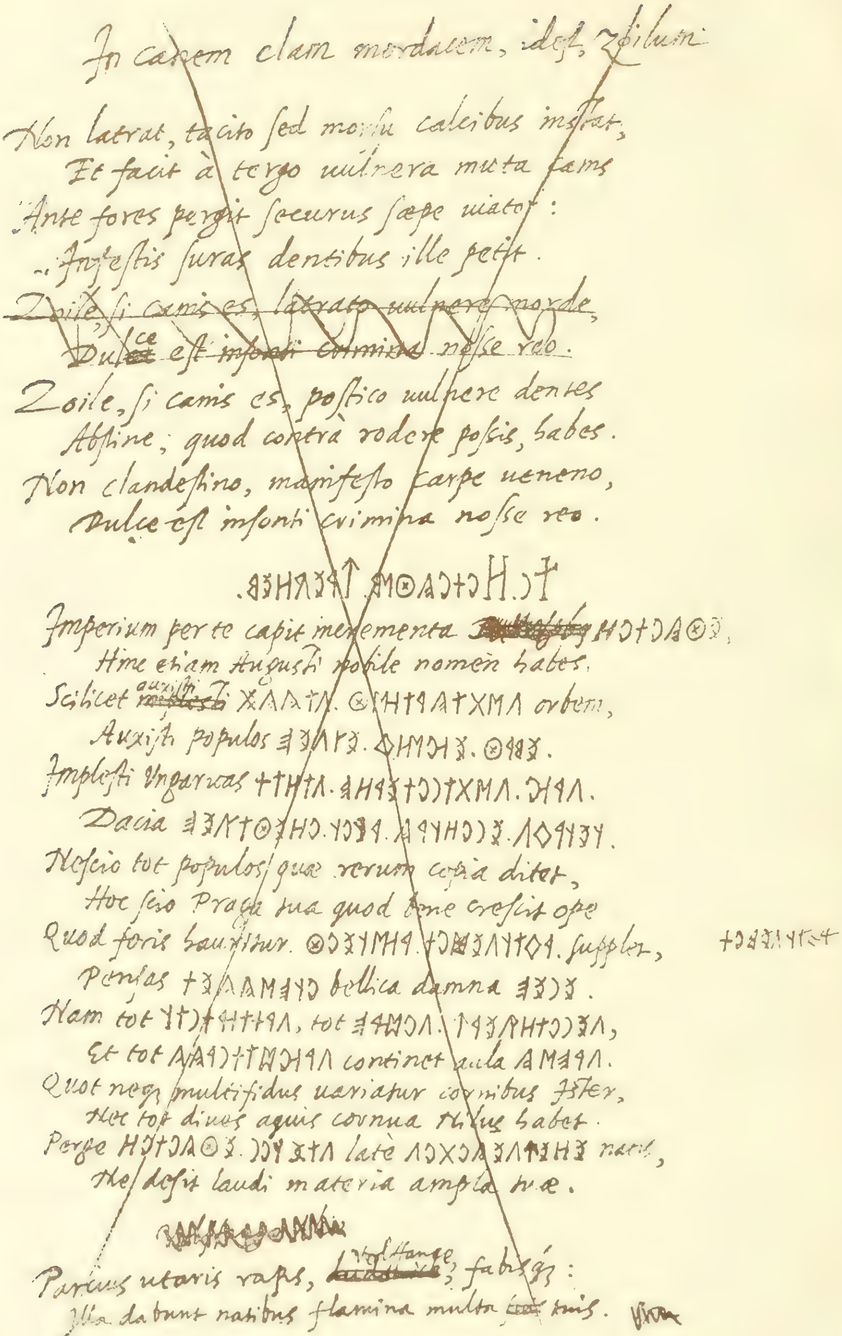
Ha meggondoljuk, hogy Telegdi *Rudimentájának* felfedezése a XVIII. század első felében s az enlakai templomfelirat felfedezése 1864-ben nálunk tudományos esemény számba ment, akkor csakis a tudós kiadó közömbösségének tulajdonithatjuk azt, hogy a nagy erdélyi történetirónak ez a két rovásirásos följegyzése érdeme szerint át nem plántáltatott a köztudatba. Valójában még a szakembereknek sem volt tudomásuk arról, hogy Telegdi művének létrejötte előtt, illetőleg (az 1604-kit értve) ettől egészen függetlenül ilyen eredeti fogalmazásában fenmaradt két értékes emlékünk keletkezett.

Tájekozatlan társaim mentségére említem meg, hogy azt a nagy akadályt, a mely az emlékekhez vivő ösvényen minden kutatónak utjat állhatta volna, nekem is csak a jelen kiadvány készülése közben sikerült elhárítanom. A források fenti megjelöléséből ugyanis arról értesültünk, hogy a két rovásirásos szöveg a Hevenessy-gyüjtemény 68 ik gyüjtelékes kötetében található meg. Ha tehát tudjuk azt, hogy e gyüjtemény a budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattári osztályában őriztetik, akkor először e könyvtár *Kéziratainak czimjegyzékét* kell megtekintenünk. E kiadvány II. részében, mely Szilágyi Sándor könyvtárigazgató előszavával 1894-ben jelent meg, a 640. lapon ez olvasható: „*Tomus LXVIII.* Iuxta data Catal. M. S. Collect. Hevenes. jam dudum deerrat". (68. kötet. A Hevenessy-féle kéziratgyüjtemény lajstromának adatai szerint már régebben eltévedt.)

Szerencsére a szórakozott könyvtárigazgató ezúttal tévesen vádolta meg a vele azonos tudós kiadót. Egy kis utánjárás árán kiderült ugyanis, hogy a czimjegyzék elkészitése előtt Hevenessy óriási gyüjteményének ezt a gyüjtelékes kötetét szétszedték és a maga módján könyvtárilag fel is dolgozták, de a nélkül, hogy a régi lajstromból kitörölték volna. Így jöttünk nyomára, hogy a szétszedett kötetből kiemelt eredeti Szamosközy-iratok 272*a*. sz. alatt lettek beosztva és az említett *czimjegyzék* II. részének 354. lapján is ekként felemlítve: *Fragmentum collectionis Szamosközyanae. Aa. 1590—1608.*

E kötetben a 282. lapon elvégre csakugyan megtaláltuk Szamosköznek Gálfi Jánosról, Báthory Zsigmond 1593 márczius 8-án megöletett nevelőjéről és udvarmesteréről szóló érdekes följegyzését. A felerészben kitörlött emlék hasonmását a mellékelt 17. sz. ábrán közöljük. Mivel az eredeti szöveg halványabb tintával irott és már ki is fakult sorait a szerző sötétebb tintával törölte ki, gyakorlott szemű palaeographus a megsemmisültnek vélt kényes természetű szövegrészeket is kibetűzheti.[1] Ez az árnyalat a hasonmáson egészen veszendőbe ment. A mi olvasásunk, melyet a hasonmással ellenőrizni nem lehet, egész terjedelmében így hangzik:

[1] Ebben Fejérpataky László és Jakubovich Emil m. nemzeti muzeumi kollegáim voltak szívesek segítem

In canem clam mordacem, idest, Zoilum

Non latrat, tacito sed morsu calcibus instat,
Et facit à tergo uulnera muta canis
Ante fores pergit securus sæpe uiator:
Infestis suras dentibus ille petit.
~~Zoile, si canis es, latrato uulnere morde,~~
~~Dulce est insonti crimina nosse reo.~~
Zoile, si canis es, postico uulnere dentes
Abstine; quod contra rodere possis, habes.
Non clandestino, manifesto carpe ueneno,
Dulce est insonti crimina nosse reo.

[illegible]
Imperium per te capit incrementa [illegible],
Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.
Scilicet auxisti [illegible] orbem,
Auxisti populos [illegible].
Implesti Ungaricas [illegible].
Dacia [illegible].
Nescio tot populos quæ rerum copia ditet,
Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope
Quod foris hauritur [illegible] supplex,
Pensas [illegible] bellica damna [illegible].
Nam tot [illegible], tot [illegible],
Et tot [illegible] continet aula [illegible].
Quot neque multifidus uariatur cornibus Ister,
Nec tot diues aquis cornua Nilus habet.
Perge [illegible] late [illegible] nare,
Ne desit laudi materia ampla tuæ.

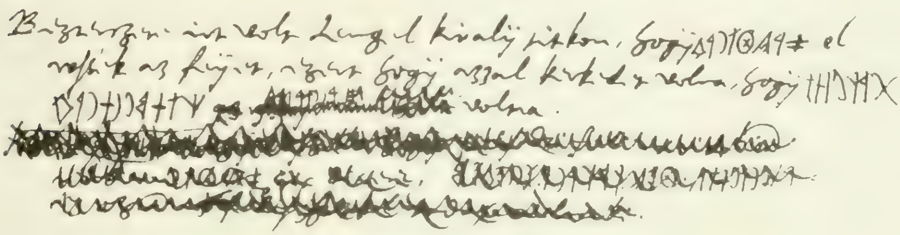
Parcius utaris rapis, Vollhange, fabisque:
Illa dabunt natibus flamina multa tuis.

Szamosközynek Rudolf császár ellen irott verse.

Bezterczere irt volt Lengel kiralÿ titkon, hogÿ GYÁLFINAK el | wssék az fejet, ezert hogÿ azzal kerkedett volna, hogÿ BÁTORI ZSIDMONDNAK AZ ANNIÁVAL[1] (törölve: az annÿawal hált) volna.

(Törölve: Kendi István ugy beszélle hogÿ . . . forti vxori debitam | reddere (?) GYÁLFIN[2] his dixerit ASZONIODIS · FEL · TARTANÁ · ENNEKEM.[3] es oztan feleségenek (?) adata volna ki.)

Ez az 1587-re vonatkozó följegyzés azért fontos, mert a flórenczi könyvről szóló 1593-iki szöveg előtt keletkezett. Fontos továbbá azért is, mert Telegdi 1598-ban irott *Rudimentáját* megelőzte. Íme tehát az, a ki a florenczi könyv sorvezetéséről és a rovásirás jellemző összevonásairól nyilatkozott, az nagyon jól tudta, hogy a rovásirás betűi jobbról balra fordulva ugyanilyen irányban fejlődnek sorokká és hogy alkalomadtán 2–3 betű is egygyé tömörül. Arról azonban már nem volt tudomása, hogy van egy külön *ak* jegy, melyet a *-nak* ragban módjában lett volna kétszer alkalmazni.

17. Szamosközy rovásirásos szövege.

A Rudolf császárra irott latin vers eredeti fogalmazványát a —. sz. külön mellékleten mutatjuk be olvasóinknak. Midőn hibátlanul megfejtett szövegét újra bemutatjuk, előre tudnunk kell, hogy csak a czim van jobbról balra irva. A vers szövegében a rovásirásos szavak már alkalmazkodtak a balról jobbra irott latin szöveg sorvezetéséhez.

In . Rodolfvm . Caesarem.

Imperium per te capit inerementa RODOLFE,
  Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.
Scilicet auxisti BELLIS . FVRIALIBVS orbem,
  Auxisti populos PESTE . KRVORE . FABE .
Implesti Vngaricas DIRIS . PRAEDONIBVS . ORAS .
  Dacia PESTIFERO . TOTA . LATRONE . SKATET .
Nescio tot populos quae rerum copia ditet,
  Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.
Quod foris hauritur, FOETVRA . DOVESTIKA[4] . supplet,
  Pensas DEGLVPTO bellica damna PENE.

[1] „Bocskay István Báthori Zsigmondnak avunkulusa, azaz Bathori Zsigmond anyjának bátyja, mert Bocskay Erzsébet volt Zsigmond anyja, Bocskay István nénje." *Szamosközy történeti maradványai*, 324. l.

[2] Az AL összerovásában az A jobbra, vagyis visszafele van fordítva.

[3] Jobbról balra irott rész lévén, a sor vége az ASZON szó előtt van.

[4] Szamosközy a szövegben és a lapszélen DOMESTIKA-ra javitotta. Az M jegyet a szövegben azért irta V-nek, mert a rovásirás betűsorának V jegye teljesen egyezik a latin M betűvel.

Nam tot TINDARIDAS, tot PARUOS . CAESARIONES,
    Et tot GLANDIUORAS continet aula LVPAS.
Quot neque multifidus variatur cornibus Ister,
    Nec tot dives aquis cornua Nilus habet.
Perge RODOLFE . NOTHIS late SOBOLESCERE natis,
    Ne desid laudi materia ampla tuae.

(*Magyarul* REDEY TIVADAR kollegám fordítása szerint:

Rudolf császárra.

A császárságnak növelése, *Rudolf*, a te műved.
    Érte az Augustus büszke nevét nyered el.
Tudni 'llik növeléd birodalmad *vészteli haddal*
    S inség, vér, dögvész által a népedet is.
A magyarok *földjét* ellepted *beste gazokkal*
    S dögletes rablók rejteke Dáczia most.
Nem tudom, ily sokaság a javakból mennyit emészt föl,
    Ámde tudom, Prágád gazdagitod pazarul.
Otthoni fajtádat gyarapitani, szerte harácsolsz,
    S mind, ami *bőrt lenyuzol*, sarcz fejiben fizeted.
Merthogy az udvarodon *császárfiú, Tindaridáknak*
    Serge, meg *élődő szajha* is annyi henyél,
Nincs a sok ágba folyó Isternek ilyen sok az ága,
    Bővizű Nilus se ágazik annyi felé.
Uczczu, *Rudolf, gyarapits* csak e *fattyak* kedvire minket,
    Büszke dicsőségnek hogy sose légy szükiben.)

E latin költemény hangja nem szorul mentségre, ha tudjuk, hogy az elveszettnek vélt ország régi udvari történetirója irta. Benne az elbúsult magyar a temetésre megkonditott harang szavával búgatja a császárt korholó distichonokat. És a hódítóval perbe szálló szilaj harag és zabolátlan gyűlölet oly szörnyű szavakkal tolmácsoltatja magát, hogy tőlük megdöbbenve, a szerző — latin szövegnél jól meg sem gondolva a dolgot — rovásirásos betűkbe burkolta őket. Így támadt aztán egy csodálatos irodalmi emlékünk: magyar lélektől izzó rovásirásos latin költemény.

HATODIK FEJEZET.

TELEGDI JÁNOS RUDIMENTÁJA 1598-BÓL.

I.

Könyvészeti eligazodás.

Telegdi János nevét a magyar tudomány története számára egyetlen műve, a kéziratban maradt *Rudimenta* őrizte meg. Minden egyéb adalék hián a szerző személyére vonatkozólag művét kell vallatóra fognunk.[1] Ebből tudjuk meg, hogy pár levélre terjedő művecskéjét elkészülte után bemutatta Baranyai Decsi Jánosnak, a marosvásárhelyi református főiskola híres tanárának. E férfiú irta aztán 1598. márcz. 5-ki kelttel azt a levelet, a melyet Telegdi műve előtt szintén ki akart nyomatni.[2] Vele kivánta igazolni, hogy műve kiadására a megkérdezett tudós bátorította, sőt még „segítségére is volt ebben". Ezzel igazolta volna továbbá, hogy a könyvecske tartalmát méltó dolog lesz itthon az iskolákban tanítani, határainkon túl pedig mind ama külföldi nemzetekkel is megismertetni, a melyek még nem tudják, hogy szkitha őseinktől az övéknél jóval régibb és tökéletesebb, könnyen megtanulható és rovásra is róható nemzeti irást örököltünk.

A tájékoztatónak szánt levél érintett állításaiból első pillanatra két fontos dolog látszik kibontakozni. Először az, hogy a tudós marosvásárhelyi tanár Telegdiben esetleg egyik tanítványát gyámolította, másodszor pedig az, hogy a kiadásra elkészitett művecske meg is jelent. A tüzetesebb vizsgálat azonban a látszatnak éppen az ellenkezőjét fogja bebizonyítani.

[1] Jerney János ezt irja róla: „Telegdi János korának tanult és nagytekintetű fia, Telegdi Miklós pécsi püspök s az esztergomi érsekség helyettesének rokona, szül. 1574-ben. Az egyházi hivatalokban mint esztergomi nagyprépost, 1608-ban már briznai, később nagyváradi és nitrai püspök, végre 1624-ben mint kalocsai érsek tündöklött; meghalt 1647-ben. E Rudimentákat 24 éves korában, tehát hihetőkép tanulás végett külföldön jártakor (Leydenben) nyomatá". (Tudománytár. Uj foly. VIII. köt. 1840. Értekezések, VIII. sz. *Közleményck a hún-scitha betükkel irott Turócz vármegyei régiségről* 110. l. jegyz.) — Szabó Károly erre ezt a helyes megjegyzést tette: „Ezen állitás irányában némi kétkedést támasztott bennem már maga a nyomtatási hely, Leyden, melynek ekkor virágzott református akadémiáján a katholikus püspök rokona alig tanulhatott. Kétkedésemet még inkább emeli Baranyai Decsi Jánosnak Telegdihez intézett s annak munkája előtt megjelent levele, melyből kitünik, hogy Telegdi nem sokkal munkája kiadása előtt, az ekkor Marosvásárhelyt lakott Decsivel találkozott, őt ez ügyben megkérdezte s ennek buzdító tanácsára nyomatta aztán ki munkáját Leydenben, hol hihetőleg mint tanuló tartózkodott; bajos ugyanis föltennünk, hogy a pécsi püspök rokona a távol M.-Vásárhelyt lakó református Decsivel bizodalmas viszonyban állott, s ha a munkáját ki akarja adni, épen a leydeni nyomdához fordult volna. Decsi levelének végső szavai: Deus... vos nobiscum ac cum tota ecclesia *orthodoxa* conservet, ex animo precor — szerintem világos bizonyságai annak, hogy Telegdinek reformátusnak kellett lenni, miután tudjuk, hogy az orthodoxa ecclesián az akkori reformátusok csak saját egyházukat értették. Mindezek alapján bizonyosnak tartom, hogy a székely alphabet kiadója nem egy személy a hasonnevű kalocsai érsekkel, s azt hiszem, aligha csalódom, ha őt az Erdélyben maig is birtokos Telegdi családból valónak gyanítom." (Budapesti Szemle. Új foly. V. köt. 1866. *A régi hún-székely irásról* 123. l. jegyz.)

[2] Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenás*-a előszavában egész terjedelmében közölte Baranyai Decsi levelét. E műve toldalékában pedig csak annyit tudott a főszövegben meg sem említett szerzőről mondani: „Telegdi János előttem arról esméretes, hogy a régi székely vagy szithiai betőkről irt egy könyvecskét *Rudimenta* nevezettel a XVI. száznak vége felé. („Tollózás és Igazitás" 359. l.)

A *Rudimenta* magyar példáinak irásmódja a XVI. század végén fennállott szabályokhoz kiván alkalmazkodni. E törekvés daczára néha mégis régies nyomok merülnek fel, máskor pedig az ujabb szabályok érvényesítésében történnek botlások. Nyilván azért, mert a szerző 1598. körül már régi ember volt. Igy válik érthetővé, hogy a *Rudimenta* nem a székely rovásirás régi emlékeinek és nem a régi irás mibenlétélének tanulmányozása eredményéül jött létre, hanem létrejött abból, a mit egy rovásiráshoz még úgy-ahogy értő derék székely a már-már teljesen elfelejtett „szkitha örökség“ megmentése és fölelevenítése czéljából legjobb tudása szerint leirt. Öregemberre valló fogyatékosságait alább kell részleteznünk. Itt csak azt említjük meg, hogy a rovásirás ÁBCzéjében mindig irásról beszél. A rovás lehetőségét csak BARANYAI DECSI JÁNOS levele említi meg. Ennek lett aztán következménye az, hogy a mű másolói a rovott jegyek formáit a tollal való kísérletezéssel egészen eltorzították; valamint ennek volt végzetes következménye az is, hogy a mindent irásnak tekintő későbbi érdeklődők a rovott régi emlékek figyelembevételét és megmentését egészen elhanyagolták.

A *Rudimenta* megjelenésének ügye szintén tévedésekre adott okot. Noha egyetlen nyomtatott példánya sem ismeretes, irodalmunkban a legújabb időkig mégis tartotta magát az a hit, hogy 1598-ban Leidenben csakugyan megjelent. E tévedés forrása — a hogy ezt legújabban megállapítanom sikerült[1] — WALLASZKY PÁL *Conspectvs reipvblicae litterariae in Hvngaria ab initiis ad nostra vsqve tempora delineatvs* czímű Pozsonyban és Lipcsében 1785-ben, másodszor pedig Budán 1808-ban megjelent latin nyelvű irodalomtörténete volt. Az időrendben feltüntetett forrásművek szerzőiről szóló bevezető fejezet elején ugyanis ez olvasható:

18. Baranyai Decsi János.[2]

„1. Est primus omnium *Joannes Telegdi*, vir eruditus, qui scripsit schediasma inscriptum: *Rudimenta priscae Hunnorum linguae*, labenti seculo XVI. Exile illud est, quatuor plagulis constans, dedicatum Conrado Dieterico, quod se possidere, celebr. Godofredus Schwarcz liberalitate Chr. Frid. Ayrmanni histor. in Academia Giesensi condam professoris, ex bibliotheca D. Maii iunioris, profitetur in *Initiis Religionis Christianae, inter Hungaros, Ecclesiae Orientali adsertis*, Halae, 1740 §. 66. pag. 77. non minus cel. Daniel Cornides, testantur. Num opusculum id typis in publicum prodierit, pro certo affirmare non possum: Schwarczianum certe illud M. S. exemplar fuit. At vero mihi ita videtur. Eruditi Lipsienses in recensione operis Beliani, eiusdem argumenti, infra producendi,[3] similis faciunt mentionem his verbis: Operae pretium forte fecisset cl. auctor, si tractatum Lugduni Batavor. 1598 in 8 editum, quem non vidisse videtur, in consilium adhibuisset. Et sane favet chronologia. Nam Decius Barovius litteras ad Telegdium, de tractatu hoc scriptas dedit 5. Martii Anno 1598 e foro Siculorum, quas infra producemus.[4] Saltim editionem hanc oportet esse rarissimam, cum

[1] *Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben?* Ethnographia 1915. VI. füz.

[2] *Syntagmatis Institutionum Iuris Imperialis ac Vngarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum: opera et studio* JOANNIS DECII BAROVII. *Anno Salutis 1593. Impressum Claudiopoli Transylvaniae typis Heltanis* czímű 4-retű 667 lap terjedelmű művének ama teljes példányában, mely a marosvásárhelyi ref. collegium könyvtárában őriztetik, a *Praefatio* után levelen a szerzőnek itt bemutatott fametszetű képe következik. Alatta e [illegible] olvasható: „Vera effigies Joannis Decii Baronii“. Mi a képet KONCZ JÓZSEF: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története.* (Különlenyomat a Kollegium 1883—1888. iskolai Értesítőiből.) Marosvásárhelytt, 1889. 26. lapjának melléklete után közöljük.

[3] [illegible] után Bél [illegible] ismertetett szerző.

[4] Idézett műve első részének *De litteratura hunno-scythica* czímű első fejezetében a levél szövegét Bod *Magyar Athenas*-a nyomán egész terjedelmében közli. (1. és 50. l.)

in Hungaria sit visa nemini".[1] (*Magyarul*: Mindenek között első Telegdi János, a tudós férfiú, ki a következő művecskét irta a XVI. század végén: *Rudimenta priscae Hunnorum Linguae.* A kis terjedelmű holmiról, mely négy levélből áll s Dietericus Konrádnak van ajánlva, a híres Schwarcz Godofréd *Initiis Religionis etc.* czímű munkájában azt állítja, hogy Ayrmann Chr. Fr. történetirónak, a giesseni akadémia egykori tanárának szívességéből folyólag az ifj. Mai könyvtárából megszerezte s ugyanezt igazolja a nagyhírű Cornides Dániel is. Hogy e művecske nyomtatásban csakugyan megjelent-e, biztosan nem állíthatom; Schwarczé azonban kétségtelenül irott példány volt. Nekem legalább ez a véleményem. A lipcsei tudósok Bél ugyanilyen tartalmú, alább megemlítendő munkájának bírálatában hasonlóképpen megemlékeznek róla e szavakkal: Érdemes dolgot végzett volna a derék szerző, ha az 1598-ban Leydenben 8-adrétű formában megjelent dolgozatot, a melyet — úgylátszik — nem látott, figyelemre méltatta volna. Mert az időpont csakugyan talál. Hiszen Baranyai Decsi János ezen dolgozatról szóló, Telegdihez intézett levelét, melyet alább közölni fogunk, 1598. évi márczius 5-én Marosvásárhelyről keltezte. E kiadásnak mindenesetre igen ritkának kell lenni, mert Magyarországon még senki sem látta.)

Wallaszky idejében még minden olvasója tudta, hogy a lipcsei tudósok kritikái az európai tekintélyű *Acta Eruditorum, quae Lipsiae publicantur* pótköteteiben, a *Supplementákban* jelentek meg. Némi utánjárással tehát meg lehetett volna még azt is utólag állapítani, hogy Bél Mátyás *De vetere literatvra hvnno-scythica exercitatio* czímű 1718-ban Lipcsében megjelent művét az *Actorum Eruditorum Supplementa* 1718—1721. évi VII. kötetének III. füzetében bírálták meg. De arra, hogy valaki a gömöri magányában, Jolsván dolgozó derék vidéki tudósunk idézetét ellenőrizze, senki sem gondolt. Az irodalmi köztudatba zavartalanul befészkelte magát az, hogy Telegdi műve Leydenben csakugyan megjelent, de utóbb annyira elkallódott, hogy egyetlen példányát sem tudjuk a hazai és külföldi könyvtárakban előkeríteni.

Midőn Jerney János a magyar rovásirás régi irodalmának könyvészeti adalékait összeállította, a sorrendet ekként kezdte meg: „Telegdi Joan. Rudimenta priscae hunnorum linguae, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa, cum praefacione Epistolari Joannis Decii Barovii ad Telegdium. 1598. Kézirat. Nyomtatásban is megjelent a 4 lapnyi munkácska (Lugduni Batav. 1598. in 8-vo) de már csak irva találtatik, jelesen gróf Telekyek, a nemzeti múzeum könyvtárában s egyebütt".[2] E megállapítás első latin részét, a Baranyai Decsi levelét is említő latin czímet, Gróf Teleki Sámuel könyvtárának katalogusa hozta forgalomba.[3] A többi Wallaszky fentebb idézett szövegéből való. A későbbi kutatók már Jerney szövegét olvasták és idézték. Ez volt forrása a magyar bibliographia mesterének, Szabó Károlynak is, a ki Jerney kétnyelvű keverék-szövegét akként egységesítette, hogy a latin czímet latin nyelvű könyvészeti adatokkal egészítette ki. Szerinte a titokzatos szerző „mint tanuló, külföldön járván, egy igen érdekes munkácskát adott ki Leydenben, e czím alatt: Johannis Telegdi Rudimenta priscae Hunnorum lingvae etc .... ad Telegdium. Lugdini Batavorum, 1598. 4-r."[4] Jellemző, hogy Jerney 8-rétjét itt 4-rétre kijavítva találjuk. Nyilván azért, mert a Teleki-könyvtár katalogusának évszáma után szintén 4-es szám olvasható. Ez azonban nem a leideni nyomtatvány, hanem a Teleki-könyvtár kéziratának 4-rétjét jelenti.

Arra, hogy ebben a főfontosságú könyvészeti kérdésben Wallaszky forrását is ellenőrizni kell, Jerney óta nem gondolt senki. Vagy ha gondolt is, nem tudott nyomára jönni, hogy a leideni adatot Jerney honnan vette. A mint tarlózásaimban rábukkantam, nyomban felkutattam a Bél Mátyás könyvéről szóló lipcsei kritikát, a melyben ámulatomra Wallaszky fenti idézete helyett ezt a szöveget találtam: „Ceterum operae pretium forte fecisset Cl. Auctor si Bonav. Vulcanii libellum *de literis et lingua Getarum sive Gotharum. Lugd. B. 1597, 8 editum,* quem non vidisse videtur, in consilium adhibuisset".[5] Szóval Bél Mátyásnak Vulcanius Bonaventura gót betűkről és gót nyelvről szóló Leidenben 1597-ben kinyomatott kis 8-rétű könyvét kellett volna tanulmányozni. Telegdi könyvéről a

[1] Az első és második kiad. 1—2. l.
[2] Tudománytár, id. köt. 109. l.
[3] *Bibliotheca Samuelis com. Teleki de Szék.* Pars. III. Bécs, 1811. 256. l. (Teljes szövege: „Telegdi (Jo.) Elementa lit. veterum Hunnorum, seu priscae Hunnorum linguae rudimenta, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa, cum Praef. Epistolari Jo. Decii Baronii ad Telegdium. 1598. 4. MS.")
[4] Budapesti Szemle, id. köt. 122. l.
[5] *Actorum Eruditorum Supplementa,* VII. köt. III. füz. 137. l.

lipcsei tudósok semmit sem tudtak. Rosszul idézett kritikájukba ezt a vonatkozást valami módon, valami végzetes tévedés, vagy félreértés árán Wallaszky keverte bele.

A leideni nyomtatvány felkutatásának százesztendős meddő munkájából a legnagyobb és a legterhesebb rész — sajnos — nekem jutott. A *Rudimenta* külföldi másolatainak kutatása közben ugyanis mindig figyelemmel voltam az esetleg lappangó nyomtatott példányára. Hosszú és fáradságos utánjárással és a megkérdezett európai könyvtárak tudós igazgatóságainak hathatós támogatásával sikerült megállapítanom, hogy Telegdi János e latin nyelvű művét a következő nyugat-európai nagy könyvtárak egyáltalán nem ismerik: *Hollandiában* a leideni, utrechti, groningeni egyetemi és a hágai királyi könyvtár, a *londoni* British Muzeum könyvtára, a *párisi* Bibliothèque Nationale; *Belgiumban* a brüsseli Bibliothèque Royale, a haarlemi városi, a genti városi és egyetemi, a lüttichi városi könyvtár; *Dániában* a kopenhágai királyi és egyetemi könyvtárak; *Svájczban* a baseli egyetemi s a zürichi városi könyvtár; *Németországban* a berlini királyi könyvtár, a müncheni udvari és állami könyvtár, a stuttgarti és düsseldorfi királyi országos könyvtár, a karlsruhei udvari, a wolfenbütteli és gothai herczegi könyvtár, a hannoveri királyi és tartományi könyvtár, a königsbergi és a boroszlói királyi és egyetemi könyvtár, a majna-frankfurti, augsburgi, nürnbergi, ulmi és lübecki városi könyvtár, a lipcsei, heidelbergi, bonni, hallei, göttingai és rostocki egyetemi könyvtár: *Ausztriában* a bécsi udvari és egyetemi könyvtár, a krakkói Jagello-könyvtár, a prágai és gráczi egyetemi könyvtár.[1]

E kutatások folyamán Telegdi művének két németországi másolata elvégre mégis előkerült. Sikerült megtalálnom a felfedezése után ismét eltűnt értékes giesseni másolatot és a giesseni után készült ismeretlen hamburgi másolatot. Az első sem közvetlenül Telegdi kézirata nyomán készült ugyan, de megállapítható, hogy a lemásolt példány csak 15—16 évvel volt fiatalabb az eredetinél. Ha tehát tekintetbe vesszük azt, hogy a marosvásárhelyi másolat csonka szövegéből a rovásírásos példák egészen hiányzanak s hogy csonka szövege is átdolgozottnak bizonyult, akkor a giesseni másolatot kell ama fontos kútfőnek tekintetünk, a mely számunkra Telegdi *Rudimentáját* a maga teljességében megmentette.

II.

A giesseni másolat.

A giesseni egyetemi könyvtár kézirati példányáról Schwartz Godofréd hazánkfia szerzett először tudomást s ugyanő 1739-ben Ch. F. Ayrmann könyvtárigazgató szivességéből a kézirat másolatát is megszerezte.[2] E másolat 1764-ben Dobai Székely Sámuel birtokába jutott. Ezt leirta Cornides Dániel, az övét pedig Lugossy József másolta le. A M. Tud Akadémia és a M. Nemzeti Múzeum másolatai már Lugossy példánya után készültek. Amazt Toldy Ferencz 1861-ben iratta le Ring Adolfnal, ezt pedig Réső Ensel Sándor irta le.

Mivel a másolatok szövegéből megállapítható, hogy a giesseni példány már másodkézből származott, az újabb kutatások komoly feladatává lett, hogy a hatodkézből származó két budapesti másolatot mellőzve, a giesseni forrást hozzáférhetővé tegyék. Midőn a giesseni egyetemi könyvtárban a másolatok eredetije után kérdezősködtem, azt a választ kaptam, hogy ott a Schwartz-féle másolat eredetijének nyoma veszett. De e megállapítással szemben még mindig reményt nyujthatott az a körülmény, hogy I. Val. Adrian 1840-ben megjelent katalogusa a gyüjtelékes kötetek kéziratait külön czímek szerint nem sorolja fel. Mikor kiderült, hogy a nyugat-európai és közép-európai nagy könyvtárak közt csak a hamburgi városi könyvtárnak van Telegdi-másolata; mikor kiderült továbbá az is, hogy ez a másolat sem azonos azzal, a melyet 1739-ben Schwartz Godofréd számárá lemásoltak: a giesseni könyvtár igazgatóságának megküldtem azt a füzetemet, a melyben a hamburgi másolatot

[1] Sebestyén [illegible]: *Telegdi János [illegible] Rudimentá[illegible]-nak [illegible]* Magyar Könyvszemle [illegible] 1903 [illegible] A különlenyomatban 12 l. [illegible] *Rovás és rovásírás* 203 s köv. l. [illegible] graphia, 1904. 256 l.)

[2] [illegible] Hale Magdeb. 1740. 77. l.

tüzetesen ismertettem.[1] E füzet hasonmásai segítségével sikerült aztán a XIII. számú gyüjtelékes kötetben Telegdi művének keresett másolatát itt ismét megtalálni.[2]

A rendelkezésünkre álló későbbi másolatokból már megtudtuk, hogy a giesseni példány czímlapjának vallomása szerint Telegdi művét Dieterich Konrád ulmi superintendens számára egy Szanchi M. László nevű magyar másolta le. Dieterich Konrád 1614-től 1639-ben bekövetkezett haláláig volt ulmi superintendens. Ezt megelőzőleg 1607-től 1614-ig theologiát tanított a giesseni egyetemen s egyidejűleg a paedagogiumnak is igazgatója volt. Nagyon valószínű, hogy a Szanchi M. László nevű magyar itt egyik tanítványa volt[3] s így a kézirat létrejötte Dieterich távozása idejére, vagyis 1614, tájára teendő.

Az említett másolatokból továbbá megállapítható, hogy a giesseni példány már nem lehetett Szanchi eredeti kézirata. Hiszen a czímlaphoz irott jegyzet Baudrandus M. A. 1695-ben megjelent földrajzi lexikonára és ennek nyomán az erdélyi Toppeltinus Lőrincz 1667-ben kiadott *Origines et occasus Transsylvanorum* czímű művére utal. Nem lehet a magyar másoló kézirata azért sem, mert a czímlapon éppen a magyar másoló neve van elvétve, a czímlap jegyzetében pedig a magyar másoló semmi esetre sem mondhatná, hogy az ő anyanyelvén nevezik a székelyeket németül „Zeckler“-nek.

A giesseni XIII. sz. gyüjtelékes kötetről már Adrian katalogusa jelzi, hogy a Mai-könyvtárból való s hogy Mai J. H. filologiai iratgyüjteményét foglalja magában. A kötet tartalma még azt is elárulja, hogy tulajdonosa nem Idősb Mai János Henrik, a giesseni egyetem 1688-tól tanító s 1719-ben elhunyt theologiai tanára, hanem az a keleti kéziratokat gyüjtő Ifjabb Mai János Henrik volt, a ki ugyanitt 1709 óta görög nyelvet tanított. Mivel e tanszéken utóda volt Dietericus Konrád superintendens unokaöcscsének, az 1650-től 1669-ig Giessenben tartózkodó Dietericus János Konrádnak, mint gyüjtő könnyen értesülhetett arról, hogy elődje hagyatékában egy lemásolásra érdemes, exotikus emlék van. Mivel tehát a hamburgi másolat az Ifjabb Mai példánya után 1714-ben készült, a késői giesseni példánynak 1709 és 1714 közt kellett létrejönni.

A szerencsésen megkerült giesseni kézirat czímlapját és Telegditől származó rovásirásos részeit XIII—XVIII. sz. némileg kisebbített méretű hasonmásainkon mutatjuk be olvasóinknak. A *Rudimentának* Baranyai Decsi levelével kiegészített latin szövegét, a rovásirásos részek megfejtését és a latin szöveg magyar fordítását egész terjedelemben adjuk, a mint következik:

[1] Sebestyén: *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézirata.* Huszonegy szöveg közé nyomott ábrával. Budapest, 1903. Különlenyomat a *Magyar Könyvszemle*, uj foly. 1903. XI. köt. 247—280. l.)

[2] Adrian: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Academicae Gissensis.* Francofurti ad Moenum, 1840. 5. l. így szerepelteti a jelzett gyüjtelékes kötetet: „No. XIII. Codex chartaceus saec. XVIII foliorum 317, quorum plura vacua sunt. Continetur: *Io. H. Maii jun. Collectanea philologica.* E bibliotheca Maiana.“ – Itt említjük meg, hogy e gyüjtelékes kötetnek következő tartalma van: I. Irókról szóló latin nyelvű jegyzetek, elől betűrendes mutatóval. 1—229. l. — II. Latin nyelvű jegyzetek a görög philosophia köréből 231—293. l. — III. Görög etymologiai kisérletek latin nyelven. (A π—ω betűs rész töredéke.) 295—316. l. — IV. A chald, samaritan, török, arab, persa, latin stb. nyelvekre vonatkozó jegyzetek. 319—401. l. — V. De occasione et scopo praeconis salvtis 304—436. l. — VI. RVDIMENTA Priscae HVNNORVM linguae breuibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio IOANNIS THELEGDI. Nunc in gratiam Reu. ac Clarissimi CONR. DIETERICI SS. Theol. D. Ecclesiarum Vlmanarum Superintendentis descripta per *Ladislaum M. Szanchii* (törölve: *-chij*) Vngarum 339—446. l. (22×18·3 cm). — VII. מעשה חלוח מליצלאסבורד (Nikolsburgi démontörténet). Egy 1696-iki amsterdami kiadvány után készült másolat. 441—463. l. — VIII. Tractatus Chagagia. 467—490. l. — IX. Constitutiones de Votis. 491—560. l. — X. Responsum. Giessen, 24. martii, 1710. Bielenfeld autor. (A giesseni egyetem theologiai facultásának német nyelvű válasza egy névtelen támadásra.) 561—572. l. — XI. Letzte Stunden Frauen Maria Helena Wagnerin, geborene Mayin. 6. Februar. Anno 1728. 573—591. l. — XII. Hecate Sacrum etc. V. Idus Januarias 1721. (Latin nyelvű halotti búcsúztató.) 593—596. lap.

[3] Sajnos, a giesseni egyetem matriculájának 1612—3. évi névsora elveszett, az előző években pedig Szanchi neve nem fordul elő. Klevitz, E. und Ebel, K.: Die Matrikel der Universität Giessen 1608—1707. Giessen, 1898. 170—194. lap.

RVDIMENTA
Priscae HVNNORUM linguae

breuibus quaestionibus ac responsionibus | comprehensa |
opera et studio
IOANNIS THELEGDI.

Nunc in gratiam
Reu. ac CLarissimi CONR. DIETERICI
SS. Theol. D. Ecclesiarum Vlmanarum | Superintendentis |
descripta
per
Ladislaum M. Szanchii
Vngarum.

NB. Hunnorum et Siculorum lingua hic intelligitur, qua vtuntur populi quidam Transsyluaniae, de quibus ita *Michael Antonius Baudrandus* in Lexico Geographico; Siculi populi sunt Transyluaniae regionis, qui in patria lingua *Szekhely* dicuntur, Dacice Zeckeli (nostra lingua Zeckler) a sedium l. districtus occupatione, quod post primorum Hunnorum eruptionem, pulsis e Panonia Scythis,* quaedam ipsorum pars in extremum Transyluaniae angulum confugit, quem etiam hodie tenent; vnde Siculi orta est dictio, teste Laurentio Topeltino Transyluano etc.

* Conf. *Zosim.* IV. 20. p. 386. s. (Későbbi folytatás). Multa de his Siculis in *Nicol. Olahi* Attila, inserto *Bonfinii* rebus Vngaricis pag. 135. s. | 440.

Ioannes Decius Baronius Ioanni Thelegdio S(alutem) P(lurimam) D(icit).

Quum nuper mihi exhibuisses litteraturam tuam Scyticam, et an dignam publicatione eam iudicarem interrogasses; non solum honestos hac in re conatus tuos laudaui, sed etiam, vt

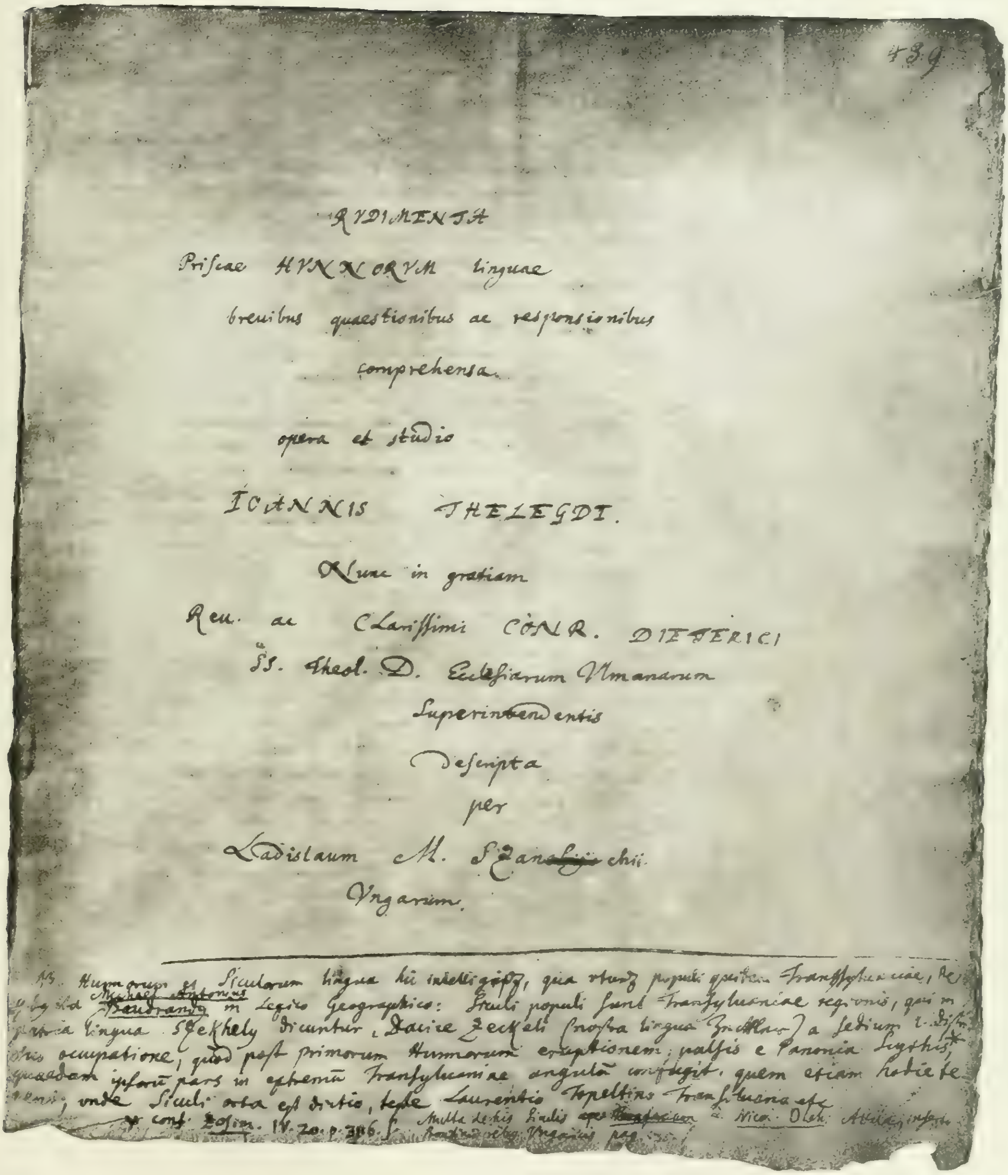
(*Magyarul*: A HUNOK régi nyelvének ELEMEI. Rövid kérdésekben és feleletekben összefoglalva irta THELEGDI JÁNOS. Most pedig főtisztelendő és nagytekintetű DIETERICUS KONRÁDNAK, a szent hittudományok doktorának és az ulmi egyház superintendensének lemásolta SZÁNCHI M. LÁSZLÓ magyar.

Jegyzet. Itt a hunnok és székelyek nyelve értetődik, melyet Erdély némely népei használnak, s melyről BAUDRANDUS MIHÁLY ANTAL így ír a Geografiai Lexiconban: A székelyek az erdélyi tájak népei, kiket anyanyelvükön *Szekhely*-eknek neveznek. Dákul: Zeekeli-nek (a mi nyelvünkön Zeckler-nek) a kerület székeinek foglalásáért, mert a hunnok első kitörése után, kiűzvén Pannoniából a szkithákat,[1] ezeknek egy része Erdély legszélső szögébe menekült, melyet még ma is birtokukban tartanak; innen származik a „*székely*" elnevezés, az erdélyi Topeltinus Lőrincz tanusága szerint.

Baranyai Decsi János Thelegdi Jánosnak minden jót kiván.

Midőn nekem a minap scyta ábéczédet átnyujtottad és megkérdezted, méltónak tartanám-e a közzétételre, nemcsak ez ügyben kifejtett tiszteletre méltó törekvéseidet dicsértem, hanem azon munkálkodtam, hogy mihamar közrebocsásd, és segítségedre is voltam ebben. Nem kételkedem ugyan, hogy sokak előtt kicsinyesnek és gyermekiesnek látszik az időt ezen betűk terjesztésével és tanulásával tölteni: én mégis teljesen ellenkező véleményen vagyok és a dolgot méltónak tartom arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külföldi nemzetek is megismerjék. Először is, mert ha minden egyéb okoskodás cserben hagyna bennünket, magukból ezen iratokból bizonyosan megállapithatnók, hogy a magyar nép sokkal régebbi és azon kelet-ázsiai scytáktól származik, a kikről azt olvassuk, hogy Cyrust, Dariust és más igen nagy hatalmú uralkodókat is legyőzték. Mert, miként a héberek, syrek,

[1] V. ö. Zosim. IV. k. [illegible] l. Sok van ezen székelyekről OLÁH MIKLÓS Attilájában, idézve BONFINIUS Rerum Vngaricarum jának 135. l.

439

RUDIMENTA
Priscae HUNNORUM linguae
brevibus quaestionibus ac responsionibus
comprehensa.

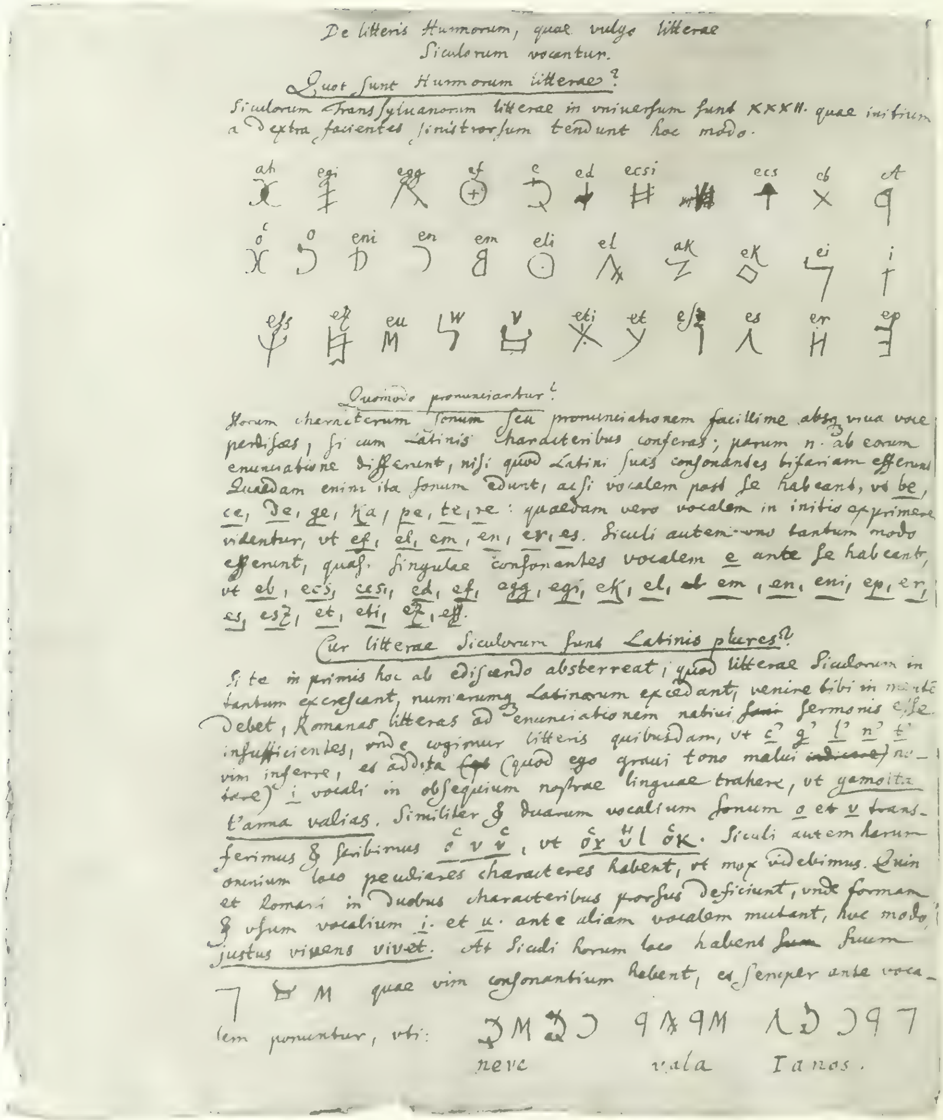
opera et studio

IOANNIS THELEGDI.

Nunc in gratiam
Rev. ac Clarissimi CONR. DIETERICI
SS. theol. D. Ecclesiarum Ulmanarum
Superintendentis
Descripta
per
Ladislaum M. Szan~~[illegible]~~chii
Ungarum.

NB. Hunnorum et Siculorum lingua hic intelligitur, quia utrique populi [illegible] Transsylvaniae, [illegible] [illegible] Michael Antonius Baudrand in Lexico Geographico: Siculi populi sunt Transylvaniae regionis, qui in patria lingua Szekhely dicuntur, Daciae Zeckeli (nostra lingua [illegible]) a sedium [illegible] [illegible] occupatione, quod post primorum Hunnorum eruptionem, pulsis e Panonia Scythis, quaedam ipsorum pars in extremum Transylvaniae angulum confugit, quem etiam hodie te[illegible], unde Siculi orta est dictio, teste Laurentio Topeltino Transylvania etc.
+ conf. Zosim. IV. 20. p. 386. [illegible] Multa de his Siculis [illegible] a Nicol. Olah. Attilae [illegible] [illegible] Ungariae pag. [illegible]

A giesseni másolat czímlapja.

De litteris Hunnorum, quae vulgo litterae Siculorum vocantur.

Quot sunt Hunnorum litterae?

Siculorum Transsylvanorum litterae in universum sunt XXXII. quae initium a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo.

ah egi egg ef c ed ecsi ecs eb A

ó o eni en em eli el ak ek ei i

ess ez eu w v eti et esz es er ep

Quomodo pronunciantur?

Horum characterum sonum seu pronunciationem facillime absque viua voce perdiscas, si cum Latinis characteribus conferas; parum n. ab eorum enunciatione differunt, nisi quod Latini suas consonantes bifariam efferunt. Quaedam enim ita sonum edunt, acsi vocalem post se habeant, ut be, ce, de, ge, ka, pe, te, re: quaedam vero vocalem in initio exprimere videntur, ut ef, el, em, en, er, es. Siculi autem uno tantum modo efferunt, quasi singulae consonantes vocalem e ante se habeant, ut eb, ecs, ecsi, ed, ef, egg, egi, ek, el, em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez, ess.

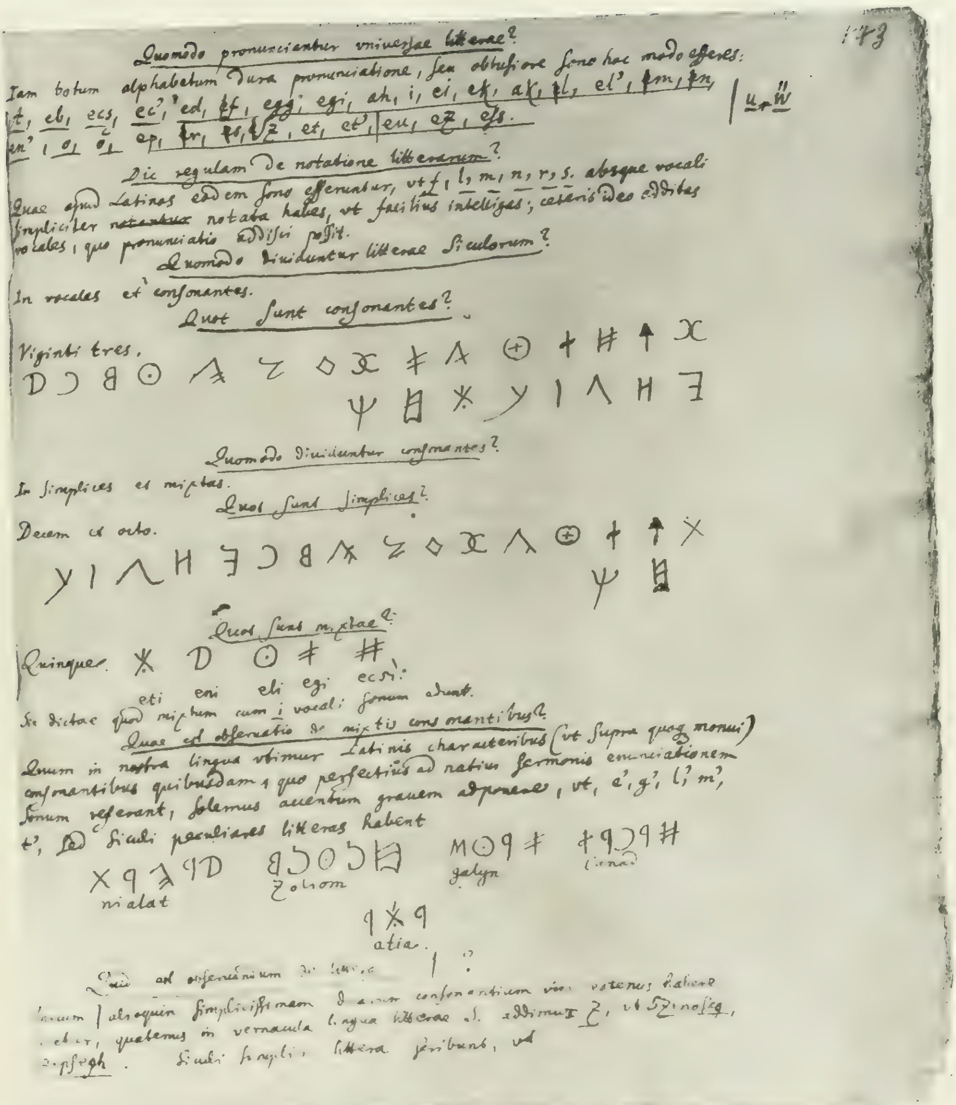
Cur litterae Siculorum sunt Latinis plures?

Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat, quod litterae Siculorum in tantum excrescant, numerumque Latinorum excedant, venire tibi in mente debet, Romanas litteras ad enunciationem nativi ~~sui~~ sermonis esse insufficientes, unde cogimur litteris quibusdam, ut c' g' l' n' t' vim inferre, et addita ~~[illegible]~~ (quod ego gravi tono malui ~~indicare~~) notare i vocali in obsequium nostrae linguae trahere, ut gamoitza t'arma valias. Similiter et duarum vocalium sonum o et u transferimus et scribimus ó v ű, ut ór ül ók. Siculi autem horum omnium loco peculiares characteres habent, ut mox videbimus. Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt, unde formam et usum vocalium i. et u. ante aliam vocalem mutant, hoc modo: justus vivens vivet. At Siculi horum loco habent ~~[illegible]~~ suum

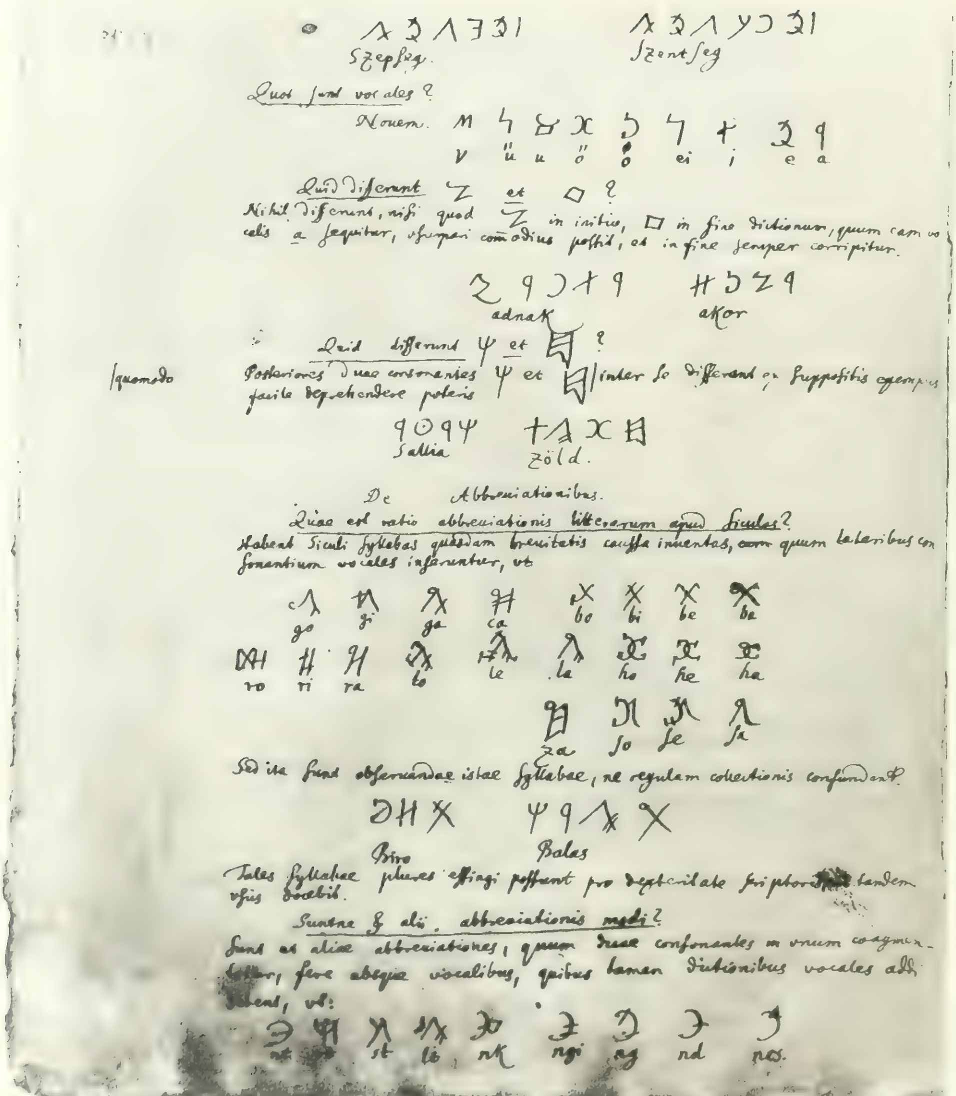
quae vim consonantium habent, et semper ante vocalem ponuntur, uti:

neve vala Ianos.

A Rudimenta első lapja.

A Rudimenta második lapja.

Szepseg. Szentseg

Quot sunt vocales?
Novem.
v ü u ö o ei i e a

Quid differunt … et …?
Nihil differunt, nisi quod … in initio, … in fine dictionum, quum cum vocalis a sequitur, usurpari commodius possit, et in fine semper corripitur.

adnak akor

Quid differunt … et …?
Posteriores duae consonantes … et … inter se differunt ex suppositis exemplis facile deprehendere poteris
quomodo

Sallia Zöld.

De Abbreviationibus.

Quae est ratio abbreviationis litterarum apud Siculos?
Habent Siculi syllabas quasdam brevitatis caussa inventas, cum quum lateribus consonantium vocales inferuntur, ut

go gi ga ca bo bi be ba
ro ri ra to le la ho he ha
za so se sa

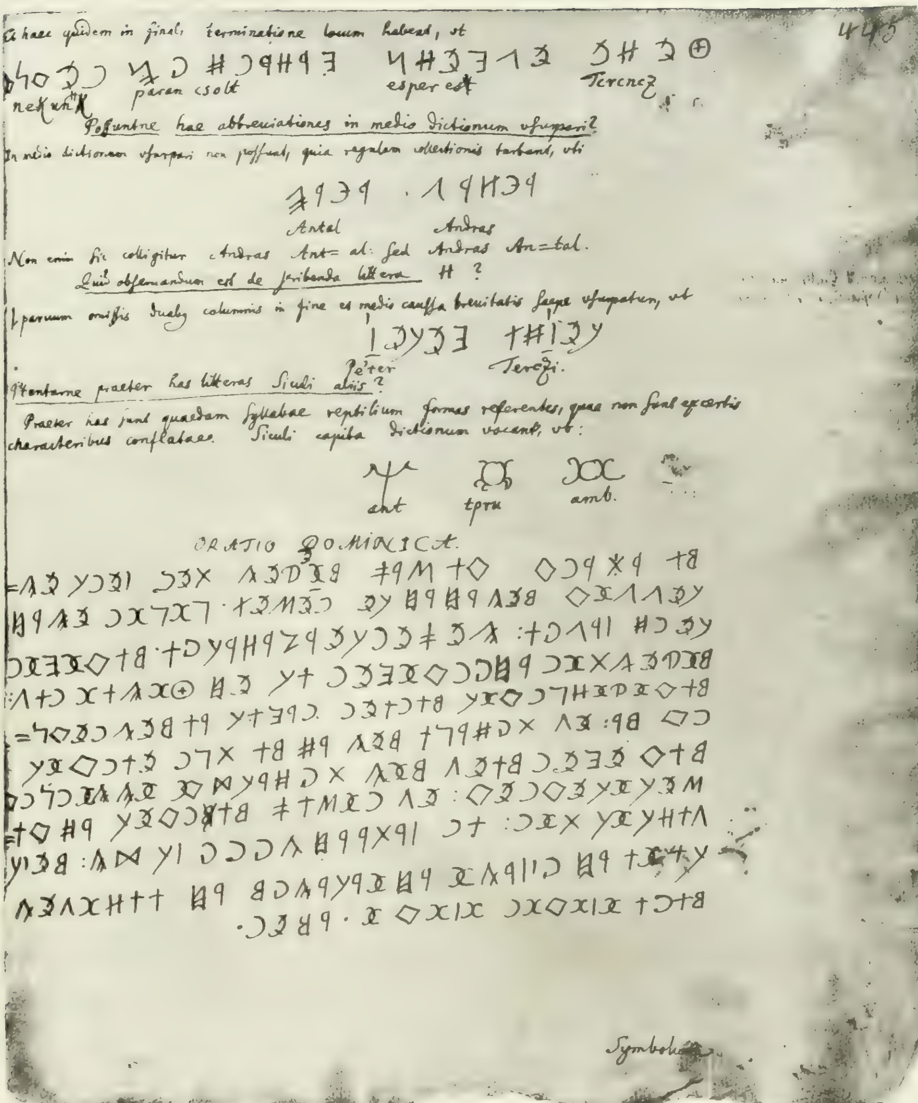
Sed ita sunt observandae istae syllabae, ne regulam collectionis confundant.

Biro Balas

Tales syllabae plures effingi possunt pro dexteritate scriptoris … tandem usus docebit.

Suntne et alii abbreviationis modi?
Sunt et aliae abbreviationes, quum duae consonantes in unum coagmentantur, sive absque vocalibus, quibus tamen dictionibus vocales addebent, ut:
nt … st lt nk ngi ag nd nos.

A Rudimenta harmadik lapja.

... haec quidem in finali terminatione locum habeat, ut

nekünk paran csolt esperest Terencz

Possuntne hae abbreviationes in medio dictionum usurpari?

In medio dictionum usurpari non possunt, quia regulam collectionis turbant, ubi

Antal Andras

Non enim sic colligitur Andras Ant= al: sed Andras An=tal.

Quid observandum est de scribenda littera H ?

... parum omissis duabus columnis in fine et medio caussa brevitatis saepe usurpatur, ut

Péter Terézi.

...ntur ne praeter has litteras Siculi aliis?

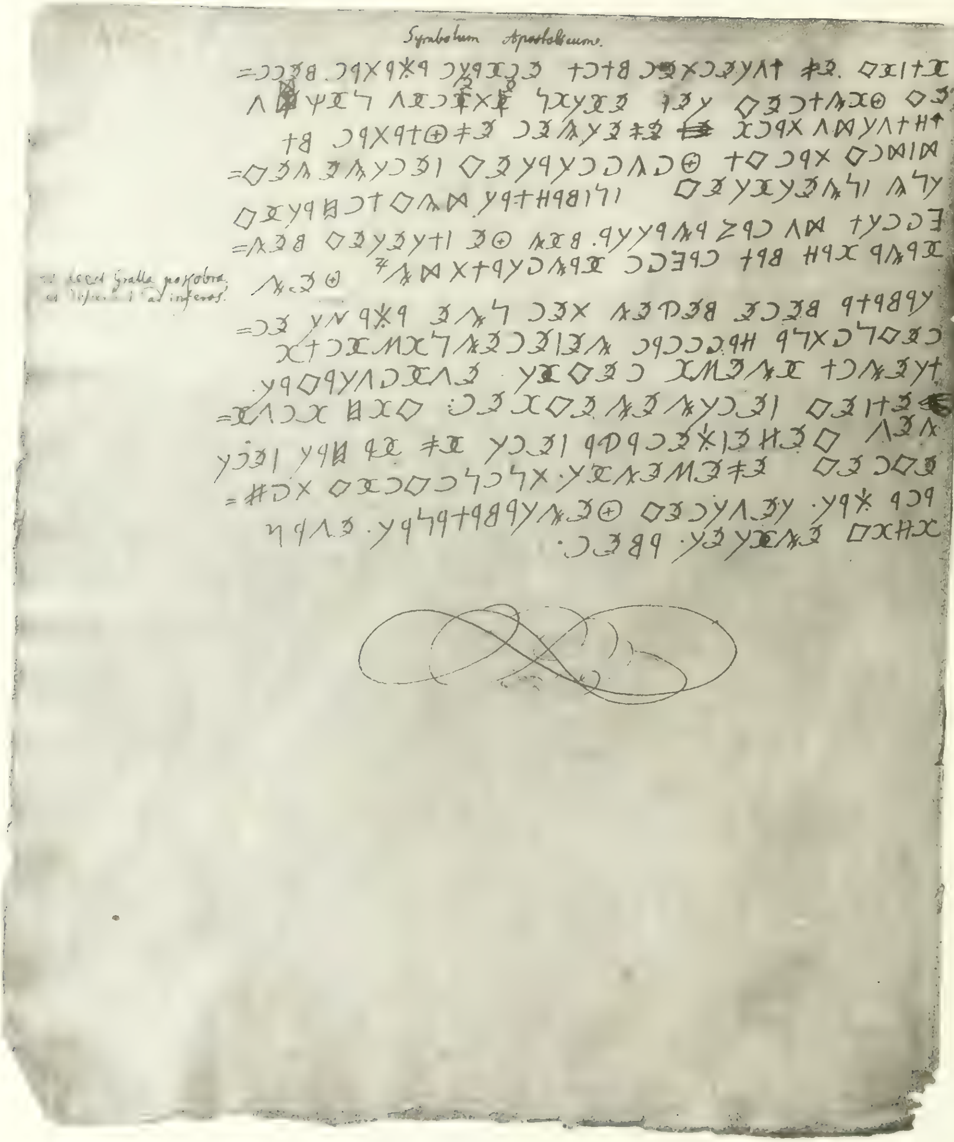
Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant, ut:

ant tpru amb.

ORATIO DOMINICA.

Symbolum

A Rudimenta negyedik lapja szöveg-mutatványnyal.

A Rudimenta szöveg-mutatványának második része.

primo quoque tempore promulgares, et auctor et adiutor fui. Etsi enim non dubito, quin ludicrum et puerile videatur non paucis, tempus in hisce litteris uel propagandis uel etiam discendis consumere: tamen ego prorsus diuersum sentio, remque dignam esse iudico, quae non solum nostrae genti, sed etiam exteris nationibus innotescat. Primum enim si aliae omnes coniecturae nos deficerent, ex his tamen solis litteris certo colligere possemus, gentem Vngaricam esse longe antiquissimam, et ab orientalibus illis Asiaticisque Scytis oriundam a quibus Cyrum, Darium et alios potentissimos Monarchas deuictos legimus. Nam sicut Hebraei, Syri, Chaldaei, Arabes et Turcae, caeterique Orientales a dextra sinistram versus, contra Graecorum, Latinorumque morem, exarant suas litteras: ita etiam haec nostra elementa simili ratione scribuntur. Id quod vel ex eo patet, quod non solum communem pronuntiandi atque scribendi inflectendique cum Hebraeis rationem nostri habeant, sed etiam sexcenta et amplius vocabula reperiantur quae tam apud Ebraeos, quam apud nos eandem paene significationem obtineant. Deinde, vt haec nihil ad huius litteraturae commendationem faciant; tamen honestissimum semper habitum est, vnamquamque gentem peculiari litteratura vti atque frui. Videmus enim paucissimas esse gentes, alioquin ciuilitate et potentia excellentes, quae peculiaribus litteris linguas suas exprimere possent. Nam certe nec Itali, nec Hispani, nec Galli, nec Germani habent proprios characteres, sed omnium eorum populorum litterae ex Latina lingua, tamquam fonte, promanarunt, Graeci quidem gloriati sunt, se ex Phoenicia litteras, nescio quot, attulisse, alias vero ex gruum volatu excogitasse, in eumque ordinem, quem nunc videmus, digessisse. Vnde non erubescunt inuentionem Philosophiae atque omnis scientiae et antiquitatis sibi arrogare. Sed vel hae ipsae litterae nostrae fabulas eorum abunde refutant, ac certis testimoniis demonstrant, Asiaticos Scythas et vetustiores ipsis, et populo Dei longe propinquiores fuisse, veteremque sapientiam ab Hebraeis ad Asiaticos, et ab his ad Graecos demum promanasse. Iam uero si uel numerum litterarum nostrarum spectes, omnes aliarum gentium characteres superant, uel elegantiam consideres nullis exterorum elementis cedent, in hoc uero longis etiam parasangis superant, quod et sine punctis scribuntur, et pronuntiationes omnes multo quam aliae litterae perfectius exprimant, et denique facilius addiscantur. Graecam, Ebraeam, Latinam linguam toto vitae curriculo vix mediocriter addiscere possumus, Germanicam, Gallicam, Hispanicam, difficillime imbibimus, et ad eas ex | 441. arte

chaldok, arabok és törökök és a többi keleti népek — a görögök és rómaiak szokásával ellentétben jobbról balra irják betüiket: ugy a mi betüink is hasonló modon iratnak. Kiviláglik ez nemcsak abból, hogy kiejtésünk, irásunk és szóhajtogatásunk módja közös a héberekével, hanem hatszáznál több szavunk is van, melynek úgy a hébereknél, mint nálunk, majdnem azonos jelentése van. Továbbá — jóllehet ezek mit sem jelentenek ezen ábécze ajánlására — mégis mindenkor becsületére vált bármely nemzetnek, ha az tulajdon irásával élt és annak hasznát vette. Azt látjuk ugyanis, hogy csak igen kevés, egyébként müveltség és hatalom tekintetében kiváló nemzet van, a mely saját betüivel tolmácsolhatná nyelvét. Mert kétségtelen, hogy se az olaszoknak, se a spanyoloknak, se a francziáknak, se a németeknek nincsenek saját irásjeleik, hanem mindezen népek betüi, közös forrásból, a latinból erednek. Dicsekedtek ugyan a görögök, hogy ők, tudom is én hány betüt, Phöniciából hoztak magukkal, másokat azonban a darvak repülésének megfigyeléséből eszeltek ki és soroztak azon rendbe, melyben most látható. Innen van, hogy nem átalják maguknak tulajdonítani a bölcselet és minden tudomány és régiség feltalálását. Pedig már a mi betüink is bőven megczáfolják meséiket és biztos adatokkal bizonyítják azt, hogy egyrészt az ázsiai scythák náluk régebbiek, másrészt, hogy ezek az Isten népéhez sokkal közelebb állottak és hogy a régi bölcsészet a héberektől az ázsiai népekhez és csak ezektől került végre a görögökhöz. Már pedig akár betüink számát tekinted, minden más nemzetek irásjegyeit fölülmulják, akár szépségüket veszed szemügyre, a külföldiek semmiféle betüinél sem állanak hátrább, abban a tekintetben pedig messze fölül is múlják, hogy egyrészt ékezés nélkül iratnak, másrészt minden egyéb betüknél tökéletesebben fejezik ki összes beszédhangjainkat és végül könnyebben is sajátíthatók el. A görög, héber, latin nyelveket egész életünkön át alig tanulhatjuk meg középszerűen, a németet, francziát, spanyolt igen nehezen sajátítjuk el, és mesterséges megértésükhöz sok könyvre, sok költségre, papirosra, irótollra, tintára és mit tudom én még mi más minden eszközre van szükségünk. Ezen betüinket bárki igen rövid

percipiendas, multis libris, multis expensis, papyro, calamo, atramento, et nescio quibus aliis multiplicibus instrumentis opus habemus. Has nostras litteras facillime quis addiscere potest breuissimo tempore, easque sine vllis libris, calamo, atramento, papyro, vel lignis, instar scytalae Lacedaemonicae, uel aliis quibusuis materiis, nullo negotio inscribere. Quamobrem dignas hasce litteras iudico esse, quae nonsolum in omnibus scholis pueris proponantur, et instillentur, sed etiam quas omnium ordinum homines nostrates pueri, senes, viri, mulieres, nobiles ac rustici, breuiter, omnes qui Vngaros se nominare volunt, addiscant. Laudo igitur propositum tuum, quod haec linguae Scythicae rudimenta collegeris, et discere volentibus communicare volueris. Etsi enim breuiora sunt ac rudiora, quam forte quis desideraret; tamen non diffido, quin alii quoque reperiantur, qui hoc exemplo haec linguae nostrae praecepta amplificare, et exactius tradere velint. *Ianus* ille *Pannonius*, episcopus Quinqueecclesiensis nostrorum Poëtarum celeberrimus, quum tanta doctrina et auctoritate praeditus fuisset, tamen non erubuit, Vngaricam Grammaticam conscribere; eam, si maiorum nostrorum negligentia non amisissemus, haberemus certe, quo in hoc quoque studii genere gloriaremur. Nunc quum illa interciderit, et tu recte facis, qui nostrae gentis litteraturam ab obliuione vindicare studes, et alii maximis forent dign laudibus, si Ungaricam grammaticam natiuorumque vocabulorum et proverbiorum origines ad praescriptum artis elaborarent, vt si iam cum Graecis patriam magna ex parte amisimus, et ni Deus pro sua clementia auerruncet, amissuri totam videmur, saltem linguam et res gestas ac litteraturam immortalitati consecremus. Quanquam si id quod sentio fateri licet, meliora omnia, de interitu imperii Turcici spero, augurorque hanc diuinitus gloriam nostrae genti reseruatam, vt non multo post armis Vngaricis Dei beneficio Turcica potentia inclinetur. Quod vt Deus pro sua clementia faxit, vos et nobiscum totam Ecclesiam orthodoxam conservet ex animo precor.

Datum ex foro Siculorum, quinto die Mart. An. 1598. | 442.

idő alatt igen könnyen és pedig bármely könyv, toll, tinta, papiros nélkül akár lacedaemon hengerhez hasonló fára, akár valamely más anyagra irni (beróni) nagyobb fáradság nélkül megtanulhatja. Miért is ezen betűket nemcsak arra tartom érdemeseknek, hogy minden iskolákban tanítsák és a gyermekekbe csepegtessék, hanem arra is, hogy minden rendű honfitársunk, gyermekek, öregek, férfiak, asszonyok, nemesek és parasztok, egy szóval: mindazok, kik azt akarják, hogy magyarnak neveztessenek, tanulják meg. Dicsérem tehát szándékodat, hogy a scytha nyelv ezen elemeit összegyüjtöd és a tanulni szándékozók részére közzé akarod tenni. Mert, bár rövidebbek és kezdetlegesebbek, mintsem talán némelyek óhajtanák; mégis bízom, hogy akadnak mások is, kik e példa nyomán nyelvünk szabályait gyarapítani és tüzetesebben tanítani kivánják. Ama *Janus Pannonius* pécsi püspök, költőink leghíresebbje, hatalmas tudománya és tekintélye daczára sem röstelt magyar nyelvtant irni; melyet, ha őseink gondatlansága folytán el nem vesztettünk volna, bizonyára a tudomány ezen ágában is volna mivel dicsekednünk. Most, minthogy az elveszett, helyesen cselekszel, ha azon vagy, hogy nemzetünk irástudományát megmentsd az elfeledéstől, és mások is nagy dicséretre lennének méltók, ha a magyar nyelvtant és ősi szavaink és szólásmódjaink eredetét tudományos rendszerrel megirnák,[1] hogy — ha már a görögökkel együtt hazánkat javarészt elvesztettük és hacsak az isteni kegyelem meg nem könyörül, úgy látszik, elvesztjük az egészet — legalább nyelvünket, történetünket és irástudományunkat örökítsük meg. Ámbár, ha szabad kimondanom, a mit gondolok, a török uralom bukásától minden jót várok és megjóslom, hogy az a dicsőség a mi nemzetünk részére van Isten rendeléséből föntartva, hogy nem sok idő multán Isten jóvoltából magyar fegyver előtt bukjék el a török hatalom. Hogy ezt Isten az ő kegyességéből megadja, titeket velünk és az egész igazhitű egyházzal megtartson, szivemből kivánom.

Kelt Székelyvásárhelyt (Marosvásárhelyt), 1598. évi márczius 5-én.

[1] Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy *Baranyai Decsi J.* ebben az évben kiadott egy vegyes nyelvű közmondásgyűjteményt [illegible] czimen: Adagiorum graecolatinovngaricorum Chiliades quinque. Bártfa 1598.

De litteris Hunnorum, quae vulgo litterae Siculorum vocantur.

Quot sunt Hunnorum litterae?

Siculorum Transsyluanorum litterae in vniversum sunt XXXII. quae initium a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo:

ah	*egy*	*egg*	*ef*	*e*	*ed*	*ecsi*		*ecs*	*eb*	*A*
H	GY	G	F	E	D	CS	(törlés)	CZ	B	A
ö	*o*	*eni*	*en*	*em*	*ely*	*el*	*ak*	*ek*	*ei*	*i*
Ö	O	NY	N	M	LY	L	K–	–K–	J	I
ess	*ez*	*eu*	*ü*	*v* [1]	*eti*	*et*	*esz*	*es*	*er*	*ep*
ZS	Z	V	Ü	U	TY	T	SZ	S	R	P

Quomodo pronunciantur?

Horum characterum sonum seu pronunciationem facillime absque viua voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas; parum enim ab eorum enunciatione differunt, nisi quod Latini suas consonantes bifariam efferunt. Quaedam enim ita sonum edunt, ac si vocalem post se habeant, vt ***be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze:*** quedam vero vocalem in initio exprimere videntur, vt ***ef, el, em, en, er, es.*** Siculi autem vno tantum modo efferunt, quasi singulae consonantes vocalem ***e*** ante se habeant, vt ***eb, ecs. ecsi, ed, ef, egg, egi, ek, el, em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez, ess.***

Cur litterae Siculorum sunt Latinis plures?

Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat, quod litterae Siculorum in tantum excrescant, numerumque Latinarum excedant, venire tibi in mentem debet, Romanas litteras ad enunciationem natiui sermonis esse insufficientes, vnde cogimur litteris quibusdam, vt ***c', g', l', n', t'***

A hun betűkről, melyek közönségesen székely betűknek neveztetnek.

Hány hun betű van? Az erdelyi székelyeknek összesen 32 betűjök van, a melyek jobbról kezdődve, balra haladnak ekként: *A*, *eb*, *ecs* (helyesen: *ecz*), — törlés —, *ecs*, *ed*, *e*, *ef*, *egg*, *egy*, *ah* (helyesen: *eh*), *i*, *ej*, *ek*, *ak*, *el*, *ely*, *em*, *en*, *o*, *ő*, *ep*, *er*, *es*, *esz*, *ety*, *v*, (helyesen: *u*), *w* (helyesen: *ü*), *eu* (helyesen: *ev*), *ez*, *ess* (helyesen: *ezs*).

Miként ejtetnek ki? — Ezen irásjegyek hangját vagy kiejtését hallás nélkül legkönnyebben úgy tanulod meg, ha a latin jegyekkel egybeveted; mert azok kiejtésétől, kivéve azt, hogy a latinok mássalhangzóikat kétféleképpen mondták ki, nem igen különböznek. Némelyek ugyanis úgy hangzanak, mintha hangzó volna utánna; pl. *be*, *ce*, *de*, *ge*, *ka*, *pe*, *te*, *ze*; mások pedig magánhangzóval látszanak kezdődni, pl. *ef*, *el*, *em*, *en*, *er*, *es*. A székelyek azonban csak egyféleképpen ejtik ki, t. i. az egyes mássalhangzók előtt *e* magánhangzóval. pl. *eb*, *ecs* (*ecz*), *ecsi* (*ecs*), *ed*, *ef*, *egg*, *egi* (*egy*), *ek*, *el*, *em*, *en*, *eni* (*eny*), *ep*, *er*, *es*, *esz*, *et*, *eti* (*ety*), *ez*, *ess* (*ezs*).

Miért több a székelyek betűje a latinokénál? Ha téged az riasztana el a megtanulástól, hogy a székelyeknek oly sok betűjük van és a latinokénak számát túlszárnyalják, arra kell gondolnod, hogy a római betűk elégtelenek anyanyelvünk kifejezésére, miért is kénytelenek vagyunk némely, pl. a *c'*, *g'*, *l'*, *n'*, *t'* betűk értelmét megváltoztatni és egy *i* magánhangzó hozzáadásával (a mit élesen hangsúlyozni kivántam) nyelvünk szolgálatába vonni, pl. *giamoltalan niavalias* (gyámoltalan, nyavalyás). Hasonlóképpen az *o* és *u* magánhangzók jelentését is megváltoztatjuk és *ő*-nek vagy *ű*-nek irjuk, pl. *őrvlők* (örülök). A székelyeknek azonban — a mint mindjárt látjuk — mindezek számára megvan a saját jegyük. A rómaiaknak is hiányzik két betűjök, miért is az *i* és *u* magánhangzók alakját és használatát más magánhangzók előtt ilyképpen változtatják meg: *justus viuens*

[1] E *v* = *u*, a következő *w* = *ü*, az *eu* = *v*, végül az *ess* = *zs*. (L. alább, a „Quot sunt vocales?" kérdés magánhangzói közé kevert *v* jegyzetét.

vim infere, et addita (quod ego graui tono malui notare) *i* vọcali in obsequium nostrae linguae trahere, ut *gamolta l'anna valias* (helyesen: *giamoltalan, niavalias*, azaz gyámoltalan, nyavalyás). Similiter et duarum vocalium sonum *o* et *v* transferimus et scribimus *ő* v(el) *ữ* ut *őrữlők* (helyesen: *őrữlők*, olv. örülök). Siculi autem harum omnium loco peculiares characteres habent, vt mox videbimus. Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt, vnde formam et vsum vocalium *i*, et *u* ante aliam vocalem mutant, hoc modo, ***justus viuens vivet.*** At Siculi horum loco habent suum J U V[1] quae vim consonantium habent et semper ante vocalem ponuntur, vti:

NEVE VÁLA JÁNOS
neve vala Ianos [143]

Quomodo pronunciantur vniuersae litterae?
Iam totum alphabetum dura pronunciatione, seu obtusiore sono hoc modo efferes: ***A, eb, ecs*** (helyesen: ***ecz***), ***ec', ed, f, egg, egi*** (azaz: ***eg'***), ***ah*** (így!), ***i, ei, ek, ak, l, el', m, n, en', o, ő, ep, r, s, sz, et, et', u, z, eu*** (azaz: ***ev***), ***ez, ess*** (azaz: ***ezs***).

Dic regulam de notatione litterarum?
Quae apud Latinos eodem sono efferuntur, vt ***f, l, m, n, r, s***, absque vocali simpliciter notata habes, vt facilius intelligas; ceteris ideo additas vocales, quo pronuntiatio addisci possit.

Quomodo diuiduntur litterae Siculorum?
In vocales et consonantes.

Quot sunt consonantes?
Viginti tres.

NY N M LY L K–K –K– H GY G F D CS CZ B
ZS Z TY T SZ S R P

Quomodo diuiduntur consonantes?
In simplices et mixtas.

Quot sunt simplices?
Decem et octo.

T SZ S R P N M L K–K –K– H G F D CZ B
ZS Z

---

vivet. Holott a székelyeknek ezek helyett megvan az ő *j, u* és *v* jegyük, melyek mássalhangzók jelentésével bírnak, mint: *Ianos vala neve.*

Miként ejtetnek ki az összes betük? — Az egész ábéczét kemény kiejtéssel, vagy tompa hangon ekképen kell kiejteni: *A, eb, ecs, ec' ed, ef, egg, egi* (*eg'* helyett), *ah* (így!), *i, ei, ek, ak, el, el', em, en, en', o, ő, ep, er, es, sz, et, et', u, ü, eu* (azaz: *ev*), *ess* (azaz: *ezs*).

Mondj szabályt a betük átirásáról? — A melyek a latinoknál ugyanazon hangzóval mondatnak ki, mint f, j, m, n, r, s, hogy könnyebben megérthető legyen, egyszerüen magánhangzók nélkül vannak átírva; a többi mellé azért van adva magánhangzó, hogy a kiejtésük elsajátítható legyen.[2]

Miképpen osztatnak fel a székely betük? — Magánhangzókra és mássalhangzókra.

Hány mássalhangzó van? — Huszonhárom (*b, cz, cs, d, f, g, gy, h, -k-, k-k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, z, zs*).

Miképpen osztatnak fel a mássalhangzók? — Egyszerüekre és összetettekre.

Hány egyszerü van? — Tizennyolcz (*b, cz, d, f, g, h, -k-, k-k, l, m, n, p, r, s, sz, t, z, zs*).

Hány [illegible] van? — Öt (*cs, gy, ly, ny, ty*). Azért neveztetnek így, mivel a magánhangzóval összetéve adnak hangot.

1 [illegible] Ulenbach [illegible] javította ki.
2 [illegible] *er, es* betüket nem kellett volna *e*-vel irni s ezért *e* magánhangzót mellettük keresztül is húzta.

Quot sunt mixtae?
Quinque.

TY NY LY GY (!) CS
eti eni eli egi (!) ecsi

Sic dictae quod mixtum cum *i* vocali sonum edunt.

Quae est obseruatio de mixtis consonantibus?
Quum in nostra lingua vtimur Latinis characteribus (vt supra quoque monui) consonantibus quibusdam, quo perfectius ad natiui sermonis enuntiationem sonum referant, solemus accentum grauem aponere, vt ***e'***, ***g'***, ***l'***, ***m'***, (így! ***n'*** helyett) ***t'***, sed Siculi peculiares litteras habent.

NYALÁB ZOLYOLYOM (helyesen: GYALU)[1] GYALYV CSANÁD
(így!) *nialat* *Zoliom* (így!) *galyu* *Canad*

ATYA
atia

Quid est obseruandum de littera SZ?
Vnicum SZ alioquin simplicissimam duarum consonantium vim eatenus habere videtur, quatenus in vernacula lingua litterae *S*, addimus *z*, vt ***Szenoseg*** (helyesen: ***Szentség***), ***Szepsegh***. Siculi simplici littera scribunt, vt: | 444.

SZÉPSÉG SZENTSÉG
Szepseg *Szentseg*

Quot sunt vocales?
Nouem.

V Ü U Ö O J I E A
v ü u ö o ej i e a

Quid differunt K–K *et* –K–?
Nihil differunt, nisi quod K–K in initio, –K– [3] in fine dictionum, quum eam vocalis *a* sequitur, vsurpari commodius possit, et in fine semper corripitur.

ADNAK AKOR
adnak *akor*

Mit kell tudnunk az összetett mássalhangzókról? Miután a mi nyelvünk latin betűt használ (mint arra már föntebb is rámutattam), néhány mássalhangzóra, hogy minél tökéletesebben tüntessék fel hazai nyelvünk kiejtését, kemény ékezetet szokunk rakni, pl. *c'*, *g'*, *l'*, *n'*, *t'*, de a székelyeknek van erre saját betűjök (*Csanád*, *gyalu*, *zólyom*, *nyaláb*, *atya*).

Mit kell az SZ *betűről megjegyezni?* Az egyetlen **SZ**, noha igen egyszerű, két mássalhangzó jelzésére szolgál olyan formán, hogy hazai nyelvünkben az *S*-hez *z*-t adunk, pl. Szentség, Szépségh. A székelyek egyszerű betűvel irják, pl. (*Szentség*, *szépség*).

Hány magánhangzó van? Kilenc: *a, e, i, ej, o, ö, u, ü, v.*

Miben különbözik a K-K és -K-? — Semmiben sem különböznek azonkívül, hogy *K-K* a szavak elején és végén, ha *a* magánhangzó következik utána, kényelmesebben használható és a szó végén mindig megrövidittetik.[4] (*Akor*, *adnak*.)

[1] Az *u* és *v* jegy hangértékének felcserélésére l. a köv. jegyzetet.

[2] Ez a *v* tévedésből került a magánhangzók közé. Fentebb a teljes betűsorban az *u* v-vel, a *v* ev-nek ejtendő eu-val jeleztetett. Mivel a *szerző* a *v* jegy így jelzett hangértékével nem volt tisztában, az u-val való jelzés czimén beosztotta a magánhangzók közé. L. alább az V. részben a Dobai-féle betűsor hasonló tévedését, mely igazolja, hogy itt nem a giesseni másoló, hanem a *szerző* tévedéséről van szó.

[3] Az alább közölt marosvásárhelyi másolatból kitünik, hogy a második -k- jegy helyén eredetileg & (et) volt olvasható.

[4] Téves, mert az *a* magánhangzó (miként a példák is mutatják) mindig előtte van. Így aztán röviditve (az *a* mellőzésével) a vég-*k* jegynek *ak* szótagértéke van.

Quid differunt ZS et Z?

Posteriores duae consonantes ZS et Z quomodo inter se differant ex suppositis exemplis facile deprehendere poteris.

ZSÁLYA	ZÖLD
sallia	*zöld*

De Abbreuiationibus.

Quae est ratio abbreuiationis litterarum apud Siculos?

Habent Siculi sÿllabas quasdam breuitatis causa inuentas, quum lateribus consonantium vocales inseruntur, vt

		GO	GI	GA	CSA	BO	BI	BE	BA
		go	*gi*	*ga*	*ca*	*bo*	*bi*	*be*	*ba*
	RU	RI	RA	LO	LE	LA	HO	HE	HA
(igy!)	*ro*[1]	*ri*	*ra*	*lo*	*le*	*la*	*ho*	*he*	*ha*
						ZA	SO	SE	SA
						za	*so*	*se*	*sa*

Sed ita sunt obseruandae istae syllabae ne regulam collectionis confundant.

BIRÓ	BALÁZS
Biro	*Balas*

Tales syllabae plures effingi possunt pro dexteritate scriptoris, vt tandem vsus docebit.

Suntne et alii abbreuiationis modi?

Sunt et aliae abbreuiationes, quum duae consonantes in vnum coagmentatur fere absque vocalibus, quibus tamen in dictionibus vocales addi debent, vt:

(?) NT	RT	ST	LT	NK	NGY	NG	ND	NCZ
nt	*rt*	*st*	*lt*	*nk*	*ngi*	*ng*	*nd*	(igy!) *ncs*

Et haec quidem in finali terminatione locum habent, vt

NEKÜNK	PARANCSOLT	ESPEReST	FEReNCZ
nekünk	*parancsolt*	*esperes*(t)	*Ferenc*

Miben különbözik a ZS és Z? Hogy a ket ZS és Z mássalhangzó miben különbözik egy mástól, azt az alább következő példákbol könnyen megitélheted: (*Zöld, zsálya*).[2]

Az összevonásokról.

Mi jelentősége van a székelyeknél a betűk összevonásának? Van a székelyeknek néhány rövidség kedvéért feltalált szótagjegyük, mindőn a magánhangzók a mássalhangzók oldalához csatoltatnak, pl. (*ba, be, bi, bo, ca* — helyesen: *csa* —, *ga, gi, go, ha, he, ho, la, le, lo, ra ri, ro* — helyesen: *ru* —, *sa, se, so, za*).

Hanem ezen szótagjegyeket úgy kell alkalmazni, hogy a szótagolás rendjét ne zavarják. (*Balázs, biró.*) Ilyen szótagjegy az iró ügyessége szerint, a mint majd a gyakorlat megmutatja, több is alakítható.

Van-e még más összevonási mód is? — Van még más összevonás is, midőn két mássalhangzó magánhangzó nélkül csaknem egybekapcsolódik, melyekhez kiejtés alkalmával mégis kell magánhangzókat toldani pl. (*ncs* — helyesen: *ncz* —, *nd, ng, ngy, nk, lt, st, rt, nt*).

Ezeknek a szó végén van a helyük, pl. (*Ferencz esperest parancsolt nekünk*).

1 Tévedést a [illegible] rovásírásjegy idézte elő.

2 [illegible] a [illegible] mássalhangzót a magyar szöveg szintén [illegible]vel jelölné. BARANYAI DECSI [illegible] Közmondás gyűjteményében s a következő évtized több kiadványában, pl. PÁZMÁN [illegible]

Possuntne hae abbreuiationes in medio dictionum vsurpari?
In medio dictionum vsurpari non possunt, quia regulam collectionis turbant, vti

ANTAL ANDRÁS
Antal *Andras*

Non enim sic colligitur Andras Ant-al; sed Andras An-tal.[1]

Quid observandum est de scribenda littera H (R)?

I (— R) paruum omissis duabus columnis in fine et medio caussa breuitatis saepe vsurpatur, vt

PÉTER TERCSI
Péter (így!) *Tercsi*

Vtunturne praeter has litteras Siculi aliis?

Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant, vt:

(?) ANT (?) TPRU (?) AMB
ant *tpru* *amb*

ORATIO DOMINICA.[2]

(Az Úr imádsága.)

MI ATYÁNK KI VAGY ME[3]NYEGBEN SZENTEL-
TESSÉ*K MEG AZ AZ (így!) TE NEVED · JÖJÖN EL AZ
TE OCSSZÁSOD (így!) : LEGYEN TE AKARATOD[4] · MIKÉ*PE*N
ME*NYEGBE*N AZONKÉ*PEN IT EZ FÖLDÖN IS :
MI KE*NYE*RJNKE*T (így!) MINIEN (így!) NAPIT AD MEG NEKÜ-
NK MA : ÉS BOCSÁJD (így!) MEG ACS (így!) MI BJNEINKE*T (így!)
MIKÉPEN MI ES ME*GBOCSÁTUNK E*LLE*NÜNK
VÉTETEKNEK : ÉS NE* VIGY MINKET ACS (így!) KI-
SÍRTE*TBE*N : DN (így!) SZABA[5] AZ GONOSZTUL : MERT
TIE*D AZ ORSZÁGH AZ HATALOM AZ IIROSEG (így!)
MINI (így!) ÖRÖKÖN ÖRÖKÉ* · ÁMEN ·

Használhatók-e ezen összevonások a szavak derekán? — A szavak derekán nem használhatók, mivel a szótagolás rendjét zavarják, pl. (*András, Antal*).

Mert nem így tagoltatik Andr-ás, Ant-al; hanem And-rás, An-tal.

Mit kell a (latin H-hoz hasonló) R betű írásáról megjegyezni? — Mellőzve a két oszlopot, rövidség okáért gyakran használják a szó közepén és végén a kis *I* (*r*) betűt, pl. (*Tercsi, Péter*).

Használnak-e a székelyek ezeken kívül más betűket is? — Van ezeken kívül még néhány hüllőkhöz hasonló szótagjegyük, a melyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik, pl. *amb, tpru, ant.*

(Következik az *Oratio Dominica* és a *Symbolum Apostolicum* magyar szövege.)

[1] Ez másolási hiba e helyett: „. . . And-rás, Ant-al; sed An-drás, An-tal".

[2] A H-vá ferdített E jegyeket csillaggal jelöljük meg. A szók szétszaggatását a megfejtésben nem tüntettük fel.

[3] Ez az egy tevedés a sor felett ki van javítva.

[4] Helytelenül alkalmazott *k k* jegygyel.

[5] Kimaradt: DITS MEG.

SYMBOLUM APOSTOLICUM.

(Az apostoli hitvallás.)

HISZE K EGY ISTENBEN MINIENHATN (így!) ATYÁBAN MENN (így!)-
EK FÖLDNEK TEREHTŐÜÉ*BEN (így!) É*S JÉ*ZSUS
CZRISTUSBAN Ő EGYETLENEGY FIÁBAN MI
URUNKBAN KI FOGONTATÉK SZENTLÉLEK-
TÜL SZÜLETE*TÉK SZŰSZ MÁRIÁTUL KINZATÉ*K
PONTIUSNAK ALATTA · ME*G FESZITETÉK MEG-
HALA ÖARMAD (így!) NAPON HALOTAIBUL✱ FEL-
TÁMADA MENE MENYEGBEN ÜLE ATYA ISTEN-
NEK JOBJÁRA ONNAN LESZEN ELJÖVE*NDŐ
ITÉLNI E*LEVE*NEKE*T ÉS HOSTAKAT (így!) .
EISZEK (így!) SZENTLELEKÖEN (így!) : KÖZÖNSÉ*-
GES KERESZTYÉN ANYA SZENT E*GYHÁZAT SZENT
EKNEK EGYESSÉGÉ*T[1] · BÜNÜNKNE*K BOCS-
ÁNATYÁT · TESTNEK FELTAMADAÜÁT (így!) . ÉS A(Z?)
ÖRÖK ÉLE*TET · ÁMEN ·

✱ dees Gralla pokobra, et descendit ad inferos.[2]

Ha a Dieterich- és Mai-féle példányok nem Giessenben készült másolatok lettek volna, a kettő közt több másoló közvetitését és több kéz romboló munkájának nyomát kellene kutatnunk. Mert valóban sok hiba az, a mi a fenti másolatban a magyar nyelv és magyar rovás ismerete hián felhalmozódott. Ilyen esetben az irásjelek vonalainak szövevényét szolgai hűséggel kellett volna lerajzolni. E nélkül az egymáshoz hasonló *e-h*, *h-ő*, *ő-b*, *i-d*, *j-ü* és *cs-z* jegyek állandóan összecseréltettek. E nélkül jött létre a *gyamolta Vanna valias* (gyámoltalan, nyavalyás), a *galyn* (gyalu), a *nyalat* (nyaláb) és a *Gralla pokobra* (szálla pokolra). E nélkül végül a szóelválasztó pontozás szükségét és a szavak irásjegyeinek összetartozó csoportjait felismerni sem lehetett.

Az avatatlan kéztől származó másolási hibák tömege a forrásul használt Szanchi-féle másolat jellegét egészen eltörölte. Még a rovásirásos mutatványok sorvégi elválasztó jegyeinek ügyetlen elhelyezését sem lehet egészen forrásának tulajdonitanunk, mert az *Úr imádságában* előforduló *nekü-nk* már az avatatlan német másoló mesterkedésének jegyét viseli magán. Sőt hozzátehetjük, hogy e hibás másolatban még a czímlapon megkorrigált „*Szanchi M. László*“ név sem biztos, mert teljesen szokatlan és helynévvel sem igazolható.

Noha Telegdi az ügyetlen giesseni másolatban már legalább is két másoló megett áll, személye még sincs elfedve szemeink elől. Együgyű irói egyéniségén a közelkorú Szanchi másolata még aligha változtathatott, a német másoló pedig már rontani nem tudott. A székely ABCz-nek tőle eredő elemi szabályait már Baranyai Decsi János rövideknek és kezdetlegeseknek jelezte. Hozzátehetjük, hogy nagyon hibásak és zavarosak is. Lépten-nyomon elárulják, hogy *Telegdi a rovásirást már nagyon fogyatékosan ismerte.* Ez különösen akkor lesz szembetűnővé, midőn a rovásirás két fősajátságát, a *magánhangzó-ugratást* és az *irásjegyek összerovását* kellene olvasóival megismertetni. A *sz*, *k*, *z* és *zs* jegyekről elmondott felvilágositások részben feleslegesek, részben zavarosak. Néha kevés mondanivalójában is ellenmondás észlelhető. Legelső példáival azt bizonyítja, hogy a *v* jegy mással-hangzó s alább mégis odakeveri a magánhangzók közé. A *gy*, *ly*, *ny*, *ty* összetett jegyekről öreg emberre valló tájékozottsággal tudja, hogy régiesen első jegyük ékkel is ellátható; de az egykorú gyakorlat szerint ő is *i*-vel kívánja őket nyelvünk szolgálatába venni s ír *niavaliás*-t stb. Sőt utóbb

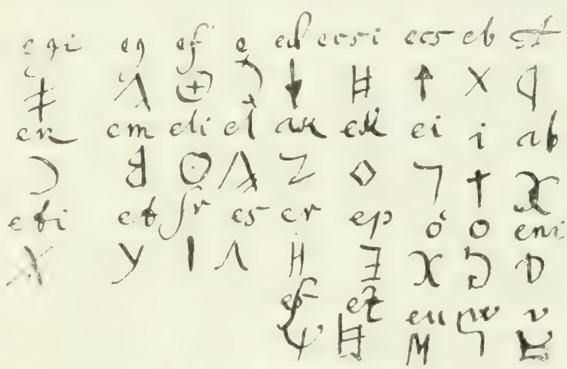
[1] [illegible]

[2] [illegible] helyesen Szalla pokolra [illegible] Megjegyzendő [illegible]

már azt is tanítja, hogy e jegyek „i magánhangzóval összeteve adnak hangot". A XVI. szazad végén divatba jött a *cs* mássalhangzó jegyének *chi* és *czi* formában való jelzése. Ebből folyólag Telegdi megtette ötödik i-vel hangzó összetett mássalhangzónak. Alkalmazni azonban már nem tudta. Sőt e miatt a *cz* mássalhangzó jelzésével is zavart csinált.

Ugyanilyen tévetegség hangzik ki műve *latin* szövegéből, midőn *latinul* mindig *anyanyelvünkről*, a *mi nyelvünkről* és *hazai nyelvről* beszél. Ezért föltehető, hogy ez a derék öreg székelyt a kiveszőben lévő rovásirás fogyatékos ismerete avatta iróvá. Ezért dilettáns létére eredetileg csak *magyarul* irt és csak a kisebb igényű székely olvasóközönséghez kívánt szólani. A latin szöveg pedig csak akkor jött létre, midőn a Dunántúlról Erdélybe származott nagy látókörű Baranyai Decsi János a székely rovásirás nemzetközi tudományos értékét fölismerte és ennek külföldön is érvényesíthető latin nyelvű kiadását tervbe vette.

Azt már tudjuk, hogy ha a tervezett kiadás ügye meg nem feneklik, a másolás másfél évtized mulva aligha vált volna már szükségessé. De — utólag el kell ismernünk — a tudós marosvásárhelyi tanár beavatkozásának meg lett mégis az a súlyos eredménye, hogy a mű latin kézirata széleskörű tudományos összeköttetései révén *külföldre* került. Ezért elsősorban neki köszönhető, hogy a giesseni másolatok létrejöttek. Bizonyára neki köszönhető az is, hogy a hazai másolatok nyomán itthon szintén érdeklődni kezdtek a rovásirás utolsó halvány emlékei iránt, neki köszönhető továbbá, hogy itthon szintén nyomára bukkanhattunk a kiadásra szánt művecske késői marosvásárhelyi másolatának.

19. A hamburgi másolat betűsora

III.

A hamburgi másolat.

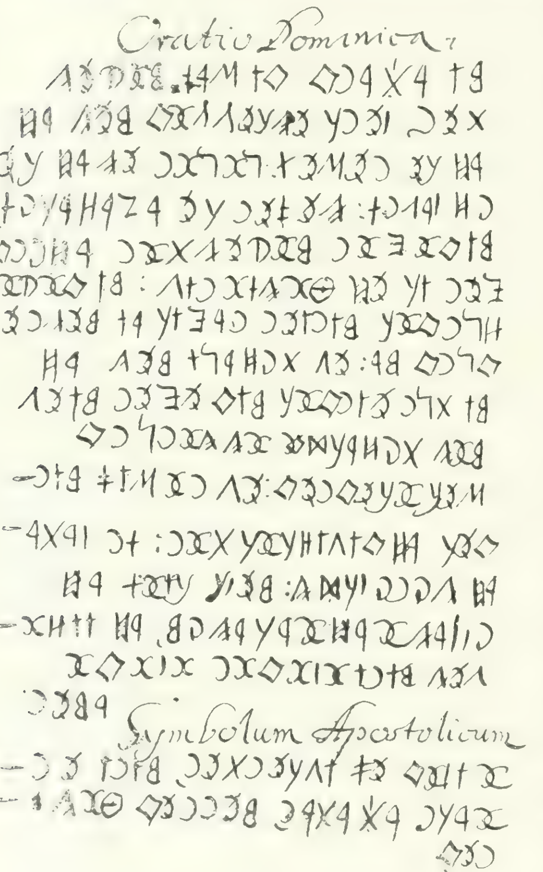
Mar megemlítettük, hogy Hamburgban Telegdi művének masolatat a Városi Könyvtár kéziratai közt találtuk meg. Az a 342. számú 4-rétű gyüjteléken kötet rejti magaban, a melynek vegyes philologiai dolgozatokat jelző eme czíme a kötet hátán olvasható: „*Philologica miscellanea.* Ms. App. XX. 4⁰." Az első tábla felső peremére belől ex libris van ragasztva e felirattal: „ex Biblioth. Hamburg. *Wolfiana*"; alább pedig ez a könyvtári bejegyzés olvasható: „Critica Varia. Contenta hujus vol. vid. in fine pag. ult.". E tartalomjegyzék az egybekötött tíz darab XVII—XVIII. századi kéziratról a kötet végén számol be.[1]

A gyüjtemény első helyét Telegdi *Rudimentája* foglalja el. Czímlapjának szövege azonos a giesseni másolat czímlapjának szövegével. Némi eltérés csak Szanchi nevének irásában észlelhető. Itt ugyanis a giesseni n.ásolat törlése alapján „Szanchy" található „Szanchii" helyett. Mellőzve van a giesseni czímlap terjedelmes jegyzete is. A másoló utánajárt annak, hogy a jegyzet szövege tulajdonkép Baudrandus lexikonat idézi, ezért helyette a czim „Hunnorum" szavához ezt a lapszéli

[1] E tartalomjegyzék (a lapszámokkal részünkről kiegészítve) egész terjedelmében igy hangzik: I. *Joh. Thelegdi Rudimenta priscae Hunnorum s. Siculorum Linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa.* 1—32 (21.8 × 18 cm.) — II. Grammatica Syriaca ad Methodum Schickardianam adornata, indicans tantummodo, in quibus Syri ab Ebraeis dissident. 33—40. — III. Stolbergii gr. lit. in Acad. Viteb. prof. (Graecarum literarum in Academia Vitebergensi professoris) Epitome Collegii Critici de Interpretatione Scripturae Sacrae. 1679. 41—78. — IV. Morhofius: De imitatione et lectione Ciceroniana. 79—120 — V. Epitaphium Jo. Geileri Keysersbergii. 120a. — VI. Von der Art und Eigenschaft eines Madrigals. 121—170. — VII. Acis et Amyndas. Tragoedia versib. germ. 171—198. — VIII. Alexandrinisches Fürstenlob auf Churfürsten Carls Pfalzgrafen bey R. (Rhein?) sein Geburtstag. 199—228. — IX. Commentarius in Ciceronis de oratore Dialogos. 229—342. — X. Joh. Salzmann Orationes variae (14 darab) 343—546. Megjegyzendő, hogy a II. sz. értekezés 4—5. (a kötet 36—7.) lapja közé egy négyoldalas 4-rétű XVIII. századi nyomtatvány van kötve e czímmel: Alphabetum Russarum Stockholmiae. Typis Petri a Selav. Év nélkül.

jegyzetet fűzi: „Seu Siculorum. De his Siculis vide Baudrandi Lexicon Geogr. voce: Siculi." Ugyane kéz a czím alá, tehát a mellőzött jegyzet helyére még ezt a fontos megjegyzést irta: *„Ex illustri cujusdam Bibliothecae Codice, hanc sibi per amanuensem copiam fieri jussit Z. C. ab Uffenbach 1714."*

E másolat tehát a nagyhírű Uffenbach-gyüjteményből került a Wolf-féle könyvtárba s innen a hamburgi Városi Könyvtárba. Ha tudjuk azt, hogy Uffenbach Zakariás Konrád, a ki egész Nyugat-Európát bebarangolta s minden országban foglalkoztatta a könyvkereskedőket, másolókat és könyvtolvajokat, a leghiúbb, legféltékenyebb, legirigyebb és egyben a legbolondabb könyvgyüjtők közé tartozott, akkor nem lephet meg az sem, hogy a Mai-féle gyüjtemény példányára ráakadt, sem pedig az, hogy a lemásolt példány hollétét eltitkolta.[1]

20. A Miatyánk és Hiszekegy hamburgi másolata.

A mi esetünkben tényleg bebizonyult, hogy Uffenbach másolatának nagy értéket kellett tulajdonítani, míg az eltitkolt példány elő nem került. A M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtára számára lefényképeztettük, szakfolyóiratában, a *Magyar Könyvszemlében*, szövegét az összes rovásírásos részek facsimilei kíséretében és összehasonlító kritikai jegyzeteinkkel ellátva egész terjedelmében kiadtuk. Sőt, hogy a másolat eltitkolt eredetijét sikerrel felkutathassuk, még különlenyomatokról is gondoskodtunk.[2]

Mikor a lappangó giesseni példányt az egyetemi könyvtár igazgatósága különlenyomatunk segítségével megtalálta, a hamburgi másolat jelentősége megszünt. Csak könyvészeti adaléknak tekinthető, de könyvészeti szempontból is csak a giesseni példány korát némileg megvilágító 1714-es évszámának van értéke.

Az igazság érdekében meg kell még említenünk, hogy Uffenbach másolója meglepően pontos munkát végzett. Noha magyarul ő sem tudott, a magyar szövegen és a rovásírásos részeken egyetlen vonást el nem rontott. A titokzatos kéziratot lemásolása előtt tüzetesen áttanulmányozta s tapasztalatai alapján több másolási hibáját felismerte és kijavította. A „János vala neve" példa előtt észrevette, hogy a *I* és *V* rovásírásos jegyei közt az elrontott *U* jegyhez hasonló ákombákomnak a latin *et* & jegyet kell jelenteni. A „Quot sunt vocales"

[1] V. ö. Io. Ge. Schelhornius: *Commercii epistolaris Uffenbachiani selecta.* Ulm. 1753. — E levelezésből kiderül, hogy Uffenbach Ifj. Mai János Henrikkel szoros baráti viszonyban állott s vele a másolás idején gyakran érintkezett. — Uffenbach levelezésére utalt Cornides is, midőn Hajoshoz írott 1780 nov. 19-ki levelében ezt irta: „Memini illustrem etiam Uffenbachium in aliqua epistolarum suarum huius opellae Thelegdianae mentionem inferre" (M. Nemz. Múz. 1878. Quart. Lat. … Hajós: *Monumentum literarum hunno scythicum.* M. Tud. Akad. Könyvt. M. Nyelvt. 2-rét 3. sz. 14b. lev.)

[2] Sebestyén Gyula: *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézirata.* Magyar Könyvszemle 1903. … 1—36. l. — Különlenyomata. Huszonegy szöveg közé nyomott ábrával. Budapest 1903. 1—36. l.

kérdés jegyei közt mellőzte ezt az u-forma ákombákomot s helyére meglepő módon odairta az *U* rendes rovásirásos jegyét. Ugyanígy ki tudta javítani az „Abbreviatio"-k csoportjában a *ST* és *LT* összevont jegyeit. Az *Úr imádságának* és az *Apostoli hitvallásnak* rovásirásos szövegében merőben új sorbeosztása van és a szavak részeinek elválasztását nem téveszti el. A másolt szöveg szavainak hibás megszaggatását ő sem szüntette meg, az elrontott betűket ő sem igazította ki, a szóelválasztó pontozás visszaállítására ő sem vállalkozhatott, de a meglepő pontosságú másolathoz mégis hozzáadott néhány olyan vonáskát, a melyet a szöveg megértése nélkül csakis ugyanilyen tartalmú magyar nyomtatvány figyelembevételével lehetett elhelyezni. Értjük a mondatokat tagoló vonások felrakását. Ilyenek vannak az *Ur imádsága* „akaratod" és „hatalom" szavai után is; az *Apostoli hitvallásban* pedig az első sor „istenben", a második sor „atyának" és „földnek" és a következő sorok „teremtőjében", „Cristusnak", „fiában", „urunkban" stb. szavai után.

Nehogy a másoló ügyeskedése mögött valaki magyarul értő segítséget gyanítson, fölemlítjük azt is, hogy a giesseni másolat minden irott és rovásirásos magyar botlása szolgai hűséggel belekerült UFFENBACH kéziratába is. Benne van a „Canad, galyn, Nilat", a „Szenoeseg" és a „Gralla pokobra", viszont hiányzanak ebből is az *Ur imádsága* szövegéből kimaradt „—díts meg" (szabadíts meg) szótagok.

IV.

A marosvásárhelyi másolat.

Midőn a csíkszentmiklósi felirat marosvásárhelyi másolatát ismertettük, a másolatot őrző gyüjtelékes kötet tartalomjegyzékéből megtudtuk, hogy a X. számú darab tartalmát ez a latin czím jelzi: *„Priscae Hunnorum Lingvae Rudimenta, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio Joannis Telegdii"*. Szóval a *Rudimenta* egy XVIII. századi másolata fölmerült ott, a hova TELEGDI műve eredeti kéziratát a XVI. század végén BARANYAI DECSI JÁNOSnak, a marosvásárhelyi ref. főiskola tudós tanárának kiadás végett átnyujtotta. Mivel az 1739-ki Schwartz-féle giesseni másolat 1764-ben már DOBAI SZÉKELY SÁMUELé volt, nyomban számolnunk kellett azzal az eshetőséggel, hogy a marosvásárhelyi példány már a Schwartz-féle másolat után készült.

Mielőtt a giesseni másolat eredetije előkerült volna, nekem alkalom nyílott arra, hogy a giesseni után készült hamburgi másolatot, a BOD *Athenásában* lenyomatott Baranyai Decsi-féle levelet és a marosvásárhelyi kézirat szövegét pontosan összehasonlítsam. Így aztán kiderült, hogy az utóbbi kettő olyan közös forrás után készült, amelynek szövege már sokban eltért a giessenitől. Mivel az eltérés TELEGDI szövegében ölt nagyobb mérveket, ezt a részt a szükséges összehasonlítások végett itt egész terjedelmében lenyomatjuk. Ezt a kiadást a szöveg rövidségén kívül megkönnyíti még az a sajátságos körülmény is, hogy belőle a rovásirásos részek egészen hiányzanak.

Elementa veterum Hunnorum breviter proposita.

Quot sunt Literae veterum Hunnorum seu Scytharum?

Triginta duae: (a hiányzó betűk számára hat üres sor van hagyva).

De pronunciatione harum Literarum.

Quomodo pronunciantur?

Horum Characterum sonum seu pronunciationem facillime absque viva voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas, parum enim ab earum enunciatione differunt; nisi quod

A régi hunnok irásjegyei röviden előadva.

Hány betűjök volt a régi hunnoknak, vagy scythaknak? — Harminczkettő: (a hiányzó betűk számára hat üres sor van hagyva).

Ezen betűk kiejtéséről.

Miként ejtetnek ki? — Ezen irásjegyek hangját vagy kiejtését hallás nélkül legkönnyebben úgy tanulod meg, ha a latin jegyekkel egybeveted, mert azok kiejtésétől, kivéve azt, hogy a latinok

Latini suas Consonantes bifariam efferant. Quaedam enim ex illis ita sonum edunt, ac si Vocalem post se habeant: ut: ***be, ce, de, ge, ha, pe, te, ze***. Quaedam vero in initio Vocales exprimere viden- | 18. tur, ut: ***ef, el, em, en, er, es***. Siculi autem uno tantum modo efferunt, quo singulae Consonantes Vocalem ante se habeant. Pronunciantur vero sic universae veterum Hunnorum seu Scytharum Literae: ***A, eb, ets, etz, ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, eny, o, ö, ep, er, es, esz, et, ety, u, ű, ev, ez, ex*** (helyesen: *ezs*).

Quomodo dividuntur hac Literae?

In Vocales et Consonantes.

Quot sunt Consonantes?

Viginti tres: (a hiányzó betűk számára négy üres sor van hagyva).

Quomodo dividuntur Consonantes?

In simplices et mixtas.

Quot sunt simplices Consonantes?

Novem decim; (két üres sor van elhagyva) sic dictae, quod vim unius seu simplicis Consonantis habeant.

Quot sunt mixtae Consonantes?

Ouatuor . . . . sic dictae, quia mixtum cum | 19. Vocali sonum edunt.

Quae est observatio de mixtis Consonantibus?

Cum in Lingva nativa utimur Latinis characteribus, nonnunquam in quibusdam dictionibus Romana Lingva non est sufficiens ad enunciationem nativi sermonis; unde Literis quibusdam ***g, l, n, t*** vim inferre cogimur; notamus enim accentu gravi, hoc modo: ***g', l', n', t'***, ut perfectius ad nativi sermonis enunciationem sonus referatur. Sic in ungarico sermone Latinis characteribus v. gr. (azaz: verbi gracia) ***Gāmoltalan***, pro ***Gyámoltalan***, ***navalas*** pro ***nyāvālyás***.[1] At Siculi et Hunni veteres peculiares habent literas has quinque, quibus implicitae vocali ***y***

a mássalhangzóikat kétféleképpen mondták ki, nem igen különböznek. Némelyek ugyanis úgy hangzanak közülök, mintha magánhangzó volna utánuk: pl. *be, ce, de, ge, ha, pe, te, ze*. Mások pedig magánhangzóval látszanak kezdődni, pl. *ef, el, em, en, er, es*. A székelyek azonban csak egyféleképpen ejtik ki, t. i. az egyes mássalhangzók előtt hangzó van. A régi hunnok vagy scythák összes betűi így ejtetnek ki: *A, eb, ets, etz, ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, eny, o, ö, ep, er, es, esz, et, ety, u, ü, ev, ez, ex* (helyesen: *ezs*).

Miként osztatnak föl ezen betűk? — Magánhangzókra és mássalhangzókra.

Hány mássalhangzó van? — Huszonhárom: (a hiányzó betűk számára négy üres sor van hagyva).

Miként osztatnak föl a mássalhangzók? — Egyszerűekre és összetettekre.

Hány egyszerű mássalhangzó van? — Tizenkilencz: (két üres sor van hagyva) azért neveztetnek így, mivel egy egyszerű mássalhangzót jelentenek.

Hány összetett mássalhangzó van? — Négy: . . . . a melyek azért neveztetnek így, mert magánhangzóval összetett kiejtésük van.

Mit kell tudnunk az összetett mássalhangzókról? — Miután anyanyelvünk kifejezésére latin jegyeket használunk, néha némely szókban a latin nyelv nem elég a hazai kiejtés kifejezésére: innen van, hogy némely betűnek, *g, l, m, n, t,* kénytelenek vagyunk jelentését megváltoztatni; ugyanis kemény ékezettel jelöljük meg ekként: *g', l', n', t'*, hogy tökéletesebb hangot adjon anyanyelvünk kifejezéséhez. Így van a magyar beszédben latin jegyekkel például *Gāmoltalan Gyámoltalan* helyett, *nāvālas nyavalyás* helyett. De a székelyeknek és régi hunnoknak ezek jelzésére a

[1] [illegible] accentu gravi-t a másoló accentu lenis gyanánt a szomszédos magán[illegible]

sonus perfecte editur; ut *Zolyom* . . . . . . *Gyalu* . . . . . . *Tsanád* . . . . . . *Atya* . . . . . . *Nyavalyás* . . . . . .

Quid observandum circa Literam . . . sz?

Circa Literam . . . alioquin simplicissimam observandum est; quod eatenus, quatenus in vernacula Lingva Literae *s* addimus *z*, ut: *Szentség, szépség,* habeat vim duarum Consonantium: Siculi autem simplici Litera haec scribunt sic: szentség . . . . . . , szépség . . . . . .

Quid differunt (hézag a két *k* részére)?

Nihil nisi quod (hézag a *k-k* részére) in initio et fine dictionum, cum eam vocalis (hézag az *a* részére) sequitur, commodius usurpari possit, quam alia, | 20. et in fine semper corripitur, ut *Kalmár* . . . . , *adnak* . . . . , *akkor* . . . . , nam duas Literas in se continet *ka*, verum utroque modo licebit, sive . . . sive . . . accipiat.[1]

Quid differunt invicem posteriores duae Consonantes?

Quantum differant ex suppositis exemplis liquido deprehendi potest: *'Sálya* . . . . , *söld* . . . . , *'sák* . . . .

Quot sunt Vocales?

Novem: . . . .

De Adbreviationibus.

Quae est ratio Adbreviationis Literarum apud Siculos?

Habent Siculi Syllabas quasdam brevitatis causa inventas, cum Vocales Consonantium lateribus inseruntur; ut (a hiányzó példák számára másfél sornyi hely van hagyva). Sed ita sunt observandae istarum Syllabarum combinationesl ne regulam rectae collectionis confundant. Non valet ergo *Harmadik* . . . . . . , quia literae . . . . . . (Itt megszakad).

---

következő öt betűjök van, melyek segítségével a benfoglalt *y* magánhangzó hangja tökéletesen érvényre jut: pl. *Zolyom* . . . . , *Gyalu* . . . . , *Tsanád* . . . . , *Atya* . . . . , *Nyavalyás* . . . . .

Mit kell a . . . sz betűről megjegyezni? — A különben igen egyszerű . . . betűről megjegyzendő, hogy a mint a hazai nyelvben az *s*-hez *z*-t toldunk, pl. *Szentség, szépség*, akkor ez két mássalhangzó erejével bír, a székelyek azonban ezeket egyszerű betűvel így irják: szentség . . . . . . , szépség . . . . . .

Miben különböznek (hézag a két *k* részére)? — Semmiben, csak a (hézag a *k--k* részére) szó elején és végén, ha azt (hézag az *a* részére) magánhangzó követi, kényelmesebben használható, mint a másik, és a szó végén mindig megrövidíttetik, pl. *Kalmár* . . . . . , *adnak* . . . . . , *akkor* . . . . . , mert *ka* két betűt tartalmaz, de azért mindkétféleképpen helyes, akár . . . akár . . . alkalmaztatik.

Miben különbözik egymástól a két utolsó mássalhangzó? — Hogy mennyiben különböznek, az az alábbi példákból tisztán megérthető: *'Sálya* . . . . , *zöld* . . . , *'sák* . . .

Hány magánhangzó van? — Kilencz . . . .

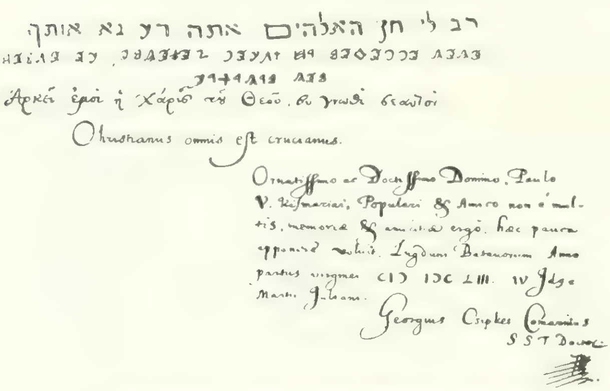
Az összevonásokról.

Mi magyarázata van a székelyeknél a betűk összevonásának? — Van a székelyeknek néhány, rövidség okáért feltalált szótagjegyük, midőn a mássalhangzók oldalához magánhangzók csatoltatnak, pl. (a hiányzó példák számára másfél sornyi hely van hagyva) Hanem úgy kell azon szótagjegyeket szerkeszteni, hogy a helyes szótagolás rendjét ne zavarják. Nem helyes tehát *Harmadik* . . . . , mert a betűk . . . . . . (Itt megszakad).

[1] A szabály még igy kibővitve is zavaros, mert a szerző nem emeli ki, hogy a *ka*-tol helyesen megkülönböztetett *k--k* jegyének *ak* jelentése van.

A *Rudimenta* e csonka kézirata tulajdonképpen már nem is másolat, hanem félben maradt átdolgozás. Az átdolgozó a hangtani magyarázatokat néhol összevonta, kibővítette, újból csoportosította, más példákkal igazolta, más rendbe szedte, sőt ki is javította. Így a giesseni kézirat szerint 18 egyszerű és 5 összetett, a marosvásárhelyi szerint pedig 19 egyszerű és 4 összetett, tehát összesen 23 mássalhangzó van. Telegdi ugyanis az *ecsi* (cs) mássalhangzót az összetett *egi*, *eli*, *eni*, *eti* (gy, ly, ny, ty) csoportjába sorozta. E tévedést az átdolgozó felismerte s a *cs* jegyét az egyszerűek közé osztotta be. Jellemző, hogy a magánhangzók számát ő is 9-nek mondja, holott a giesseni szöveg *a*, *e*, *i*, *ei*, *o*, *ő*, *u*, *ü*, *v* magánhangzói közül az *ei* (j) és *v* jegyeit a mássalhangzók közé kellett volna számítania. Így aztán a mássalhangzók száma 23-ról 25-re emelkedett volna, a magánhangzóké pedig 9-ről 7-re fogyott volna.

Dicséretként említjük meg, hogy a magánhangzók csoportját ki tudta emelni a mássalhangzók kérdései és feleletei közül. A szöveg egyéb fogyatékosságaival szemben már tehetetlen volt. Változatlanul meghagyta a *z* és *zs* jegyek czéltalan megkülönböztetését és a *'sák*(zsák)-kal megszerzett régi *'sálya* (zsálya) példa alapján nem javította ki ÁBCzéjének azt a feltünő hibáját, hogy a *zs* helyén *x*-et szerepeltet. Helyesen alkalmazza és hibátlanul irja le a *Gyalu* példát s a mellőzött *nyaláb* helyett helyesen alkalmazza a *nyaralyást*. Az ÁBCzében sikerrel megkülönböztetett *ek* és *ak* jegyek külön kérdésében pedig nem ismerte fel Telegdinek azt a giesseni szövegben is előforduló tévedését, hogy az *ak* jegy a szók elején és végén akkor alkalmazható sikerrel, ha *utána* egy *a* magánhangzó következik. Pedig azt, hogy az *a* jegynek *előtte* kell lenni, nemcsak az ÁBCz, hanem a például felhozott *akor* (akkor) és *adnak* szavak is bizonyitják. E két példához (a fel nem ismert hiba igazolásául!) a marosvásárhelyi átdolgozó hozzáadta még a *kalmár* szavat, a melyben az *a* jegy csakugyan a szókezdő *k* jegy után következik.

21. Komaromi Csipkés György album lapja 1653-ból.

A súlyos tévedést az idézte elő, hogy Telegdi példáiban az *ak* jegy előtt az *a* mindkét esetben ki van irva. Ezért aztán nem is tudjuk, hogy mit ért a kinálkozó szóvégi rövidités alatt. Csak a régebbi emlékekből tudtuk meg, hogy ez a rövidités tulajdonkép a *k* jegy szóvégi (és szókezdő) *ak* szótag-értékét akarta jelenteni.

Az *összevonások* fontos fejezetében csak a szótagolást zavaró összevonások két hibás példájáig jutott el. De a *Balázs* és *biró* példák helyett igen helyesen a *harmadik* szót hozza fel. Ebben ugyanis a *rm* és *ad* jegyek volnának összeróhatók és csakugyan zavarnák a *har-ma-dik* szótagolását.

A *Rudimenta* többi kérdése, továbbá a *Miatyánk* és *Hiszekegy* rovásirásos szövege elmaradt. Ez a sajnálatos jelenség szorosan összefügg a meglévő szöveg példáinak elmaradásával. Ennek okát mi abban kerestük és találtuk meg, hogy a marosvásárhelyi szöveg másolója és átdolgozója már ismerte a csikszentmiklósi feliratot. E felirat megfejtését elsősorban Telegdi művének köszönhette. De az is kétségtelen, hogy e gyakorlati alkalmazáskor derült ki a mű szabályainak és felhozott példáinak fogyatékossága. Midőn ezen némi javitgatással segiteni akart, az erőpróba olyan kevés és kétes eredménynyel végződött, hogy a rovásirásos példák és rövidítések elmaradását utólag felpanaszolnunk nem lehet.

Abból, a mi e kéziratból kimaradt, bennünket a giesseni másolat ellenőrzése végett csak a rovásirásos betűsor jegyeinek formái érdekelnének. Ezt pedig a marosvásárhelyi másoló sem mellőzte, mert megtalálható a gyüjtelékes kötet ama táblázatán, a mely közvetlenül a *Rudimenta* fenti szövege után következik. Ezt a XI. számú táblát, mely kilencz betűsort tartalmaz, a következő fejezetben

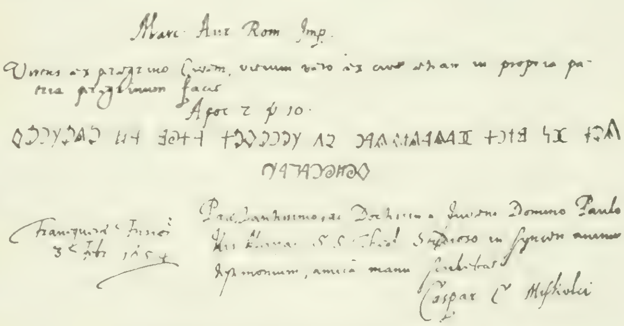
mutatjuk be olvásóinknak. Első rovatában vannak a TELEGDI-féle irásjegyek. És hogy e jegyek csakugyan a *Rudimentából* valók, TELEGDI nevének jelzése nélkül is igazolható volna azzal, hogy köztük a *cz* és *cs* jegyek épp úgy föl vannak cserélve, mint a *Rudimenta* fenti marosvásárhelyi szövegében.

V.

Egyéb másolatok nyoma.

Az erdélyi születésű (Sepsi-széki) LISZNYAI KOVÁCS PÁL debreczeni tanár 1692-ben kiadott *Magyarok Crónicájában* ez olvasható: „Ezeknek a székelyeknek (a mint az Atyllának és meg az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar bötüi és irásai voltanak, és valamint ma irnak a sidók és a napkeleti népek, az ő irásokban jobb kéz felöl bal kéz felé mentenek, mely magyar betüket és irásokat, hazámban lakván, én magam is láttam, sőt Erdélyben és Székely földén olyan praedikátorokat is, kik magyar betűkkel egymásnak irtanak, láttam s ismertem; *ilyen vala* TSULAI *nera erdélyi püspök is*".[1]

CSULAI GYÖRGYtől, a ki az erdélyi ref. püspöki széken 1650-től 1660-ig volt GELEJI KATONA ISTVÁN utóda, ilyen rovásirásos fogalmazvány nem maradt. De annak igazolására, hogy a héber, szír és chald nyelvekkel és irásokkal foglalkozó protestáns theologusaink TELEGDI kis művéből a XVII. század derekán nagy előszeretettel sajátították a székely rovásirás titkait, utalunk KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY debreczeni tanárra és prédikátorra, a ki fentebb, az irodalmi részben tárgyalt nyelvtani művében elég körülményesen ismertette a székely rovásirás mibenlételet. Megemlitette, hogy a debreczeni czeni főiskola könyvtárában is volt egy ilyen könyv. Ennek alapján állapitotta meg, hogy a tulajdonképeni magyar irásnak 32 betűje van, mert a *k*-t másképen irják középett, másképen végül s elől. Ebből aztán mi is megtudtuk, hogy a debreczeni nagy égés alkalmával elpusztult rovásirásos könyv csakis TELEGDI *Rudimentájának* másolata lehetett.

22. Miskolci C. Gáspár album lapja 1654-ből.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY irástudományának egyébként maradt fenn egy érdekes irott emléke is. A debreczeni főiskola könyvtára őrzi KISMARJAI VESZELIN PÁLnak azt a XVII. századi emlékkönyvét, a melynek 241. lapjára KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY Leidenben, 1653 márczius 12-én (IV. Idus Martii Juliani) Telegdi-féle betűkkel és Telegdi-féle szabályok szerint irta fel ezt a jobbról balra olvasandó s görögül is megismételt szöveget:

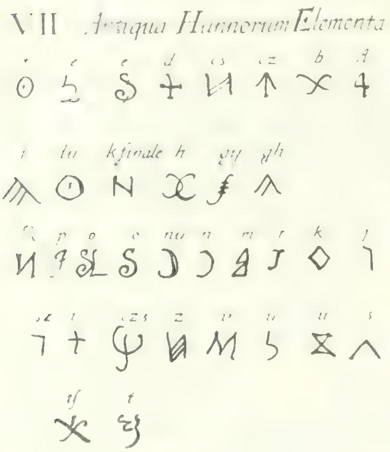
ELÉG ÉNNEKEM AZ ISTEN KEGYELME. TE ESMÉRD MEG MAGADAT.

E lap facsiniléjét 21. sz. ábránkon mutatjuk be olvasóinknak s teljesség kedvéért a rákövetkező 22. sz. ábrán bemutatjuk ugyanezen emlékkönyv 297. lapjának facsimiléjét is, mert erre meg MISKOLCI C. GÁSPÁR 1654 febr. 3-án Franequerában irt rovásirásos emléksorokat. Ennek ugyanúgy olvasandó szövege igy hangzik:

LEGY HŰ MIND HALÁLIGLAN ÉS TENEKED ADOM AZ ÉLETNEK KORONÁJÁT.

[1] I. m. Debreczen, 1692. 12-rét, 172—3. l.

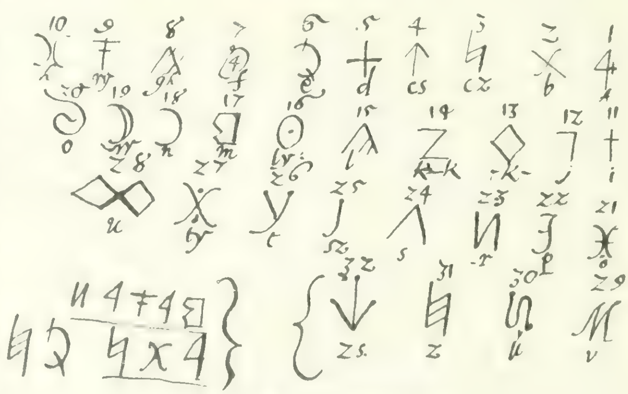
Jellemző, hogy a hangzóugratásnak egyik feliratban sincs nyoma. Felületes érdeklődő a *Rudimenta* e tiltó szabálylyal ellenkező rossz példáiból ezt nem is tanulhatta meg. Ezért tartjuk meglepőnek, hogy Kovásznai Csekme György egy esetben legalább a *k*-*k* jegyet alkalmazni merte. Irástörténeti szempontból még érdekesebb Miskolci C. Gáspár irásmutatványa. Ebben ugyanis a *g* és *l* jegye meg van fordítva. Szerepel benne továbbá egy külön *é* jegy is. Alább kiderül, hogy ez a három jegy csak abban a betűsorban szerepel együtt, a melyet Bél Mátyás 1718-ban kinyomatott. E betűsort ő Kapossi Sámuel gyulafehérvári tanártól kapta. A marosvásárhelyi kézirat kilencz betűsorában külön szerepel majd egy Kapossi-féle is. E betűsorban a *g* és *l* nincs visszafordítva, viszont tökéletesen van írva az *r*. Mivel Miskolci C. Gáspár a Bél-féle fordított *g* és *l* társaságában ezt a Bél félétől elütő tökéletes *r* jegyet használja, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy Telegdi 1598-ban világgá bocsátott kézirata a XVII. század derekán, tehát fél évszázad mulva már romlott betűsorokkal volt Európaszerte forgalomba hozva.

23. Hickes Harsányi-féle ÁBCzéje 1678-ból.

Az első teljes Telegdi-féle betűsor — tudjuk — 1703-ban Oxfordban, az angol Hickes György *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo* czimű nagyivrétű művének I. kötetében látott napvilágot. Az első kötet előbeszédének VIII. lapjához csatolt réznyomat VII. száma mutatja be azt a 23. sz. ábránkon is látható betűsort, a melyet Hickes 1678 táján a magyar Harsányi Jánostól kapott. Noha a betűk legtöbbje értelmetlenül elrajzoltatott, a két *e* és két *k* jegye elárulja, hogy a forrás ezúttal is Telegdi Rudimentája volt.

A következő 24. sz. ábrán azt a „Magyar ÁBCz"-ét közöljük, a melyet 1680 körül jegyzett bele valaki Gönczi György *De disciplina ecclesiastica* czimű 1613-ban Debreczenben megjelent latin művének m. nemzeti múzeumi példányába. Néhány jellemző betűje segitségével alább megállapitjuk, hogy ennek is a *Rudimenta* volt a forrása.

24. Egy 1680 táján feljegyzett ÁBC.

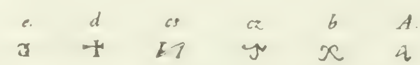
Sorrendben haladva itt kell megemlitenünk azt a Rudimenta-kéziratot is, a melynek segitségével 1690-ben Marsigli a székelyföldön felfedezett rovásirásos fadarab középkori magyar szövegét jól-rosszul megfejtette. A rovásirásos szöveg betűsora természetesen jóval tökéletesebb volt a Telegdi szövegét tolmácsoló székely pedig már a *Rudimentát* sem értette meg. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Marsigli magyarul nem tudott, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a betűsor hangértékeinek megállapításában számos hiba csúszott be s hogy Marsigli a *Rudimenta* tanitását is félreértve, a magánhangzókat mindig Telegdi *c* magánhangzójával együtt akarta érvényesiteni.

Ez után Otrokocsi Fóris Ferencz 1693-ban Franequerában megjelent *Origines Hungaricae* czimű könyvének hat betűre terjedő rovásirásos mutatványa következik. A 25. sz. ábránkon látható hat jegyet egy *Alphabetum antiquorum Hunnorum* czimű teljes betűsorból vette át. Jelzi azt is, hogy

ezt az ÁBCzét egy barátja Velenczében közölte vele, ez pedig Magyarország nyugati (?) részéből kapta valakitől. „Minthogy azonban — folytatja — ezek a betűk még magam előtt is gyanúsak, különösen azért, hogy *a magánhangzók melyeknek száma nyelvünkben hét* a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára elősorolva, azért azok közzétételét, vagy rólok való bizonyosabb itéletemet addig elhalasztom, mig — ha isten megengedi — rólok máshonnan jobban értesülök. Mert az az ember vagyok, a ki nem szeretek semmit homokra épiteni". Mikor pedig izeltetőül a hat első betűt már bemutatta, megjegyzi, hogy az összes jegyek száma 34, mivel a lágy *gy*, *ly*, *ny* és *ty* mássalhangzóknak más jegyük van, mint a *g*, *l*, *n* és *t* mássalhangzóknak.[1]

Otrokocsi ezzel kétségbe vonhatlanul bizonyságát szolgáltatta annak, hogy a Magyarországból érkezett velenczei forrás csakis Telegdi *Rudimentája* lehetett. Nyelvünk magánhangzóinak száma ugyanis nem hét, hanem — a rovásirás betűsorában nem szereplő *á*-t és az utólag belehelyezett *é*-t is számitva — kilencz. Otrokocsi tehát a hamis számhoz úgy jutott, hogy a *Rudimenta* kilencz magánhangzója közül kiküszöbölte az oda nem tartozó *ei* (j) és *v* mássalhangzókat. A *Rudimenta* tanitását hirdeti akkor is, midőn a betűk számát azzal igazolja, hogy a négy „lágy" (Telegdi szerint is megkülönböztetett négy „összetett") magyar mássalhangzónak külön jele van.

Szamosközyről szóló előző fejezetünkben meg kellett emlitenünk, hogy Nagy-Ári József meggyanusitotta Otrokocsit Szamosközy *Origines* czimű műve kéziratának elplagizálásával. Miután Otrokocsi egyik forrását most megismertük, az érintett tárgyban ezt a kiméletlen vádat egészen elejthetjük. A megemlitett velenczei forrás semmiféle kapcsolatba sem hozható azzal, hogy száz évvel korábban Szamosközy szintén Felső-Olaszországban járt. A kik később ott megfordultak, azok éppen az ő följegyzése miatt érdeklődtek a flórenczi könyv iránt. Berzeviczy Albert emliti, hogy 1818–1820. évi külföldi tudományos kutatásai folyamán Rómában az *Angelica Augustinianorum* könyvtár magyar vonatkozású kéziratai közt szintén talált egy Rudimenta másolatot, melyet „kétségkivül valamely magyar tudós a végre ideküldött, hogy a régi magyar betűknek formái az itt lévő hires és gazdag könyvtáraknak kézirataiban megkerestessenek vagy feltaláltassanak, leginkább pedig a *florentziai könyvtárban*, melyben hasonló magyar betűkkel irott könyvet lenni állitott felül (t. i. a *Rudimenta* idézett czimében) emlitett Baranyai Decsi János (tévesen Szamosközy János helyett)." [2]

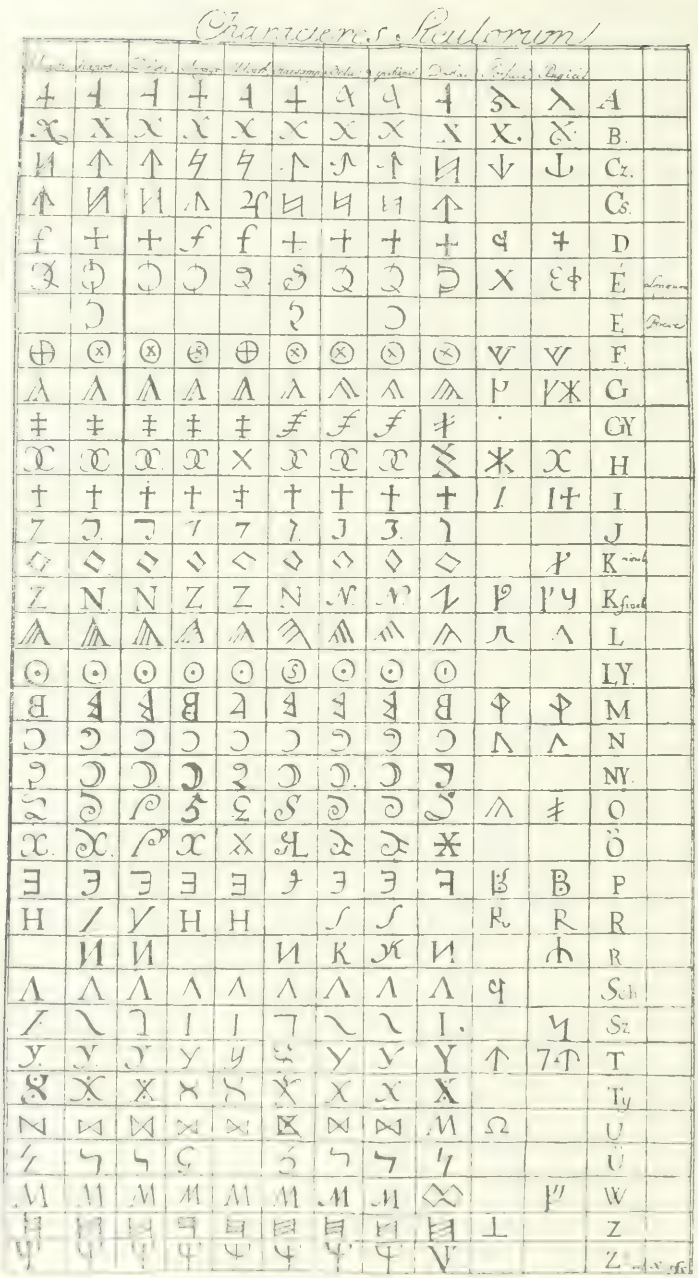
25. Otrokocsi Foris Ferencz betűmutatványa 1693-ból.

Nekünk az a benyomásunk, hogy Nagy-Árit a két *Origines* közös czime és — ha az érintett tárgyra is tekintettel volt — a valóban megtévesztő Rettegi-féle kompiláczió vezethette félre.

A következő század elején a székely betűknek szélesebb körben való terjesztésére Lakatos István csik-kozmási plébános 1702-ben irott *Siculia accuratius, quam hactenus, delineata et descripta in lucemque data* . . . czimű művecskéje lett volna hivatva. A nyomdába szánt, de soha meg nem jelent és kéziratban mégis széltére elterjedt kisérlet Thuróczi ismert soraival hivja fel a figyelmet az erdélyi székelyek ősi eredetű irástudományára. Utána pedig *Alphabetum Siculorum seu veterum Hunnorum, qui a dextra ad sinistram scribebant* czimen megkezdi a *Rudimenta* rövid kivonatának közlését. Benne tehát a mássalhangzók szintén feloszlanak egyszerűekre és összetettekre. Az egyszerűek közt a *cz* és *cs* jegy fel van cserélve; az összetettek száma megmaradt ötnek, mert a *cs* itt is megmaradt közöttük. A sok kihagyás daczára a *z* és *zs* jegyek felesleges megkülönböztetése a jól ismert *zöld* és *zsája* példákkal együtt továbbra is épségben maradt. Ugyanigy megmaradt a két *k* jegyről szóló tanitás is azzal a tévedéssel együtt, hogy az *a* jegy nem előtte van, hanem utána következik. Megismerkedünk az összevonásokkal és a Ferencz esperesről szóló példa eme bővitett kiadásával: „Azért Esperest parancsolt ollyant nekünk, rongy ingh, mind Ferencz". Ezután az *r* jegyről szóló szabály következik a például felhozott „Tercsi" és „Péter" nélkül. A hüllőkhöz hasonlitott összerovások záradékul felsorolt hibás példái szintén elmaradtak. Ha végül megemlitjük azt, hogy betűsorában a *zs* jegy *x*-nek van jelezve: nemcsak azt tudjuk meg, hogy a *Rudimenta* fogyatékos

[1] I. m. 320–321. l.

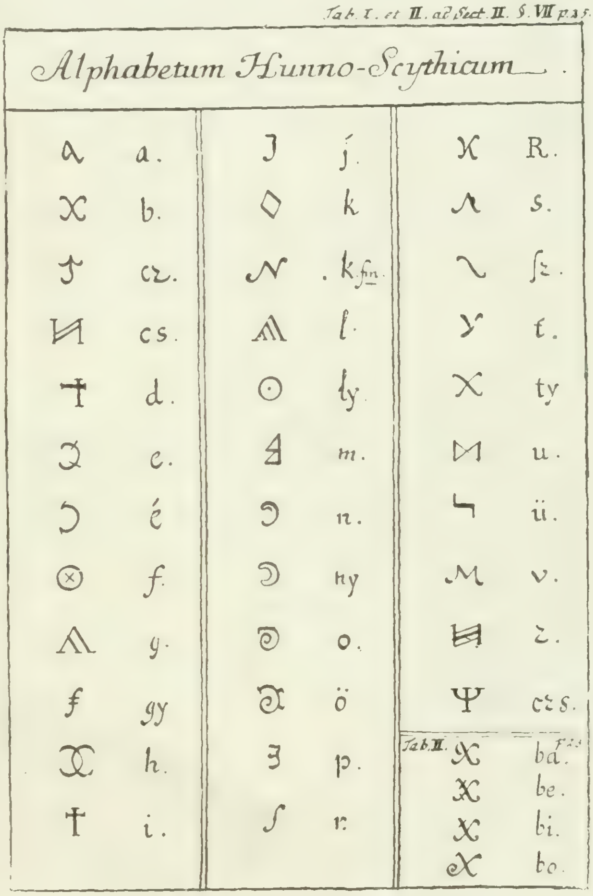
[2] *Jegyzetei magyar hazánkat illető és a külföldi könyvtárakban található jelenségekről.* (Tudományos Gyujtemény 1820. évi VI. köt. 46. l.)

A marosvásárhelyi kézirat kilenc székely ABC-je

kivonatával van dolgunk, hanem azt is, hogy Lakatos forrása ugyanaz a hibás erdélyi változat volt, a mely több kutatónkat, köztük Kájoni Jánost is félrevezette.[1]

Szinte hihetetlen, hogy a Telegdi-másolatok ilyen bősége közepett Bél Mátyást, a kutatásra sarkalt hazai és külföldi tudósok egyike sem tudta a *Rudimentával* és Hickes művével megismertetni. Neki pusztán csak az a betűsor állott rendelkezésére, a melylyel Kapossi Sámuel, a Gyulafehérvárra áttelepitett sárospataki ref. főiskola 1713-ban elhalt tanára örvendeztette meg. Jellemző, hogy ez a magyarázó szöveg nélkül szereplő betűsor közeli változata volt annak a másik betűsornak, a melyet Harsányi János ugyancsak szöveg nélkül bocsátott annak idején az angol Hickes rendelkezésére. Nevezetesen Kapossiéban is külön jegye van az *e* és *é* betűknek, továbbá szerepel nála a két *r* jegy is, a melyek közül az egy vonalból álló jegy szára szintén ferdén áll. Még feltünőbb, hogy a *gy* stilizált és jobbra döntött jegye a Harsányi- és Bél-féle változatban egymáshoz sokkal jobban hasonlit, mint a mennyire Kapossi marosvásárhelyi betűsorának rendes *gy* jegye a Bél féle kiadvány *gy* jegyéhez hasonlit.

27. Bél Mátyás Kapossi-féle ÁBCzéje.

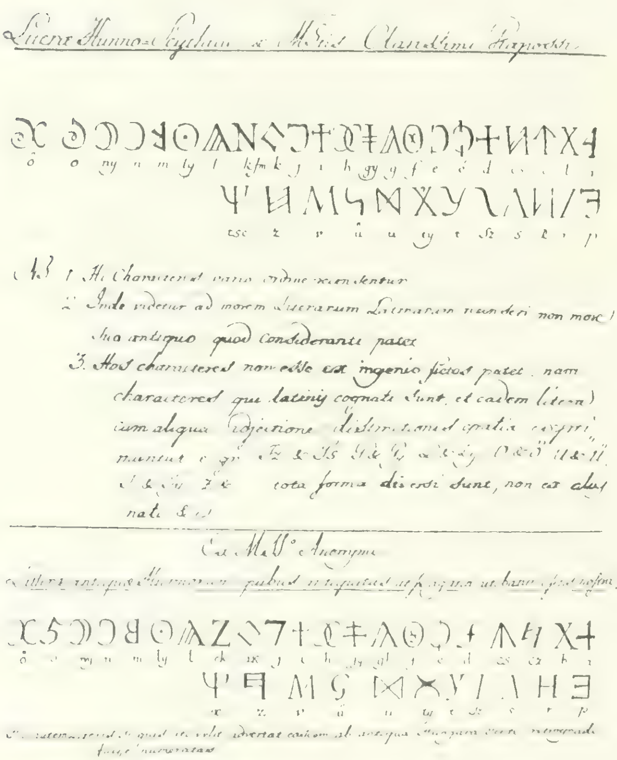
Az utóbb emlitett betűsor a marosvásárhelyi kézirat ama táblázatán maradt reánk, a melyen kivüle még más nyolcz betűsor is szerepel. A mellékelt 26. sz. ábrán látható gyüjteményt a *Rudimenta* marosvásárhelyi másolója abban a hiszemben állitotta össze, hogy a székely rovásirás betűsorának kilencz külön változatát mentette meg. Arról tehát sejtelme sem volt, hogy — kezdve a Telegdiről czimzett első rovaton — egytől-egyig a kézről-kézre adott Telegdi-féle betűsor eltorzulásának köszönheti létrejöttét. Ma azonban már nem nehéz igazolni, hogy e változatok valamennyien egy külön kialakult erdélyi családba tartoznak.

A törzs, melynek betűi a giesseni változat betűihez és a Telegdi előtt lejegyzett betűkhöz legjobban hasonlithattak, Harsányi és Kapossi ama közös forrásában keresendő, a melyen a *cz* és *cs* jegye még nem volt fölcserélve, a két *r* pedig pontosan meg volt különböztetve;[2] viszont — a romlás útjára térve — már stilizálni kezdte a *b*, *gy*, *j*, *ny*, *ó*, *ő*, *p*, *r*, *sz* és *ty* jegyeket. A tudatos

[1] E müvecske számos másolatban maradt fenn. Mi a nagyszebeni Bruckenthal Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár, a M. Tud Akadémia könyvtárának 1—1 példányát s a M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárának 3 példányát vizsgáltuk meg. — Kájoni betűsorát l. e könyv VIII. fejezetében.

[2] Harsányi rovata Hickes kiadványa nyomán van kitöltve. Hibás jegyei közt csak a nagy *R* szerepel annak jeléül, hogy a kis *r* kimaradt.

változtatás czélja a hasonlónak tetsző, vagy könnyen összetéveszthető jegyek megkülönböztetése volt. Ilyen megbolygatott csoport volt a *b* – *h* – *ty*, az *e* – *n* – *ny* – *ó* – *ö*, a *d* – *i*, az *ak* – *R* és az *r* – *sz*. A sokból például csak pár tudatos változtatásra mutatunk rá. Az *ak* azért lett kissé hátra, vagy kissé előre buktatva, hogy inkább Z, vagy N formájú új jegy legyen, mintsem hanyat fektetve a nagy *R* jegygyel legyen azonos; másrészt a nagy *R* jegy is átformálódott a latin betűsor H-jává. Az *sz* jegye függőleges, a kis *r* jegye jobbra dőlt vonal volt: az *sz* jegyét tehát balra döntötték s kissé hullámossá változtatták. Az összevonásokból rájöttek a megkülönböztető járulékok alkalmazására s néhány betű (pl. az *ny*, *o*, *ö*, *ty*) változataival valóságos bábelt idéztek elő. Ilyen járulék alkalmazásával jött létre ebben az erdélyi változat-csoportban az *é* külön jegye is.

28. A marosvásárhelyi kézirat Kapossi-féle és Névtelen ÁBCzéje.

Ha tehát e zavaros alakulatokat a maguk értékére leszállitjuk, a marosvásárhelyi kilencz betűsorból sem nehéz kibogozni a Telegdi-féle betűsor architypusát. A jelzett Harsányi-Kapossi-féle törzs ÁBCz mellett Bél és „*Lipsius*" rovatai már nem számitanak, mert az utóbbi kettő a Kapossi-féle betűsor kinyomatott változatait jelenti. Az utóbbi ugyanis a *Die so nöthige als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgieszerey* czimű 1740. évi *lipcsei* kiadvány ama betűsorát jelenti, a melyet kiadója Bél Mátyás 1718-ban *Lipcsében* megjelent *De vetere literatvra hunno-scythica exercitatio* czimű kötetéből meritett.[1] Mivel e kettő a táblázatban egymástól némileg eltér (pl. Bél *é* jegye Harsányi rovatába került) s eltér Bél kinyomatott betűsorától is, az utóbbit 27. sz. ábránkon külön bemutatjuk olvasóinknak. Bemutatjuk továbbá (28. sz. ábra) a marosvásárhelyi kézirat Kapossi-féle betűsorának külön lapját is.

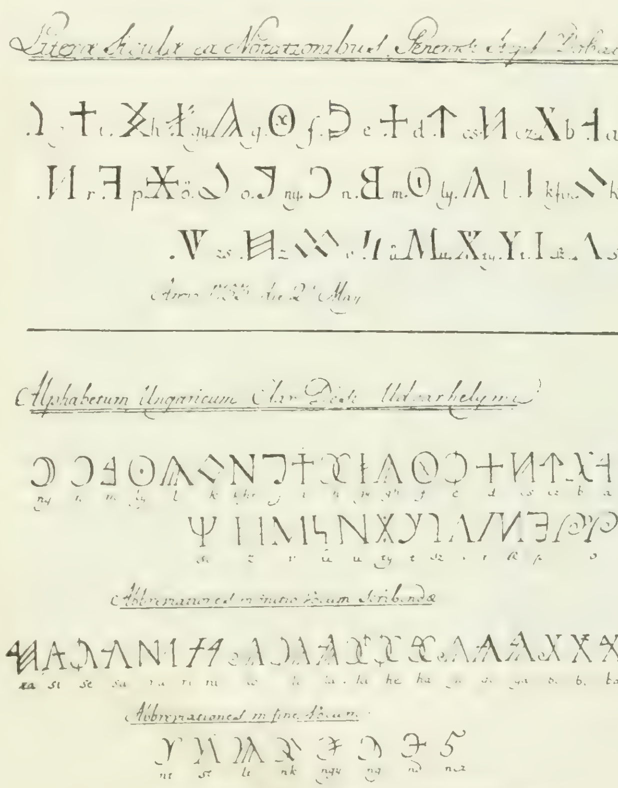
A többi rovatot — Desiét kivéve — a *cz* és *cs* jegy téves fölcserélése csoportositja az első rovat alaposan megromlott Telegdi-féle betűsora köré. Ezek közül legrégibb jellege, tehát legkevésbbé romlott betűsora Dobai rovatának van. Ezt a táblázat készitője külön lapon is szerepelteti e czimen: *Literae Siculae ex Notationibus Generosi* Steph(ani) Dobai. A betűsor alatt pedig ez a lemásolásra vonatkozó keltezés olvasható: „Anno 1753. die 2a *May*".[2] (L. a 29. sz. ábra felső részén.)

[1] Közvetített úton [illegible] merített Oertelius János Godofréd, a wittenbergi egyetem jeles magyar hallgatója, [illegible] 1719-ben egy rimaszombati barátjától azt az alaposan elrontott betűsort megkapta, a mely utóbb *Harmonia* (!) *orientis et occidientis speciatimqve hvngaricae cvm hebraea* etc. czimű művében megjelent. Kiadta Hlivai Imre, Wittenberg, 1746. Facsimiléjét l. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 256. l. (Ethnographia, 1904. 409. l.)

[2] Nem tévesztendő össze Dobai Székely Sámuellel, a ki a XVII. század derekán szintén kutatta a rovásirásos [illegible] s a kinek Schwartz Godofréd 1764-ben megküldötte a giesseni kézirat másolatát. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 257. l. jegyz. (Ethnographia, 1904. 410. l.)

Úgy itt, mint a táblázatban ez a változat őrizte meg legjobban a rovott jegyek merev vonalait. Összes társai közt ebben van érintetlenül a *b*, *gy* és *ak* jegy. Különösnek tetsző *ő*, *v*, *zs* jegyei megtalálhatók az 1680 táján másolt fenti (24. sz.) Telegdi-féle ÁBCzében, a melynek *cz* és *cs* jegye szintén el van cserélve. Végül megemlitjük, hogy Dobai betűsora abban is eltér a táblázat többi betűsorától, hogy benne az *u* és *v* szintén el van cserélve.

A giesseni másolat betűsorában az *u* jegye v-vel, a *v* jegye eu-vel van jelezve, a magánhangzók közt pedig az u-val jelzett *u* jegy mellett még (kilenczedik magánhangzó gyanánt!) a v-vel jelzett *v* jegy is szerepel. Arra kellett tehát gondolnunk, hogy Telegdi János a betűsor hangértékének megállapitásánál az *eb*, *ec*, *ed* stb. példájára e-vel irott *eu* (ejtsd: *ev*) hangértékével nem volt tisztában. Noha ebből folyólag a *Gyula* példánál és a *ru* összevonásánál szintén feltünő zavar volt észlelhető, még mindig fennforgott az az eshetőség, hogy e hibát esetleg a külföldi, talán magyarul jól nem is tudó másolók keverték bele Telegdi szövegébe. Most Dobai István avatag betűsorának u-val jelzett *v* jegye és v-vel jelzett *u* jegye kétségtelenné teszi, hogy Telegdi *Rudimentájá*-ban ez a tévedés csakugyan benne volt.

29. A marosvásárhelyi kézirat Dobai- és Dési-féle ÁBCzéje.

Ezzel aztán bebizonyosodott az is, hogy Dobai szintén Telegdi-féle betűsornak volt birtokában. Egy olyan Rudimenta-másolatból ismerte meg, a melyben — ugyancsak a megtévesztő hangértékelés miatt az *ecz* és *ecs* (a giesseniben *ecs* és *ecsi*) már fel volt cserélve, de ez a szemetszúró hiba még érintetlen maradt.

Végül még Dési rovatáról kell röviden megemlékeznünk. Ebben — említettük — a *cz* és *cs* még nincs felcserélve. Mivel külön *é* jegye sincs, hihető, hogy régibb is a vele egy csoportba tartozó Harsányi-Kapossi-féle betűsornál. Azt, hogy ez is a *Rudimentából* került ki, már a táblázat összeállitója bebizonyitotta. Mellékelt 29. sz. ábránk tünteti fel azt a Dobai mintájára elkészült külön lapot, a melyen betűsorával együtt szerepelteti az abreviatiók ama jól ismert csoportját is, a melyet Dési csakis Telegdi kéziratának másolataiból ismerhetett meg.

HETEDIK FEJEZET.

AZ ENLAKAI FELIRAT 1668-BÓL.

I.

Báró Orbán Balázs felfedezése.

Midőn Báró Orbán Balázs *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* czímű hat kötetes művének anyagát gyüjtötte, tanulmányútjain éber figyelemmel kutatott a székely rovásirás epigraphiai emlékei után. Azt már tudjuk, hogy a csikszentmiklósi feliratot nemcsak eredeti lelőhelyén, hanem Kunics és mások tévedéséből folyólag Gyergyószentmiklóson, sőt Csikszentmihályon is hiába kereste. Most pedig arról számolunk be, hogy a szerencse egyszer mégis rámosolygott: midőn az enlakai feliratot 1864 márczius havában felfedezte.

Ez a kis unitárius község Udvarhely-vármegyében a Firtos alján azon a félreeső hegyháton helyezkedett el, a melyet a Kisküküllő és Nagyküküllő vízválasztójának kell tekintenünk. Neve az 1332—3-iki pápai adólajstromban *Jandalaka*, egy 1567-iki regestrumban *Yhanlaka* (Janlaka),[1] 1566-ban *Iijenlaka*, 1576-ban *Janlaka*, 1602-ben *Jenlaka*, 1712-ben pedig *Enlaka* formában fordul elő.[2] Régi temploma, mely az 1661-iki tatárdúlás alkalmával sokat szenvedett, Báró Orbán szerint a XV. századi gótika hanyatlási korának egyszerű falusi terméke. Képe Báró Orbán könyvének fametszete nyomán 30. sz. ábránkon látható. Beomlott boltozata helyett a hívek 1668-ban apróbb mezőkre tagolt és díszesen kifestett deszka-mennyezetet csináltattak. Képét a Műemlékek Orsz. Bizottságának fényképfelvétele alapján 31. sz. ábránkon közöljük.[3] E mezők egyikében a következő latin felirat olvasható: „D : O : M : S : Hocce Templum per man(us) noxias immanu(m) Tartaro ru(m) Anno 1661 in cineres re dactu(m), beneficis et pio erga deu m) zelo incolar um) Jenlakien(sium) et Marto nosien(sium) in honore(m) uni(us) veri dei lacunare tectu(m) arte pictoria in signit(um) A(nno) 1668 p(er) Geor(gium) Musnien(sem), pastore existente Johanne Arkosi." (*Magyarul*: Ezt az egyházat, mely a kegyetlen tatárok dúló kezei által 1661-ben hamuvá lett s a jenlakai és martonosi lakosok jótéteményéből és isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz isten tiszteletére mennyezettel befedetett, festői mesterséggel diszesiti 1668-ban Muzsnai György, Árkosi János lelkipásztorsága idején.)

Egy másik mezőn az asztalos-mester mutatkozik be: „Per manus Mensarii Andreae Szász Mense Augusto." A harmadikon egy latin distichon kíséretében az unitárius hitközség nemeseinek nevei olvashatok: „Peccatum idolatrie. condidit in terris hominem. Deus unicus unum factus homo multos fecit in orbe deos. Tempore Edilium Mich(aëlis) Bálint, Petri Sebestyén, Geor(gii) Miklós, And(reae) Sigmond."

Báró Orbán Balázs még a következő vallásos és erkölcsi mondásokat másolta le: „Soli deo gloria" „Ad Legem et Testimonia"; „Pacientia vic."; „Laus Deo, quia finem video"; — „(keresztben:) Scala Coeli (hosszában:) Fides, Caritas, Spes. I. Corint. 13. (keresztben:) In Coe-

[1] Báró Orbán B.: *A Székelyföld leirása.* I. köt. Pest, 1868. 123. l.

[2] *Székely Oklevéltár* II. köt. 200. l., IV. köt. 40. l., V. köt. 306. l., VII. köt. 142. l.

[3] [illegible] czímen az Ethnographia, 1914 [illegible] l. közöltük

lum gradib(us) virtutum Maxima septem Quatuor ascendit spes bona quinque) Fides — Spes Lunam Solemque) Fides contigit amoris Scala vel ad summum Pertinet usque) polum".[1]

E feliratok betüzgetése közben került sor a hatulsó kar felett arra a mezőre, a melyen a rovásirásos szöveg van. Tartalmának megfejtése után kiderült, hogy benne Muzsnai festő neve van egy unitárius jellegű ótestamentomi idézet keretében megörökítve.

II.

Szabó Károly megfejtése.

Az enlakai templom két sorra terjedő rovasirásos feliratának felfedezéséről a *Kolozsvári Közlöny* 1864. márcziusában értesitette a közönséget. A rövid hírt a budapesti újságok is csakhamar átvették és a hozzá fűzött kalandos magyarázatokkal igen magasra csigázták a megfejtetlen felirat iránti érdeklődést. Ez a körülmény kényszerítette Báró Orbán Balázst arra, hogy a másolatot megszólaltatás végett Szabó Károlynak átadja. A székelyek legrégibb történetének jeles búvára Telegdi *Rudimentájának* betűsorával, a csikszentmiklósi felirat megfejtett betűivel és egy Kassától eredő betűsorral az enlakai szöveget csakugyan el tudta olvasni.

30. Az enlakai templom

Szabó Károly megfejtése facsimile kíséretében először Arany János *Koszorújának* 1864. évi 22-ik számában jelent meg e czimen: *Az enlakai egyház székely betükkel írt fölirata*. Eredményei egy sikerültebb facsimile kíséretében másodszor a *Budapesti Szemle* 1866. évi VI. kötetében láttak napvilágot.[3] Megfejtése szerint a jobbról balra és alulról fölfelé (!) olvasandó kétsoros szöveg így hangzik:

Georgyius Musnai. Csak egy az Isten. *Deut*eronomium VI.[4]

A felirat sovány tartalmában az érdeklődők nagyon csalódtak. Csak Szabó Károly, a szakértő volt megelégedve. Értékelése így hangzott: „a csik-szentmiklósi föliratnál több mint másfél száziddal ifjabb ugyan az enlakai fölirat, de ... fölfedeztetése mégis nagyfontosságu eseménynek mondható a székely irás ügyére nézve, a mennyiben ez, tudtunkra a hun-székely irás egyetlen emléke, mely a székely földön mai napig fennmaradt".

Szabó Károlynak tökéletesen igaza volt. Ugyanígy sikerült a felirat készítőjére vonatkozó eme megállapítása is: „Musnai György, mint nevéből következtethetjük, az Enlakához nem messze eső

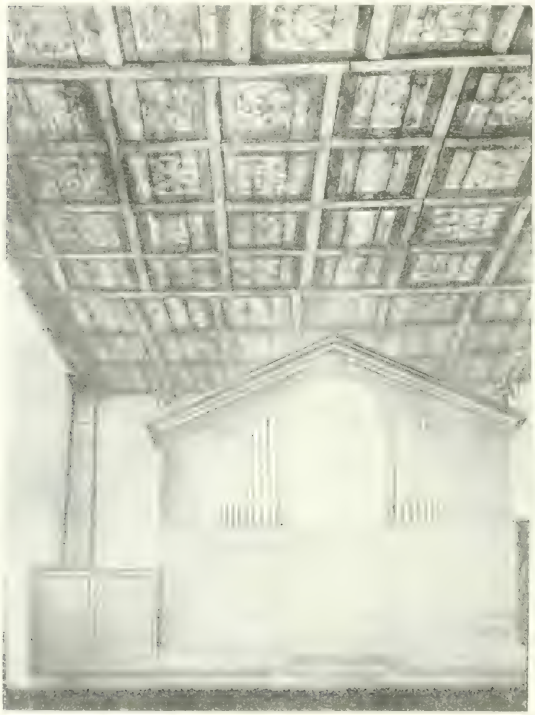
[1] I. h. 124. l.

[2] I. h. 522—523. l. A várvavárt közleményt több egykorú lap is átvette. Kivonatát fölötte hibás facsimilével közli Báró Orbán Balázs: *A Székelyföld leirása*. 1868. I. köt. 124. l. ... (több egész terjedelemben megjelent Szabó Károly *kisebb történelmi munkái*. 1878. II. köt. 189—196. l.

[3] *A régi hún-székely irásról*. 115—117. l.

[4] V. Móz. VI. 4. „Halljad Izráel, az mi Urunk Istenünk egy Isten."

Muzsnára való székely volt, ki a hamvába dőlt egyház ujdon mennyezetét, melyet egyik rajta lévő latin felirat szerint helybeli asztalos mester, Szász András készített, a köznépünknél oly kedves és maig is divatos tulipános modorban, a mennyire falusi művésztől kitelhetett, oly díszesen kifestette. Hogy ő egyébiránt latin iskolába járt volt és így tanulatlan falusi mesterember nem lehetett, bizonyítják az egyház mennyezetére általa írt, még pedig az akkor divatos irásmodor szerint igen csinosan írt többrendbeli feliratok, melyekről azonban nem merném állítani, hogy éppen az ő s nem az akkori enlakai unitárius lelkész, Árkosi János fogalmazványai.[1] Musnai nem elégedvén meg azzal, hogy festői hírét a latin föliratban örökítse, bizonyosan a latinul nem értő, de a székely betűket ismerő köznép kedvéért írta föl ismét nevét, az unitáriusok kedvelt jelmondatával együtt, az egyház mennyezetére."

[illegible] Az enlakai templom mennyezete.

A felirat létrejöttének rúgói közül itt csak egy van kifelejtve: a hagyomány. Hiszen bizonyítani sem kell, hogy Enlakán 167 esztendő mulva az 1501-iki csikszentmiklósi eset ismétlődött meg. Azok az iparosok, a kik az istenházának építésén munkáltak, művük befejezése után nevüket a feliratok közt megörökítve látták. A régi kath. templomfeliratok nyelve és betűje a Székelyföldön is latin volt, a közéjük ékelt profán rész nyelve pedig csakis az ősinek tisztelt ó székely betűk leple alatt maradhatott meg magyarnak. Ez a utóbbi gyakorlat érvényesült Muzsnai György esetében is. Árkosi János lelkipásztor azzal, hogy a latin szöveget a maga, a jeles festő, az asztalosmester és az egyházi elöljáróság nevének megörökítésére szintén felhasználta, alaposan megzavarta azt a régi székely hagyományt, mely a székelyföldi szentegyházakban a magyar nyelvnek és az ó-székely betűknek is szerepet juttatott. Ezt kivánta pótolni Muzsnai. És pótolta is Árkosi tisztelendő úr deáktudományának és bibliai ismeretének igénybevétele nélkül — keresztnevének fogyatékos latinságával és a latin feliratokban már kétszer megemlített unitárius „egy Isten“ fogalomnak magyarul való rovásirásos ismétlésével.

Szabó Károly szóvá teszi, hogy a XVII. században Telegdi műveeskéje nyomán a székely rovásirásnak több s eredeti sajátságaiból már sokat vesztett betűsora volt forgalomban. De szerinte „ezeket Musnai 1668-ban már vagy nem értette, vagy legalább nem követte. Nála a szókat elválasztó pontoknak nyoma sincs, hanem azok helyett a szavak közt hézag van hagyva; a betűk egybekapcsolására, mint a rovásnál divatban volt, valamint a magánhangzók, különösen az *e* kihagyására, mely mássalhangzók előtt el szokott maradni, egyetlen példát sem találunk.“

Egy főbenjáró hiba ismét kimaradt: az, hogy a székely rovásirás utolsó emlékét már ecset és nem rovókés készítette. Ez a jelenség első pillanatra Muzsnait az irott emlékekhez állítja közelebb. De ebben az esetben a közelségnek csakugyan volna valami irodalmi ismeretet sejtető nyoma. Ez a nyom az, a melyet Szabó Károly minden irányban keresett, de nem talált meg.

[1] [illegible] jegyzetben [illegible] „Condidit [illegible]“ kezdetű latin distichont.

III.

Egyéb megfejtési kisérletek.

Az enlakai felirat további története azt igazolja, hogy pár szóra terjedő rovásirásos szövege máig sincs s aligha is lesz valaha végérvényesen megfejtve.

A hiba ezúttal nem a megfejtőkben, hanem a feliratban van. Készítője nem végzett egyenletes munkát és nem nyujtott egységes eredményt. Ennek természetes mentsége abban van, hogy Muzsnai irástudománya már nagyon késői jelenség. Hiszen a kimulófélben levő hagyományt két emberöltővel

32. Az enlakai felirat

Telegdi és Szamosközy után ennél tökéletesebben már tetemesebb tudományos ismerettel sem lehetett volna megszólaltatni.

Ezt a szempontot Szabó Károly még nem alkalmazta. Ezért a pontosan kibetűzhető szavakból csak az együgyű deákos emberre tudott következtetni. Arról aztán, a ki magát „Georgyius“-nak nevezte és az „Isten“ szó minden betűjét kiirta, nyugodtan föltette, hogy nemcsak jobbról balra, hanem alulról fölfelé is irt; sőt föltette még azt a jóval nagyobb együgyűséget is, hogy az „egy“ szónak szintén kiirt két betűjét a sorvégeken elválasztotta. Mivel ezt az olvasási módot még kétségesebbé tette az a körülmény, hogy az „egy“ szónak első betűje tulajdonképpen nem is „e“-nek van irva s hogy a „csak“ szó első betűjét sem lehet zavartalanul „cs“-nek tekintenünk: Szabó Károly eredményét a későbbi kutatók már sorra kiigazították.

Az első külön véleményt Nemes Ödön hallatta, a ki a feliratot a helyszínen tanulmányozta és az alatta látható diszítménynyel együtt pontosan lerajzolta.[1] Szerinte az olvasás sorrendje és az

[1] Nemes Ödön: *A székely irás* (Magyarország és a Nagyvilág. 1882. XIX. évf. 48. sz. 765. l.) V. ö. Sebestyén: *Rovás és rovásirás.* 1909. 238–39. l. (Ethnographia, 1904. évf. 391. l.)

[illegible] megszakítása továbbra is megtartandó, de a „csak“ szót ezután már „deák“-nak kell olvasnunk. A felirat szövege tehát ekként alakul:

Georgyius Musnai deák. E-
gy az Isten. *Deut. VI.*

Ettől függetlenül Fischer Károly Antal szintén lerajzolta és megfejtette a feliratot. Az alulról felfelé haladó olvasás helyességét kétségbevonva s ezzel az „egy“ szó megszakítását is elejtve ezt az olvasást ajánlotta:

Deuteronom. VI. (E)gy az Isten.
Georgius Musnai p a k o.

De nyomban hozzátette: „hogy e négy utolsó betű, mely nyilván rövidítés, mit jelenthet, most már meg nem határozható“.[1]

Teljesség kedvéért itt is megemlítjük, hogy Désy Ferencz a vitás irásjegyeket érthetetlen módon „*Jenlakán*“-ra magyarázza,[2] Tar Mihály, a rovásirás révén hirhedtté lett omori (Temes vm.) földmíves pedig egy napilapban[3] ezt a szöveget ajánlotta elfogadásra:

Egy az isten. *Deut. VI.*
Georgyius Musnai de Jákó.

Sorrendben az utolsó megfejtő Debreczenyi Miklós volt, a ki a vitás irásjegyeket káplánt, kántort stb. jelentő „*djakon*“-nak, a *diakon* (diaconus) népies változatának olvasta.[4] Ez a változat bennünket közelebbről azért érdekel, mert a mi olvasásunkat kivánta helyesbíteni.

Mikor kétségtelenné lett az, hogy a felirat első *gy* jegye *egy*-et jelent, a kutatók figyelme nyomban a felirat végén levő kétes jegyek esetleges összevonásai felé irányult. Igy derült aztán ki, hogy az a jegy, a melyet Szabó Károly hiányos *cs*-nek tekintett, tulajdonképpen tökéletes összevonása a *d* és *j* jegyeknek. Ezért olvastam aztán a feliratot ekként:

eGY AZ ISTEN Deut(eronomium) VI.
GEORGYIUS MUSNAI DeJÁK eN(lakán).

Muzsnai deákos neve mellett, különösen a „Georgyius“ mellett, igen természetesen helyezkedik el a szintén magyaros kiejtés szerint leirt „deják“ szó. Ezért nem tartjuk aztán helyesnek a „dejákon“-ná való kiegészítést. Egyrészt azért, mert a vég-k betű minden gyakorlattal ellenkezve a szó derekára került; másrészt pedig azért, mert a világosan kiirt „deják“ után még csak egy irásjegy következik, a mit lehet ugyan „ó“-nak és „n“-nek is olvasni, de „on“-nak semmi esetre sem.

Debreczenyi Miklós azt mondja, hogy az én „En(lakán)“ szavam olvasása nem megnyugtató, mert a latin felirat szövegében „Jenlaka“ fordul elő. Csakhogy az is bizonyos, hogy ez a felirat Muzsnai nevét sem „Georgyius“-nak, hanem „Georgius“-nak (Georgiusz-nak) mondja. Joggal föltehető tehát, hogy Árkosi lelkipásztor archaizáló latin szövege a régi névhez ragaszkodott, Muzsnai pedig egyéb népieskedésével kapcsolatban azt az újabb névváltozatot jelezte, a melyet 1712-ben már okiratszövegben is megtalálhatunk.[5]

Jóval fogósabb kérdés az, hogy valóban Enlaka nevének első szótagjával van-e dolgunk. E valóban merész föltevésre engem az indított, hogy a szótagjegy után rövidítést jelző pont van szúrva. Csak úgy, mint a „Deut“ és a „VI“ után is. Indított továbbá az a biztosíték is, hogy előtte szót lezáró irásjegy (vég-k) van, utána pedig üres tér már nem következik.

[1] A [illegible] és annak [illegible] emlékei. 1889. [illegible]
[2] *A magyar ösirás.* (Auróra, 1902. augusztusi szám.)
[3] Magyar Szó, 1902. decz. 14. [illegible]
[4] [illegible] Budapest 1911. 17. l.
[5] *Székely Oklevéltár* VII. köt. 142. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

KÁJONI JÁNOS FÖLJEGYZÉSEI 1673-BÓL.

I.

Kájoni élete.

A magyar rovásirás irott betűsorainak vizsgálatánál mindig figyeltünk arra, hogy nem merül-e fel olyan jelenség, a minek nem Telegdi *Rudimentája*, hanem valami népi eredetű rovott emlék lehetett volna a forrása. E föltevésre Marsigli fölfedezése kényszerített rá bennünket. Ha ugyanis a Székelyföldre vetődött szerencséskezű olasz kutató 1690-ben kétszáz esztendős, vagy ennél is régibb rovásirásos fadarabot találhatott, akkor száz évvel későbben szintén előkerülhettek volna olyan emlékek, a melyeket Szamosközy megfigyelése szerint 1590. táján a székelyek még fára róhattak, utóbb pedig rovásokról lemásolva, irott formában is forgalomba hozhattak. Az ilyen irányú megfigyelésre különösen az a körülmény hatott bátorítólag, hogy ma már nemcsak a Telegdi-féle betűsor jegyeinek formáit ismerjük, hanem ismerünk a korábbi időkből három olyan középkori betűsort is, a melyeknek alakulataival a Telegdi-féle jegyek formáitól eltérő minden újabb vagy régibb jelenség hitele megállapítható. A mi vizsgálódásunknak az a meglepő eredménye lett, hogy Kájoni János egyik fogyatékosan lejegyzett s romlottnak is tetsző betűsorát szoros rokoni kapcsolat fűzi ahhoz a legrégibb betűsorhoz, a melyet Marsigli a középkori örök-naptár rovásfáján talált.

Ennek bejelentése után nyomban fölmerül az a kérdés, hogy ki volt Kájoni, hogy hol, mikor és milyen körülmények közt menthette meg ilyen elkésve a magyar rovásirás egyik legrégibb emlékét?

Kájoni János XVII. századi ferenczrendi szerzetes nevét a csiki klastromban 1676-ban kinyomatott magyar- és latinnyelvű *Cantio catholicum* teszi irodalmunkban halhatatlanná. Élete körülményeiről keveset tudunk. *Hortulus devotionis* czímű kéziratban maradt fiatalkori imakönyvének czimlapján magát valachusnak, oláhnak mondja. Szülei görög keleti vallásúak voltak s fiukat, a ki 1629-ben Jegenyén (Kolozs vm.) született — miként ezt Kájoni az erdélyi custodia történetében maga megemlíti [1] —, az egeresi református pappal kereszteltették meg. Irásaiban magát mindig magyarnak vallja és nevét mindig így irja alá: P. Fr. Joannes Kájoni de Kűs Kájon. [2] A zenében és kézi ügyességben már a humaniorák tanulása idején kitüntette magát. A csiki convent 1648. szept. 17-én fogadja a szerzetbe próbaévesnek. A szerzetesi anyakönyv Kiskájoni Jánosnak nevezi s szüleit *schismaticusoknak* mondja. Oláh nemzetiségét (natione valachus) ide csak egy későbbi kéz jegyezte be. [3] Az említett imádságos könyv czimlapján a következő évben már a csiksomlyói kolostor orgonistájának mutatja be magát. A székelyföldi rendházak kéziratban őrzött *Domus historiái* sokat beszélnek orgonaépítő és orgonajavító munkálatairól. Mikházán (Maros-Torda vm.) 1664. előtt már házfőnök volt s két növendékét.

[1] A kolozsvári rendház levéltárában őrzött kézirat.

[2] Szinnyei tévesen Gábornak nevezi és Nagykájont mondja születési helyének. (*Magyar irók élete és munkái*, V. köt. 802. hasáb.)

[3] Balázs Mihály *Protocollum custodiae* (Kéziratban.) A Csiksomlyó számára készitett régi orgona *promemoriáját* viszont még később is így irja alá: „Scriptum anno 1664. Fr. Joannes Kajoni Valachus, diffinitor actualis, concionator, confessarius, organista, organifaber, p. t. gvardianus Szárhegyiensis“.

Alfalvi Istvánt és Ferenczi Miklóst meg is tanította az orgona kezelésére. Hihetőleg folytatta ezt a mikházai után következő szárhegyi főnökség idején is. Közben rendkívüli rátermettséggel gyüjti a régi latin- és magyarnyelvű egyházi és világi énekeket. A latin hymnusokat rendszerint magyarra is lefordítja s gyüjteményét — a melynek Csiksomlyón őrzött nagy kézirata ezer lapra terjed — tetemesen növeli latin- és magyarnyelvű, részben meg is zenésített eredeti szerzeményeivel. Említett *Cantionáléjába* e gyüjteményéből keveset vett fel, világi énekei pedig még ma is teljesen ismeretlenek.

33. Kájoni János

A rendkivüli képességekkel megáldott egyszerű szerzetes híre utóbb a pápai trónig eljutott. Noha hosszabb ideig püspöki helynök volt, a neki felajánlott püspöki széket nem fogadta el.[1] Itt bemutatott arczképe még mint szárhegyi házfőnököt tünteti fel 44 éves korában.[2] Csiksomlyói házfőnökségének és egyéb terhes tisztségeinek (tartományi főnökségének, misszio-főnökségének, apostoli helynökségének) munkás évei után ismét Szárhegyre ment vissza, a hol 1687. ápr. 23-án tért örök nyugalomra.

Bennünket Kájoni élete körülményeiből különösen az érdekel, hogy rovásirásos följegyzései éppen az arczképen szereplő 1673. évből erednek. Abból az időből, midőn Kájoni működésének tere még csak Maros-, Gyergyó- és Csikszék volt. Ugyanekkor foglalkoztatta az énekgyüjtés és a *Cantionale* kiadásának ügye is. Szerzetének szabályai értelmében az együgyű nép fiainak igaz barátja volt, szívvel-lélekkel munkálta üdvösségüket és kutatta folyton ápolandó, nemesítendő és gazdagítandó lelkivilágukat. Igy sajátította el a székelység ódon nyelvének szépségeit, régi hadi dalainak és népénekeinek templomi zenében is értékesíthető hymnikus dalsorait.[3] A néppel való folytonos érintkezés és a nép művelődésének emlékei iránt való élénk érdeklődés terelték figyelmét a szé-

[1] A szárhegyi kriptában még kibetűzhető epitaphium szintén megemlíti, hogy „az apostoli szentszéktől felajánlott püspökséget, mint az alázatosság igazi szeretője, visszautasította".

[2] Eredetijét Simon Jukundián szerzetes fedezte fel Kájoni 1675-ben alapított csiksomlyói nyomdájának egyik [illegible] Jelenleg ugyanott a zárda díszes ebédlőjében van elhelyezve.

[3] E tekintetben Kájonit az a XVI. századi csiksomlyói graduale is bátoríthatta és irányíthatta, a melyben a [illegible] hangnemben megzenésített latin egyházi énekek szövegei és hangjegyei fölé a hasonló magyar dallamok [illegible] vörös betűkkel oda van jegyezve: „hopp haya koma" — „nosza emeljed jól" — „nosza lóra legények [illegible]" — „[illegible] atyámfia" stb. (Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Budapest, 1882. 22. l.)

kely irás nagy misztériumára. Tudós létére ismerte az előző századok kútfői följegyzéseit. Nyomára jött a Telegdi-féle *Rudimenta* fogyatékos szövegének. Mivel pedig a Székelyföld legfélreesőbb területein azzal is tisztában volt, hogy az irott kútfők népi forrásaihoz minden tudós érdeklődő közt talán ő áll legközelebb: kötelességének tartotta, hogy Telegdi adalékait az ősi hagyomány még hozzáférhető emlékeivel ellenőrizze és esetleg ki is egészítse. Így sikerült aztán egy olyan betűsort felkutatnia, a mely Telegdiétől csakugyan eltér. Noha hiányos volt, híven lejegyezte. Eredeti lejegyzése elkallódott, vagy még lappang a rendházak rendezetlen könyves polczain. Egyik másolata azonban éppen akkor menekült meg, mikor a csikszentmiklósi feliraté. Utóbb a nagy Révai még finom rézmetszetet is készíttetett róla, de valódi értéke csak most derül ki, midőn már rendelkezünk olyan középkori emlékekkel, a melyekkel Kájoni följegyzésének nemcsak hitele, hanem középkori eredete is bebizonyitható.

II.

Kájoni rovásírásos följegyzései.

Batthyány nádor fiát, Fülöp grófot Bécsben egy Horváth Benedek nevű kegyestanítórendi atya oktatta rhetorikára. E feladat keretében Horváth a nádor titkárával, Osváld Farkassal egyetemben egy magyar nyelvtan megirására vállalkozott. A régi grammatikusok nyomdokain elindulva, a „hunszkitha irás" tárgyalása elől már csak azért sem lehetett kitérniök, mert Horváth Benedek atya maga is székely volt. Már az előkészületek alkalmával emlegette munkatársának, hogy az ő nagyatyja még tanulta és jól ismerte a székelyek szkitha betűit.[1] Sőt, összeköttetéseit felhasználva, puhatolózni is kezdett ilyen emlékek után. Így küldte el aztán neki Szilágyi Sámuel a csikszentmiklósi feliratnak azt az 1749-ki másolatát, a melyet Horváth utóbb Dezsericzkynek adott át közlés végett.

A tervezett nyelvtan elkészült, de Horváth betegeskedése és ezt követő gyors elhunyta miatt meg nem jelenhetett. Kézirata utóbb rendtársa, Hájos István kezeihez jutott. Mivel ez is egy nagyobb arányú nyelvtani munkán dolgozott, a forrás megnevezésével mindent felhasznál belőle, a mi a székelyek ősirására vonatkozik. Tudomásunkra hozza, hogy az előbeszédben Horváth maga is részletesen leirta a nagyatyja és a többi literatus székelyek irástudására vonatkozó érdekes értesülését: „. . . certum est — irja — vel superiore saeculo complures extitisse, praesertim inter siculos transilvanos, qui veteribus hungarorum characteribus utebantur, eosque partim privata industria, partim in scholis discebant, quod et avus meus maternus capularis jam senex, qui anno hujus saeculi 29. fatis concessit, dum ego nimirum eodem anno studiis grammaticis operam darem, asservare non dubitavit, se characteres magaricos, hebraicis figura consimiles in schola didicisse, qvos ego puer ludicris potius intentus, cujusmodi, quotve fuerint, reipsa etiam exhibere mihi non admodum laborari. Sed jam vix unus, ac ne unus qvidem fortassis reperitur, qvi eos novisset. Ita universa tempus mutavit, vel plane obliteravit. Itaque pro eis utimur jam ubique characteribus latinis". (*Magyarul*: . . . bizonyos, hogy még a mult században is sokan voltak, különösen az erdélyi székelyek közt, kik a régi betűkkel éltek, s azokat részint magánszorgalommal, részint iskolában tanulták. Anyai nagyatyám, mint elaggott vén ember, ki ezen század 29-ik évében (tehát 1729-ben), midőn én épen a grammatika iskolába jártam, halt volt el, nem kételkedett azt állítani, hogy az iskolában tanulta a zsidó betűkhöz hasonló magyar betűket, melyeket én, mint gyermek, kinek inkább a játékon járt az eszem, milyenek és mennyien voltak, magamnak megmagyarázni bizony nem igen ügyeltem. De ma már alig van, vagy talán nincs is egyetlen egy ember sem, a ki ezen betűket ismerné. Így megváltoztatott, vagy teljesen homályba borított mindent az idő, úgy hogy ezek helyett mindenütt latin betűket használnak.)[2]

Ezzel kapcsolatosan beszél Horvát Benedek a székely betűk számáról, majd Gyergyóban végzett eredményes kutatásáról is megemlékezve, folytatja: „. . . paucos ante annos, dum in Gyergyó inclita

[1] Hájos: *Monumentum literarium hunno-scythicum.* (A M. Tud. Akadémia könyvtárának másolata.) 9. l. Ugyanezt elmondta Dezsericzky Incze nyitrai kegyestanitórendi társának is: *De initiis ac majoribus Hungarorum*, II. köt. Buda, 1753. 2-rét. 155. l.

[2] Hajos i. m. 10. l. Szabó Károly fordítása. Budapesti Szemle. Uj foly. V. köt. 1866. 137. l.

sede Szárhegyin valetudinis causa morarer, ex duplici loco manuscriptae theologiae Reverendi Patris Joannis Kajoni, ordinis Sancti Francisci strictioris observantiae piissimi olim piarum cantionum in Transilvania editoris, in sacro conventu Szár-hegyiensi, uti deprehendi, cum ipsius hungarica

31. Kajoni Telegdi-féle ABC-zéje

brevi admonitione, eodemque literas olim contractius apud Siculos usitato, et communi scribendi descripseram. (*Magyarul*) Néhány éve, midőn egészségi okokból Gyergyóban, a székelyek híres ... tisztelendő Kájoni János, Szent Ferencz szigorított rendjebeli atya, a mint meg... szöveg, ... az egyházi énekek néhai kegyes kiadója, a szárhegyi konventben, kéziratos

theologiai müvenek ket helyebol az ó rovid magyar jegyzetevel leirtam oly modon, a mily betüket a székelyek egykor összevontabban használtak s mint irtak általában.)

Következik az a 34. sz. ábránkon bemutatott magyar szöveg és irásmutatvány, a melyet mi nem a Hájos-féle kézirat másolata, hanem Simonchicz Inczének Tatán 1793-ban kelt és Revai Miklóshoz intézett leveléből közlünk. Kájoni e szövegét Simonchicz közlésének hiteléül nem a facsimiléről, hanem a Hájos-féle akadémiai másolatból idézzük:

„Régi mód szerint való Székely A. B. C. mellyel régenten a' Székelyek éltek, melyet vissza kell olvasni, és irni, a mint ebből ki-tetszik“ (mi csak a megfejtés latin betűit közöljük — ugyancsak jobbról balra és a kézirat nyilát is alkalmazva):

.Ka .k .j .i .h .gy .g .f .e .d (a es jegy alatt:) .cz (a ez jegy alatt:) .cs .b .A ← —
.u .u .ty .t .sz .s .r .p .o .o .ny .n .m .ly .l
(a zs jegy alatt:) .x .z .v

„Ha ki pedig mostani mód szerént akar velek élni, irja ügyében öket, mint a mostani A. b. c. d. etc A B CZ CS D E F G etc de a' régi Székelyek igy pronuntiálták: A, eb, ecs, ecz, ed, ef, e, eg, egy etc. Minden betű eleibe *E* betűt tettek in pronuntiando.

Abbreviationes.

(Mi a kézirat jobbról balra haladó betűrendjében ismét csak a megfejtés latin betűit közöljük. A balfelőli nyíl erre az olvasási irányra, a jobbfelőli nyíl pedig — igen helyesen — az összerótt jegyek jobbról balra irányuló sorrendjére figyelmeztet.)

→ ba, be, bi, bo, cza (a *csa* alatt), ga, ge, go, ha, he, ho, za, la, le, lo, ←
→ ra, re, ri, ro, ru, sa, se, so, ant, lt, st, rt, ncz, nd, ←
ng, ngy, nk, nt, pthru, omb. Litera ZS id est *X* (így!) utimur pro litera *S*, sed gravi sibillo prolata ut S'álya ZSÁLYA. (*Magyarul*: *zs* betű, vagyis *x*, használjuk a *s* betű helyett, de erősebb sziszegéssel kiejtve, mint *sája*.)

Fr. Johannes Kajoni scribebat 1673. Vide fol. 287.

Következik az *Alphabetum Siculicum* és hozzá rovásirásos mutatványul két istenes mondás. Ezeket 35. sz. ábránkon ismét Simonchicz leveléből mutatunk be olvasóinknak. Mivel a rovásirásos betűsor minden vonala egyezik, a latin betűs megfejtés pedig Hájos másolatában régiesebb, mi ezúttal is csak az utóbbit közöljük:

.u .t .s .r .p .o .n .m .l .k .i .h .g .f .e .d .c .b .a ← —
z nap (ket megfejtetlen jegy) .o .u

nema ekkőrődnim kesseteőcsűd netsi ←
(ne)ma even ů za kessettedrih arpan lorpan

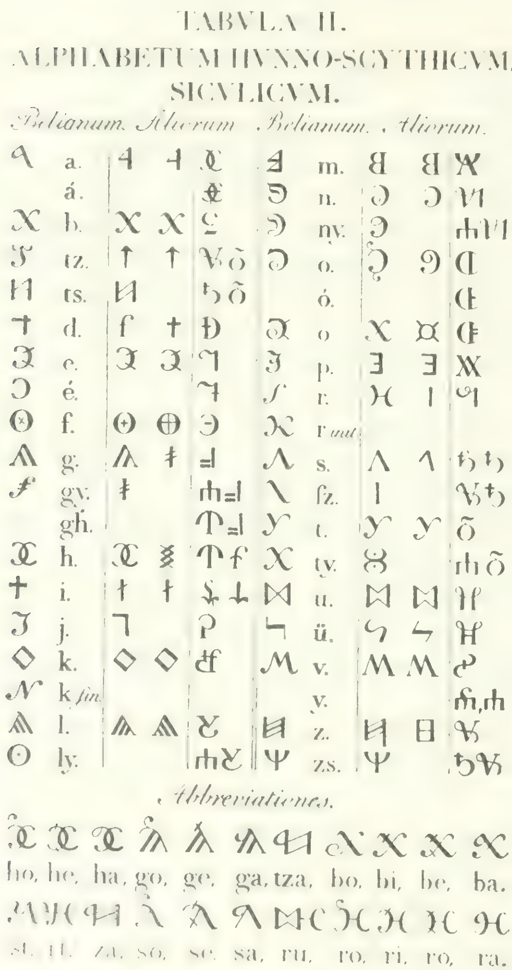
Az irásmutatvány után kapunk felvilágosítást arra, hogy Kájoni fentebb miért utalt a Horváth Benedek forrásául szolgáló hittani kézirat 287. lapjára:

„Duplex istud alphabetum ab eo: Régi mód szerint etc. ex duplici loco (ut praemisi) theologiae manuscriptae P(atris) Johannis Kajoni, primum quidem ex pagina 46, alterum autem ex pag(ina) 287. de verbo ad verbum descriptum est una cum postremis duabus sententiis, quae literis magaricis expressae erant, qvarum tamen interpretationem latinis literis factam ipse adjeci nihil praeterea addendo, neque demendo“. (*Magyarul*: Ez a két betűsor, kezdve a „Régi mód szerint stb“-n — a mint említém — Kájoni János atya hittani kéziratának két helyéről, és pedig az első a 46-ik, a második a 287. lapról iratott le szóról szóra azzal az utolsó két jeles mondással egyetemben, melyek magyar betükkel voltak irva, ezeknek értelmezését latin betűkkel én csatoltam hozzá, ezen kívül semmit hozzá nem téve és el sem véve.)

Horváth Benedek eme tájékoztató sorainak végét úgy kell értelmezni, hogy a 287-ik lapról lejegyzett betűsor után a két jeles mondás csak rovásjegyekkel volt irva, mert a latinbetűs megfejtés tőle származik. E fölvilágosításra valóban szükségünk volt, mert a régiesen irott *ő* és *ű* jegyek bennünket könnyen tévedésbe ejthettek volna. Igy azonban megtudtuk, hogy ez Kájoni rovásirásos

betűsorának latin betűs megfejtésében volt így irva: Horváth tehát e megfejtés segitségével irta a magáét is — Kájoni-hoz szolgai hűséggel alkalmazkodva — régiesen.

Meg kell emlitenünk, hogy Kájoni két betűsorát Horváth Benedek megtoldotta meg egy harmadikkal is. De mivel megmondja, hogy ezt Dezsericzky *De initiis ac majoribus hungarorum* czimű könyvének III. kötetéből vette át, egyben az is nyilvánvalóvá lesz, hogy a Bel-féle betűsorral van dolgunk. Jellemző, hogy Kájoni módjára irásmutatványról is gondoskodik, a mennyiben utána közli a csikszentmiklósi felirat megfejtetlen rovásirásos szövegét. E közlést azzal indokolja, hogy a Dezsericzky könyvében közölt másolatot csak kevés olvasója tekintheti meg. Azt nem mondja meg, hogy Dezsericzky közlését veszi-e át, sem azt, hogy ezt mellőzve más forrásra támaszkodik. Mi azonban tudjuk, hogy Horváth Benedek nem volt arra a Dezsericzky-féle közlésre ráutalva, a melyet Szilágyi Sámuel küldeménye alapján éppen ő közvetített. Ha tehát az ő közlését Dezsericzkyével összehasonlitjuk, bennünket nem lephet meg az, hogy Horváthé a jobb, mert benne nincs a *János* név első betűje elrontva és hibátlanul van másolva a *százegy*.

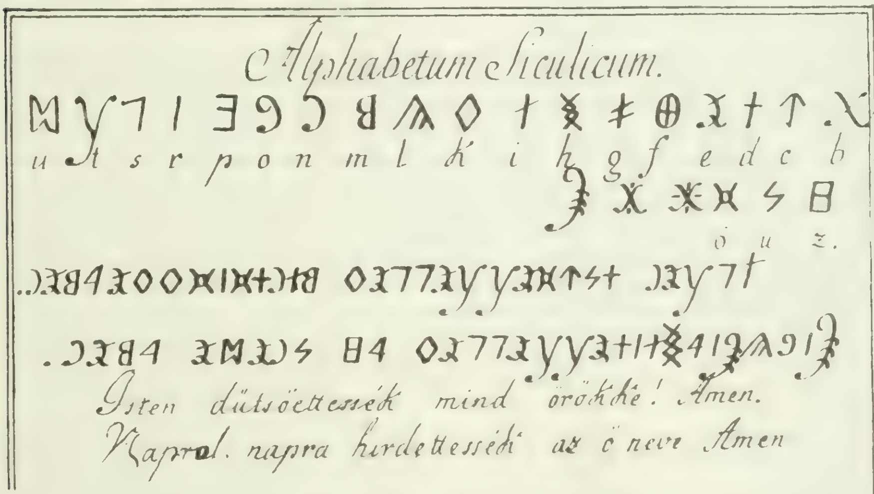

6. Révai Miklós régi ABC-zéi

A csikszentmiklósi felirat másolatainak bemutatása alkalmával fenti 4. sz. ábránkon először is Simonchicz ama másolatát állitottuk szembe Dezsericzkyével, a melyben ugyancsak ez a két szó volt jól lemásolva. Már akkor jeleztük, hogy a jobbik változat forrása a Horváth-féle másolat volt. Simonchicz Incze ugyanis 1794-ben kiadta *Dissertatio de numismatica Hungariae diplomatica accomodata* czimű kötetét, a melynek 40-ik §-ában a székely rovásirásról szólva, megemliti: „Ipse possideo triplex huiusmodi alphabetum, accurate ex m(anu) scriptis F(ratris) Johannis Kájoni Ord(inis) S(ancti) Franc(isci) famosi piarum cantionum in Transylvania editoris, dum Szárhegyéni degeret. Antequam illud pag. 46. anno 1623. posteritati depinxisset, sic fatur: (*Magyarul*: Magamnak három ilyen betűsorom van, melyeket Kájoni János szent-ferenczrendi atya, a kegyes énekek erdélyi hires kiadója jegyzett le pontosan szárhegyi tartózkodása idején. Mielőtt a 46. lapra az utódok számára 1623-ban — helyesen: 1673-ban — lemásolta volna, igy nyilatkozik:) „Régi mód szerént való Székely A. B. C." stb. — Következik Kájoni szövege a rovásirásos részek elhagyásával e záró mondatig: „Minden betű eleibe e betűt tettek in pronuntiando."

Ebből most pontosan megállapitható, hogy a szerző a három Kájoni-féle betűsorra és a helytelen évszámra vonatkozólag csakugyan Horváthnak azt a szövegét értette félre, a melyet Hájos kézirata idézett. Hogy aztán közvetlenül vagy Hájos közvetitésével meritett-e Horváth kéziratából, nehéz megállapitani. Idézett sorai után jegyzetben megemliti, hogy adatait elküldte Révai Miklósnak, a kit meg-

kért, hogy e kincseket ne hagyja tovább is az ő fiókjában veszelődni. Ez a küldeménye ma Révai irodalmi hagyatékával egyetemben a M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában őriztetik.[1] Kájoni kétféle betűsorának, rövidítéseinek és szövegmutatványainak facsimiléit 34. és 36. sz. ábráinkon mutatjuk be olvasóinknak. Mivel e rajzok mellől Kájoni neve, felvilágosító sorainak jó része és Horváth tájékoztatása is elmaradt, Révai sem tudta a forrást pontosan megjelölni. Az *Elaboratior grammatica hungarica* I. kötetének 35. sz. ábránkon bemutatott II. tabulája Bél Mátyás rovata mellett *másokénak* (Aliorum) még két rovatot nyitott. Ezek közül az elsőben szerepelteti a Simonchicztól kapott két Kájoni-féle betűsort, a másodikban pedig a *Gellei imádságos könyv* hamisított betűsora foglal illetéktelenül helyet. Révai a hozzáírott felvilágosító sorokban nem említi meg, hogy a két betűsoros rovat anyagát Simonchicz bocsátotta rendelkezésére.[2] Csak az utolsó rovat eltérő betűsorára vonatkozólag tájékoztat arról, hogy Kalló Antal gellei (Pozsony vm.) plébánosnak Cetto Benedek veszprémi kegyesrendi iskola-igazgatóhoz írott levele szerint ezekkel a betűkkel van irva az az imádságos[3] könyv, a melyet egy Ketskeméthi nevű öreg ember adott át Kallónak.[3]

36. Kájoni eredeti ÁBCzéje és irásmutatványa.

Ha tehát Kájoni nyilvánosságra hozott betűsorainak irodalmi ügyében annyira tájékozódni kívánunk, hogy eredetüket megfelelő mértékben megállapíthassuk, akkor vissza kell térnünk minden erre vonatkozó közlemény forrására: Horváth Benedek föntebb idézett szövegére.

[1] Kisérő levele, melyet a 34. sz. ábrán látható Kájoni-féle első betűsor és rövidítések hátlapjára írt rá, így hangzik: „Révaio Simonchicz s(alutem). d(icit). Mitto Tibi Magyaricas litteras, quanto magis dignus es hujusmodi monumentis, tanto libentius. Sed ego non ideo has conservavi, ut inter meas chartas quiescant, quare tu quoque adjuues (?) consilium meum, et velis has (két fél sor üres) leges incidere regno. Quod si praestiteris, non comittam post hac, ut istiusmodi pluribus etiam monumentis n(on) ditescas. Fac me hac de re certum, jam enim aliquid adnotavi, quod ad Dissertationem valeat, qua in luce ponere intendi has litteras. Vale. Dabam Tatae 17. Martii 1793. — Tuus *Innocentius* m. p.

[2] *Elaboratior grammatica hungarica.* I. köt. Pest, 1803. 128. l. és a 146. l. tabula II.

[3] E koholmányt Cetto B. három példányban hozta forgalomba. Cornides D. példánya a M. Tud. Akadémia könyvtárának Teleki-osztályában, egy másik példány pedig a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban található meg *Libellus precum* etc. czimen. Tartalmáról megállapitható, hogy Kájoni 1676-ban megjelent *Cantionale catholicumából* van kiirva. Még feltünőbb — a mit Révainak okvetlenül észre kellett volna venni —, hogy ebben a „szittya-magyar“ betűsorban az összetett betűk XVIII. századi gyakorlat szerint vannak össszeállítva. Pl. a *cz* benne *tz*, a *cs* pedig *ts* s ugyanígy kettős betű benne a *gy*, *ly* (!), *ny*, *sz*, *ty* és *zs* is. (V. ö. Szabó Károly: *A régi hún-székely irásról.* Budapesti Szemle. Új folyam, V. köt. 1866. 136. l. és VI. köt. 120. l.)

III.

Kájoni eredeti betűsora.

Az a betűsor és abbreviatio-sorozat, a melyet 34. sz. ábránkon SIMONCHICZ küldeményéből bemutattunk, HORVÁTH BENEDEK szerint KÁJONI szárhegyi kéziratának 46. lapjáról volt lemásolva. E mutatvány vonásról vonásra egyezik azzal, a mi HÁJOS kéziratának fentebb egész terjedelmében idézett Horváth-féle szövegében is szerepel. Ugyanezt szerepelteti LOSTAINER LÉNÁRD, a ferenczrendiek tudós történetírója a csiksomlyói zárda könyvtárában őrzött *Chronologia topographico chorographica* czímű kéziratos művében is azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a betűsort KÁJONI GYALAKUTAI LÁZÁR IMRE irásaiból 1673-ban vette át, a ki viszont TELEGDI JÁNOS művéből másolta ki.[1] Ugyanezt jegyezte le BLAHO VINCZE ferenczrendi szerzetes is HÁJOS számára 1780-ban az udvarhelyi convent jegyzőkönyvéből azzal a megjegyzéssel, hogy rendje *Historia Domus Csikiensisébe* az van följegyezve, hogy „a régi hunok ezen betűit, vagyis a scytha betűket GYALAKUTAI LÁZÁR IMRE kéziratai közt találták, ki azokat TELEGDI JÁNOS munkácskájából másolta." [2] Hihetőleg ugyanez a betűsor szerepel a székelyföldi ferenczrendi kolostorok többi *Domus historiaiban* is.[3]

E téveteg adatokra csak akkor volnánk ráutalva, ha a Kájoni-féle betűsor hiteles másolata maga is nem igazolná, hogy a forrás csakis TELEGDI *Rudimentája* lehetett. Hiszen a fentebb bemutatott marosvásárhelyi táblázat (26. sz. ábra) segítségével még azt is meg tudjuk állapítani, hogy KÁJONI forrása a *Rudimentának* az az Erdélyben elterjedt romlott változata volt, a melyből az említett táblázat első rovatának romlott Telegdi-féle betűsora lemásoltatott. Mindkettőben benne van a *cz* és *cs* téves fölcserélése, a kampóssá torzult *d* és *ty* jegyek és a *b*, *h* jegyekkel könnyen összetéveszthető *ő* betű. TELEGDI *Rudimentájára* vallanak továbbá KÁJONI abbreviatiói is, a melyek ismét azokkal az erdélyi változatokkal azonosak, a melyeket — néhány kivételével — a marosvásárhelyi kézirat a fenti 29. sz. ábrán bemutatott „Dési Udvarhelyini" táblán sorol fel. A mellőzöttek közül KÁJONINÁL különösen a három *Ant*, *Pthru* és *Omb* fontos, mert TELEGDINÉL is ez a hüllőkhöz hasonlított három szótagjegy van például felhozva. LOSTAINER említett följegyzése még arról is pontosan be tud számolni, hogy ezeket KÁJONI a *Rudimenta* „capita dictionum" szavaival a „beszéd fejei"-nek nevezte. A *Rudimenta* idézett szövegrészeit egyébként HORVÁTH BENEDEK sem mellőzte egészen. Mert hiszen az abreviatiók végén említett *zs* használatának nehézsége és a például felhozott *Sája* szintén a *Rudimentából* való.

Összehasonlításaink folyamán észre kell venni, hogy RÉVAI rajzolója, vagy híres pesti rézmetszője, KARACS hibát követett el, midőn a szóban forgó betűsor rovatából (az „Aliorum" első rovatának első betűsorából) az *ak* jegyét kifelejtette, az *ő* jegyét a *b* jegyével azonosnak tüntette fel, a *zs* jegyét pedig — KÁJONI tévedését leplezve — nem az X hangértékével szerepeltette.

Midőn KÁJONI értékesebb lejegyzésével először megismerkedtünk, már jeleztük: „annak bizonyságául, hogy 1673-ban már TELEGDI *Rudimentájától függetlenül is voltak forgalomban székely betűsorok és irásmutatványok*, KÁJONI művének 287. lapján fel volt jegyezve egy másik betűsor is . . . E betűsorból hiányzanak a *cs*, *gy*, *j*, *ly*, *ak*, *n*, *sz*, *v* és *zs* jegyek; a *ty* és egy hozzá hasonló másik jegy nincs megnevezve, az abreviatiókat pedig csak a hibásan írt „nap" képviseli. Néhány hiányzó jegy elhagyásának okát mi abban keressük, hogy a *cz* és *cs* régi elnevezése egymásra zavarólag hatott volna; a *g* itt már tévesen lefoglalta a *gy* jegyét s ugyanígy lefoglalta a *r* az *sz*-ét, a *s* pedig a *j*-ét. A *cz* után következő *cs* elhagyása azonban nem járt a kívánt eredménynyel, mert az irásmutatvány „dütsőettessék"

[1] Az [illegible] olvasható: „elementa veterum Hunnorum seu Scytharum transsumpta per Fr. Joannem Kájoni A[illegible] 1673 ex [illegible] generosi Domini Emerici Lazár de Gyalakuta, copiatis de opusculo Joannis Telegdi." Követ[illegible] *[illegible] Hunnorum, seu Scytharum breviter proposita* [illegible] kivonata a 32 betű [illegible] mássalhangzó, [illegible] mássalhangzó hanyagul rajzolt másjegye; a „szentség", „kanya" szókhoz [illegible] összeállított [illegible] magánhangzó [illegible] végül az abreviatiók az ismeretes [illegible] példákkal. — P. [illegible] csiksomlyói zárdafőnök szíves közlése.

[2] SZABÓ KÁROLY: i. h. V. köt 139. l.

[3] [illegible] *[illegible] időkben.* Nagy Enyeden. 1829. 21. l. emliti: „Jól emlékszem reá, hogy csak még ez előtt 14 esztendőkkel is láttam a Csik Somlyói Klastrom levéltárában Hunnus Alphabetumokat, melyek hasonlítottak a BÉL MÁTYÁStól kiadott pél[illegible] [illegible] voltak-é, nem lehet eldönteni.

szavában a betűsor helyesen megnevezett *c* jegye már *ts*, azaz *cs* jegy gyanánt szerepel. De egyébre aztán a mutatvány sem adhat felvilágosítást, mert benne az elhagyott jegyek nem fordulnak elő." [1]

Mi annak idején a *h*, *ő*, *u*, *z* jegyek elütő formáit újabb jelenségnek tartottuk, mert bátorító adat hiányában gondolni sem mertünk arra, hogy ami elütő, az a meglevőnél esetleg régibb és eredetibb is lehet. Azóta előkerült a bolognai középkori emlék s benne megtaláltuk Kájoni *ő*, *u* és *r* betűjét; az 1515-ki konstantinápolyi feliratban megvan a *z* betűje, Szamosközy pedig aligha Kájoni *g*-jével nem írta le Gálfi nevét.

Mivel így minden kétséget kizáróan ősi betűsorunk egyik régi változatának jutottunk birtokába, azzal is tisztába kell jönnünk, hogy Kájoninak mi volt a forrása. A két jeles mondás megfejtetlenül hagyott rovásirásos szövegét ilyennek tekintenünk már csak azért sem lehet, mert a hiányos betűsornak több olyan jegye is van, a mely a szövegben nem fordul elő. Viszont minden jel arra mutat, hogy csak irásprόbával van dolgunk. Hiszen a kisérletező a legegyszerűbb hangzó-ugratással és összerovással sem mert megbirkózni. A *nap* szótagjegyét a betűsor végén készen kapta. Mivel az ilyen példának voltak társai is, joggal föltehető, hogy a többi azért maradt el, mert a lejegyző nem tudta megfejteni.

Az is válószínű, hogy Kájoni a hiányos betűsort már megfejtve kapta. Mert csak így képzelhető el, hogy a betűsor *cz* jegyét az első irásmutatvány második szavában a szintén lejegyzett Telegdi-féle másik betűsor hibás hangértékével *cs* gyanánt alkalmazza. Ugyanilyen vállalkozás az is, hogy a második irásmutatvány „neve" szavában *u* jegygyel helyettesíti a betűsor hiányzó *v* jegyét.

Mivel igen régi emlékről van szó, Kájoni esetleges irott forrásánál megállapodnunk nem szabad. Hiszen ha e változat sorsa már régen irótollra és papirosra lett volna bízva, akkor a sok Telegdi-féle változat mellett néha ez a betűsor is fölmerült volna. Ezért tartjuk valószínűbbnek, hogy ezt az 1673-ban lejegyzett betűsort ép úgy rovásbot tartotta fenn, mint a hogy rovásboton volt megrögzítve az a vele rokon betűsor is, a melyet Marsigli 1690-ben, tehát Kájoni után lejegyzett.

Végül megemlítjük, hogy Simonchicz Incze azt a harmadik betűsort, a melyet tévesen Kájoniénak tartott, szintén elküldte Révainak. Mivel Horváth Benedek tájékoztató sorai nélkül is azonnal kitalálható, hogy ez Bél Mátyás betűsora, Révai az első rovatban ezt mutatta be, de nem Simonchicz hibás kéziratából, hanem Bél könyvének finom, de nem hibátlan metszete nyomán.

[1] Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 244. l (Ethnographia, 1906. 396. l.)

HARMADIK KÖNYV.

IRÁSTÖRTÉNETI ELIGAZODÁS.

ELSŐ FEJEZET.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS RENDSZERE.

I.

Az írás eszközei.

A magyar rovásirás hiteles emlékeinek megismerése után a bennük letéteményezett irásrendszer mibenlétélével kell tisztába jönnünk. E műveletnél élénken érezzük majd az eredeti emlékek hiányát; viszont örömmel tapasztalhatjuk majd azt is, hogy a másolatokban akadnak olyan adalékok, a melyek nemcsak a magyar, hanem az egyetemes irástörténelemben is örökéletű értéket képviselnek.

Az eligazodás rendjét gondosan megtartva, először a hazai rovásirás eszközeivel kell megismerkednünk. Először Mátyás király magyar krónikása, Thuróczi János tette szóvá, hogy az erdélyi székelység bizonyos fára rovott jegyeket betűk gyanánt alkalmaz s ezeket a keleti eredetű ős betűket (a krónikások frazeologiája szerint „scythiai betűket") nem tinta és papiros segítségével, hanem pálczákra metszés mesterségével *rovás módjára* használják. Ugyanezt a rovásra (szögletes fadarabokra és pálczikákra) metszett irást tárgyalja Bonfini, Oláh Miklós, Verancsics Antal, Szamosközy István és Baranyai Decsi János is. És mindenek felett ezt igazolja az a magyar szöveggel telerótt középkori rovás-fa is, a melyet Marsigli 1690-ben a Székelyföldön fölfedezett és bolognai gyüjteménye számára lemásolt.

Mivel összehasonlító irástörténeti úton minden kétséget kizáróan bizonyítani tudjuk, hogy ezt az irástudományt keletről hoztuk, figyelemre kell méltatnunk a krónikások és emlékirók följegyzéseinél régibb nyelvtörténeti adalékokat. Tudnunk kell az *ír, irás, betű, ró, rovás* szavak nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti értékét. Keleti rokonaink közül csak a közép-ázsiai ó-törökségnek és a régi ujguroknak volt rovásirása és csak az ótörökségnek maradtak rovásról másolt, kőbe vésett VI—VIII. századi epigraphiai emlékei. E művelt turk nép nyelvében a *bit-, bed-* szótő bemetszést, a *bitig* irást (*bitig taš* irott kő, emlékkő), *biti* „irni" igét, *bičik* könyvet, iratot, *bitiklik* irástudót, *bitikči* irót, ennek iró-eszköze a *biček, bičak* pedig — kést jelentett. Nekünk e fogalomkörből két török kölcsönszavunk van: a *betű* és a *bicska*. A XVI. század végéig volt hozzá késsel rovott irásunk is. Midőn a tollat és tintát megismertük, a *betű* jelentése erre a fogalomkörre is kiterjedt, a rovásirás elmulásával pedig egészen tintával irott és festékkel nyomtatott irásjeleket jelentett. Ugyanilyen fogalomvándorlás ment végbe a szintén régi török kölcsönhatást jelző *irás* szavak jelentésében is. A csuvas *ir, sjîr*, ó-török *sür* igének „rajzol" és „ír" jelentése van. Körülbelül ezt fedi a magyar *ír* szó fogalomkörének „czifrára festett", „faragásokkal, bevágásokkal, karczolásokkal czifrázott" jelentésű *iratos* része is. A székely a guzsalyt, botot stb. ma is „megirja". A nóta szerint „N. N. István kincsem *irj* guzsalyat nekem. — Irnék biz én kincsem, de nincs — *iró késem*". De ma már a székely is csak akkor *bütüz*, ha valaminek (botnak, állatfülnek stb.) a végét levágja, *megbüli, bütüvel*, metszéssel ellátja.[1]

[1] Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, I. köt. 1846. 319. l. (Székely dalok 527. sz.) V. ö. Magyar Népköltési Gyüjtemény. Kiadja a Kisfaludy-Társ. Új foly. I. köt. 1872. 278. l. — Szinnyei József: *Magyar Tájszótár*, I. köt. 952. és 209. rov. — Szarvas-Simonyi: *Nyelvtörténeti Szótár* I. köt. 1602. rov.

E nyelvtörténeti távlattal látásunk elér abba a korba, midőn a székely *bicski*, *bicska*, *bicsok* volt az az irókés, mely *bütüket*, *betüket* metszve *irt*, *ródalt* a gömbölyű, vagy szögletesre faragott *rovásra.* [1] Szóval arra az iróeszközre, a mely a népi számolásnak napjainkig eszköze maradt. Mert azt, hogy a *rovás*, ez a magyar képzővel alkotott és ujszerűnek is tetsző igenév az említett török kölcsönszavak régi fogalomkörében is benne volt, nem nehéz bebizonyítani. Az Árpádkori adórovás egyes kerületeit adókéseknek (latinul *cultellus*-oknak) nevezték. Így fordul elő, e nevet magyarul is megszólaltatva, egy 1322-ki oklevélben *Adonkes*, egy 1448-ki adólajstromban „cultellus *Vertheskees* . . . *Keerkes* . . . *Rigalchkees* (Vértes-kés, Kér-kés, Rigyalcz-kés)". A rovásnak a latin adólajstromokban *dica*, az adószedőknek *dicator* a neve. Az utóbbiak tartották nyilván az adókések ketté hasított rovásainak *rovásfejeit* és lehasított *párjait*. Ők voltak a *kirovók* s a nép ezért őket *rovóknak*, *ravóknak* nevezte. A közfelfogásban a *rovás* utóbb már adót is jelentett. Heltai Gáspár 1562-ki *Új testamentoma* szerint a „tributum vel censum" már *„rovás avagy adó"*. A székelység pedig az adószedőt még ma is *rodónak* (rovónak) nevezi.

Mindezt azért kell tudnunk, mert az adó és adózás nyilvántartásának ezt a pompás eszközét Közép-Európával a germánok, szlávok és románok közé betelepedett magyarság ismertette meg. Az ó-cseh nyelv a XIII—XIV. században a *rovaš* szóval kapcsolatban ismeri a rovásfej párját jelentő magyar *paria* kölcsönszót. E *rovaš* szó szerepel a szlovén és tót nyelvben; míg a mai cseh *robiš*, a szerb *rãboš*, a tengerparti horvát *raboš*, a bolgár *ráboš* (*rabuš*, *rъboš*), a kis orosz *ravaš*, az újgörög ραβάσι „jegy, billet", az oláh *rebuš*, *răvaš* s a délnémetség *rábisch*, *rábusch*, *rosch* formában ismeri. [2]

A mit tehát így kölcsön adhattunk, a mire a velünk együtt élő nemzetiségeket, a velünk érintkező nyugati szomszédokat és megadóztatott ellenségeket ekként megtaníthattuk: az nyilván tulajdonunk volt már akkor, mikor közibük letelepedtünk. Ezért nem lephet meg senkit az, hogy Budenz a magyar *rav-* és *rov-* szótöveket a finn- és cseremisz nyelvekben szintén megtalálta. [3] Mivel azonban összehasonlító nyelvészeti úton a magyar *rovás* szó multját a rokonnyelvek kialakulásának koráig kinyomozni nem lehet, súlyt kell helyeznünk arra a korábbi összehasonlító néprajzi eredményünkre, a melylyel megállapítottuk, hogy „az Erdély keleti részén elszigetelve élő székelyek, kikhez ethnikailag a gyimesi csángók is hozzátartoznak, még ma is olyan kétsoros rovást használnak, a mely azonos, sőt még változataiban is tökéletesen egyezik a vogulok és osztjákok kétsoros rovásaival. [4]

A magyar számrovás ősi volta irástörténeti szempontból azért fontos, mert eszközei a betűrovás eszközeivel minden izükben azonosak. Ez volt az oka, hogy a *Nemzeti Krónika* névtelen szerzője a magyar betűrovást és az oláh pásztorok számrovását összetéveszthette. Ugyanez volt az oka, hogy Thuróczi a székelység betűrovásának minden más irástól eltérő különleges voltát az általánosan ismert számrovással magyarázhatta meg.

II.

Rovás, sorvezetés és bustrophedon.

A hazai és külföldi kutatás eddig is azon az állásponton volt, hogy a számrovás eszközeinek kezeléséből a betűrovás minden elmaradhatlan, *technikai okokban gyökerező* sajátossága megállapítható. Midőn a dán Bredsdorff utalt arra, hogy a runákat eredetileg nem kőre és fémtárgyakra metszették, hanem hosszúkás deszkadarabokra és botokra rótták, nyomban meg is állapította a betűrovás következő négy törvényszerű velejáróját: 1. Vízszintes vonalak nehezen alkalmazhatók, mert a farostokkal egyirányban mennek, s ezért részben nem is lesznek eléggé láthatók s meg sem készit-

[1] [illegible] szótára szerint „*Bicski* kis bicsok", *bicska* nagyobb bicsok", *kaszke bicski* tollkés [illegible] bate valaminek. Megbutuzni a végit. Butus végü [illegible] *Rodalni* rovolag vagdalni, igy [illegible] *Vadrászti* I. köt. VI. Tájszótár. V. ö. Szinnyei: *Magyar tájszótár*, I. köt. 127, 209. és II. köt. 302, 314. l.)

[2] [illegible] 33—41. l. Ethnographia, 1903. 84—92. l.)

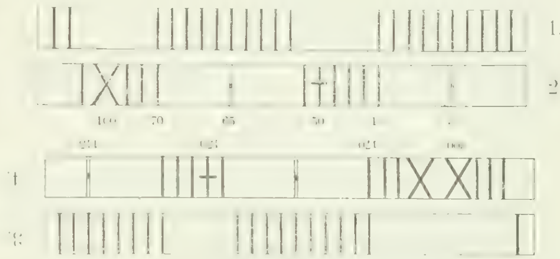
[3] *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Budapest, 1873—1881. 664. l. — V. ö. Sebestyén: i. m. 42. l. (Ethnographia, 1903. 93. l.)

[4] Sebestyén: i. m. 100. l. (Ethnographia, 1903. 186. l.)

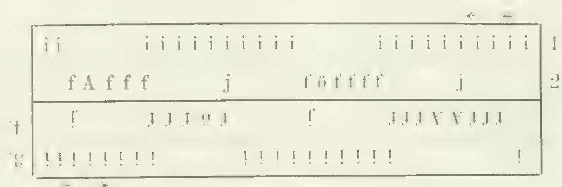
hetők anélkül, hogy egy-egy szilánk ki ne pattanjon, a miért szivesen mellőzik és ferde vonalakkal helyettesítik. — 2. Függőleges vonalak legkönnyebben készíthetők. — 3. Görbe vonalak szintén nehézséget okoznak, ezért helyettük szivesen alkalmaznak megtörött egyenes vonalakat. — 4. Mivel a rovás kissé fárasztó, szivesen rovunk egy vonalat kettő helyett.[1] Ugyane sajátságokat állapította meg utóbb BREDSDORFFtól függetlenül KIRCHHOFF is.[2]

A mi RÉVAI MIKLÓSunk a számrovás ismeretével a rovásirás sorvezetésének törvényszerűségét tudta megállapítani. Annak bizonyítására, hogy a székely irás jobbról balra menő sorvezetését nem kell keleti eredetű sajátságnak tekinteni, a rovás technikájából ezt olvassa ki: „. . . a székelyeknél ugyan a jobbról balra menő olvasást maga a metszés hozta magával. Mert, mikor a metsző balkezébe fogta a botocskát annak fején, jobbkezével alkalmatosban kezdette, aztán könnyebben is folytatta a metszést, a botocskát mindinkább kifelé mozdítván magától. Így tehát a metszőnek hozzája menő jelölése szükségképen balra esett, következésképen az olvasást is úgy kívánta".[3]

Föntebb már jeleztem, hogy a sepsiszentkirályi erdőirtók közt egy értelmes székely a szövevényesebb kétsoros számrovás készítésének magyarázása közben engem az egyetemes irástörténet legrejtelmesebb titkának vezetett nyitjára. Miközben ugyanis szemeim előtt egy olyan kétsoros rovást készített, melyeknek egyes számjegyei az egyik, ötös és tizes számjegyei pedig a másik oldalára kerültek, a második páros sor megkezdése előtt észrevettem, hogy a rovást megfordította és a második sorpárt — az előző sorpárhoz viszonyítva — fordítva, azaz visszafelé s a jegyeket fejtetőre állítva rótta. Mivel a sorvezetés a fordítás után jobbról balra menő maradt, e furcsának tetsző jelenséget csak akkor tudtam megérteni, midőn az én derék székelyem megmagyarázta, hogy *a rovást a rovássor befejezése előtt* — ha végig akarjuk róni — *okvetlenül meg kell fordítanunk*. Csak így tudunk ugyanis *a rovásbot ama végére is róni, a melyet a fordítás előtt még balkezünkben tartottunk*. A rovás e végét a fordítás után visszafelé, a jegyeket pedig fejtetőre állítva rójuk s mikor vele elkészültünk, folytatását nyomban átvisszük a szomszédos üres lapra, a melyen aztán rovunk rendesen tovább, jobbról balra, felénk irányuló sorban és lábon álló jegyekkel. Mindez azonban a rovás megfordítása után történik s így a sor az előzőhöz viszonyítva fordított lesz, jegyei pedig fejtetőn állanak.

37. Sepsiszentkirályi kétsoros rovás.

38. A kétsoros rovás schemája.

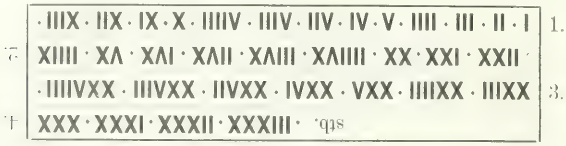
Mivel az ilyen rováson csak részarányos számjegyek szerepelnek, vagyis a zavarólag ható **V** és **/** (ötös) jegyek mellőzve vannak, a visszaforduló páros sorok — mondhatni észrevétlenül történő — fejtetőre állítását már igen éberen kell megfigyelni. De ha létrejöttük törvényszerűségét sikerül megértenünk, akkor már azzal is tisztában vagyunk, hogy a rovás forgatása minden körülmények közt olyan bustrophedonokat eredményez, a melyeknek minden második, tehát minden páros sora az első és minden utána következő páros sorhoz viszonyítva fejtetőre állított jegyekkel visszafordul.

Könnyebb megérthetés végett 37. sz. ábránkon bemutatjuk az előttem rovott emlékezetes sepsiszentkirályi kétsoros rovás négy lapját. Közlünk egy vele egyenértékű schemát is (38. sz.), a melyben a részarányos számjegyeket betűkkel helyettesítettük. De nyomban hozzáteszem, hogy csak történeti

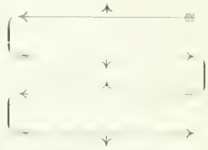
[1] *Om Runeskriftens Oprind*, 8. l. Idézve L. F. A. WIMMER: *Die Runenschrift*. Aus dem dänischen übersetzt von DR. F. HOLTHAUSEN. Berlin, 1887. 98. l.
[2] *Das gothische Runenalphabet*. II. kiad. 3. l. — V. ö. H. PAUL: *Grundriss der germanischen Philologie*. I. köt. 258. l.
[3] *Magyar literatura. vagyis: a magyar deáki történet*. (Tudományos Gyüjtemény, 1833. II. köt. 58. l.

hűség kedvéért példázódunk a nyomravezető szövevényes kétsoros számrovással. Mert hiszen ez a *rovásfordítás* az egysoros rovás végigrovott lapjain is mindig megismétlődik, s ha a rovást a szomszédos lapon továbbfolytatjuk, akkor ez a második sor az előzőhöz viszonyítva nemcsak visszafelé fordul, hanem jegyeit is fejtetőre állítja. Ennek igazolására 39. sz. ábránkon bemutatjuk a rovás számsorának folyószámszerinti szövegét négy rovás-lapon át folytatva. A következő 40. sz. ábrán pedig bemutatjuk ugyanennek schemáját, a mi egyben a tökéletes bustrophedonnak is schemája.

Tegyük fel most már azt, hogy a rováson nem számjegyek, hanem rovott betűk szerepelnek. Mivel a rovás technikája ebben az esetben sem változik meg, a rovást minden lap befejezése előtt csak úgy meg kell fordítani, mint hogyha rajta számjegyek szerepelnének s a következő lapon történő folytatás csak úgy fejtetőre állít minden betűt, mint a hogy fejtetőre állít minden számjegyet. Midőn én ebből azt a jogos következtetést levontam, hogy az epigraphia titokzatos bustrophedonjai rováson jöttek létre és rovásról lettek szolgailag lemásolva: *a „bustrophedon" eredetének titka csakugyan meg volt fejtve;* sőt meg volt fejtve annak *a jobbról balra vezetett irásrendszernek titka is,* a mely úgy jött létre, hogy a fordított rovások minden páros sorát a lemásolás előtt egyszerűen visszafordították.[1] Igazam bizonyítására bemutattam a 41. sz. ábrán látható kelet-szibériai jakut naptárt, melyen a hónapok elhelyezkedése szintén bustrophedont eredményezett.[2] Egy dologgal azonban nem tudtam szolgálni: az egyetemes irástörténet nem tudott egyetlen olyan rovásról sem, a melyen rovásfordítást és bustrophedont előidéző terjedelmes rovásirásos szöveg maradt volna reánk.

39. A forgatott rovás számsorának bustrophedonja.

40. A tökéletes bustrophedon schemája.

A sors különös kegyelme azóta megajándékozott bennünket egy ilyen irástörténeti kincscsel is. Értem a bolognai Marsigli-féle másolatot, mely nem fára rovott eredeti rovásirásos emlék ugyan, de azért tudományos szempontból talán még egy eredeti emléknél is értékesebb. A nagyműveltségű másoló ugyanis az előtte teljesen ismeretlen epigraphiai jelenség hű másolása és megörökítése alkalmával akaratlanul is igazolta azt, hogy a rovásirásos boton a páros sorok csakugyan visszafordultak és jegyeiket csakugyan fejtetőre állították. Sőt a másolás küzdelmeiben azt is bebizonyította, hogy a szolgai másolásnak az ő esetében szintén bustrophedont kellett eredményezni. (L. a 2. és 3. ábrát.)

E nélkül a magyar rovásirás sorvezetését illetőleg nagyon nehezen lehetne eligazodnunk, a rováson elhelyezkedő sorok bustrophedonjáig pedig csak a számrovások és fogalomjegyes naptárak analogiáival tudnánk ezután is eljutni. Azt, hogy a fára rovott szöveg sorvezetése jobbról balra irányuló, csak Verancsics említi meg. De jellemző módon hozzáteszi, hogy az a szöveg „egy, legfölebb két ilyen sor lehet". Ugyan, miért? Mivel „némi pontok hozzátételéről", tehát a szóközi pontozásról, továbbá a kevés jegygyel kifejezhető sok értelemről is értesült, mi már szóvátettük (fentebb a 4. l.), hogy Verancsics a betűrovást valóban megfigyelte. Most pedig felcsillanni látjuk azt a lehetőséget, hogy a tudós főpap a második sornál talán éppen a kígyózó sorvezetés miatt akadt meg.

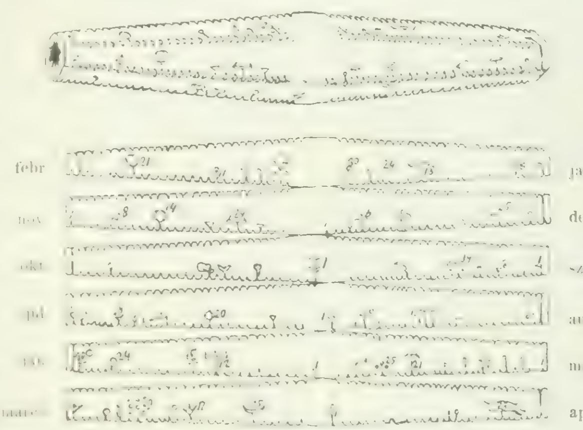
A feliratok másolatait nehéz vallomásra bírni. A csikszentmiklósi felirat egyik másolata két-

[1] Sebestyén: *Rovás és rovásirás.* Bevezetés. (Ethnographia, 1903. 1–29. l. U. a. németül: Zeitschrift für Ethno- [illegible] l. Az utóbbinak van különlenyomata is. — A görög βουστροφηδόν fogalmat a német *Furchen*- [illegible] *-irás*nak neveztem. Egyik műszaki kifejezés sem helyes, mert a „bustrophedon" sorvezetése az ekejárással nincs helyesen értelmezve. A szántónak ugyanis csak a két első barázdája „bustrophedon". Mivel a folytatás az első barázda *másik* oldalára esik, a „bustrophedon" 3-ik sorának az 1. fölé, a 4-iknek a 2. alá, az 5-iknek a 3. fölé stb. kellene kerülni. Ezért a kigyózó *serpentin-irás* elnevezést tartom helyesnek, mert ez kifejezi, hogy a páros sorok egyszerűen visszafordulnak s a betűk sorakozásának rendjét megtartva, a visszaforduló sorok betűit fejtetőre állitják.

[2] Leoinovskij K. D. közleménye a szentpétervári Živajastarina, 1902. II. füz. 195—200. l. és I—IV. tábla. — Megjegyzem a naptár ünnepeinek (úgylátszik utólagosan rótt) ideogrammjai, fogalomjegyei nincsenek fejtetőre állítva.

soros, a másik négysoros; tehát az sem lehetetlen, hogy a rövid szöveg esetleg csak egy sorban volt elhelyezve. Sőt ha többsoros volt is, arra nem gondolhatunk, hogy ezúttal rovásmásolattal és ennek eredményeként bustrophedonnal lehetne dolgunk. Mert hiszen, ha a székely irástudó nem rovásra rótt, nem is volt szigorúan alávetve a rovásforgatás törvényszerű következményeinek. A bustrophedon egyetemes története arra fog bennünket tanítani, hogy az epigraphiai alkalmazásban csakis a rovás oldalainak szolgai másolata idézte elő a kígyózó sorvezetést. E különös feliratok sorvezetésének létrejöttét az tehette elkerülhetlenné, hogy kezdetben a kőfaragók és ötvösök nem voltak egyszersmind irástudók is. Görög feliratokon nyoma van az előzetes fölrajzolásnak, a nagyszentmiklósi „Attila-kincs“ ó-török feliratainak szövege pedig fel volt karczolva annak, a ki a betűket utólag bemélyítette, betrébelte.[1] A rovást kezelő irástudónak minden körülmények közt lehetett annyi tájékozottsága, hogy a felrovás alkalmával forgatott fadarabot a leolvasás alkalmával *visszaforgassák.* E tájékozottság következménye lett az, hogy utóbb már a rovás-másolás alkalmával is megtörtént a visszaforgatás.

A rovástól megszabaduló régi irásrendszer sorvezetése a viaszos lapot karczoló stilus és a festékbe mártott ecset és toll kezelése következtében okvetlen megváltozik. Ám akkor, midőn a sorvezetés balról jobbra irányulóvá lesz, *a nem részarányos betűk sem fordulnak többé balra,* hanem fordulnak jobbra. A rovás sorvezetését nálunk először Keteji Székely Tamás, a konstantinápolyi felirat szerzője változtatta meg. Erre neki alkalmat az adott, hogy nem fára rovott, hanem fehér kőre metszett, — vagyis egy feliratot a rovás betűivel, de a rovástól függetlenül készített el. A visszafordított sorok jegyeit az egész vonalon szintén visszafordította; de az összerovott jegyek megszokott formáin ilyen könnyen változtatni már nem tudott s ezért néhány betű-párt a rovás és rovásirás rendes sorvezetéséhez alkalmazkodva, meghagyott eredeti helyzetében, — jobbról balra fordulónak. Ilyen a *ti* szótag a „tizenöt“ szóban, az *al* szótag a „valt“ és „levál“ szavakban s az *ár* szótag az első „császár“ szóban. Még nagyobb tévedések fordulnak elő Szamosközynél. A Rudolf császár ellen irott vers balról jobbra irt latin szavait ugyanis csupa háttal álló fordított székely betűkkel irta le.[2]

41. Kelet-szibériai bustrophodonos jakut rovás-naptár.

Az ilyen alkalomszerű kisérletek nem alkalmasak arra, hogy belőlük a székely betűrovás epigraphiai alkalmazásának átmeneti korszakára vonjunk következtetést. Ha a kőfaragó vésője, az ecset és irótoll alkalmazása nálunk számot tevő nyomokat hagyott volna, akkor Muzsnai György 1668-ban ecsettel már nem úgy festette volna az enlakai felirat betűit, mint hogyha azok rováson készültek volna. Szamozközy sem irt volna először jobbról balra, később pedig balról jobbra — háttal álló betűkkel. Sőt már Telegdi se irta volna példáit és irásmutatványait úgy, a hogy a *Rudimentában* találjuk. Különösen irásmutatványainak héberszerű sorvezetése meglepő. Ezért mi nem is fejlődés eredményének, hanem a héber irásrendszer protestánskori befolyásának tartjuk. Valamint annak sem tulajdonítunk jelentőséget, hogy az irott emlékek ezt a sorvezetést szintén megtartották. Hiszen volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy a tollal kisérletező irástudók — még Kájonit sem véve ki — első ismereteiket nem az életből, hanem Telegdi művecskéjének másolataiból merítették.

[1] Dr W. Larfeld *Griechische Epigraphik* (Dr. Iwan v. Müller Handbuch der klassischen Alterthums Wissenschaft. I. köt. 5. rész, 3. kiad.) München, 1914. 129. l. — Hampel József: *A nagy-szentmiklósi kincs.* (Archaeologiai Ertesitö. Új foly. IV. köt. 1884. 43. l. — Dr. Mészáros Gyula: *A nagy-szentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése.* (Ethnographia, 1915. 10. l.) — Sebestyén: *Az „Attila-kincs“ feliratainak ügye*: II. Suum cuique! (Ethnographia, u. o. 220. l. — [2] Csak a ? jegyét alkalmazza helyesen a „peste“ és a „pestifero“ szavakban.

III.

Betűrovás, magánhangzó-ugratás, összerovás és pontozás.

Mire a betűk tárgyalásáig eljutottunk, már bebizonyult, hogy a rovásirás Rudimentáit, ÁBCzéskönyveit nem a betűk ismertetésével kell kezdeni. Telegdi az irás eszközeiről, a rovásról és sorvezetésről meg sem emlékezett. Bredsdorff sem jött rá a jobbról balra vezetett sorok törvényszerűségére. Ezért aztán a betűk orientáltságát sem figyelte meg. Sőt a rovás tüzetesebb vizsgálata még egyéb ilyen mulasztását is meg tudja majd állapitani.

Rovásról szólva, először azzal kell tisztában lennünk, hogy *gömbölyü* vagy *szögletes* pálczákra és botokra történik e rovás. A runa betűsorának csupa egyenes vonala és csupa egykora irásjegye van. Ebből tehát a kútfők és emlékek tájékoztatása nélkül is az következik, hogy ez a germán irásrendszer csakugyan rováslapokon alakult ki. Viszont a magyar rovásirás betűsorában az *f*, *ly* és az *ö* egyik változata körökkel, az *e*, *h*, *n*, *ny*, *o* és az *ö* másik változata félkörökkel lesz kimetszve. Ezért egészen bizonyos, hogy a jegyek nem lapos, hanem *gömbölyü rovásokon* jöttek létre. Mert arról bárki meggyőződhetik, hogy kört és félkört metszeni csak a lapos rovásra nehéz. Mivel kétségtelen, hogy a számrovásnak mindig szögletes fája volt, nagyon valószinű, hogy a Marsigli másolatában, továbbá a Verancsics és Szamosközy följegyzéseiben jelzett négyszögletű rovásfák már a számrovás tetszetős eszközének befolyása alatt állottak. De az ilyen szögletes rovás nálunk állandóan használatban aligha lehetett, mert akkor technikai úton nemcsak a jegyek egykoraságát, hanem azt is előidézte volna, hogy a lapokra metszett jegyek görbe vonalai legalább némi részben megmerevedjenek.

A teljes betűsor jegyeit illetőleg Baranyai Decsi, Telegdi és a régi grammatikusok igen helyesen jegyezték meg, hogy számuk azért múlja felül a latin betűsorét, mert a palatalis *gy*, *ly*, *gy* és *ty* hangzóknak a rovásirás betűsorában egészen önálló jegyük van. A külön vég-k (*k-k*) jegyét is számításba véve, a betűk száma 32 lett. Azért nem több, mert a régi betűsorban az *á* és *é* magánhangzóknak még nincs külön jegyük. Az elsőt az *a*, az utóbbit az *e* jegyével jelezték. Szóval éppen olyan hangértéknek tekintették, mint a szintén külön meg nem jelölt *í*, *ó*, *ú* és *ű* hosszú magánhangzókat. Az *é* külön jegye csak a XVII—XVIII. században (Bél Mátyás Kapossi-féle betűsorában és Miskolci C. Gáspár 1654-iki albumlapján) merül fel, tehát a betűsorban nyelvtörténeti szempontból szerepeltetni nem szabad.

Mielőtt összehasonlító irástörténeti úton a betűk eredetét megállapitanánk, szóvá kell tennünk, hogy a jelzett négy palatalis betű közül háromnak eredete ilyen összehasonlító művelet nélkül is kimutatható. A *gy* jegyről már bebizonyitottuk, hogy a *d* és *i* jegyek összerovásából keletkezett. Utaltunk arra, hogy szerkesztője az Árpádkori magyar nyelvnek ugyanazt a hangtanát érvényesitette, a mely szerint a krónikások és oklevélirók a *diák*, *Dienes*, *Divék* szavakat még *gyak*-nak, *Gyenes*-nek, *Gyvek*-nek (giiak-nak, Giienes-nek, Giivek-nek) irták és gyiák-nak, Gyienes-nek, Gyivék-nek olvasták.[1] Az erdélyi részekről csak egy adatot idézünk: a hunyadvármegyei Al-Gyógy nevét. Csánki Dezső földrajzának adatai szerint az Árpádkor végén még *Gyog*, 1404 és 1412 közt *Gyod*, *Dyogh*, *Gyogh*, 1439 óta pedig *Dyod* volt a neve.[2] Az *ny* jegyében szintén fölismerhető, hogy az *n* jegyébe az *i* jegye épp úgy bele van róva, mint a gy-be. A *ty* első pillanatra a *b* alakitásának látszik, holott a bolognai és csikszentmiklósi jegyek megkülönböztető járulékai világosan mutatják, hogy itt szintén i-sitésről, még pedig a *t* rövid szárának i-sitésével s az igy alakitott jegy kettőztetést jelző részarányos szerkezetével van dolgunk. Az alábbi összehasonlító irástörténeti részben kiderül, hogy a negyedik palatalis szintén ilyen kettőztetésnek lett az eredménye.

Ha az itt érintett betűképzést a magyar nyelv e sajátos hangjainak jelzése tette szükségessé, akkor ezt a műveletet a magyar rovásirás történetében csakis a magyar palatalisok kialakulásának idejére, vagy — ha másnyelvű nép irásrendszerének átvételéről lehetne szó — a velük kiegészített betűsor megismerésének és első alkalmazásának idejére kellene tennünk. Ez az irástörténeti kérdés azonban csak akkor lesz tüzetesen tárgyalható, ha alább összehasonlító úton azt a közös forrást már megjelöljük, a melyből nemcsak a mi rovásirásunk, hanem minden más középtengermelléki rovásirásos

[1] Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 281. l. (Ethnographia, 1906. 275. l.)

[2] *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V. köt. 1913. 53. l.

rendszer is merítve lett. De annyit előre bejelenthetünk, hogy a szóbanforgó alakítás a székelyek és magyarok közös történetének legelejére esik.

Mielőtt a magyar rovásirás történetének e nagy távlatával megismerkednénk, a bemutatott emlékeken rámutatunk pár olyan jelenségre, a mely magában véve is kiáltóan igazolni tudja a rovott irásrendszer megtartó erejét. Marsigli 1690-ben lemásolja a legrégibb középkori emléket s betűsorában ugyanazt az *ö* és *r* jegyet találjuk, a mely Kájoni 1673-ban lemásolt egykorú vagy közelkorú ÁBCz-jében is megtalálható. Felületes vizsgáló ebből elhamarkodva azt következtethetné, hogy Kájoni bizonysága szerint Marsigli sem régi, hanem egykorú vagy közelkorú rovásirásos szöveget másolt. Mivel azonban Marsigli másolatának éppen a szövege régi, betűsorát sem lehet újabbnak tekintenünk. De ezzel még nincsen bizonyítva az, hogy Marsigli betűváltozatai régibbek a később fölmerülő változatoknál. Sőt ellenkezőleg: bizonyítani tudjuk, hogy a legrégibb szöveg betűváltozatai már régebbi alakításnak és ferdítésnek voltak eredményei. Telegdi *Rudimentája* érthetően megmondja, hogy a latin H betűhöz hasonzó *r* jegy két szára alkalomadtán egészen elhagyható. Így aztán csak az az összekötő vonal marad meg, a melyet Telegdi tévesen függőlegesnek rajzol és kis r-nek nevez. Mivel tehát a Marsigli-féle bolognai emlék *r* jegye azonos a Telegdi-féle kis r-rel, minden kétséget kizáróan bebizonyult, hogy a legrégibb magyar rovásirásos szöveg betűsora már tévesen mellőzte a teljes *r* jegyet. A vele együtt szereplő *ö* jegy viszont annyira czikornyás, hogy az egyszerűbb változatok kútfejének egyáltalán nem tekinthető. Összehasonlító úton az 1501-iki csíkszentmiklósi felirat latin K-hoz hasonló *ö* jegye bizonyul eredetinek. A 1515-iki konstantinápolyi feliraton (a XI. sz. mellékleten) és Telegdi *Rudimentájának* betűsorában (a XIV. sz. mellékleten), továbbá Kapossi és a marosvásárhelyi kézirat Anonymus betűsorában (a 26. és 28. sz. ábrán) már olyan változat szerepel, a mely az említett csikszentmiklósi architypussal közvetlenül viszonyba nem hozható. A bolognai és Kájoni-féle *ö* most a Dobai-féle (26. és 29. sz. ábra) és az 1680 táján lejegyzett magyar nemzeti múzeumi betűsor (24. sz. ábra) ugyane jegyére tereli figyelmünket. E két jegy ugyanis megkettőzése a csikszentmiklósi *ö* jegynek, a bolognai és Kájoni-féle pedig stilizált változata a Dobai-félének és múzeuminak. Az utóbbi kettőnek ugyanilyen stilizált, de egyben egyszerűsített változata a Telegdi-féle és a vele azonos Kapossi-féle és Anonymus-féle is. Kérdezzük tehát: mikori jegy lehet a csikszentmiklósi, ha a belőle kialakult kettőzött *ö* jegynek a legrégibb középkori magyar rovásirásos emlékben már romlott változata fordul elő?

Ez az avatag régiség legyen mentsége Telegdi félreértéseinek, az emlékirók és krónikások hiányos tudósításainak, valamint annak is, hogy a fentebb bemutatott és tüzetesen tárgyalt hiteles emlékek szerzői sem voltak már egészen tisztában a mindinkább háttérbe szoruló, rohamosan felejtett és elrontott ősrégi rovásirás rendszerével. Szamosközynek és Telegdinek már sejtelme sincs a magánhangzók ugratásáról. Mikor a csikszentmiklósi felirat ismeretessé lett és ugrató rendszere is nyilvánvalóvá vált, tudósaink kezdték a *Rudimentába* belemagyarázni, hogy az ott e-vel jelzett mássalhangzók betűinek a rovásirás rendszerében e-vel bővíthető hangértéke van. Ezért olvastunk aztán a csikszentmiklósi szövegben kétszer „csenálták"-ot, s nem vettük észre, hogy e szókban még az *i* jelenléte is jelezve van. Ugyanígy eszelték ki a vég-k jegyének *ak*, *ák* szótagértékét s nem értettük, hogy a csikszentmiklósi felirat második „csinálták" szavában az „ák" előtt miért van még egy külön „á" is róva.

Erre a keletiesnek tetsző magánhangzó-ugratásra a bolognai emlék derített világot. Hiszen ennek ismerete nélkül a konstantinápolyi felirat szövegének megfejtésében még „Temás"-t és „enét"-et szerepeltettem, noha az első tévedéstől a csikszentmiklósi felirat „Mátys" (Mátyás) szava megoltalmazhatott volna. Ez a legrégibb eddig ismert középkori emlékünk azonban végérvényesen igazolta, hogy *a magyar rovásirás rendszere minden magánhangzó irásjegyének mellőzését megengedi.* De azt a szabályt, hogy a szavak melyik magánhangzójának jegye mellőzhetlen, még a rendelkezésünkre álló szavak nagy tömegéből sem tudjuk pontosan megállapítani. Mivel a rovásirásos naptár fára rótt szövegét az irástudók ellenőrzése nélkül aligha hozták forgalomba, mi azt hisszük, hogy e hangzóugratásnak nem is volt semmi kötelező szabálya. Kiki elhagyta azt a jegyet, a mely nélkül a felrótt szöveget még ki lehetett betűzni, vagy — értelemzavarólag — *más szónak nem lehetett olvasni.* Hiszen ha ránk bíznák a legalkalmasabb szabályok megállapítását, ma sem tudnánk ennél jobbat kieszelni.

A magánhangzók elhagyását a rovásirás eszközeinek nehézkessége idézte elő. A lassan róható irásjegyek számának apasztásánál még az a szempont is fölmerülhetett, hogy a rovásfán a nagy és esetlen irásjegyekkel rótt szövegből minél több elférjen. Ez az összezsugorító törekvés hozta aztán létre a

jegyek összerovását és az összerovott jegyek vonalainak egyesítését. Ilyen művelettel ugyanis nemcsak a betűközök tűnnek el, hanem a jegyek vonalainak száma is kevesbedik. Ha pl. az „úr“ szó két jegyét összerójuk, az *r* jegyének egyik szárát már az összerótt *u* jegy szárával helyettesítjük; az „ura“ szóban pedig az *r* jegy másik szárára már az *a* jegy fejét is róhatjuk.

A magyar rovásirás rendszerének ezt a nagyfontosságú elemét megtalálhatjuk minden más rovásirásban is, de a magyar összerovások szerepe oly rendkívüli mértékben kifejlődött, hogy ez a fejlettség példátlanul áll az egyetemes irástörténetben. E jelenség értékének megállapításánál okvetlenül tudni kell, hogy az összerovások rendszere nem a reánk maradt emlékek korában alakult ki. Hiszen tapasztalhattuk, hogy minél későbbi az emlék, az összerovás benne annál tökéletlenebb. Kájoni irásmutatványában már csak egy példa van: az egy jegygyel leirt „nap“. Telegdi külön fejezetet irt e rendszerről s példáival úgy-ahogy igazolni is tudja az összerovás szabályait; de terjedelmes szövegmutatványaiban már nem tudott élni velük. A középkor végén készült konstantinápolyi és csikszentmiklósi feliratok szövegét nem rutinos irástudók irták s bennük az összerovásoknak mégis igen ötletes példáira akadunk. Egész pompájában azonban csakis a középkori bolognai emlék szövegében bontakozik ki. Pedig minden jel arra mutat, hogy a szöveg rovója állandóan ügyelt azokra az együgyűbb olvasókra, a kiknek a naptárkibetűzésnél még a szöveghez mellékelt betűsorra is szükségük lehetett.

Az összerovás kánonszabályaira vonatkozólag sem mondhatunk mást, mint a mit a magánhangzók jegyeinek ugratására vonatkozólag mondottunk. A bolognai emlékben az összerovás nem egyenletes. Az „Albert“, „Antal“ egyetlen irásjegygyé összezsugorítva már túlzás. Naptár-ismeret nélkül még azok sem olvashatták volna el, a kik számára róva volt. Viszont vannak olyan példák is, a melyekből az összerovás ki van felejtve. Nekünk úgy tetszik, hogy az összerovásnak a magánhangzóugratással közös szabálya volt: az rótt tökéletesen, a ki az összerovásban minden kinálkozó alkalmat felhasznált, a nélkül, hogy a leolvasást megnehezítette volna, vagy hogy többféle olvasásra nyitott volna alkalmat. Telegdi nagyon tetszetős tanítása értelmében ügyelni kellene még arra is, hogy az összerovás a szótagolás rendjét ne zavarja. Ezzel szemben a csikszentmiklósi felirat szerzője a szomszédos szavakat is egyberótta. Így lett nála egy szóvá a „Mátyásmester“ és a „Gergelymestercsinálták“. Ugyanígy egy szóvá rótta össze a bolognai emlék rovója is a május 3-iki és a szeptember 14-iki „Szenkereszt“-et.

Nem nehéz megállapítani, hogy ezúttal mindenik fél tévedett. A szótagolás rendje a magas műveltséget szolgáló grammatikusok tanításához tartozott. Erre szüksége volt a sorvégeket megszaggató literátus embernek és könyvnyomtatónak; de nem élhetett vele az, a ki a rovás nehézkes eszközeit kezelte. Telegdi esetében azonban mentségül fölemlíthető, hogy ő már nem is a rovásra gondolt, hanem a latinbetűs irás kényelmesen kezelhető készségeire.

A szavak összerovását felesleges dolog volna menteni. A csikszentmiklósi templom-építő együgyü iparosok érdekes feliratában nemcsak hibák merültek fel, hanem szemeink elé tárult az a szabály is, a mely ellen hibákat követtek el. E feliratból tudtuk meg legelőször, hogy a magyar rovásirás rendszeréhez olyan pontozás tartozott, mely minden szót elválasztott egymástól. A csikszentmiklósi szöveg négy pontot alkalmaz szó-elválasztó jel gyanánt. A konstantinápolyi feliratban csak egy-egy pont szerepel. Telegdi irásmutatványában pedig hol egy, hol két pontnak van nyoma.

E pontozás az olvasó eligazodásán kíván könnyíteni. Nélküle az összerovással és a magánhangzók elhagyásával különben is nagyon megterhelt szöveget sok esetben talán ki sem lehetne betűzni. Csak a konstantinápolyi felirat Dernschwam-féle másolatát kell megtekinteni, hogy a pontok elhagyásának súlyos következményeivel megismerkedjünk. Vagy vizsgálni kell a bolognai emlék megfejtetlen részeit, a melyekben a szavakat elválasztó rovátkák hiányos másolása idézett elő leküzdhetlen zavarokat.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a magyar rovásirás legrégibb és legértékesebb emlékeit késői másolatok mentették meg, akkor nagyon megelégedhetünk azzal hogy e másolatok elég alkalmasak a bennük megmaradt ős-irás rendszerének megállapitására. Mert a rendszer pontos ismerete most már arra is elegendő biztositékot nyujt, hogy a magyar rovásirás hiteles emlékeinek helyét az egyetemes irástörténetben meg tudjuk jelölni.

MÁSODIK FEJEZET.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS ÉS A KÖZÉPTENGERMELLÉKI IRÁSRENDSZER KAPCSOLATA.

I.

A rokonsági kapcsolat kérdése.

A magyar rovásirás irodalmának ismertetése alkalmával tapasztalhattuk, hogy a kutatókat első sorban a rokonsági kapcsolat kérdése foglalkoztatta. Mivel az irástörténet bőségesen ontotta a hasonlításra alkalmas anyagot, a megállapításoknak egész tömege jött létre a nélkül, hogy valamely eredmény az előzőt támogatta vagy támadta, kiegészítette vagy megdöntötte volna.

Másfél századon át csak Telegdi műve és betűsorának több eltorzult változata volt ismeretes. A sorvezetés iránya, a betűk merevsége és néhánynak meglepő hasonlatossága mégis azt a gondolatot ébresztette, hogy a zsidó irás valamely titokzatos változatával van dolgunk. E jól meg nem értett jelenségből, a melyre Baranyai Decsi János előszava még csak sejtetőleg utalt, Bél Mátyás már őstörténelmi és vallástörténeti megtévelyedésen alapuló rendszert dolgozott ki annak igazolására, hogy az ősmagyar irás az ősmagyar nyelvvel egyetemben a héber irásból és nyelvből származott. Voltak, a kik e nyomon a phöniciai művelődés legrégibb köréig eljutottak. Sőt a héber irás hasonlóságát igazolták azok a támadók is, a kik azt vitatták, hogy a magyar rovásirás betűsorát XVI. századi protestáns theologusok hamisították. Dernschwam viszont a konstantinápolyi felirat alá azt jegyezte oda, hogy ilyen irásjegyek találhatók Olahus Magnus gót krónikájában. Tudjuk, hogy utóbb Pray szintén a Magnus-féle gót runákra utalt, midőn a székely rovásirás genuin voltát kétségbe vonta. Sőt már Pray előtt is volt e hasonlóságnak egy megfigyelője: az a névtelen, a ki a marosvásárhelyi kézirat föntebb (a 26. sz. ábrán) bemutatott kilencz székely ÁBCzéje mellett a gót runák hibás jegyeinek rovatot nyitott. Ugyanez a névtelen volt az, a ki egy szibériai megfejtetlen ó-török felirat irásjegyeinek és pontozásának hasonlóságára először utalt. Végül Kiss Bálint és Kállay Ferencz, a még megfejtetlen ó-törököt kivéve, már az összes keleti eredetű ősirásokat, tehát nemcsak a phöniciait, hébert, szírt és arabot, hanem az ó-görögöt is belevonták összehasonlításaik körébe.

A tisztes előmunkálatoknak ma már csak könyvészeti értékük van. Ebben a bonyolult összehasonlító műveletben pusztán formai találkozásokra támaszkodni nem lehet. Történeti nyelvészetünk mestere, Révai vette először észre, hogy a holt irástörténeti jelenségekben felismerhető nyomai vannak az élet amaz erőinek, a melyek azonos eszközökkel és azonos körülmények közt mindig azonos eredményeket hoznak létre. Sajnos, a mély értelmű megfigyelés eredményét nem a rokonsági kapcsolat igazolására, hanem tagadására használta fel. Mert abban igaza volt, hogy a székelyek fára rovott irásának jobbról balra irányuló sorvezetését nem kell szükségszerűleg héber eredetűnek tekinteni. Előidézhette ezt a rovás technikája is. Ez azonban így csak fél igazság. Nyomban hozzátehetjük ugyanilyen értékkel azt, hogy ha a héber sorvezetés irányát is rovás idézte elő, akkor a rokoni kapcsolat kérdését már nem a sorvezetés azonossága, hanem az egész irásrendszer mibenlételének azonossága, tehát a közös forrásra visszavezethető erők, eszközök és eredmények azonossága segíti eldönteni.

Ha ezt tudjuk, akkor már nem látszik nagy vakmerőségnek, hogy az eddigi előmunkálatok folytatását egészen néprajzi térre vittem át. Bredsdorff és Kirchhoff példáin felbuzdulva (mert Révai posthumus dolgozatát még nem ismertem), a ma is élő őskori számrovásokon tanulmányoztam az örökre megszünt rovásirás törvényszerű jelenségeit. Mivel teljességre törekedtem, a számrovás egész hazai és nemzetközi világát fel kellett kutatnom. E terhes néprajzi eligazodás eredményeinek teljességére még sem merünk számot tartani; de azt határozottan állíthatjuk, hogy a magyar rovásirásban nem fedezhető fel egyetlen sajátság sem, a minek törvényszerűsége a rovás és rovóeszközök kezelésének pontosan megállapított eredményei közt megtalálható ne volna.

Így felkészülve nyultunk hozzá a rokonsági kapcsolat kérdésének megfejtéséhez. Mivel tisztában voltunk azzal, hogy az összehasonlító néprajzi művelet — mint minden ezzel csaknem azonos összehasonlító régészeti és ősrégészeti művelet — a maga eszközeivel történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetek nélkül is súlyos eredményeket tud elérni: fölöttébb ügyeltünk arra, hogy az összehasonlításnál csak azokat az irásokat vegyük számításba, a melyekről föltétlen bizonyossággal megállapitható, hogy rováson szerepeltek. Az óvatosságra azért van szükségünk, mert a rovásirás betűinek merevsége, egykorasága s a balra irányodó sorvezetés a rovásnak természetes következménye ugyan, de nem kizárólagos tulajdona. A középkori könyvirás és az újkori könyvnyomtatás széltére alkalmazza azokat a nagy betűket és nagybetűs szövegeket, a melyeknek formáit az ókori rovás hozta létre, a rovásról másolt ókori epigraphiai emlékek és ezeknek újabbkori folytatásai pedig megőrizték és tovább közvetítették. A máig használt héber szöglet-irás eredeti vonalait az ecsetkezelés némileg átalakította, de meghagyta a jobbról balra menő ősibb sorvezetést. Marad tehát a rovásfordítással és a felrovott szöveg szolgai másolatával létrehozott serpentin-irás kigyózó vonalvezetése, vagyis a bustrophedon. Ez csak rováson jöhet létre s mivel így a rovásirás egyetlen kizárólagos velejárója, abban is bizonyosak lehetünk, hogy a benne előforduló betűformákat, betűméreteket és sorvezetési irányt is a rovó készségek határozták meg.

Mielőtt azonban a bustrophedont a rokonsági kapcsolat próbakövének elfogadnók, — Révai felfogását alkalmazva — arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ha a számrovás és betűrovás bustrophedont eredményez, akkor a rováson létrejöhet több irásrendszer, a melynek velejárói közt a bustrophedon mindig ott szerepel. Csakhogy nyomban hozzátesszük, hogy ez irástörténeti szempontból már nem lehet komoly föltevés. Hiszen ha különféle rovásirásról beszélnénk, akkor azt is igazolnunk kellene, hogy minden egyes esetben a rovásirást külön feltalálták s minden feltalálás alkalmával külön betűsorokat is eszeltek ki.

Bátran elkészülhetünk arra, hogy ahol bustrophedonokat találunk, ott a keresett irástörténeti kapcsolat csakugyan megvan. És elkészülhetünk arra is, hogy a hol a bustrophedon bennünket ilyen kapcsolatoknak nyomára vezetett, ott nemcsak a sorvezetésben és a betűformákban találunk természetes hasonlatosságot, hanem találunk olyan csodálatos jelenségeket is, a melyek a betűk azonos formáival együtt azonos hangtani jelentésüket szintén megőrizték. Szóval megfelelő módszerrel az egyetemes irástörténet kincseivé lesznek azok a formai és jelentésbeli magyar hasonlóságok, a melyeket a föntebb említett derék előmunkások már régen felismertek, de értékesiteni nem tudtak, vagy a melyeket a szigorú, de tájékozatlan kritika félreismert és a magyar rovásirás hitelének megostromlására használt fel.

II.

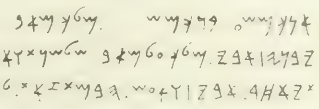
A középtengermelléki ős írásrendszer rováson történt ókori elterjedése.

A Középtenger mellékének keleti részén sarjadt ókori művelődés három irásrendszert hozott létre: az egyiptomi képirást, a szumer-eredetű babylon ékirást és az elsőhöz kapcsolódó kanaani, vagy phöniciai irást. A szomszédos tengermellékeket és előázsiai részeket a legfiatalabb és legalkalmasabb phöniciai irásrendszer hóditotta meg. Ez lett a klasszikus görög és latin művelődés legfőbb eszközévé is.

A phöniciai irás létrejöttének és első terjedésének korát nem lehet pontosan megállapitani. Legrégibb emléke, Mesa moabi király emlékköve, a Kr. e. IX. századból való. Ezen azonban a betűk vonalvezetése és a tisztán kialakult jobbról balra irányuló sorvezetés már olyan fejlettséget mutat, a minőt a görög kölcsönzők még évszázadok mulva sem tudtak elérni. A betűknek héber közvetítéssel megőrzött nevei azt sejtetik, hogy ezek a betűk kezdetben még egyiptomi képirás körébe tartozó ideogrammok, [illegible] lehettek s az ábrázolt fogalom nevének első hangzója lett utóbb a fogalomjegyből

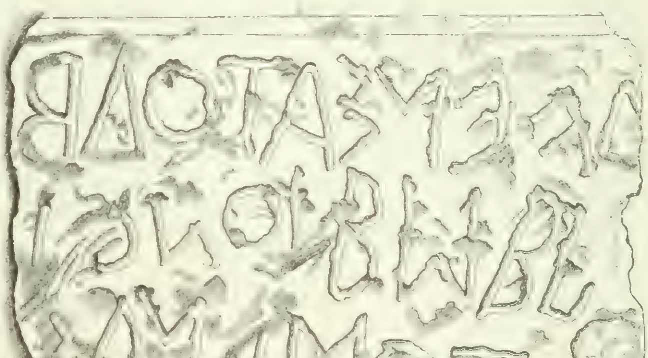
egyszerűsített irásjegy hangértéke. Például az ökörfejnek rajzolt *Alef* (ökör) lett az *A* betű, a háznak rajzolt *Beth* (ház) lett a *B* betű, a tevefejnek és nyaknak rajzolt *Gimel* (teve) lett a *G* betű és így tovább. Mesa kövén már ilyen hangértékekkel bíró tökéletes betűsor és magánhangzókat ugrató irásrendszer szerepel. Ezért tartjuk mi is valószinűnek, hogy a magasfokú irástörténeti fejlődésnek a legrégibb epigraphiai jelenségek előtt már többszázados multja volt.

A görögök phöniciai kölcsönét először Herodot említette meg (V. 58.). Tacitus szerint (Annales, XI. 14.) a közvetítő Kadmos volt. A kölcsönzött irásrendszert a görögök maguk is φοινικήια néven ismerték s a betűk eredeti sorrendjét és neveit (ἄλφα, βῆτα, γάμμα stb.) szintén megtartották. A magánhangzót ugrató rendszert már nem fogadták el, hanem kiegészítették teljes betűsort szerepeltető, vagyis a beszéd minden hangját külön jelző tökéletes phonetikus irásrendszerré. Szinte érthetetlen irástörténeti jelenség, hogy a phöniciai irás tökéletesebb görög változatában nem található meg a Mesa-kő imént jelzett sorvezetése.

42. Részlet a Mesa-kő feliratából.

A görög irás legrégibb emlékein a sorvezetés szintén jobbról balra irányul, de ha a szöveg többsorossá bővül, a második sor nem kezdődik újra jobbról, hanem a betűket fejtetőre állítva balról jobbra visszafordul s létrehozza a tökéletes bustrophedonokat.

E jelenségnek az epigraphusok sem történeti alapon, sem belső okok felismerése útján nem tudtak nyitjára jönni. Larfeld Vilmos *Griechische Epigraphik* czimű kitünő kézikönyvének 1914-ben megjelent s „teljesen átdolgozott“ 3-ik kiadásában valószinűtlennek tartja Lenormant F. ama következtetését, hogy a bustrophedon sajátos sorvezetéséhez az antik vázákon látható ábrák köriratai szolgálhattak volna ötletet. Viszont igen figyelemre méltónak tartja, hogy Schlottmann K. az egyiptomiak rajzolt és festett hieratikus és hieroglyphikus irásában már jobbra és balra forduló ember- és állatfejeket is talált. Pedig a bustrophedon csiráját e messze eső s különben sem homogen jelenségben keresni már csak azért sem szabad, mert hiszen a legrégibb s egyben a legtökéletesebb bustrophedonok jegyei mindig a sorvezetés irányába, vagyis fejtetőn állva még a visszaforduló páros sorokban is mindig jobbról balra fordulnak. Hivatkozik továbbá Curtius Ernőre, a ki azt hitte, hogy a régiek az irás jobboldali kezdését, a pirkadás és világosság (jobbról eső keleti?) oldalát egyházi kezdeményezésre választhatták. Fölemlíti végül, hogy Bergh T. szintén vallási okokra gondol, mert a bal iránt mindig előítéletesek voltak az emberek.[2]

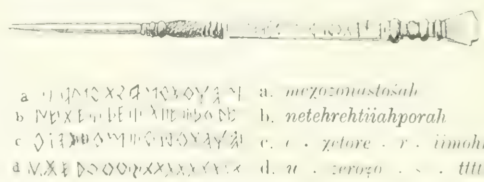

43. Tökéletes görög bustrophedon.[1]

E téveteg elmefuttatások bemutatása helyett jóval kiadósabb vállalkozás lett volna az „irást“ jelentő γράφειν igét nyelvtörténeti vallomásra bírni. Ez a görög szó az irodalmi korban „bele-

[1] H. Roehl: *Inscriptiones graecae antiquissimae.* Berlin, 1882. 4. l. 15. ábra.

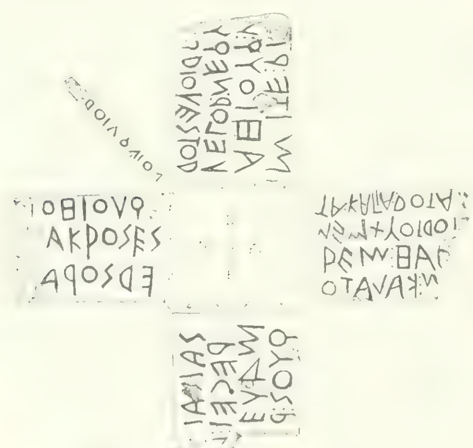
[2] Larfeld: i. m. Dritte völlig neubearbeitete Auflage. München, 1914. (Iwan v. Müller und Robert v. Pöhlmann: *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft.* I. Bd. 5. Abt.) 131. l.

„karczolni" jelentéssel bír. HOMER egy helyütt (Ilias. VI. 169.) megemlíti, hogy az iráshoz összehajtható fatáblát használtak. Mivel e viaszos táblák később, a Kr. e. V. századi AESCHYLUSnál felmerülő neve δέλτος volt s e név azonos a héber *delet* „ajtószárny", „kettőshasáb" szóval, azt kellene hinnünk, hogy ez a késői eszköz a phöniciai eredetű betűkkel együtt került a görögökhöz. Mi azonban csak azt látjuk igazolva, hogy a Homéri korban, illetőleg az Ilias kialakulása idején, a görögök már fatáblákra karczolták irásaikat. Ez a fejlődési fok körülbelül megfelel annak az ó-testamentomi héber művelődési állapotnak, a melyben már vasvesszővel karczoltak és metszettek kőlapokra és óntáblákra (Jób, 19 : 24. — Jer. 17 : 1.).

44. Bronz iróvesszó etrusk bustrophedonnal.[1]

Bizony ha az epigraphus nem sejti azt, hogy a feliratok bustrophedonja a fatáblákra karczolt irásnál sokkal ősibb jelenség, akkor az utóbbival kapcsolatosan szereplő héber kölcsönszó csakugyan megállítaná a görög bustrophedonok keletkezéséig hatoló tudományos kutatást. A ki azonban valamely őstárgyú néprajzi eligazodásban már megbizonyosodott arról, hogy az élő hagyomány az ősfoglalkozások terén történelemelőtti emlékeket is megőriz számunkra, az a γράφειν „belekarczolni" jelentését csak a δέλτος egykorú velejárójának tekinti. Ha aztán megvizsgálja a hozzátartozandó indogermán szócsaládot, akkor azt találja, hogy a vele azonos középfelnémet *kerben*, lett *grebju*, angolszász *čeorfan* még „róni" jelentéssel bír.[2] Nyilvánvaló tehát, hogy a γράφειν a δέτος-t megelőző primitívebb korban szintén rovást jelentett.

45. A legrégebbi román oszlopfelirat.

Csak azzal kellene tisztában lennünk, hogy a görögök tudtak-e betűt „róni" is. Ilyen értelemben véve a görög γράφειν „*irás*" és a γράμμα „*betű*" fogalmát, előtanulmányaink alapján, ennél a kényes pontnál kivánjuk a görög irás történetébe beékelni azt a föltétlen hitelű megállapítást, hogy a bustrophedon jelenléte minden korban és minden viszonyok közt rovásirásról, rovásforgatásról és epigraphiailag alkalmazott rovásmásolatokról tanuskodik. Erről tanuskodik a görög irás legrégibb történetében is.

Jól tudjuk azt, hogy a görög epigraphia és palaeographia időszámításának eleje ezzel örökre ködbe vész. Mert ki tudná valaha megmondani azt, hogy a rovásbotok és rovókések kezelésének titkát, a rovott betűk formáit és hangtani értékét a görögség a phöniciaiaktól mikor vette át? Hiszen az ókori héber, görög és latin irodalmak egyetlen szóval sem emlékeznek meg a rováson szereplő phöniciai eredetű irásrendszerről. Ennek természetes oka az, hogy a korhadó fából készült rovások már évszázadokig teljesítették feladatukat, mire az irástudomány annyira általános lett, hogy olvasóközönségre számító nyilvános feliratok létrejöhettek. Mikor pedig a bustrophedonok merev irásjegyeiből és képtelennek tetsző sorvezetéséből újabb és kényelmesebb irásrendszerek alakultak ki, a rovásirás a maga együgyű eszközeivel nyomtalanul eltünt a használatból és örökre kihullott az emlékezetből.

A görög bustrophedonok eredetének megismerése és a görög irástörténet határainak kitolódása teszi érthetővé, hogy a phöniciai és görög irástörténeti jelenségek a görög epigraphiai kor kezdetén

[1] [illegible] után Dr. C. PAULI: *Altitalische Forschungen* III. köt. 9. [illegible] V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás*. 23. l. (Ethnographia, 1903. 223. l.)

[2] O. SCHRADER: *Reallexikon*. Strassburg, 1891. 734. l.

már nagy eltéréseket tüntetnek föl. Értjük a Mesa-kő irasrendszerét, mely már évszázadokkal korábban kialakulhatott, és értjük azt, hogy hosszú évszázadok mulva jelentkező első epigraphiai emlékein a görögség már az emberi beszéd minden hangját pontosan jelző tökéletes phonetikai irással jelenhetett meg. Érdekesen megállapíthatjuk, hogy a phöniciaiakkal élénk kereskedelmi viszonyban levő görögség a Középtenger észak-nyugati partvidékeire nemcsak a keleti árúkat közvetítette, hanem közvetítette a Phöniciából hozott rovásirást is. E tengerjáró nép legnagyobb kikötői az Itál-félsziget nyugati részén voltak. Éppen az irástörténelem bizonyította eddig is azt, hogy itt legélénkebben a félsziget északi felében élő etruskokkal érintkeztek. Noha e rendkívül tehetséges nép nyelve egészen idegen volt, a minden beszédhangot szerepeltető görög rovásirást épp oly tökéletesen elsajátította, mint a hogy a görög elsajátította a szintén idegen phöniciait. Ez a külön fejlődő etrusk irás szintén eljutott a karczoló fémtűk (44. sz. ábra) és a bekarczolható széles irástáblák használatáig ; de a legrégibb emlékek bustrophedonja itt is pontosan értésünkre adja, hogy századokkal korábban szintén azt a primitiv irásrendszert ismerték meg, a melynek a rovásfa és rovókés volt az iróeszköze.

A görög közvetítés kiterjedt a többi itáliai népekre is. Bennünket a kölcsönzők közül legelső sorban a latinok érdekelnek, mert a görög kölcsönzésből ők fejlesztették ki azt a tökéletes irásrendszert, a mely utóbb az egész művelt világot meghóditotta. A kölcsönvétel természetesen náluk is csak a primitiv eszközökkel dolgozó rovásirás volt. Ez az oka, hogy az első epigraphiai alkalmazás náluk szintén bustrophedonokat eredményezett. Ennek igazolására a mellékelt 45. sz. ábrán bemutatjuk azt a római Forumon előkerült s körülbelül Kr. e. 600 táján készitett latin oszlopfeliratot, a melynek nemcsak kigyózó sorai, hanem merev betűi is szembetünően igazolják a phöniciai-görög eredetet. [1]

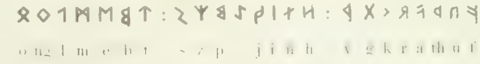
Végül megemlitjük, hogy a phöniciai kultura birtokába lépő keleti partvidéki héber örökösök a rovásirás ismeretét az arab félsziget nyugati részén élő himjári, sabbeus és egyéb semita néptörzsekkel is közölték. Ezt azért kell tudni, mert ezeknek primitiv emlékein a bustrophedon ismérvei szintén előfordulnak s így nemcsak a betűik merev formája, hanem a jellemző sorvezetésük is igazolja azt, hogy a phöniciai irás csakugyan rovásirás volt. Mivel ugyanis phöniciai irásemlék nem maradt fenn, a Mesa-kövön, a Siloa-csatorna kövén s a Makkabaeus-érmek feliratain pedig rovásmásolást igazoló tökéletes bustrophedonok már nem találhatók : a kutatónak az arábiai emlékek nélkül még azzal az eshetőséggel is számolni kellene, hogy esetleg a görög kölcsönzők voltak azok, a kik ezt az irásrendszert róni kezdték s a rovásirás merev betűit, sorvezetését, bustrophedonos másolási módját az etruskoknak és az ó-itál népeknek közvetítették.

III.

A germán runa és az ó-török rovásírás.

Az újabbkori irástörténet legnagyobb és legterhesebb tudományos feladatai közé tartozott annak megállapitása, hogy a germán runát és a középázsiai ó-török irást milyen rokoni kapcsolatok fűzik a náluk régibb merevbetűs középtengermelléki irásrendszerekhez.

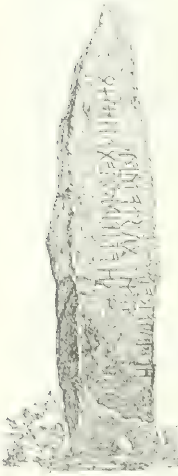
A runa legrégibb emlékei (a bukaresti múzeumban őrzött pietroassai gótfeliratos gyűrű, az ugyanilyen feliratos koweli és münchebergi lándzsavég, a charnay-i ezüst-csat, a vadstenai brakteata stb.) azt igazolják, hogy a gótoknak Ulfilas (+ 381) előtt már volt közhasználatban lévő irásrendszerük. Ezt egyébként maga Ulfilas püspök is bebizonyította, midőn gót bibliafordításának a latin unciális irásjegyekből alakított eredeti betűsorába két olyan runát is fölvett, a mely latin forrásában nem volt meg. Az említett vadstenai trébelt arany érmen látható betűsor (46. sz. ábra)

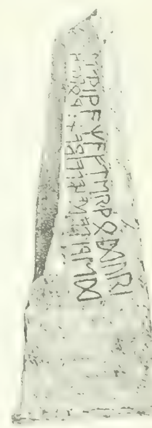
46. A vadstenai brakteata jobbról kezdődő runa-sora.

[1] C. F. Lehmann : *Beiträge zur alten Geschichte.* II. köt. 2. füz. V. ö. V. Gardthausen : *Ursprung und Entwickelung der griechisch-lateinischen Schrift.* (Germanisch-Romanische Monatshefte. I. Heidelberg, 1909. 273. és 337. l.) és Sebestyén : i. m. 25. l. (Ethnographia, 1903. 25. l.)

[illegible] az első pillanatra elárulja, hogy a betűk merev vonalai és éles szögei rováson keletkeztek.[1] Annak igazolására, hogy a többi germán nép is fára rótta betűit, első bizonyítékul Tacitus *Germaniájának* 10. fejezetét szokás fölemlíteni. A germánok jóslásáról van itt szó azzal a valóban figyelemre méltó megjegyzéssel, hogy a jóslás czéljára összemetélt faág minden darabkájára bizonyos jelek (*notae, nota impressa*) voltak róva. Mivel alább a 19. fejezetben ugyanő azt is állítja, hogy az írásmesterség titkai (*litterarum secreta*) a germán férfiak és asszonyok előtt ismeretlenek voltak, a kutatók legtöbbje azon a véleményen van, hogy a jósló pálczikákon még nem írásjegyek, hanem csak tulajdonjegyek, vagy valami titokzatos fogalomjegyek szerepeltek. Csak a VI. század vége felé említi meg Venantius Fortunatus, hogy a germánok levél gyanánt használt deszkákra és fadarabokra rótták runáikat.[2] Saxo Grammaticus szintén megemlíti, hogy papir helyett fadarabokat használtak és erre rótták rá betűiket.[3] Ezek tehát már azok a rovásfák voltak, a melyeket az északi germánok saga-i (énekei) *kefli*, *runakefli* néven szerepeltetnek. E czélra legalkalmasabb fanem a fehér bükkfa volt, az ó-felnémet *buoh*, ó-szász *bôk* s ennek ága, rovásfája, az ó-felnémet *buohstab*, *rûnstab*, ó-szász *bôcstaf*, ó-angol *bôcstoef*, *rûnstoef*. Az elsőből lett a mai német *Buch* (könyv), a másodikból a *Buchstab* (betű). Az írás fogalmát az ó-északi *rita*, az angolszász *wrîtan*, ó-felnémet *rîzzan* „irni, karczolni, róni", az ó-felnémet *riz*, gót *writs* „vonal, betű" fejezte ki.[4]

47. A strandi sírkő.

48. A tunei sírkő.

Ha a runa róváson szerepelt, akkor sorvezetése és jegyeinek orientáltsága csakis jobbról balra irányított lehetett. Valamint annak is törvényszerűleg el kellett következni, hogy az epigraphiai alkalmazásban bustrophedonok jelentkeztek. A legrégibb lándzsavégeken a szöveg csak egy szóra terjed s így beérhetjük azzal, hogy a balra orientált runák jobbról balra sorakoznak. A Kr. u. VI. században északon már megkezdődik az emlékkövek felállítása s a legrégibbnek tetsző strandi és tunei (dániai) köveken már a bustrophedonnal való küzdelem nyomai látszanak. A strandin (47. sz. ábra) a sorok már a héber írás rendszerével jobbról balra irányodók; míg a tunein (48. sz. ábra) az első sor balról jobbra, a második jobbról balra megy lábra állított és visszafelé fordított (!) runákkal. Annak igazolására, hogy a rovás-másolás északon még 3—400 év mulva is gondot okozott és egy fordított irányú (balkezesnek is nevezhető) bustrophedont eredményezhetett, bemutatjuk (a 49. sz. ábrán) a 900 körül fölállított glavendrupi (dániai) emlékkő egyik oldalát.

Midőn Wimmer az emlékkövek sorvezetését tanulmányozta arra az eredményre jutott, hogy a feliratok túlnyomó részének sorvezetése — a latin írással és epigraphiai emlékekkel egyezőleg — balról jobbra irányul. Mivel pedig vannak fordított irányú epigraphiai jelenségek is, a kettőből alakultak ki szerinte a bustrophedonos szövegek. E tévedés következménye lett aztán, hogy ő nem a germán rovásírás forrását kereste, hanem a Kr. u. II—III. századinak vélt runasort egyszerűen az új latin nagybetűk átírásának tekintette. Mivel ez a betűsor szintén a phöniciai eredetű latin rovásírás-

[1] A [illegible] vadstenai brakteata, [illegible] képet l. Szelesán [illegible] 88. és 99. [illegible] Wimmer: Die Runenschrift, aus dem dänischen übersetzt von Dr. F. Holthausen. Berlin, 1887 [illegible] [illegible] mutatok be [illegible] négy [illegible] emlékkövet s ebből [illegible] a köv. 49. sz. ábrát is [illegible] J. Arneth: Die antiken Gold- und Silber-Monumente des K. K. Münz- und Antiken-Cabinets in Wien. 1850. Taf. VI. no. 2.

Barbara fraxineis pingatur runa tabellis,
Quodque papyrus agit, virgula plana valet.

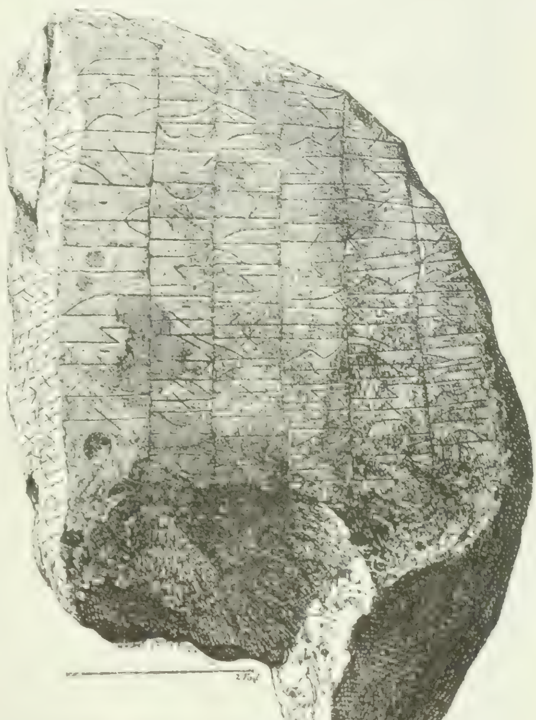
[illegible] VII. 18. 19. Migne: Patrologiae cursus completus. LXXXVIII. köt. Paris, 1850. Wimmer i. m. 69. l.

[3] [illegible] Fengonis satellites [illegible] nam [illegible] Lib. III. Müller-féle kiad. 146. l.

[4] [illegible] H. Paul: Grundriss der germanischen Philologie. I. köt. Strassburg [illegible] Germanisch-Romanische Monatshefte. [illegible]

ből alakult ki, csakugyan mutatkozott annyi hasonlóság, a mennyi még a runa legkiválóbb kutatóját is meg tudta téveszteni. A rovás szerepét természetesen WIMMER is számításba veszi. Neki tulajdonítja a nagy latin betűk görbe vonalainak (a mai nyomdai betűk közt szereplő B, C, O, P, R és S betűknek) megmerevítését. Szóval a germánoknak a viaszos deszkákra kényelmesen fölkarczolt, alkalmas fakérgekre, állatbőrökre még kényelmesebben leirt betűket és balról jobbra irányított sorokat kellett volna visszavinni a nehezen kezelhető, minden betűt és sort ismét visszaforgató rovásra.

Mivel a fejlett állapotnak ilyen visszafejlesztésére az egyetemes irástörténelemben példa nincs, a rovásirás ismérveinek megállapítása után mi rögtön meg is czáfoltuk WIMMER tanitásait. Utaltunk arra, hogy a jelzett kései kölcsönzéssel szemben az *l* runajegyét maga WIMMER is tisztán ó-görög jellegűnek tartja s hogy a 46. ábrán látható *j* runa-jegye szintén az ó-görög *i*, *j* és az isz közös jegyéből magyarázható meg. Sőt arra is rámutattunk, hogy az ő újlatin-runa összehasonlításaiból hiányzó (s a 46. ábra runasorának végéről is hiányzó) ᛞ = *d*, továbbá a *g* és *ng* szintén mellőzött runái csakis két ó-görög Δ = *d* és Λ (Γ = *g* irásjegy összetételéből jöhetett létre.[1] Azt hiszszük, hogy az ilyen jelenségek teljes mértékben igazolják azok aggodalmait, a kik az újlatin nagybetűk átvételébe belenyugodni nem tudnak. Ezek közé tartozik maga WIMMER is, a ki azt is tanitja, hogy a germánok a runairás kialakulását megelőző Kr. u. I—II. században már ismerték a latin irás rovásra alkalmas *capitális* (nagybetűs) jegyeit, sőt ismerték azt a még régibb *rovott runát* is, melyből szerinte a későbbi római befolyás alatt a köz-germán *futhark* runasor keletkezett.[2] Ezek a régibb runák volnának tudniillik azok a titokzatos rovott jegyek, a melyekről TACITUS megemlékezett. A *runa* csakugyan „titok, titkos ismeret“ jelentéssel bir. A runajegyek eredeti nevei közt pedig olyan mithoszi fogalmak vannak (*Ás*, *Týr*, *Fé*, *Freys aet* stb.), hogy ezeknek runái a jósok pálczikáin csakugyan szerepelhettek fogalomjegyek gyanánt is.[3] De ha meggondoljuk azt, hogy az ősgermán runanevek akrophonikusan a runák *hangértékét* is jelentik, akkor csakugyan nem tudjuk, hogy a germánok a runajegyek formáinak és hangértékeinek átvétele alkalmával miért ne tanulhatták volna meg azt is, hogy a betűkkel irni lehet?

49. A glavendrupi emlékkő egyik oldala

E kérdésben az eligazodást TACITUSnak az a fentebb ismertetett másik állítása nehezíti meg, a mely a germán férfiak és nők irástudatlanságát hirdeti. Pedig nem nehéz tisztába jönni azzal, hogy a Kr. u. 98-ban iró római consul az egykorú római viszonyok szerint értékelte az irástudást. Szerinte tehát a germánok nem ismerték a viaszos fatáblákra karczolt, vagy festékkel irt római betűket; de

[1] *Rovás és rovásirás*, 154. l. (Ethnographia, 1904. 248. l.)

[2] I. m. 73., 141., 176. l,

[3] G. NECKEL: *Zur Einführung in die Runenforschung* II. Die Runen kulturhistorisch betrachtet. Germanisch-Romanische Monatshefte, I. Heidelberg, 1909. 81. l.)

szerinte is jól ismerték a rovást és a rovott jeleket. Mivel azonban a Kr. u. I. század művelt római embere már nem sejtette, hogy a római irás hajdan rovásirás volt s hogy a germán jósok rovásaira irni is lehet, említett följegyzését az irástörténetnek úgy kell értelmezni, hogy a germánok *litterarum secreta*-ját tulajdonkép TACITUS — *ignorálta,* nem ismerte.

Ujabban a rováson kialakult runasor forrását már nem a latin-germán érintkezés első történelmi időpontjánál, hanem az ókor titokzatos századaiban keresik. S. BUGGE már kis-ázsiai, különösen galatai és örmény hatást is hangoztat. G. GUNDERMANN pedig a runák ősi neveiből, minden mástól elütő sorrendjéből hármas csoportosításából a történelem előtti időkre vont merész következtetéseket.[1] Mások nyelvtörténeti alapon vitatják, hogy némelyik emlék ősgermán nyelve még a gótnál is régibb.[2] LARFELD pedig a gyakorlott epigraphus szemével látja meg, hogy vannak runák, a melyeknek nemcsak formái egyeznek izről-izre az arábiai sabeus irás rovott, tehát balra irányodó phöniciai eredetű jegyeivel, hanem egyeznek hangtani értékeik is.[3]

Mi az időbeliség szempontját mellőzve, a runák eredetének kérdésébe azt kívánjuk mindenek felett számításba vétetni, hogy a bustrophedon jelenléte a runák történetében is minden kétségen felül megállapít két dolgot: *a)* azt, hogy a runák forrása a minden hangot megjelölő középtengermelléki phöniciai-görög rovásirás volt; *b)* azt, hogy a délről kölcsönzött betűsor a jegyek alakítása, germán nevekkel való ellátása, új sorrendbe való állítása és három csoportra való tagolása után is olyan rovásirás maradt, mely a kölcsönzött jegyek eredeti hangértékét szintén megtartotta. Az a körülmény, hogy a legrégibb emlékeken már pontosan kialakult és a déli és nyugati germánság minden nyelvterületén elterjedt egységes betűsor jelentkezik, arra enged következtetni, hogy a kölcsönzés korának csakugyan mélyen bele kell nyúlni azokba az ókori századokba, a melyekben a kölcsönzők is még használták a rovást és a rovásirást.

Az a középtengermelléki rovásirás, melynek ismerete a runa útján Britanniáig és Skandináviáig eljutott, a phöniciai ősforrástól keletre az ázsiai földségen is rendkívüli módon elterjedt. Szíriának a héberrel rokonnyelvű népe a phöniciai örökséget még a rováson ismerte, de az irásbeliség fokozásával utóbb az úgynevezett *estrangelo*-vá átalakította. Ugyancsak rovásirás volt még az is, a mit az arameus semitaság kezdetben használt s az estrangelo befolyása alatt *mandeus, melchita* és *nestorianus* irásrendszerekké fejlesztett. A kölcsönhatások szövevényei fejlesztették az eredeti *szír*-irást is a *pesitho* néven ismert s ma már általánosan *szír*-nek nevezett folyóirássá.

Az arabok föntebb említett pompás rovásirását a Kr. u. V. század elején már az estrangelo ostromolja. Így jön aztán létre Kufa városában a Korán első kézirataihoz használt *kufi* irás, melynek merev formáit az állandó használat és az irókészségek finomodása is a máig használt *neskhi* arab irásra lágyította. Ez a még mindig jobbról balra vezetett folyóirás lett az iszlam vallás eszköze s meghóditotta az összes török, persa és arab területeket, egész Észak-Afrikát, a malájok földjét s Oroszország délkeleti részeinek minden mohamedán területét. Persiában a Sassanidák alatt az arameus és árja keveredés létrehozta a pehlevi nyelvet és irást. Ugyanakkor az arameus irás is elterjedt s innen tovább hódítva, eszközévé lett az ó-baktriai zend nyelvnek is. E helyütt korábban a phöniciai rovásirás lehetett elterjedve, mert az úgynevezett *kabul* irásban nyomai még pontosan fölismerhetők. Ugyaninnen jutott el az arameus irás Indiába is, hol a *sanskrit* irást előbb jobbról balra irányzott sorvezetéssel *brami* irássá, majd balról jobbra irányuló *devanagiri* irássá alakította. Ez az utóbbi lett azután forrása az indiai művelődés körébe eső összes keleti népek irásrendszereinek, pl. a pahli, marathi, bengali, siami, kavi, javai, battak, bisayi, birmai, singalez, tamul, tibeti stb. irásoknak.[4]

A phöniciai irásból kialakult irásrendszerek e nagy elterjedettségével azért kell tisztában lennünk, mert különben egy bennünket közel érintő irástörténeti kérdésben aligha tudnánk eligazodni.

Az arameus irás különféle foku változatait a persa és a velük együtt működő turk és sémi szomszédok nestoriánus térítői Közép-Ázsia népeinél is elterjesztették. Ott azonban, a hol a hatalmi és egyéb viszonyok megkivánták, hogy irásaik kíséretében a kínai fordítást is közöljék, a kínai irás

[1] SEBESTYÉN: *Rovás és rovásirás,* 155.

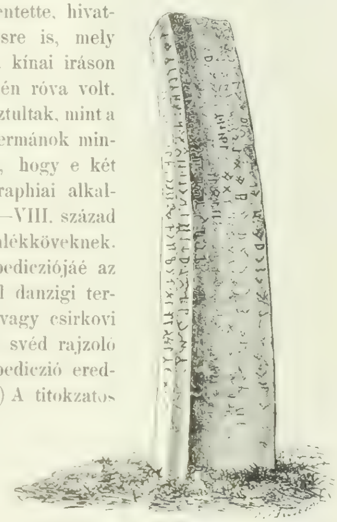
[2] G. NECKEL: i. m. 14. l.

[3] *Griechische Epigraphik,* 138. l.

[4] LENORMANT: *Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien dans l'ancien monde,* I. Paris, 1872. — BÜHLER [illegible]: *Indische Palaeographie.* Grundriss der indo-arischen Philologie und Alterthumskunde, I. Strassburg, 1896. 17. l. és [illegible] — KAULEN: Schrift. Wetzer und Welte: Kirchenlexikon X. Freiburg i. Br. 1897. 1940. hasáb.

felülről lenek haladó sorvezetése az arameusból alakított nemzeti irásoknak is ilyen felülről lenek haladó sorvezetését idézte elő. Igy jött létre az ujgur, mongol, kalmük és mandzsu irás, szóval négy függőlegesen irt és rajzolt ural-altáji irásrendszer.

Bennünket az *ujgurok* irástudománya érdekel. Ez a nép annak a nagy hun-fajta *hiungnu* nemzetnek volt egyik tagja, a mely ellen a kínaiak a nagy falat fölépítették. Midőn irástörténeti szerepük megkezdődik, Mongolország északi részeiben laktak. Közvetlenül mellettük, az Altáji-hegység és a Bajkál-tó közti területen, különösen a Jenisszei folyam felső folyásánál és a Szaján-hegység lejtőin egy *türk* nevű középázsiai ó-török nép birtoka terült el. E két hadi nép a nagy falon túl s a kínaiak előtt egészen ismeretlen befolyás alatt nagy műveltségre tett szert. Egy Kr. u. VI. századi kínai kútfő a türkökről azt említi meg, hogy *„nincs irásuk* (t. i. mint a kínaiaknak), *hanem ha szerződést kötnek, bevágásokat csinálnak fatáblácskákra.“* [1] A T'ang-dinasztia VI. századi évkönyvei szerint az így metszett jegyek „a *hu* nép irásának betűivel azonosak“. Mivel az előző századok kínai forrásaiban a *hu* név a *hiungnuk* utódait, vagyis az ujgurokat jelentette, hivatkozhatunk még egy másik VI. századi kínai hivatalos följegyzésre is, mely megemlíti, hogy Kao-csangban, (az ujgurok Hami nevű földjén) a kínai iráson kívül a *hu irás* is divatban van.[2] Szóval az ujgurok régi irása szintén róva volt.

50. Az uibati VII. századi ó-török feliratos kő.

A VI. századi telerovott botok és fatáblácskák éppen úgy elpusztultak, mint a phöniciaiak, héberek, ó-arabok, görögök, etruskok, latinok és ősgermánok minden e nemű emlékei. Csakhogy az újabb kutatások kideritették, hogy e két ó-török nép hamar rájött az együgyü rovásirás szövegének epigraphiai alkalmazására s az Orkhon, Szelenga és Jenisszei folyók mentén a VII—VIII. század folyamán egész tömegét készítette el a rendkívül bő szövegű emlékköveknek.

Nagy Péter orosz czár 1720-ban elindított közép-ázsiai expedicziójáé az érdem, hogy a benne résztvevő Messerschmied Dániel Gottlieb fiatal danzigi természettudós Abakan tájékán a VII. szazadinak bizonyult uibati, vagy csirkovi feliratosövet Strahlenberg Fülöp János és Schulman Károly fiatal svéd rajzoló társaságában fölfedezte. Schulman rajzát Strahlenberg utóbb az expediczió eredményeiről beszámoló németnyelvű művében adta ki.[3] (50. sz. ábra.) A titokzatos „szibériai runák“ a következő évszázadban már nagyon érdekelték a kutatókat. A helsingforsi finn régészeti társaság 1887-ben egy tudományos expedicziót szervezett a dél-szibériai feliratok újból való megvizsgálására. E munkálatok eredménye 1889-ben jelent meg.[4] Mivel ebben az évben N. M. Jadrinzew orosz utazó felfedezte a Koso-Zaidam melletti Kül-Tegin-emlék rendkívül terjedelmes feliratait, a helsingforsi finn-ugor társaság egy újabb expedicziót szervezett s 1893-ban díszesen kiadta Dr. A. Heikel orkhon-vidéki kutatásainak eredményeit.[5] Ezzel egyidejüleg az orosz császári akadémia szintén szervezett expedicziót s Radloff Vilmos, fáradhatlan útitársa, Dr. Klementz támogatásával 1892-ben már megkezdte a mongolországi emlékek pazarfényű atlaszának kiadását.[6]

Az egymással feltünően versenyző finn és orosz tudományos körök megkezdett nagyarányú munkássága még be sem fejeződött, midőn Dániából híre érkezett annak, hogy Thomsen Vilmos, a kopenhágai egyetem kitünő tanára megfejtette a feliratokat. Eredményeit egy előzetes jelentésben a

[1] Stan. Julien: *Documents historiques sur les Tou-kiou.* (Journal Asiatique. VI. évf. III. köt. 1864. 351. l.)

[2] Radloff: *Das Kudatku Bilik.* I. rész. Szentpétervár, 1891. LXXXIV. l.

[3] *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia.* Stockholm, 1730. 409. l. és V. tábla. V. ö. még II. és XII. tábláival. — Ez után I. R. Aspelin: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien.* I. Livr. Ages de la pierre et du bronze. Helsingfors, Szentpétervár, Páris, 1877. 73. l.; Sebestyén: *Rovás és rovásirás,* 167. l. (Ethnographia, 1904. 293. l.)

[4] *Inscriptions de l'Iénisseï recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie.* Helsingfors, 1889.

[5] *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne.* Helsingfors, 1893.

[6] *Atlas der Alterthümer der Mongolei.* Im Auftrage der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Dr. W. Radloff. I. Lieferung. Szentpétervár, 1892. (A II. közlés 1893-ban, a III. 1896-ban jelent meg.)

[illegible] akadémiának 1893 decz. 15-én mutatta be.[1] Másfélszázados találgatás után sikerrel igazolta, hogy az Orkhon és Jenisszei vidékén talált emlékeken VII—VIII. századi *ó-török* szövegek maradtak reánk. THOMSEN világraszóló jelentésének eredményeit RADLOFF mint elsőrendű turkologus azonnal érvényesítette. A következő év elején már megkezdte a finn kiadványok és a saját atlaszában megjelent másolatok szövegének, phonetikus átirásának és német fordításának tüzetes kiadását.[2] THOMSEN, a ki egyelőre csak a terjedelmesebb orkhoni feliratok megfejtésére, franczia fordítására és rendszeres magyarázatára vállalkozott, művével 1896-ban készült el.[3]

Mióta GROTEFEND az ékiratokat megfejtette, THOMSEN sikeres beavatkozásánál nagyobb esemény nem volt az epigraphia és nyelvészet egyetemes történetében. Neki köszönhető, hogy az ó-török feliratok irásrendszerével teljesen tisztában vagyunk. Tudjuk, hogy az általa megfejtett szövegekben összesen 38 irásjegy fordul elő. A magánhangzóknak kettős jelentése van. Vagyis az *a-e*, *i-y*, *o-u* és *ö-ü* magánhangzó pároknak csak egy-egy jegyük van. A betűk száma azért lett mégis olyan sok, mert a mássalhangzók tulnyomó többségének jelzésére két, sőt több jegy is rendelkezésül áll. Erre azért van szükség, mert a kettős jegyű mássalhangzók egyik jegye a mély gutturális magánhangzók, másik jegye pedig a magas palatális magánhangzók előtt és után mindig kiiratik. Ez a rendszer tette aztán lehetővé, hogy a vocalharmoniával is fegyelmezett nyelv magánhangzóinak jegyeit bizonyos szabályok figyelembevételével egészen mellőzni tudták. Szóval az ó-török irás egyrészt a tiszta mássalhangzós, másrészt a tiszta szótag-irás köreit érinti.

Az ó-török irás eredetének kérdésében THOMSEN inkább csak azokat az utakat kivánta megjelölni, a melyeken a történelmi igazságok megközelíthetők. Figyelmeztet arra, hogy a rovott betűknél rokonságról a rovás technikájából folyó hasonlóságok alapján beszélni nem lehet. Nem lehet különösen akkor, ha az összehasonlított irásrendszerek jegyei közt csak formai és nem egyszersmind jelentésbeli is a hasonlatosság; még kevésbbé lehet akkor, ha a két irásrendszer közt áthidalhatlan időszámítási űr tátong. Figyelmeztet továbbá arra, hogy az ó-török irás betűsorában, különösen a mássalhangzók két jeggyel való párhuzamos megjelölésében olyan eredeti török hangtani sajátságok jutnak kifejezésre, a melyeknek jegyeit a kölcsönzők készen nem kaphatták. A rovás technikai velejáróira WIMMER figyelmeztette THOMSENT, a ki egyéb intelmeinél O. DONNER finn összehasonlító nyelvész meddő ioniai, phrygiai, lyciai és cariai betű-hasonlításait tartotta szem előtt.[4] Egyébként őszintén bevallja, hogy az ó-török irás forrását nem kellett sokáig keresnie, mert könnyű szerrel rájött, hogy nyugaton, az iráni művelődés körében lappang. Szerinte ugyanis „az a forrás, a melyből — ha nem is közvetlenül, hanem közvetve — a török irás betűsora ered, az *aramaeainak* nevezett irásjegy-forma volt. Ezt bizonyítja a betűk formai és jelentésbeli speciális egyezésének nagy tömege, továbbá az is, hogy az irás jobbról balra menő iránya szintén tökéletesen egyezik". Hasonlításainál az arameus irás persiai *pehlevi* s bokharai *sogdiai* változatait használja. Mert szerinte az ó-török irás csakis az ephtaliták V. századi legyőzetését követő időkben alakulhatott ki, a mikor aztán hatással lehettek rá a Közép-Azsiában forgalomban levő görög pénzek betűi is.

A már említett előzetes jelentés után DONNER újra hozzálátott a forrás felkutatásához s most THOMSEN eredményeivel csaknem egyezőleg azt bizonyította, hogy a turkesztáni kereskedelem közvetítésével a pénzek feliratain az ó-törökséghez már nagyon korán eljuthatott az arameai irás, vagy ennek V—VI. századi pehlevi változata.[5]

A mi eljárásunk szerint mindenek előtt azzal kell számolni, hogy az ó-török irást a VI. századi kinai kútfők rovásirásnak találták, valamint a megfejtett feliratok szövegének irástörténeti és nyelv-

[1] *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi.* Notice préliminaire. Extrait du Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark pour l'année 1893. 285—299. l. Kopenhága, 1894. (Ismertette SIMONYI ZSIGMOND: *Esemény az uralaltáji nyelvészet terén.* Nyelvtudományi Közlemények, 1894. 1. l.)

[2] *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei.* I. Lieferung. Szentpétervár, 1894. — A teljes I. kötet az elhamarkodott első füzet hibáinak helyreigazításával 1895-ben jelent meg. — Neue Folge. Nebst einer Abhandlung von W. [illegible]: *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften.* Szentpétervár, 1897. — Zweite Folge. ([illegible]: *Die Inschriften des Tonjukuk.* FR. HIRTH: *Nachworte zur Inschriften des Tonjukuk.* W. BARTHOLD: *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen.* Szentpétervár, 1899.

[3] *Inscriptions de l'Orkhon.* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. V. kötet. Helsingfors, 1896.)

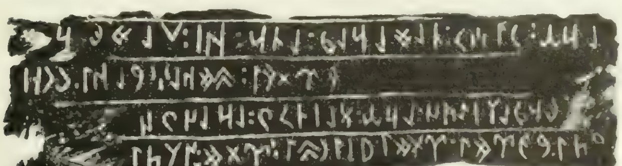
[4] DONNER: *Inscriptions en caractères de l'Iénisseï.* Systéme d'écriture. Langue. (Inscr. de l'Orkhon, XXXIX. l. 1892.)

[5] [illegible] *du Nord de l'Asie.* (Journal de la Société Finno-Ougrienne. XIV. 1. Helsingfors. 1896. (tehát egyidejüleg THOMSEN kötetével.)

történeti adalékai is (a *bićik, biti, bitig, bitikči, biček, bičak* stb.) egyértelmüleg annak vallották. Ha ezt kiegészitőleg a betük formái és már némileg megzavart orientáltsága a sorvezetés iránya, sőt esetleg még a rovásmásolás fölismerhető jelei is az ó-törökség rovásirása mellett tanuskodnak: akkor a kutatás ezután már csakis olyan forrásokat vehet tekintetbe, a melyekben a rováson élő irásrendszer még nem bontakozott ki ősi állapotából. Az epigraphiai emlékek korában élő rovásirás csalhatatlan ismertető jele a rovásmásolásból eredő bustrophedon lévén, mi egyszerűen csak arra utalunk, hogy ez az epigraphiai jelenség az ó-török feliratok közt szintén megtalálható. Például felhozzuk a Jenisszei vidékén talált atsurai sirkő feliratát, a melynek egy része a mellékelt 51. sz. ábrán látható.[1] Megemlitjük továbbá, hogy ugyanilyen bustrophedon elemek találhatók még Mongolországban a VII. század második feléből származó kemtsik-vidéki sziklafeliratokon, az as'chetei emlékkövön, Dél-Szibériában pedig az egyik uibati emléken és a tsakuli 6. sz. feliraton. A Jenisszei vidékén felfedezett begrei kő oldalain még a sorok fordulása is látható.[2]

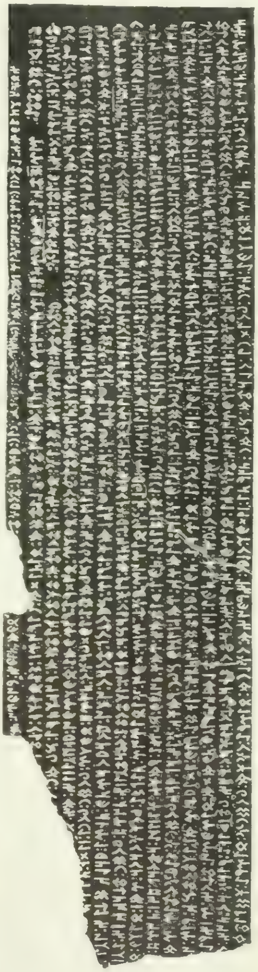
Az ó-török rovás-másolás minden egyéb esetben egyoldalú sorkezdést hozott létre. A sorok az emlékkövek oldalain felülről lefelé haladnak és balról jobbra következnek egymásután. E másolási rend bemutatása czéljából 52. számú ábránkon közöljük Kül-Tegin 732-iki emlékkövének egy részletét. Az ilyen hatalmas feliratok készitésénél bajos volna rovás-másolásra gondolni. Sokkal valószinübbnek tetszik, hogy a kőre ilyenkor már irástudók rajzolták fel azt, amit a kőfaragónak be kellett vésnie. A fölirat tényleg elárulja, hogy ez az irástudó Kül-Tegin unoka-öccse, Jollyg-Tegin volt. „Ennyi irást fogalmazván — mondja szószerint —, én, Jollyg-Tegin, Kül-Tegin rokona irtam le. Húsz napig időzvén, én, Jollyg-Tegin, irtam le e kő lapjára ezen irásjegyeket.“

Az emlékkő másik sarkán pedig ez olvasható: „. . . a követ én, Jollyg-Tegin irtam tele“. Két év mulva meghalt Bilge-Khán is, kinek a kinai császár hozzájárulásával a következő 735-ik esztendőben emeltek hatalmas emlékkövet. Ezen emlékre szintén Jollyg-Tegin irta fel a terjedelmes szöveget. Ezért a felirat végén megemliti, hogy „a kinai császártól munkásokat hozattam (a kik megcsinálták) és az én szavaimat nem rontották el . . . velük a követ megfaragtattam, kivül és belül diszitésekkel ellátattam . . . Ezt az emlékkövet én állitottam fel . . .

51. Ó-török bustrophedon.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13.

52. Felirat-töredék Kül-Tegin 732-iki emlékkövéről.

én láttam el irással“. Az egyik sarkára pedig azt vésette fel, hogy az irás és a diszitési munkálatok egy hónapját és négy napját vették igénybe.

[1] Radloff: *Atlas*, LXXIX. sz. tábla. — Szövegét l. Sebestyén: *Rovás és rovásirás*, 180. l. (Ethnographia, 1904. 307. lap.)

[2] *Inscriptions de l'Iénisséi*, XVII. és XXIV. tábla. — Radloff: i. m. LXXIX. 1., LXXX. 1., LXXXIV. 6., LXXXV. 2–4. és LXXXVI. 3.

A felirat készítés e pompás irástörténeti adalékai igen világosan beszélnek arról, hogy a feliratot akár idegennyelvű kőfaragók is felvéshették. Beszélnek a fejedelmi irástudó egész hónapot kitöltő fáradozásáról s nyilván igazolják, hogy neki rovásra már aligha lehetett szüksége. Sőt az ilyen hatalmas emlékek szövege azt is meg tudja érttetni velünk, hogy a *hosszú sorok* a rováskezelőt a másolás alkalmával több rovás-lap egy sorrá való felmásolására is rákényszeríthették. Igy aztán nemcsak a héberek, de primitivebb müveltségű népek is rájöhettek, hogy a bustrophedont a rovás visszaforgatásával hogyan lehet elkerülni és egyoldalú sorkezdéssé átváltoztatni.

Az ó-török feliratok függőleges sorvezetését sem szükséges a kínai irás és az újabb ujgur irás sorvezetésével viszonyba hozni. Hiszen a runás köveken és a régi klasszikus feliratokon szintén előfordul. Az egymástól független epigraphiai jelenségek találkozásának titka abban rejlik, hogy az oszlopok hosszú lapjainak feliratait kezdetben mindig a rovás szolgailag másolt hosszú oldalaihoz alkalmazkodva kivánták elhelyezni. Mivel a rovást a leolvasás alkalmával mindig vízszintesen tartották, arra egyetlen példa sincs, hogy a feliratos kövek függőleges soraiban az oldalukon fekvő s nehezen olvasható betűket lábra állították volna, vagyis a kínai és ujgur irás módjára egymás lába alatt helyezték volna el. Ez az oka, hogy a phöniciai irásrendszerhez tartozó keleti irásokban a jobbról balra irányuló sorvezetés alakult ki. Ugyanez a sorvezetés található meg az ó-török irás ama papirra és könyvbe irott emlékein is, a melyeket Stein Aurél hazánkfia újabban Kelet-Turkesztánban felfedezett.[1]

Mielőtt az ó-török irás a VIII. század folyamán a technikai fejlődés e horizontjáig eljutott volna, rendszerében gyökeres változások történtek. Mivel e változások eredményei a bustrophedonokon is rajta vannak, a változásoknak akkor kellett végbemenni, midőn ez az irásrendszer még egészen rováson élt. A legrégibb VII. századi feliratokon már a mássalhangzók kettős rendjével és jobbra forduló, vagyis visszafordított jegyeivel is találkozhatunk. Az ó-török rovásirás tehát jóval korábban került olyan keleti irásrendszer befolyása alá, a melynek betűit a toll és ecset, a tinta és festék már felszabadította a rovás törvényszerű következményei alól. Mivel a bővülés merev vonalvezetése még nem zavarta meg az ó-török rovásirás jellegét, a sejthető arameus befolyást mi korábbinak is tartjuk annál a befolyásnál, a mely a nehézkes rovásirástól megváló ujgur szomszédoknál egészen új irásrendszert eredményezett. A kialakulás lassú folyamatát azzal az ó-török betűsorral lehet igazolnunk, a melyet Dr. Mészáros Gyula a nagyszentmiklósi aranylelet rovásirásos felirataiban felfedezett.[3] E betűsor a legrégibb Jenisszei-vidéki feliratok betűsorával rokon, de jegyei egynek kivételével még mind balra fordulnak, tehát régebbiek is a már megzavart Jenisszei-vidéki jegyeknél.

53. A nagyszentmiklósi kincs egyik felirata.[2]

Minden egyéb emlék hiányában az ó-török irás eredetének megállapításánál a betűsor legrégibb elemeinek felismerésére vagyunk utalva. Thomsen nyomán elindulva, mindenek előtt azt a phöniciai eredetű arameus forrást kellene megtalálnunk, a melyből a közép-ázsiai türk és ujgur népek rovásirásukat meríthették. Ma azonban olyan arameus irás-emlékeket még nem ismerünk, a melyekről be lehetne bizonyítanunk, hogy megrögzítésük előtt éppen úgy rováson éltek, mint a legrégibb ó-török emlékek. Ha pedig a phöniciai rovásirásnak olyan *keleti* elterjedésére gondolunk, a minő az Arábia felé irányuló déli és a Görögország felé irányuló nyugati volt, akkor félő, hogy olyan félezeréves, vagy még ennél is mélyebb ókori történeti távlat tárul fel előttünk, a melyben az ó-török irás közép-ázsiai tulajdonosait történeti alapon elhelyezni nem lehet. Ezért fontosak a késői arameus befolyás ismérvei mellett azok a görög nyomok, a melyekre már Thomsen és Donner is felhívták a kutatók figyelmét. Mivel a runa eredete és kialakulása igazolta azt, hogy a görög mívelődés körében a rovásirás még élt, mikor a közép-ázsiai törökség Európában megjelent (sőt a kis-ázsiai nyomok szerint még tovább is élt): mi már eleve is valószínűbbnek tartottuk azt, hogy az ó-törökség nem keletről hozta nyugatra, hanem nyugatról vitte keletre irástudományát. Nagyon óvatosan tájékozódva, még azt is meg tudjuk mondani, hogyan.

E tájékozódáshoz immár szigorúan hozzátartozik, hogy előzőleg a rovásirás magyar emlékeinek irástörténeti elhelyezkedésével szintén megismerkedjünk.

[1] [illegible] *[illegible]* Az angol eredeti nyomán átdolgozta Halász Gyula. Kiadja a Kir. M. Ter- [illegible] Budapest, 1913. 288, 434–444, 446. l. és a 124. kép 3. sz.

[2] [illegible] hogy az irástudó a feliratot trébelő ötvösnek előzetesen minden betűt felkarcolt.

[3] *A nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése.* Ethnographia, 1915. 1. l.

IV.

A magyar rovásírás helye az egyetemes írástörténetben.

Midőn Árpádkori, Mátyáskori krónikásaink és XVI. századi emlékiróink tisztába hozott följegyzései számára, továbbá három középkori, két XVI. századi és három XVII. századi hiteles rovásírásos emlékünk számára ez a M. Tud. Akadémia fémjelzésével is ellátott kiadvány most helyet kér a magyar epigraphiában és a magyar szellemi élet legrégibb történetében, irástörténeti szempontból nem maradhatunk adósak a megmérhetlen értékű nemzeti kincsek nemzetközi vonatkozásainak és egyetemes irástörténeti értékének tudományos megállapításával sem. Ez az úttörő munka terhes, de a magyar vállalkozó megaczélozhatja erőit azzal a tudattal, hogy a művelt emberiség irástörténete számára siker esetén olyan adatokat szállít, a melyeknek értéke nemzeti szempontból így hatványozott arányokban növekedik.

A jelzett irástörténeti tájékoztatás sikerét azzal biztosítottuk, hogy előbb tüzetesen megismertük a magyar rovásirás rendszerét, utána pedig a rendszer ismérveivel az egyetemes irástörténetben felkutattuk és a fejlődés sorrendjében el is helyeztük azokat az ókori és középkori irásrendszereket, a melyeknek okvetlenül rováson kellett létrejönni, kialakulni és a három ó-világrésznek egymással kulturkapcsolatban lévő népeinél elterjedni. Mivel ezt a biztos módszert eddig egy tudományos kutató sem alkalmazta, a magyar rovásirás nemzetközi elhelyezkedésénél először is azt kell megállapítanunk, hogy a rovásirás nemzetközi történetében a magyar tulajdon az, a mely három világrész közöseredetű irásrendszerei közt *a rováson legtovább megmaradt.* Ez a magyar tulajdon továbbá az, mely a Kr. e. évezred legelején, vagy talán még régebben kialakult rovásirás *törvényszerűségeit* már avatag állapotban ugyan, de még mindig felismerhetőleg *sértetlenül fenntartotta.* Szinte hihetetlenül hangzik, hogy a rovásirás három ezeréves nemzetközi történetében a magyar adatokon kívül csak a runák germán tulajdonosainál maradtak meg olyan irástörténeti adatok, a melyekből a runa rovásirás-voltára lehetett következtetni. De a hagyomány még itt is annyira téveteg, hogy az adatok értékét és történeti elhelyezkedésük törvényszerűségét még a legéleselműbb német, dán és svéd kutatók sem tudták helyesen megállapitani. Nekünk a rovásirást felfedezni, a legrégibb epigraphiai emlékekből terhes tudományos művelettel rekonstruálni nem kellett, mert mi a rovásirást készen kaptuk és — tegyük hozzá — ez a csak 1221 óta nyilvántartott magyar rovásirás még a XVII. századig, tehát elmulásáig sem tudott olyan epigraphiai alkalmazást kitermelni, a melynek folyton alakuló betűsora és sorvezetése a mi tudományos eligazodásunkat is megnehezíthette, vagy végleg megakadályozhatta volna.

Ez a maga nemében páratlan irástörténeti állapot nálunk még a számrovások rendkívül gazdag világával is kiegészíthető lévén, csak utána kellett nyulnunk annak a fizikai alapon nyugvó törvényszerűségnek, hogy a rovásfa és rovókés kezelése jobbról balra irányodó jegyeket és sorvezetést, a rovásfa forgatása és a forgatás közben rótt szöveg pontos másolata pedig bustrophedonokat eredményez. Ezt megelőzőleg a Bredsdorff—Kirchhoff-féle törvények csak a runák és egyéb rovott jegyek merev formáit tudták meghatározni. A magyar anyag értelmezéséből pedig kiderült, hogy ez a törvényszerűség csak akkor vonatkozhatik kizáróan rovott jegyekre, ha a rováson való termelést balra igazodó betűsor, balra irányodó sorvezetés és a bustrophedon is igazolja.

A magyar rovásirás rendszerének és a rováson szerepelt összes irásrendszereknek megismerése után most már a rokoni kapcsolatot kell a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítanunk. E pontnál először is azzal a jelenséggel kell számolnunk, hogy a magyar rovásirást a krónikások, emlékirók és az összes eddig ismert hiteles emlékek bizonysága szerint csakis az erdélyi székelyek ismerték. Az kétségtelen, hogy a török eredetű és rovott jegyet jelentő *betű* a XV. századi kódexek korában már közmagyar szó volt. Ezzel azonban semmit sem bizonyítunk, mert hiszen azt kellene tudnunk, hogy a honfoglalás idején, tehát félezer évvel korábban, a magyarságnak volt-e éppen úgy rovott *betű*-je, mint a hogy volt a székelynek. Lehet, hogy volt; de a nyugati mivelődés forgatagában levő magyarság hamarább megvált tőle, mint az erdélyi hegyek völgyeiben elkülönítve élő székelység. E föltevés elől azért nem lehet kitérnünk, mert az erdélyi székelység csak a honfoglalás utáni első századokban telepedett át Erdélybe. Ha tehát külön irásrendszere volt, a magyarságot, vagy legalább a szomszédait könnyen megtaníthatta rá. E nélkül a kölcsönszó elterjedését elképzelni nagyon nehéz.

Mi azonban beérjük egyelőre azzal, hogy a betű neve a székelység birtokában magyarrá lett rovásirás legközelebbi rokonának csalhatatlanul a törökség rovásirását jelöli meg.

E nyomon elindulva, nekünk most már nemcsak a kölcsönszó forrását, hanem a vele megjelölt s a székelység tulajdonában csakugyan meglevő rovásirás forrását is meg kell találnunk. Ezért kell számolnunk mindenek előtt azzal az eshetőséggel, hogy a székelység a török rovásirás ismeretét keletről hozta magával. Mielőtt e kérdéssel foglalkoztam volna, egyéb tudományos kutatásaim folyamán arra az eredményre jutottam, hogy a székelység — mely Erdélyben a magyar és szász mellett külön nemzet volt — azonos azzal a *kozár* eredetű *kabarsággal*, mely Konstantinus Porphyrogenitus közelkorú feljegyzése szerint a magyarsághoz csatlakozott, annak nyolczadik törzse lett s vele együtt résztvett a honfoglalásban. A magyar honfoglalás mondái szerint a székelyek ősei Attila népének maradványai voltak. Egy részük keletre ment Csabával s ezeknek utódai a honfoglalás előtt csatlakoztak az Attila örökét visszafoglaló magyarsághoz. Más részük a hun-utódok romlása után Pannoniában (a mai Dunántúlon) Csigla-mezőre menekült és szintén csatlakozott a honfoglalókhoz. Mivel a *csigla* török szó s bekerített lakóföldet jelent, a *Conversio Bagoariorum* hiteles adatai szerint pedig a Dunántúl 871-ben két ilyen bekeritett mezőn még *avar* népmaradvány lakott: mi a székelyek kettős csatlakozását úgy magyaráztuk meg, hogy a keleti volt a kabaroké, a nyugati vagy dunántúli pedig volt az avaroké. A kettő összetévesztését a „határőrt“ jelentő közös *székely* név s a nyugati avar-székelység gyors beolvadása, vagy — a mi valószínűbb — a vezérkori nyugati nagy háborúkban történt megsemmisülése idézte elő. Ez teszi érthetővé azt, hogy az erdélyi kabar-eredetű székelység a közös név révén örökösévé lehetett a *hun-avar* hagyományoknak. Az erdélyi székelység elmagyarosodása teszi érthetővé továbbá azt is, hogy e külön erdélyi nemzetség nyelvében minden magyar nyelvjárási árnyalat megtalálható. E nyelvtörténeti nyom szerint azok, a kik a magyar nyelvterület északi és keleti felén magyarosodtak el, a Szamos-völgyön át vándoroltak át Erdélybe; azok pedig, a kik délen és nyugaton magyarosodtak el, a Marosvölgyön át vitték magukkal elavult magyarországi nyelvsajátságaikat.[1]

Most már az a kérdés, hogy a régi nyugati törökséghez tartozó kozár-kabarságnak csakugyan módjában volt-e a birtokában talált rovásirást az Azovi-tenger és Don-folyam vidékén elsajátítani, vagy régi őseinek öröksége gyanánt birtokolni? Kozár és kabar irástörténeti adatokkal nem rendelkezünk, de hivatkozhatunk Ibn Abu Ja'qub an Nadîm, más néven Muhammad b. Ishâq al Varrâq al Bagdadi arab iró 987 táján készült följegyzéseire, a melyekben a kozároktól délre lakó kaukázusvidéki töröknyelvű ruszokról ez olvasható: „Szavahihető ember beszélte nekem, hogy a Kaukázus hegység királyainak egyike a ruszok királyához küldte őt s ez alkalommal azt jegyzé meg, hogy ezeknek olyan *irása* van, *a melyet fára szokás róni.* Nyomban elő is vett egy fehér fadarabkát, a melyet aztán nekem adott. *E fadarabra irásjegyek voltak róva*, melyek — nem tudom — szavakat, vagy önálló betűket ábrázoltak-e.“[2] Más alkalommal a zsidózó kozárokról azt irja, hogy héberül irnak, de a *turkok* fejedelméről nyomban hozzáteszi, hogy „ha az alsóbbrendű fejedelmek valamelyikéhez *irni* akart, előhivatta vezirjét és megparancsolta neki, hogy egy *nyilat* hasítson ketté. A vezér aztán *rovásjegyeket metszett bele*, melyeket a turkok előkelői ismertek s kimagyarázták azoknak értelmét, a melyet a fő-fejedelem (kifejezni) akart s a kihez intézve volt, megértette s azt állította, hogy a kis felirat sokféle jelentésű lehetett. De ezt csak fegyverszünet, békekötés, valamint háborús időkben cselekszik. Ő megjegyezte még, hogy ezeket a telerótt nyilakat jól megőrzik s ennek következtében az egyezséget megtartják. De Isten tudja jobban.“[3]

E fogyatékos megfigyelésen nyugvó följegyzések nekünk igen értékes biztosítékot nyujtanak arra nézve, hogy a mi Azovi- és Don-vidéki keleti őshazánk szomszédos török-fajta népeinél a rovásirás még kivándorlásunk s a kabarok csatlakozása utáni évszázadban is divatban volt. Nem gondolom, hogy akadna ma még Európában palaeographus vagy epigraphus, a ki az eddigi irástörténeti megállapitások alapján egykori szomszédaink és kozár szövetségeseink fehér fadarabkáival és nyilaival kapcsolatban phöniciai eredetű betűket emlegetni merne. Pedig a szakembereknek ezután már azzal a még

[1] Sebestyén: *A magyar honfoglalás mondái.* I. köt. Budapest, 1904. 52. l.; U. a.: *A székelyek neve és eredete.* (Néprajzi füzetek, IV. sz.) 1897; U. a.: *Az avar-székely kapcsolat emlékei.* (U. o. VIII. sz.) 1899. V. ö. Sebestyén: *A regösök.* 1903. 156. l.; U. a.: *Rovás és rovásirás*, 269. l. (Ethnographia, 1906. 265. l.)

[2] Ch. M. Frähn: Ibn abi Jakub el-Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen (Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de Saint Pétersbourg 1836. III. 513.

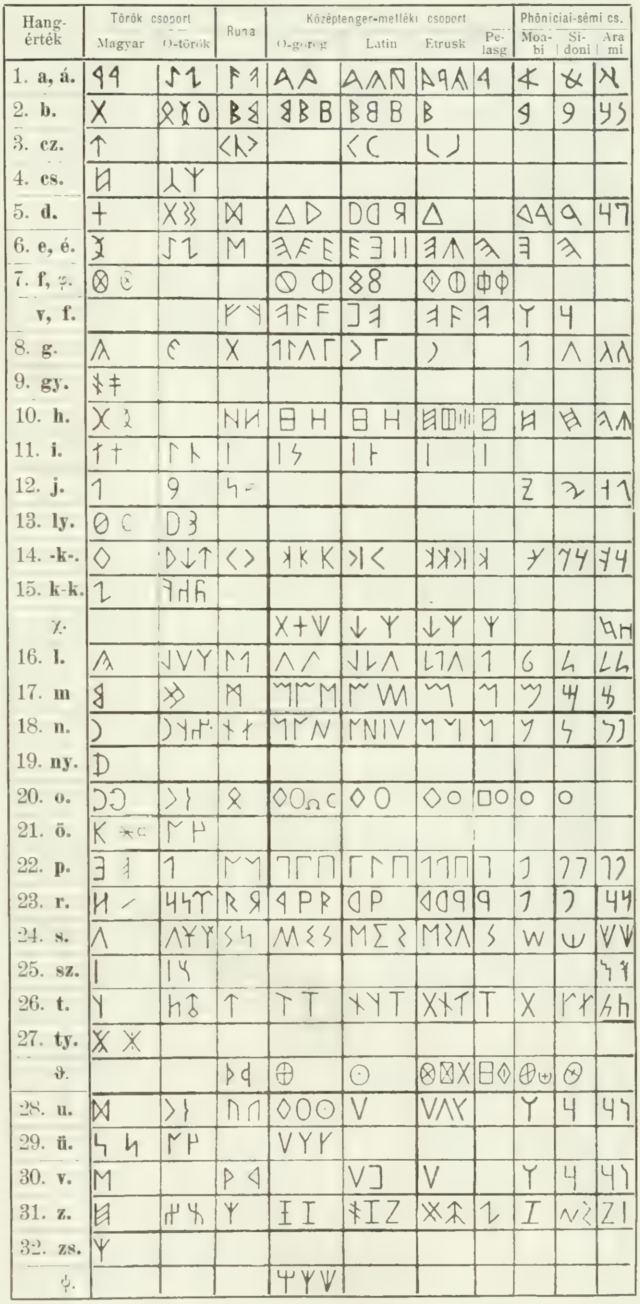
[3] Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1898. XII. 169. l. (Ismerteti az Ethnographia, 1905. 119. l.)

hihetetlenebbül hangzó jelenséggel is meg kell barátkozniok, hogy a bustrophedonos magyar rovásirás még a XVII. században is rendelkezett olyan emlékekkel, a melyeknek irásrendszere szintén az Azovi- és Kaukázus-vidéki nyugati törökség birtokából került az erdélyi határhegyek közé.

A törökségnek e szerint három irástörténeti ponton merültek fel rovásirásos adalékai: a közép-ázsiai VII–VIII. századi feliratok gazdag világában, a VII. századi nagyszentmiklósi, tehát magyarországi avar-kori kincseken és a X. századi Azovi-vidéki arab feljegyzésekben. Az, hogy a nagyszentmiklósi feliratok a középázsiai feliratok körébe tartoznak, már bebizonyosodott. Az is kétségtelen, hogy a székely rovásirás az Azovi-vidéki turkok világából került ki. Csak azt kell még megállapitani, hogy a székely és ó-török irás közt van-e valami rokonsági kapcsolat.

A mint Strahlenberg kötetével a még megfejtetlen közép-ázsiai ó-török feliratok első irásmutatványa forgalomba került, a föntebb ismertetett marosvásárhelyi kézirat névtelene már utalt az ázsiai jegyek és csikszentmiklósi jegyek formai találkozására és szóközi pontozásának azonosságára.

Ettől függetlenül Nagy Géza, Thomsen megfejtése előtt, szintén szóvátette, hogy a görög eredetüeknek tetsző székely jegyek feltünően hasonlítanak az Orkhon- és Jeniszszeimenti feliratok jegyeihez. Mikor pedig az ó-török jegyek hangértékét megismerte, egy rendszeres tanulmányában megállapitotta, hogy a ha-

54. A középtengermelléki rovásirás egymással rokon betüsorai.

sonló jegyek legtöbbjének még a jelentése is meglepő módon egyezik.[1] Ha mi e téren pontosabb eredményeket érhettünk el, annak kell tulajdonítani, hogy kitünő elődünk eligazodását a kritikátlanul forgalomba hozott betűsorok hibás jegyei nagyon megnehezítették.

Összehasonlító munkálataink végleges eredménye a mellékelt 54. sz. ábra táblázatos kimutatásán van feltüntetve. Benne a székely és az ó-török irás már külön török csoportban szerepel. Ennek igazolására ismételten utalnunk kell arra, hogy a magyar palatalizált mássalhangzók közül háromnak (*gy*, *ny*, *ty*) olyan késői jegye van, a mely a magyar hangtanhoz való alkalmazkodás idején, tehát utólag lett felismerhető módon megszerkesztve. A rokonsági kapcsolat igazolására nemcsak az azonos jegyeket, az *n*, *s*, *sz* jegyét s a kettőzés útján létrejött *ly* és a törökben rendszerint lágyítva és fordítva szereplő *g* jegyet hozhatjuk fel, hanem azokat is, a melyek ***ugyanazokból az elemekből*** vannak összetéve, vagy ***megkülönböztető járulékokkal*** vannak ellátva. Ilyenek az *a*, melynek két rövid vonalát — nehogy a szöglet kipattogjon — az ó-török irás és a runa is, elkülönítve rótta; vagy ilyen a *b*, *cz* (török *cs*), *d*, *j* (*i*), *k-k*, *l*, *r* és az *ö*. A K-hoz hasonló csikszentmiklósi *ö*-t értjük, melynek két rövid vonalát az ó-török irás a függélyes szár végén ügyetlenebbül alkalmazza; de egyébként még abban is egyeznek, hogy rosszul vannak orientálva. Magyar változatai közt az áthúzott nyakú X már megkettőztetés útján jött létre, az áthúzást körrel helyettesítő s a bolognai emlékben legrégibbnek tetsző változat pedig csak késői csökevény.

Ha e formai és jelentésbeli egyezésekhez hozzáadjuk, hogy a magyar rovásirás rendszere az ó-törökével még a magánhangzók ugratásában is egyezik, akkor már azt a kérdést is megérintettük, hogy ez a két irás nem azokból a phöniciai eredetű *keleti* irásrendszerekből bontakozott-e ki, a melyek éppen az ugratásban térnek el a szintén phöniciai eredetű, de a beszéd minden hangját pontosan tolmácsoló görög és egyéb középtengermelléki *nyugati* irásrendszerektől? Nyomban hangsúlyozzuk tehát, hogy a jelzett nagyjelentőségü sajátossággal szemben a magyar és az ó-török rovásirásnak éppen magánhangzói azok, a melyek legfeltünőbb módon magukon viselik a phöniciai-görög eredet félreismerhetlen bélyegét. A magyar betűsor *a* jegye színtisztán megőrizte a középtengermelléki *a* jegyek legrégibb formáját. Az *o* jegye pedig egyenesen megjelöli, hogy a feleződés útján keletkezett görög jegy volt a forrása. Kétségtelenül ez volt az ó-töröké is; csakhogy itt az *n* jegy hasonlósága miatt szögletesre rótták. A magyar viszont ugyane találkozás miatt a szár végeit megkülönböztető vonalkákkal (a rováson: szúrásokkal) látta el. Az ó-török betűsor a középtengermelléki *e* jegyet az *a-e* jegyek egyesítése következtében mellőzni tudta. A magyar betűsorban megmaradt, de a *p* jegy hasonlósága miatt befoglaló szárait görbére rótták, két járulék vonalát pedig a rovó könnyebbségére a görbe szárba ékelték. A mi *ö* jegyünk eredetét az ó-török *ö-ü* egyesített jegy igazolja. A görögben *ö* jegy nincs, ezért a köcsönzésben csakis az *ü* szerepelhetett. Az átvételnél azonban az **Y**-jegy egyenes szárának v-forma járulékát az ó-törökök nem a szár folytatásául, hanem felső végén oldalt rótták. E kényszer az *l* és *cs* jegyek hasonlóságában leli magyarázatát. A magyar *ü* csaknem azonos a török jeggyel; az *ö* pedig csak annyiban tér el, hogy a v-forma járulék nem az egyenes szár felső végére, vagy a szár folytatásának van róva, hanem az oldalára. E betűnél egyébként még azt is meg kell jegyeznünk, hogy azért van rosszul orientálva, vagyis a rovásirás sorvezetésében visszafelé fordítva, mert ha a járulék balról került volna, akkor összetéveszthető lett volna a görög *k* és az arameus eredetű török *r* jegyével. A görög eredetű *i* nálunk megkülönböztető járulékot kapott, mert különben azonos lett volna az ó-török és magyar *sz* jegy egyenes vonalával. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy e közös *i-sz* jegyeknek még a megtévesztő kettős hangértéke is görög eredetű. A régi görög emlékeken ugyanis (pl. a 43. sz. ábrán) az *i* és *sz* jegyek hangértéke egészen összekeveredett s azért a jegyek is váltakozva szerepelnek.

Miután a szóbanforgó betűsorok magánhangzói görög eredetűeknek bizonyultak, a legrégibb mássalhangzók forrását sem szabad máshol keresnünk. Ha ugyanis az ó-török és magyar irásrendszer, már keletkezésekor magánhangzó-ugrató lett volna s csak később tért volna át a magánhangzók következetes jelzésére, akkor még föltehető volna, hogy egy phöniciai eredetű *keleti* rovásirás nyugaton, a középtengermelléki phonetikus irásrendszernek befolyása alatt, magánhangzói számára utólag görög eredetű irásjegyeket vett kölcsön. De a mi esetünkben két olyan rovásirásról van szó, a mely végleges elmulásáig magánhangzó-ugrató maradt. A két irás magánhang-

[1] [illegible] Ethnographia, 189[illegible] 269. l.

zóinak görög eredetű irásjelei tehát csakis azt bizonyíthatják, hogy a két irás eredetileg nem volt magánhangzó-ugrató. Ezzel aztán az ó-török és magyar rovásirásnak nemcsak *eredete*, hanem első, *eredeti rendszere* is meg van állapítva.

Az így meghatározható phöniciai-görög forrás kézzelfogható bizonyítékai természetesen a mássalhangzók jegyei közt is megtalálhatók. A magyar betűsornak e tekintetben legrendkívülibb jelensége az *m* jegy volt. A phöniciai-görög jegy egyenes szára mellett eredetileg négy apró vonalka hullámzott. Mivel így a rovás élére kerülő apró rovátkákat a lepattogzástól már a felrovás alkalmával is nehezen lehetett megóvni, a magyar *m* jegyének négy apró vonalát nem a rovás élére, hanem a jegy keresztben metszett egyenes szára mellé rótták. Éppen úgy, mint a hogy az ókori himjári betűsor *m* jegyénél is történt. Az *m* jegye így tökéletesen azonossá lett a görög forrás *b* jegyével. Ez az oka, hogy az ó-török és magyar betűsorban a *b* számára új jegyet kellett alkalmazni. Valóban alkalmaztak is. És — a mi nagyon fontos — a görög betűsorból átvett, de a rovás számsorából már előbb is jól ismert új **X**-forma χ-jegy az ó-török és magyar betűsorban csaknem azonos. A közös *n* jegy félköréről már fentebb megemlítettük, hogy miatta a görög eredetű *o* jegynek kellett némileg megváltozni. Az ó-török betűsor egyik *n*-jén még nyoma van annak, hogy a görög jegy — nehogy az *ö-ü* jegyével összetéveszthető legyen — alul, a szár másik oldalán szintén kapott egy v-forma járulékot. Kisérleteztek a jegy felső járulékának megcsonkításával is. Így maradt meg végre a szár egyenes vonala, melyet a görbítéssel az *i-sz* jegyektől kellett megkülönböztetni. A közös *s*, mely a számrovás **Λ**, **V** jegyével, vagyis a kéz öt ujját jelentő ősi fogalomjegygyel azonos, szintén a teljes phöniciai-görög jegy felének mellőzésével, vagy pedig a már megcsonkított görög változat harmadik szárának elhagyásával jött létre. Mivel így a szintén átvett görög *g* és *l* csaknem azonos változataival könnyen összetéveszthető lett volna, ez a két utóbbi jegy megkülönböztető járulékokat kapott. A görög *k* részeinek eredeti elhelyezése az *ö* és *ü* jegyek kialakulása miatt változott meg. A magyar betűsor egyik *k* jegye a v-forma járulék megkettőzése, a másik pedig a szár és a járulék két részének ügyes elhelyezése útján jött létre. A szár v-forma járulékát az ó-török irásrendszerben háromféleképpen is elhelyezték. Mivel az egyik változat a görög *d* háromszögű jegyével lett azonos, a *d* az ó-török és magyar betűsorban olyanforma új jegyet kapott, mint a mivel a görög *b* jegyét az *m* említett ősrégi magyar jegye miatt már helyettesítették. Az ötletesség ezúttal kétféle irányban nyilatkozott meg. Az ó-török betűsor az **X** jegyet megtette *d*-nek, a *b* **X**-ére pedig rátette a megkülönböztető járulékot, vagy a szárakat meggörbítve és egymással szeletve, létrehozta a mi *h* jegyünkkel azonos ó-török változatot. A magyar betűsor ősi forrása érintetlenül hagyta a *b* új jegyét s ugyanezt a jegyet derékszögben róva és egyik szárára felállítva, létrehozta az új *d* jegyet, melynek az a fontos irástörténeti szerepe is megvan, hogy a magyar betűsorból szintén kiküszöbölt görög *d* egykori jelenlétéről tanuskodjék. Ugyanilyen szerepe van az ó-török betűsor új *b* jegyének, a mely viszont azt bizonyítja, hogy az *m* jegye eredetileg éppen úgy hasonlított a görög *b*-hez, mint a hogy a magyar betűsoré még ma is hasonlít. Feltünő görög kölcsön gyanánt máig megmaradt az a magyar *f* jegy, a melyre az ó-török nyelvnek szüksége nem volt. A görög jegy körét egy vonal felezi, a magyarét kettő négyfelé szeli. E megkülönböztető járulékra egyébként csak akkor lett szükség, midőn az egyik ó-török *j* jegyet a mi betűsorunkba megkettőztetve az *l* palatalizált *ly* jegyéül bekebeleztük. Végül meg kell még említenünk, hogy a *cz*, *cs*, *z* és *zs* jegyek szintén ebbe a csoportba tartoznak, mert szemmelláthatólag a görög eredetű *s* és *sz* jegyekből vannak alakítva.

A keletre vitt kölcsön idővel újabb kultúrbefolyás alá került s ennek következtében az irásrendszer is gyökeresen átalakult. Megállapítható, hogy az ó-török betűsor *i*, *j*, *p*, *r*, *t* jegyei már arameus forrásból valók, az egyik *n* és a *z* jegy kialakulásán pedig ugyancsak arameus-befolyás nyomai észlelhetők. Ezek közül a magyar betűsorban csak a *j*, *n* és *r* változatai szerepelnek. Mivel a görög *a* és *r* jegyek egymáshoz nagyon hasonlítanak, az arameus *r* behelyettesítése csakugyan indokolt. Midőn ez a helyettesítés megtörtént, a görög eredetű ó-török *a–e* jegy formája már nem szorult változásra. Hogy mégis elváltozott formát találunk, azt e jegy régiségének kell tulajdonitanunk. Ezért utaltunk föntebb arra, hogy az *a–e* jegy formáját, a könnyen kipattogzó szöglet miatt, tehát nem a késői arameus *a* jegy befolyása alatt változtatták meg.

A betűsorok kialakulásában szereplő eme változások chronologiai rendjét és phonetikai értékét csak akkor lehetne pontosan megállapítani, ha a kölcsönzések, kölcsönhatások és gyökeres alakítások különféle korszakaiból nyelvtörténetileg értékesíthető epigraphiai emlékek maradtak volna

ránk. A mi esetünkben az eligazodás azzal van megkönnyítve, hogy viszonylag késői kölcsönzéssel és elég gondosan megőrzött kölcsönnel van dolgunk. Óvatosan tájékozódva, a kölcsönzést követő fontosabb alakulatok irástörténeti értékét elég tisztán föl lehet ismerni. Látjuk, hogy a legősibb elem egyben phöniciai-görög eredetű is. Mivel minden későbbi változás nyoma legnagyobb mértékben az ó-török irásrendszerben van meg, de kisebb mértékben felismerhető a török eredetű magyar irásrendszerben, sőt a nagyszentmiklósi aranylelet betűsorában is: minden koczkázat nélkül megállapítható, hogy a középtengermelléki kölcsönt a törökség nyugatról keletre Ázsiába vitte s ott ugyancsak phöniciai eredetű sémi, különösen arameus hatás alatt magánhangzó-ugratóvá s részben szótag-irássá is átalakította. Midőn belőle a magyar irásrendszerben megmaradt nyugati ó-török rovásirás kibontakozott, a keleti hatás még nem volt nagy s inkább csak a magánhangzók ugratására szorítkozott. A középázsiai ó-törökség birtokában maradt rész kialakulásának már jóval későbbi állapotát jelzi a nagyszentmiklósi kincs, melynek balra forduló betűsora még a háborítlanul fejlődött rovásirásról tanuskodik. A fejlődés legkésőbbi nyoma az epigraphiai úton nagyszerűen érvényesített középázsiai ó-török irásrendszerben állapítható meg. Mert ennek szótag-jegyei, mássalhangzóinak kettős rendje, összevisszaforgatása s magánhangzóinak kettős csoportosítása már akkor jött létre, midőn tőle a magyar irásrendszer török eredetije nyugatra szakadt. Ez a korai kibontakozás az oka annak, hogy a magyar kézre került s a magyar hangtan követelményei szerint ki is egészített nyugati ó-török irásrendszerben több középtengermelléki régiség maradt meg, mint a középázsiai ó-török irásrendszerben.

Ha e jelenségek figyelembevételénél nem feledkezünk meg arról, hogy az egymással viszonyba hozott irástörténeti emlékeket időbelileg, földrajzilag és nyelvtörténetileg rendkívüli közök választják el, akkor sem merészebb összehasonlító műveletekbe bocsátkoznunk, sem az emlékektől többet várnunk nem szabad. Az, a mit a feledés és bizonytalanság ködéből kibontakozó magyar rovásirás most az egyetemes irástörténetnek nyujt, az epigraphia legnagyobb csodái közé tartozik. Mert nemcsak az ókori bustrophedonok eredetének több ezer éves titkát tárta fel, hanem csalhatatlan tudományos biztosítékát szolgáltatta annak is, hogy a bustrophedonok kigyózó irása mindenkor a fára rovott ősi irásrendszer virágzásáról tanuskodik. Hiteles emlékeink megismerésével kapcsolatban derült ki, hogy a phöniciai ősforrás és három világrész ebből eredt minden ókori irásrendszere eredetileg rovásirás volt. Most derült ki továbbá az is, hogy a germánok és törökök ősi irásrendszereinek közös forrása még az a phöniciai eredetű középtengermelléki rovásirás volt, a melyből a görög folyóirás és a világhódító latin irás kialakult. Bennünket tehát az a tudat tegyen boldoggá, hogy nemzetünk a művelt emberiség legértékesebb ókori örökségének szintén részese volt s az ódon kincsel az ókori nagy népek szellemében élni is tudott. Mivel rátermettségével ezt a fenséges régiséget minden kultúrnép közt legtovább megőrizte, most — az ős magyar epigraphia megalapozásával kapcsolatban — módjában van, hogy a hála adóját a közös kincs eredetének megfejtésével és a belőle részesedő népek irástörténeti viszonyának megállapításával rója le.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Készítette Dr. Jakubovich Emil.

A, Á.

B.

H.

I.

J.

K.

SZ.

T.

V, W.

SAJTÓHIBÁK.

8. lap 32. sorában „kötete“ helyett „kötetében“.
9. l. 27. s. 1931 h. 1831.
17. l. 6. s. Királyi h. Király; — 14. s. réty h. rétyi.
22. l. alul 8. s. bustrophenoktól h. bustrophedonoktól
25. l. alul 4. s. ez h. ezt.
27. l. alul 14. s. keritenünk h. keritettünk.
31. l. a czimben XV. h. XVI.; — alul 11. s. Pannonie h. Pannoniae.
35. l. 6—7. s. draganyossal h. dragonyossal.
39. l. alul 5. s. „fü“ h. „für“.
IX. melléklet czíme: „A bolognai másolat félbenmaradt utolsó lapja“.
42. l. alul 18. s. 181 h. 681.
45. l. JŪLIA h. JŪLIA.
49. l. PeTER h. PéTeR.
50. l. OZSVALT h. OZSVALT.
51. l. 10. s. -bői h. -ből.
54. l. LÁZÁ... LÁZÁR h. LÁZÁ... LÁZÁR. APRÓSZeNTEK h. APRÓSzeNTeK.
55. l. 12. s. *Danubiuc* h. *Danubius*.
56. l. alul 2. s. lappongó h. lappangó.
58. l. 15. s. depromtum h. depromptum; — 19. s. notivo h. nativo. — alul 7. s. gloriotissimam h. gloriosissimam. — 11. s. fol. 2. h. és 2; — 12. s. littariae h. litterariae; — 19. s. találtak... Telegdy h. találták... Telegdi.
59. l. 10. s. bető h. betű; — 20. s. félirat h. felirat.
63. l. alul 3. s. *rudimentájának* h. *Rudimentájának*.
70. l. alul 9. s. *Dernscham* h. *Dernschwam*. — 20. s. 8. h. 9. és így tovább javítandó a számozás.
71. l. alul 2. s. *Konstantinápolyi* h. *konstantinápolyi*.
74. l. 4. s. KIRALY h. KIRÁLY; — alul 6. s. *Rudinentájának* h. *Rudimentájának*.
79. l. alul 12. s. Prag h. pag.
80. l. 22. s. akart h. akarta; alul 6. s. expugmavit h. expugnavit.
82. l. alul 15. s. kanezellár h. kanczellár; — 2. s. Dz. h. Dr.
84. l. alul 15. s. Manginus h. Maginus.
86. l. alul 2. s. 1914 h. 1904; — 21. s. Deguines h. Deguignes.
87. l. 10. s. megbarátkozhatot h. megbarátkozhatott.
89. l. alul 21. s. [illegible] sz. h. XII. sz.
92. l. alul 10. s. *Syntagna* h. *Syntagma*.
93. l. alul 19. s. Lugdini h. Lugduni.
95. l. alul 8. s. 441 h. 449; — 10. s. 339 h. 439; — 13. s. 304 h. 404.
98. l. 15. s. dign h. digne.
99. l. alul 6. s. *o* és *u* h. *o* és *v*; — 20—21. s. *ecs... egy... ej... ely... en... ety...* h. *ecsi... egi... ei... eli... en, eni... et, eti.*
100. l. alul 12. s. j h. l; — 14. s. *en... er, es...* u... *ess* h. *n... r, s... z... ez, ess*; 15. s. *ef... el... em* h. *f... l... m.*
101. l. 9. s. *e'* h. *c'*; —10. s. ZOLYOLYOM h. ZOLYOM.
103. l. a lapszám 10 h. 103; — alul 3. s. tevedés h. tévedés.
105. l. 6. s. ez h. ezt.
108. l. alul 6. s. *m* törlendő.
109. l. 21. s. *combinationesl* utolsó betűje törlendő.
111. l. alul 18. s. czeni törlendő.
113. l. alul 2. s. Jegyzetei... jelenségekről h. Jegyzetei a... jelességekről. — 22. s. János h. István.
116. l. alul 5. s. (!) helyett ll. (linguarum).
117. l. alul 2. s. abreviatiók h. abbreviatiók.
122. l. 13. s. hirhedté h. hirhedtté.
125. l. 5. s. sikerütt h. sikerült.
127. l. alul 22. s. mutatunk h. mutatjuk.
130. l. alul 7. s. abreviatiók h. abbreviatiók.
135. l. alul 4. s. *meghált* h. *meghalt*; — 16. s. átörökségnek h. ó-törökségnek.
139. l. alul 21. s. bustrophodonos h. bustrophedonos.
140. l. 21. s. *gy* és *ty* h. *ny* és *ly*; — 25. s. hangértekanek h. hangértéknek.
144. l. alul 9. s. babylon h. babyloniai.
146. l. 20. s. középfélnémet h. középfelnémet.
148. l. alul 9. s. Tat. h. Taf. — 12. s. dänischen h. Dänischen.
150. l. alul 10. s. éritő h. érintő.
151. l. 15. s. megemliti h. megemlíti, hogy.

NB. Ez a könyv a világháború idején készült.